

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Випуск 30

*Курасівські
Читання-2005*

Книга друга

КИЇВ - 2006

УДК 323.1.У

Затверджено до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України (Протокол №3 від 13.04.2006 р.)

Редакційна колегія:

Ю.А. Левенець, доктор політичних наук (голова)

В.О. Перевезій, кандидат історичних наук
(відповідальний секретар)

О.В. Заремба, кандидат історичних наук

В.О. Котигоренко, доктор політичних наук

М.С.Кармазіна, доктор політичних наук

О.М. Майборода, доктор історичних наук

М.І. Михальченко, чл.-кор. НАН України

М.І. Панчук, доктор історичних наук

А.Д. Пахарєв, доктор політичних наук

Ф.М. Рудич, доктор філософських наук

О.О. Рафальський, доктор історичних наук

В.Ф. Солдатенко, доктор історичних наук

Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук

Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки / Курасівські читання-2005. – К.: ІПіЕНД, 2006. – 469 с. /Сер. “Політологія і етнологія”; Вип. 30, кн. 2.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)

ISBN 966-02-4027-9 (випуск)

ISBN 966-02-4029-5 (книга)

Збірник є спеціальним випуском “Наукових записок” та видається за матеріалами Курасівських читань, що відбулися 15 грудня 2005 року. У книзі 2 містяться статті з актуальних проблем політичної теорії і практики, зовнішньої політики та історичної політології.

УДК 323.1.У

ISBN 966-02-2769-8 (серія)

ISBN 966-02-4027-9 (випуск)

ISBN 966-02-4029-5 (книга)

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006

ЗМІСТ

ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

<i>Ірина Алексєнко.</i> Майбутнє національно-державного суверенітету – теоретична проблема сучасної політичної науки	7
<i>Владислава Бакальчук.</i> Держава та суспільство в Україні: пошук взаємодії культуротворчого та державотворчого процесів	15
<i>Сергій Балан.</i> Політична відповідальність в процесі здійснення державної влади	23
<i>М. Беззуб'як.</i> Політична наука в посткомуністичних суспільствах: об'єктивність і периферизація	33
<i>Володимир Вакулич.</i> Історичні виміри феномена тероризму	39
<i>Віктор Гадяцький.</i> Помаранчевий феномен: від президентських до парламентських виборів	48
<i>Юрій Ганжуров.</i> Український парламент: етимологія поняття в політичній комунікації	58
<i>Ірина Горбатенко.</i> Постмодерністський дискурс та його вплив на розвиток політичної науки в Україні	72
<i>Михайло Гордієнко.</i> Співвідношення політики і моралі напередодні парламентських виборів в Україні	81
<i>Галина Зеленько.</i> Політико-правові механізми інституалізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країни Вишеградської групи)	92
<i>Віктор Зимогляд.</i> Національний інтерес у контексті концепції політичної безпеки України	106
<i>Олег Іщенко.</i> Актуальні питання теорії та історії розвитку механізмів регулювання владних відносин	116

<i>Я. Каспрук.</i> Політичні конфлікти в умовах політико-адміністративної модернізації	121
<i>Владислав Ковалевський.</i> Характер і особливості інформаційних інтеракцій інститутів влади, громадянського суспільства та громадянина у регіонах сучасної України	132
<i>Олег Маруховський.</i> Концепція нетократії: сутність, засади, достоїнства та недоліки	145
<i>Лариса Нагорна.</i> Політична лінгвістика: стан і статус	160
<i>Євген Перегуда.</i> Співвідношення політики, права і закону за умов суспільної трансформації	168
<i>Наталія Пробийголова.</i> Історіографія та джерелознавчі засади феномена політичної соціалізації молоді	178
<i>Світлана Прутько.</i> Механізми політико-правового забезпечення екобезпечного розвитку	194
<i>Володимир Розумюк.</i> Міф тоталітарної “ідеократії”	206
<i>Фелікс Рудич.</i> Правляча політична еліта України, її вплив на розвиток і синхронізацію суспільства	216
<i>Віталій Семенко.</i> Концептуальні підходи до дослідження партійних систем	228
<i>Лилия Українець.</i> Патерналізм как доминирующая стратегия тоталитарных систем	238
<i>Едуард Щербенко.</i> Дві моделі політичної мови в українських підручниках з політології	249

ПРОБЛЕМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

<i>Фелікс Барановський.</i> Особливості розвитку сучасних європейських демократій у контексті європрагнень України: досвід Великої Британії	259
<i>Анатолій Береза.</i> Інституційні моделі регіональної політики в європейських країнах	270
<i>О. Боринська.</i> Порівняльний аналіз політичних трансформацій України та Білорусії у посттоталітарний період	280

Микола Карацук. Шляхи демократизації інформаційної влади: Україна і зарубіжний досвід	291
Сергій Кононенко. Ідеалізм – тип зовнішньополітичного мислення і форма пізнання в політології міжнародних відносин	301
Артем Курас. Дипломатична активність навколо ядерної програми КНДР	310
Олексій Ляшенко. Участь України у процесі демілітаризації Європи (1991 – 1995 рр.)	312
Андрій Матвійчик. Тенденції розвитку політичної системи сучасної України в контексті європейського досвіду	329
Федір Медвідь. Політико-правові засади аналізу категорії “Національно-державні інтереси України” в системі міжнародних відносин	341
Євген Рябінін. Транскордонне співробітництво і проблеми його функціонування в Україні	352
Олена Стойко. Особливості адміністративної реформи в країнах Східної Європи	363

ІСТОРИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Віктор Войналович. Дослідження радянської партійно-державної політики в галузі релігії та церкви в Україні (40 – 60-ті роки ХХ ст.): аналіз джерельної бази	372
Геннадій Глазунов. Новий епізод політбіографії боротьбиста А. Сліпанського	389
Владислав Єгоров. Проблема русифікації підросійської України в публіцистичній спадщині М.І. Костомарова	399
Орест Красівський. Українські політичні партії Західної України в період становлення Польської держави (1918 – 1923 рр.)	410
Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави	420
Володимир Кучер. Погляди В. Винниченка на відносини між СРСР і Німеччиною в контексті пакту Молотова-Ріббентропа	434

Юрій Поліщук. Російська православна церква, як інструмент колонізаторської політики царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)	444
Валерій Солдатенко. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду української революції 1917–1920 рр.	453
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	466

ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Ірина Алексєєнко

МАЙБУТНЄ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ – ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Метою цього дослідження є спроба створити цілісну картину прийдешнього світопорядку, оскільки саме місце національної держави і визначить, зрештою, її вигляд. Від того, які форми прийме національний суверенітет і чи буде він існувати взагалі, залежить, в остаточному підсумку, не тільки світ політичного, але і всі інші сфери життя суспільства, подальший напрям історичного процесу. Крім того, від цього буде залежати і місце самої людини в цивілізації XXI століття, її самоідентифікація і взаємовідносини з іншими членами суспільства. Тому головним завданням, яке ставили і ставлять перед собою дослідники сучасних тенденцій розвитку національної держава та інституту національно-держного суверенітету, є побудова на основі отриманих даних певної моделі держави і суспільства майбутнього, тобто максимально можливий довгостроковий прогноз. Такою метою задавалися вчені і мислителі ще задовго до появи глобального прогнозування, однак саме в сучасну епоху стрімких змін вона придбала особливу важливість і значущість, оскільки чим точнішим буде прогноз, тим ефективніше зможуть діяти політичні лідери в напрямі запобігання можливих негативних явищ у майбутньому. Моделі і сценарії глобального розвитку важливі тим, що дозволяють більш повно оцінити реалії сьогодення і запобігти пагубним тенденціям майбутнього розвитку, тобто, по суті, це програма дій для керівників різних рівнів.

Які ж сценарії для національної держави на основі виділених тенденцій найбільш ймовірні в сучасному світі? На основі двох умовних груп, на які ми розділили дослідників явища “розмивання”

суверенітету, логічно було б припустити дві моделі для світопорядку XXI століття – з одного боку, зникнення національно-державного суверенітету, і, таким чином, виникнення якихось нових владних інститутів на наднаціональному або ж, навпроти, – локальному рівнях; з іншого боку – збереження колишньої значущості національної держави як головного актора міжнародних відносин. Однак суперечливість процесу глобалізації і його особливості не дають нам такої твердої дихотомічної картини результатів довгострокового політологічного прогнозування. Хто і як буде регулювати взаємини різнорідних суб'єктів міжнародного права, хто і як стане управляти світом, що зазнає глобалізації, – усі ці питання породжують далеко не однозначні відповіді. Можливих варіантів і сценаріїв, виявляється, насправді є набагато більше, хоча вони і входять умовно в спектр з двома полюсами – “світовий уряд” і сильна національна держава.

Ідея про створення “світового уряду” або “світової держави”, в якій все населення планети буде входити в єдину спільність, сягає коренями в глибоку давнину: ще Сократу приписують термін “космополіт” (громадянин світу). Однак у сучасному світі ідея державотворення знайшла свою популярність лише після Другої світової війни і, в першу чергу, в США, коли ця країна стала домінувати на світовій арені.

Першими її прихильниками стали так звані “гуманістичні пацифісти”, частина західної інтелігенції, яка вважала за необхідне прийняття комплексу негайних мір для усунення військової загрози в майбутньому. Отже, ідея “світової держави” або “світової федерації” пропонувалася як єдиний засіб для досягнення цієї мети. Національні держави повинні були, на їхню думку, відмовитися від частини свого суверенітету (в першу чергу тієї його частини, що пов'язана з забезпеченням національної безпеки), і передати їх єдиному всесвітньому органу, або так званому “світовому уряду”, який за допомогою сил міжнародного співтовариства буде підтримувати порядок у всьому світі. Інакше кажучи, основна ідея і завдання “світового уряду” – це підтримка миру і безпеки на планеті. Однак відразу ж уточнимо, що згодом функції цього уряду могли б поширитися на інші сфери, і тим самим перетворити світ на справжню всесвітню співдружність націй.

Після Другої світової війни ідея створення керівного органу на міжнародному рівні була дуже популярна, її підтримували такі мислителі, як А. Ейнштейн, Б. Рассел та ін. Вони вважали, що прийшов час, коли запобігання військовим конфліктам і їхнім наслідкам стало можливим і необхідним. Раніше війни не володіли величезною руйнівною силою і не приводили до катастрофічних наслідків для всього людства, тому що мали в тій або іншій мірі локалізований характер. Однак у ядерну епоху війна може мати незворотний характер і знищити саме життя на Землі. Великого поширення набула ідея про те, що концепція національного суверенітету, який завжди розумівся як право держави на захист своїх інтересів аж до застосування сили (при цьому малося на увазі, що конфлікт буде обмежений конкретною географічною зоною), уже не сприймається як служіння певним інтересам. Більше того, великої популярності набула думка про те, що національний інтерес являє собою пряму загрозу майбутньому кожної людини. Виникає усвідомлення того, що світ на Землі можливий лише за умови створення глобальних структур, заснованих на принципах колективної безпеки. “Набагато кращий шлях збереження миру – добровільна угода між націями про об’єднання їхніх збройних сил і підпорядкування їх міжнародному органу влади. Можливо, зараз це здається утопією і віддаленою ідеєю, але є політики-прагматики, які думають інакше. Всесвітній уряд, якщо він має необхідні повноваження, повинен мати законодавчу і виконавчу владу, а також могутню військову силу. Усі нації мусять погодитися на скорочення своїх збройних сил до рівня, необхідного для виконання поліцейських функцій всередині країни. Жодна нація не має права зберігати ядерну зброю або інші види зброї масового знищення... У світі, де окремі нації існують без зброї, всесвітньому уряду немає необхідності мати значні, за своїми розмірами, військові сили, і їх утримання не ляже тоді тяжким тягарем на плечі самостійних держав”¹.

Ідеї мондіалізму в той період були наповнені яскраво вираженим гуманістичним пафосом і не мали нічого спільного з тією одіозною характеристикою, яку вони придбали наприкінці ХХ століття. В післявоєнну ж епоху створення “нового світового порядку”, який стер би, наскільки це можливо, розходження між націями, державами, іде-

ологіями, сприймалося необхідною умовою припинення військових конфліктів. Скрізь виникають мондіалістські організації, основним ідеологічним підґрунтям яких були ідеї пацифізму. В Люксембурзі наприкінці 40-х років ХХ століття виникає суспільство підтримки ідеї всесвітнього уряду “Світові федералісти”, в США – “Громадський комітет з перегляду Статуту ООН”, “Об’єднані американці для боротьби за всесвітній уряд”, “Американський легіон”, у ФРН – “Ліга всесвітньої держави”, в Англії – “Асоціація всесвітнього парламенту”. Поступово, крім пацифістських ідей, прихильники ідеї “світової держави” знаходять і інші аргументи на користь своєї правоти – суверенітет націй і самі нації проголошуються головною причиною виникнення гонки озброєння і міжнародної напруженості, оскільки слугують роз’єднувальним факторам, поділяють людей на “своїх” і “чужих”. Великий вплив на формування ідеї “світової держави” мав морально-етичний аспект. Так, О. Флехтхайм був прибічником соціального космополітизму і необхідності державотворення. Він висловлювався за необхідність перегляду традиційних моральних цінностей з урахуванням становлення, як йому здавалося, єдиного людства і спробував створити комплекс нових цінностей для людини взагалі, тобто абстрактної людини без особливостей державної, національної, расової або релігійної належності. Майбутнє суспільство гуманістам 40 – 50-х років ХХ століття уявлялося як солідарна єдність індивідуумів у масштабах усієї планети. Гуманізація суспільства і держави, на думку Флехтхайма, повинна була привести до “становлення світової єдності, нового світового порядку, що являє собою систему, яка складається зі “світового центру” і підлеглих йому “локальних спільног”². Старий принцип суверенної держави, таким чином, поступиться місцем новому принципу єдиної “світової держави”.

Подібні уявлення набули нового стимулу в 70-ті роки, коли глибока економічна криза й усвідомлення навислих над усім людством глобальних проблем з подвоєною силою змусили говорити про необхідність створення наднаціональних органів управління для найбільш адекватного реагування на процеси, що протікають у світі. Оскільки багато проблем стали носити глобальний характер – від охорони навколишнього середовища до нормального функціону-

вання міжнародної економіки, їхнє загострення саме показує, яким з них не приділяється належної уваги, і де, в остаточному підсумку, може виникнути кризова ситуація. Таким чином, створення наднаціональних структур, наділених відповідними повноваженнями, можна розглядати як превентивний захід, спрямований на забезпечення нормальної життєдіяльності людства і вирішення проблем, які не в змозі усунути окремі суверенні держави. Крім того, відбулося поглиблення тенденцій економічної і соціальної інтеграції, що дозволило говорити про універсалізацію світу. Питання про неминучість настання ери “світового уряду” в цей період багатьма дослідниками не ставився під сумнів, оскільки, з одного боку, простежувалися чіткі тенденції до поступової гомогенізації світу, а з іншого – з’явилися тривожні симптоми того, що держава перестала контролювати процеси, що відбуваються у світі. Ця проблема була порушена в доповідях Римського клубу і в роботах його членів. З’явилися численні проекти, основним змістом яких було моделювання єдиного світопорядку, який мав наступити ще до 2000 року: “Нині не стоїть більше питання про те, буде або не буде створений світовий уряд до 2000 року. Питання, які потрібно ставити, полягають у тім, яким чином буде сформований цей уряд: за рахунок засобів катаклізму, еволюції або цілеспрямованої діяльності, чи буде він тотальним запереченням насильства, або заснованим на демократичних принципах... Я вірю, що глобальна спільнота вже виникла і глобальний уряд теж матиме місце в недалекому майбутньому”³. Стрімкий науково-технічний розвиток в останні десятиліття ХХ століття породив ще один вимір мондіалістських ідей – технологічний. Під впливом нових комунікаційних і інформаційних технологій відбувається поступове стирання кордонів – як географічних, так і культурних. Відбувається поступова асиміляція всіх національних, культурних і ідеологічних розходжень внаслідок скорочення часу і простору. В цей період великої популярності набуває концепція канадського філолога Х. Маршалла Мак-Люена про торжество електронної цивілізації “глобального села”, що стане наслідком розвитку процесів інформатизації і комп’ютеризації⁴. В 80-ті роки мондіалістські ідеї дістали чергове, тепер вже історичне підкріплення. Популярна ще в перші післявоєнні роки теорія конвергенції, тобто поступового сти-

рання розходжень між соціалістичною і капіталістичною системою, здавалося б, почала справджуватися після розпаду радянського блоку і переходу країн Східної Європи і колишнього СРСР до побудови на своїй території ринкової економіки і демократії. Виникли всі умови для створення єдиної гомогенної цивілізації, заснованої на західних ліберальних цінностях. Після катастрофи радянської системи у світі, однак, аж ніяк не запанували очікувані спокій і благоденство. Новою проблемою стали нестабільність і непередбачуваність. Великого резонансу набула стаття Ф. Фукуями “Кінець історії”, де він заявив, що вестернізація і економічна інтеграція приведе до торжества західного способу життя на всій планеті. Саме в період посилення глобальної економічної взаємозалежності між регіонами і державами мондіалістські ідеї починають піддаватися критиці з боку противників культурної асиміляції. Дослідники процесів переходу до інформаційного суспільства почали говорити про амбівалентність процесу всесвітньої інтеграції: з одного боку – посилюються взаємозв’язки між суб’єктами міжнародних відносин, держави стають ближчими одна до одної і швидше розуміються одна з одною, з іншого боку – світ накрила хвиля нових сепаратистських і фундаменталістських рухів на релігійній, етнічній, культурній основі, що призвело до ізоляції і самоізоляції окремих країн, регіонів, політичних блоків. Співіснування двох прямо протилежних тенденцій – централізації і децентралізації – стало ключовою характеристикою нової парадигми суспільного розвитку – процесу глобалізації. Ідеї про неминуче формування до 2000 року “всесвітньої держави” у формі безконфліктного і справедливого єдиного суспільства гуманізму в 90-ті роки ХХ століття зазнали поразки. Постійна ескалація військових конфліктів у світі породила почуття песимізму і прогнози про поступове занурення світу в хаос, що наступить внаслідок послаблення державних механізмів і інтенсифікації релігійних і етнічних конфліктів⁵. Перспективи переходу до більш гуманного і справедливого інформаційного суспільства змінилися сценаріями розколоті на частини цивілізації, протиріччя між якими практично не піддаються розв’язанню. Найвідомішими прогнозами в напрямі прищестя “нового світового безладдя” є концепція “зіткнення цивілізацій” Гантінгтона⁶ і теорія нових воєн між

регіонами, що належать до першої, другої і третьої хвилі технологічної революції Тоффлера⁷. Не світова безконфліктна взаємозалежність, а жорстоке з'ясування взаємин між цивілізаціями – такими стали прогнози на XXI століття в цих роботах.

Таким чином, на початку 90-х років XX століття особливу популярність здобуває сценарій неминучих прийдешніх конфліктів між блоками держав, що являють собою культурно-цивілізаційні спільноти.

Автор зазначає, що до кінця XX століття визначальною характеристикою в дослідженні перспектив подальшого існування суверенної держави стає суперечливість процесу глобалізації, що, всупереч очікуванням, одночасно й інтегрує, і роз'єднує народи. Тому національна держава, з одного боку, втрачаючи ряд своїх функцій, насамперед в економічній сфері, не зникає зі світової арени, а в певному розумінні навіть підсилюється, виступаючи як єдиний легітимний актор, і набуває все більшого значення в системі міжнародних відносин, що постійно ускладнюються.

Стрімко інтегрується світова економіка і її актори (великі ТНК і міжнародні фінансово-кредитні організації) пропонують нове розуміння ролі національної держави в умовах глобалізації. Суспільство дійсно стає все більш відкритим, але зовсім не відмовляється від принципу суверенітету. І для того, щоб утримати свої позиції в умовах глобалізації, держава повинна успішно інтегруватися в сучасну ситуацію: щоб продемонструвати свою конкурентноздатність з іншими інститутами глобального мегасуспільства, яке формується, вона має стати ефективною, демократичною сервісною службою глобального громадянського суспільства. Такий неоліберальний сценарій для виходу суверенної держави з кризи, симптоми якої були названі раніше. Щоб стати ефективною, на думку більшості дослідників, вона зобов'язана освоїти новітні технології корпоративного менеджменту і передові методи надання послуг населенню, здійснити демократизацію форм взаємодії з громадянським суспільством, а також децентралізацію структур управління, включаючи створення приватних агентств, яким будуть делеговані визначені функції з обслуговування громадян і корпорацій.

Державі таким чином, на думку автора, відповідно до цього сценарію відводиться роль координатора дій економічних структур і

соціальних інститутів, але основним її завданням стає “управління” (governance). Разом з тим, згідно з оцінкою К. Мерфі, 90-ті роки показали, що в межах глобального управління ніякого глобального “зрушення влади” від урядів національних держав до якоїсь нової наднаціональної структури міжнародного управління не спостерігається.

Скоріше, йдеться про фундаментально нову тенденцію світового розвитку: на глобальному рівні “частиною” влади володіють і держави, і транснаціональні утворення. В першу чергу це:

– приватні агентства, що займаються оцінкою платоспроможності, вони нав’язують власну політику урядам на всіх рівнях;

– тісно взаємозалежні глобальні олігополії в страховому бізнесі, бухгалтерській справі і висококласному консалтингу, що здійснюють аналогічний регулюючий вплив;

– різноманітні глобальні і регіональні картелі в промисловості – від видобувних галузей до виробників електроенергії;

– специфічна комбінація регулювання олігополії, що керує глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи Інтернет.

Крім того, істотно зріс вплив таких центрів влади, як: інтегрована на міжнародному рівні мафія; вузьке коло економістів, що визначає норми своєї професії і, тим самим, робить регулюючий вплив на міністерства фінансів, найбільш впливові міжурядові органи і приватні структури⁸.

Таким чином, з погляду adeptів економічної глобалізації в найближчому майбутньому зміниться сама природа національної держави; вона все більше починає поводитися лише як одна з форм комерційної організації, однак це не буде означати втрати нею суверенітету.

¹ Russell B. Has Man a Future? – L., 1961. – P. 121.

² Flechtheim O. K. History and futology. – Ham, 1966. – P. 34.

³ Передмова професора Інституту світового порядку С. Мендловіца до книги Falk. R. A Study of Future World. – N.Y., 1975. – P. 17.

⁴ McLuhan Marshall H. Understanding media: the extensions of man. – L., 1967. –P. 67.

⁵ Див.: Brzezinsky Zb. Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21 Century. – N.Y. – 1993.

⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

⁷ Toffler A. War and Anti-War. – N.Y., 1992. – P. 45.

⁸ Murphy C.N. Global governance: poorly done and poorly understood // Intern, affairs. – L., 2000. –Vol. 76. – № 4. – P. 794.

Владислава Бакальчук

ДЕРЖАВА ТА СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ПОШУК ВЗАЄМОДІЇ КУЛЬТУРОТВОРЧОГО ТА ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСІВ

Новий етап українського державотворчого процесу вивів на політичну арену і якісно нового суб'єкта культури як ініціативної та активної складової суспільно-політичних трансформацій. Водночас ми спостерігаємо ряд тривожних тенденцій у соціокультурному просторі українського суспільства – загострення політизації суб'єктів етнокультурних груп та використання різними політичними силами етнокультурної належності в політичній боротьбі за владу та сфери впливу. Це, зокрема, акцентує увагу на взаємозумовленості політичного та ментально-культурного чинників динаміки та специфіки суспільно-політичних процесів в Україні. Слід зауважити, що культура невіддільна від феномена суспільної влади, оскільки за допомогою ідеології в межах її простору відбувається боротьба за сфери політичного впливу. Ідеологія та культура сходяться на рівні ціннісних систем суспільства. Ідеологія як система цінностей, вірувань та суспільно-політичних ідеалів пронизує собою простір культури та визначає відношення держави як суб'єкта культури до інших її суб'єктів, а також і зворотний бік – відношення численних суб'єктних груп суспільства щодо державотворчого процесу в Україні, що, у свою чергу, визначає напрям їх активності в державотворчому процесі українського суспільства. Ідеологія пронизує всю сферу культури та визначає характер динаміки культурних процесів у суспільстві, підтверджуючи те, що, в певному розумінні, кожний індивід чи етносоціальна група у суспільстві залучені до цього культурно-ідеологічного простору. Прагнення кожної етнічної спільноти в межах певного суспільства реалізувати себе у сфері політичної

влади може призвести до втрати загальносуспільної культурної цілісності (надто ж коли орієнтуються на стратегію експансії, протистояння через опозиціонування системи “свій–чужий” щодо інших суб’єктів соціокультурного простору в українському суспільстві). Як наслідок – суспільство опиняється під загрозою втрати своєї єдності. Водночас активізація суб’єктного сектору соціокультурного простору в Україні є передумовою формування і громадянського суспільства, і демократичної держави. Суб’єкт української культури, що стає на шлях пошуку себе як активного чинника суспільно-політичних трансформацій у суспільстві, потребує усвідомлення альтернативи розвитку власної культури у динаміці державотворчих процесів та можливості встановлення відповідних взаємовідносин між державою, культурою та іншими суб’єктами динаміки соціокультурних процесів в Україні. Ця внутрішня динаміка часто перебуває під впливом протистояння диференціації та дискретності (численних або одиничних) сегментів в основі самотності (наявної чи потенційної) культури певного суспільства.

Під час формування та реалізації державної культурної політики проявляється необхідність взаємоузгодження державних інтересів та гнучкість щодо інтересів численних культурних груп. Хід розбудови незалежної держави та Європейський вибір у динаміці державотворчих процесів ставить пріоритетними завданнями побудову громадянського суспільства на основі демократичних цінностей. У сфері культурної політики держави це передбачає орієнтацію на культурний плюралізм, демократизацію та децентралізацію культурної політики. Формування та реалізація відповідної моделі культурної політики ускладнюється обставиною, що вже відсутня в інших розвинених країнах – наявний процес *становлення* національної держави, що передбачає необхідність досягнення загальносуспільної інтеграції та консолідації, формування загальносуспільної національно-політичної ідентичності, сприяння розвитку власної національної культури – основні чинники, що впливають на процес формування вектора (спрямованості) культурної політики України. Тому слід звернути увагу на альтернативні моделі націєтворення як процесу збереження та становлення культурної самотності нації – одного з основних індикаторів її як національної індивідуальності.

ті, її суб'єктної повноправності, що ґрунтуються передусім на демократичних засадах та на реалізації внутрішніх культуротворчих інтенцій нації.

Основною ознакою принципу плюралізму в основі культурної політики будь-якого суспільства слід перш за все визначити толерантність до культури *Іншого*. Це передусім вимагає толерантного становлення не лише культурної більшості до прав національно-культурних меншин, а й останніх до реалізації права корінного населення на розвиток власної національної культури. Національно-культурний релятивізм в основі культурної політики передбачає потребу в таких державних механізмах, що запобігають зростанню небезпечних монополій на державну владу, контрфактичною умовою якого зарубіжний дослідник Д. Кін визначає необхідність не лише відокремлення громадянського суспільства від влади, а й демократизацію їх обох¹.

Говорячи про консолідацію населення України, вітчизняні дослідники передбачають побудову громадянського суспільства, що являє собою дискурс інтересів певних культурних груп. Під поняттям “громадянське суспільство” зазвичай мають на увазі високий рівень консолідації його суб'єктних груп та їхню здатність досягати консенсусу та толерантних взаємовідносин. За таких умов громадянське суспільство здатне вийти на рівень повноправного партнера у взаємодії з державою, перебираючи на себе частину її державотворчих функцій.

Населення України характеризується значним культурним розмаїттям, що передбачає наявність численних культурних груп в українському суспільстві. Українське суспільство також є й етнічно полікультурним (а це, за офіційними даними, – 130 національностей та народностей). Попри це, як стверджує М. Стріха², Україна залишається достатньо мононаціональною, за світовими стандартами, державою. Це підтверджується і даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, згідно з якими українці становлять 77,8% всього населення і переважають скрізь, окрім Криму, і тим, що сучасне українське суспільство складається з двох взаємопов'язаних компонентів: автохтонного корінного етносу та представників етнічних меншин й етнічних груп, котрі через різні історичні обстави-

ни потрапили і потрапляють на українську землю. Розвиваючись на величезній території, українська культура набула значного субетнічного розмаїття, що збереглось і понині. Проте, як зазначає вітчизняний дослідник В. Крисаченко³, самі етнографічні відмінності різних груп українців практично ніколи не ставали причиною серйозних конфліктів між ними, а навпаки, нерідко демонстрували значну консолідацію як єдиний суб'єкт у прагненні самостійного державотворчого поступу України.

Основною перепоною в процесі консолідації населення України, як правило, вважають відчуженість регіонів та їх локальну ідентичність. Проблема регіональних відмінностей є одною з основних серед вітчизняних досліджень М. Стріхи, О. Майбороди та ін. Справді, сучасна Україна характеризується вельми виразними, подекуди навіть драматичними регіональними культурними відмінностями, що зумовлені різною історичною долею окремих земель, їх етнічним складом, мовними характеристиками, геополітичною орієнтацією та ставленням до самостійного державотворчого поступу України. Дезінтеграція регіонів, що характеризуються локальними інтересами та внутрішньосоціальною міжсуб'єктною відчуженістю наявних культурних груп ускладнює формування їх *єдиного* та *потужного* суб'єктного статусу в ході державотворчих та культуротворчих процесів. Основними опорними пунктами опозиціонування східного і західного регіонів України О. Майборода⁴ визнає мовний прецедент та геополітичну спрямованість регіонів країни. Це цілковита байдужість (або ворожість) до потреб відродження української мови як мови титульного етносу східними регіонами та оцінка цього процесу як порушення демократії і прав людини; з іншого боку – західний регіон розглядає опір українізації як релікт колоніалізму, одним з проявів якого було нав'язування російської мови. Інший вітчизняний дослідник А. Ручка⁵ на основі даних соціологічного опитування частково спростовує твердження щодо відчуження західного і східного регіонів, хоча локальні ідентичності є характерними для всіх регіонів України. Проте, зазначає дослідник, домінують вони передусім у східному і південному регіонах, респонденти яких відносять до групи “чужих” і представників західного регіону, і представників незалежного самобутнього розвитку країни. В західному

і в центральному регіонах ж переважає національно-державна ідентичність – зарахування у групу “своїх” усі регіони України та представників незалежного самобутнього розвитку країни.

З проведеного аналіз, можна зробити висновок, що етносоціальна консолідація є характерною для центральних та західних регіонів України, що у простір формування “Ми – культура” включають (а не відчужують) усі регіони України. Процес відчуження від державотворчого поступу України східного і південного регіонів є, швидше, їх власним вибором маргінального статусу у країні, що проявляється у свідомій позиції відчуження певних культурних груп щодо незалежного становлення української державності. Відзначаючи те, що політизація певних етнокультурних груп проявляється у їх прагненні забезпечити таку “вертикальну мобільність, що спрямована вгору в ієрархії системи, або принаймні оберігає їх від просування вниз”⁶, можна погодитися з вітчизняними дослідниками, що така їх позиція є прагненням зберегти (або здобути) власну гегемонію у соціокультурному просторі України. Це спричиняє і відповідну їх політизацію у просторі культурної багатоманітності українського суспільства та використання різними політичними силами етнокультурної належності в політичній боротьбі за владу та сфери впливу.

Однією з основних концептуальних основ культурної політики світового співтовариства є також процес “демократизації культури”, що і накладає на державу функцію запобігання будь-якій гегемонії (не лише державної чи інодержавної, а й певних культурних груп) у внутрішньому соціокультурному просторі країни. Жодна субкультура (регіональна, етнокультурна, соціальна, політична тощо) не має права претендувати на експансію в етносоціальному просторі держави і, маніпулюючи правом на самозбереження і розвиток, прагнути до експансії та власної соціокультурної винятковості у культурному та владному просторі країни. Зазначені вище положення лягли в основу Лімбурських принципів (1986 р.) щодо реалізації економічних, соціальних та культурних прав, де відзначається, що для досягнення справжнього прогресу в реалізації культурних прав “обов’язково потрібні узгоджені [курсив – Б.В.] зусилля на національному рівні за широкої участі в цьому процесі всіх [курсив – Б.В.] секторів суспільства. Участь населення необхідна на всіх

етапах, включаючи формування, проведення та огляд державної політики”⁷⁷. Власне ж, позиція держави – визначати основним суб’єктом державотворчого та культуротворчого поступу України усіх її громадян, а тому спрямована на консолідацію усіх суб’єктних груп українського суспільства.

Саме культурна різноманітність регіонів нині в Україні є простором і засобом політичного протистояння, і тому її слід диференціювати від стратегічного пріоритету державної політики культурної багатоманітності, що, за визначенням Ради Європи, має еквівалент “конструктивний плюралізм”. Хоча культура українського суспільства і просякнута політико-ідеологічною дискретністю (особливо в періоди політичного конфлікту чи у часи “радикальних змін”), загальносуспільна культура не зводиться до неї – вона є феноменом більшим, ніж ідеологія, а тому слід звернути увагу на пошук альтернативної динаміки соціокультурних процесів в Україні, механізми її *уможливлення*.

Особливістю культури як суспільно-політичного феномена, є те, що будь-які проблеми, які виникають у просторі культури, вирішуються засобами цієї ж культури. Важливим компонентом культури є її творчісний потенціал. У полі творчісного (співтворчісного) потенціалу не можлива політико-ідеологічна конфронтація. Саме культуротворчий процес як взаємодія суб’єктів культури є консолідуючим механізмом культурної політики держави. Гострої актуальності набуває необхідність спрямувати в єдине русло (співритм) культуротворчий та державотворчий процеси в сучасному політико-ідеологічному просторі України. А тому в період загострення у ній деструктивних тенденцій особливого значення набуває роль чи не найважливішого суб’єкта культури – Держави.

Оскільки держава покликана сприяти консолідації суспільства та створити умови стабільного загальносуспільного розвитку, то вона передусім і є основним гарантом безпеки культурної самобутності суспільства.

З іншого боку, динаміка культурного життя у суспільстві перманентно не терпить тотального управління. У процесі консолідації суспільства перед державою постають два основних механізми етнополітичного регулювання: уніфікація культурного простору су-

пільства та етнокультурний плюралізм державної політики, основним засобом реалізації якої є розвиток етнокультури.

Локальна ідентичність, що внаслідок історичних обставин лежить в основі формування регіональної культурної самобутності в Україні, не повинна бути абсолютизованою. Як стверджує П. Рікер, “Керівний образ нашої ідентичності походить не лише з нашого теперішнього та нашого минулого, але й від наших сподівань на майбутнє”⁸. А тому процес *становлення національної держави* тут є, швидше, не перепорою, а умовою можливості формування загальнодержавної ідентичності, що передбачає залучення до державотворчого процесу численних субкультурних груп українського суспільства. Культурна самобутність як пріоритет у стратегії державної культурної політики виступає основою консолідації усіх культурних груп українського суспільства у справі збереження власної культури, участі в культурному житті і цим самим продовжує процес *творення культурної самобутності української політичної нації*.

Держава як поєднання влади, цінностей та ідеології покликана сприяти підтримці та стабільності суспільства шляхом породження, підтримки та заохочення символів, цінностей, що сприяють зміцненню суспільства. Тому держава є вагомим компонентом культурної динаміки суспільства, що значно впливає на характер та напрям його розвитку. Владна ідеологія, що консолідує культурну різноманітність суспільства, повинна спиратися на ліберальний протекціонізм, оскільки лібералізм та обмеження державою не суперечать одне одному. Навпаки, будь-яка свобода неможлива, якщо вона не гарантована державою.

Механізм узурпації державною владою культурного сектору суспільства відбувається на основі тотальної трансляції принципів, норм та образів культури, а консолідація суспільства під патронатом держави передбачає створення спільної “платформи” для *взаємодії суб’єктів культури українського суспільства* – співпраця та співтворчість в ім’я спільної мети, засобом досягнення якої є не протистояння та насаджування владної ідеології, а консолідація суб’єктів культури.

Останній революційний період державотворчого процесу в Україні створив сприятливі умови для подібної взаємодії і у про-

сторі культурної політики, активізувавши потенціальний сектор її можливих суб'єктів. Новоутворені громадські об'єднання митців та діячів культури (наприклад, "Помаранчевий квадрат") прагнуть стати не лише активним суб'єктом формування та реалізації національної культурної політики в Україні, а й виступають ініціаторами конструктивної взаємодії (діалогу) органів виконавчої та законодавчої влади з широким спектром громадських ініціатив.

Тож культурна політика держави, що прагне орієнтуватися на плюралізм та демократизм влади у суспільстві, може реалізувати свої принципи лише через захист та за умови активної участі в державній культурній політиці (на рівні формування та реалізації) усіх суб'єктних груп українського суспільства та розширення суб'єктного сектору у динаміці культуротворчих і державотворчих процесів українського суспільства. Це і є забезпечення можливості участі у розвитку національно-самобутньої культури України всіма наявними культурними групами українського суспільства. Держава, як суб'єкт культурної політики активізує та підтримує кожний з цих суб'єктних секторів культурного життя, формуючи з ними тісні партнерські відносини та запобігає (а відповідно, здійснює баланс) домінуванню будь-яких локальних інтересів кожного з них у владному просторі культурного життя суспільства. Співритм культуротворчого та державотворчого процесів на основі партнерської взаємодії держави та сукупного суб'єкта національно-самобутньої у усій її багатоманітності культури є тою проекцією на майбутнє, що спроможна сконсолідувати всіх учасників цього процесу в українську політичну націю як рівноправного партнера на світовій арені.

¹ Кин Д. Демократия и гражданское общество / Пер. с англ.; Послел. М.А. Абрамова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 374.

² Стріха М. Культурна політика України: регіональні, етнічні та конфесійні аспекти // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 77.

³ Крисаченко В.С. Сутнісні риси українського етносу // Крисаченко В.С., Степико М. Т., Власик О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – С. 88 – 106.

⁴ Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О.Майборода, Р. Чічалава, Т. Пелипенко та ін. – К.: Фонд "Європа ХХІ", 2002. – С. 26.

⁵ Ручка А. “Свої” та “чужі” в багатоскладовому суспільстві // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 142–156.

⁶ Валерстайн І. После либерализма: Пер. с англ. / Под. Ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 164.

⁷ Лимбургские принципы осуществления пакта об экономических, социальных и культурных прав. Маастрихтские руководящие принципы, касающиеся нарушений экономических, социальных и культурных прав. – Женева, 2000. – 29 с. – С. 4.

⁸ Рікер П. Идеология та утопія / Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – С. 374.

Сергій Балан

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Тематика політичної та конституційно-правової відповідальності вищих посадових осіб держави вже давно набула значного поширення в наукових дискусіях на теренах СНД. Ці види відповідальності хоча і досліджувалися в радянські часи, були набагато менш розробленими, ніж інші види соціальної відповідальності.

Відомо, що норми конституцій й інших джерел конституційного права регулюють досить великі за масштабом суспільні відносини й багато з них забезпечені санкціями норм інших галузей права. Порушення конституційних положень може тягти й карну, і адміністративну, і дисциплінарну, й цивільно-правову відповідальність залежно від характеру правопорушення, статусу його суб'єкта й процедури застосування. Інакше кажучи, конституційна відповідальність може наступати за порушення конституції, але не всяка відповідальність за її порушення є конституційною відповідальністю.

З іншого боку, конституційну відповідальність можна розглядати як організаційний і процедурний бік політичної відповідальності, сукупність процесуальних, а не матеріальних норм. У цьому сенсі конституційна відповідальність стає досить рухливою категорією, що регулює відносини припинення повноважень політично відповідальної посадової особи й передачі влади, у тому числі без

юридичних на те підстав (інакше – здійснення правопорушення). Механізм політичної відповідальності в державному управлінні у такий спосіб повинен являти собою взаємодію суб'єкта політичної відповідальності й політичних установ (інститутів), що мають право піддавати його діяльність політичній оцінці. Такими установами здебільшого можуть бути громадянське суспільство, ЗМІ, політична опозиція, світова спільнота тощо.

Мірилом політичної й конституційної відповідальності (спільний момент) є усунення посадової особи з займаної посади. Тут важливо розуміти, що призначення конституційної відповідальності не зводиться лише до покарання. Головне – стимулювати позитивну діяльність її потенційного суб'єкта, і лише в протилежному разі – змінити одного чиновника іншим. При цьому добровільну відставку посадової особи політичною відповідальністю вважати не можна (тому що якщо вона не є способом уникнення відповідальності, то може виступати моральним самопокаранням або актом захисту честі й гідності). Притягнення до політичної відповідальності не виключає застосування до особи, що усувається з посади, за наявності в діях, що спричинили політичну відповідальність, складу правопорушення заходів юридичної відповідальності.

Варто зауважити, що основним поштовхом до актуалізації питання політичної відповідальності та її місця в процесах демократичного здійснення влади стали події “помаранчевої революції” та розгортання процесів розбудови нової вертикалі влади. Завдяки активності місцевих осередків політико-просвітницьких громадських організацій було проведено ротацію чиновників, які не виправдали сподівань населення до нової влади.

Питаннями політичної відповідальності та розмежування її з конституційно-правовою відповідальністю останнім часом займалися переважно російські фахівці: І. Алебастрова, О. Лучин, І. Сокольщик, Д. Шон, В. Виноградов, Н. Боброва, Т. Зражевська. Серед українських дослідників свої публікації розглядуваній тематиці присвятили О. Мельник, Л. Кривенко, О. Майданик¹, Р. Павленко.

Політична відповідальність формувалася як сукупність заходів, що забезпечують приведення влади у відповідність із “договором”

між владою й суспільством – законами, це примус влади до виконання прийнятих нею зобов'язань, обіцянок і схвалених суспільством програм. Це засоби впливу на суб'єктів влади і їх політику, що дозволяють домагатися корегування або зміни політичного курсу, відсторонення від влади негідних і нездатних діячів. Це право вільної критики будь-яких суб'єктів влади, опору їхньому беззаконню, висловлення невдоволення, негативної оцінки, недовіри, невиконання “неправомірних” (нелегітимних) указів і наказів.

У правових (демократичних) державах існують закони, функціонують державні й суспільні інститути, прийняті процедури, призначені притягати до політичної відповідальності всіх суб'єктів державної влади за провали у виконанні покладених на них обов'язків або непорядну поведінку. Сформувалися критерії оцінки їхньої діяльності, засоби виправлення або припинення помилок, механізми усунення від влади й посад вищих посадових осіб і цілих урядів, що не справляються із завданнями, спричиняють матеріальний або моральний збиток країні, допускають погіршення життя народу, деградацію країни. Засоби політичної відповідальності визначаються, як правило, для вузького кола суб'єктів – із законодавчої, виконавчої, судової, “інформаційної” влади: дострокове відкликання парламентаріїв, відставка урядів, розпуск парламентів і судів, заборона на роботу в ЗМІ особам, викритим у неправді й продажності тощо².

У країнах розвинутих демократичних традицій на рівні правового звичаю діє сформований обов'язок глав держав і урядів регулярно відповідати на питання певних політико-державних інститутів, ЗМІ, громадськості, громадян. Порухення цього обов'язку в правових державах сприймається як надзвичайна подія. “Допити” глав держав з будь-яких питань відбуваються постійно. Наприклад, М. Тетчер, будучи прем'єр-міністром Великобританії, щотижня підлягала вимогливому “допиту” у парламенті з 15 – 20 питань, які ніколи не оголошувалися заздалегідь.

Сферою застосування політичної відповідальності є політична діяльність. З юридичної точки зору, політична відповідальність – інститут скоріше звичаєвого права, що регулює відносини набуття, утримання й передачі влади. У праві політично панівний клас, або політична еліта, прагне закріпити свій особливий стан. Але оскільки

ки політика – сфера доцільного, виникає найгостріша проблема відповідальності правлячих кіл за суспільно прийнятне здійснення політики. Одним з найважливіших засобів узгодження волі народу й планів адміністративного апарату є постійно функціонуюча політична відповідальність. Через те, що в Україні дотепер не склалися політичні традиції, становлення інституту політичної відповідальності поєднане зі значними труднощами.

Особливою формою політичної відповідальності є відповідальність, встановлена нормами державного права, або конституційна відповідальність осіб, що обіймають вищі державні посади. При цьому слід зазначити, що коло осіб, які завдяки службовому становищі ухвалюють від імені держави найважливіші рішення з тих чи інших питань, обмежений. По суті справи, мова може йти про конституційну відповідальність вищих посадових осіб виконавчих органів державної влади. Наголосимо – персональної конституційної відповідальності, тому що “дійсну відповідальність у справах великої політики може нести тільки один-єдиний керівний міністр, а аж ніяк не анонімна колегія”, як справедливо відзначав з цього приводу канцлер Отто фон Бісмарк.

Дослідження різних підходів до тлумачення поняття юридичної відповідальності привело нас до розуміння того, що юридичну відповідальність не можна ототожнювати з юридичним обов’язком. Відповідальність – “це не обов’язок зазнати наслідків, що виникають із правопорушення, а саме їх перенесення в стані легітимного примусу”³. Власне, за такого вирішення проблеми відповідальність стає інструментом реалізації державної політики. Адже обов’язок може бути виконаний або не виконаний. Але коли настає відповідальність, тобто приводиться в дію апарат примусу, вибору у відповідальній особі немає – вона не може не виконати дій, що становлять зміст реалізованого обов’язку, або утриматися від них.

Термін “політична відповідальність” набув об’єктивного змісту та формального права на вжиток після рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року. Так, розглядаючи питання про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України, чи мають право суди загальної юрисдикції приймати до свого провадження і розглядати по суті позовні заяви

про поновлення на роботі, зміну формулювання звільнення членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади та осіб, яких згідно з Конституцією України призначають на посади та звільняють з посад Президент України або Верховна Рада України, в офіційний обіг Конституційним Судом України (КСУ) було впроваджено терміни “політична відповідальність”, “конституційно-політична відповідальність”.

Як стверджувалося в конституційному поданні, Конституція не наділяє будь-який державний орган повноваженнями щодо скасування чи тимчасового припинення дії актів Президента України або Верховної Ради України, в тому числі і з зазначених питань. Прем'єр-міністр України, члени Кабінету Міністрів України, керівники інших центральних органів виконавчої влади, Генеральний прокурор України, Голова Антимонопольного комітету України, Голова Фонду державного майна України, судді, інші особи, яких призначають Президент України або Верховна Рада України, є особами, для яких Конституцією України встановлено особливий порядок призначення на посади та звільнення з посад.

Як зауважує КСУ за Конституцією України передбачена політична відповідальність Кабінету Міністрів України (Ст. 87, п. 10 частини першої Ст. 106, частина четверта Ст. 115), іншими словами, припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади Президентом України на підставі указу або відставка Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри означає, що відповідна оцінка діяльності членів Кабінету Міністрів України та керівників інших центральних органів виконавчої влади може стосуватися як законності їх дій, так і мати політичний характер⁴. Далі КСУ продовжує, що відставка КабМіну може бути наслідком політичної відповідальності як результат прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри уряду, яка не має ознак юридичної відповідальності. Для останньої характерним є порушення юридичних норм, без чого неможлива реалізація санкції правової норми.

Разом з тим з факту припинення повноважень зазначених осіб можуть виникати правовідносини, що мають похідний від політич-

ної відповідальності характер. У разі виникнення спору про право щодо них названі особи не позбавляються права на оскарження в суді окремих положень вказаних актів, зокрема щодо зміни дати, формулювання звільнення тощо. Згідно зі Ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Це означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, також вирішення питань, які мають правовий (а не політичний) характер і які виникають у зв'язку з призначенням чи звільненням певних посадових осіб Президентом України або Верховною Радою України. Згідно з цим формулюванням КСУ зробив чітке і однозначне визначення формулювання, що підстави політичної відповідальності не є предметом розгляду судової влади, тобто політична відповідальність у такий спосіб набуває самостійної ваги в масштабі здійснення державної влади в Україні. З іншого боку, оскільки питання відставки посадових осіб вирішується Президентом України самостійно або ВРУ й не містить у більшості випадків посилення на порушену норму законодавства, можна висувати, що законодавець (у даному разі орган конституційної юрисдикції – КСУ) передбачає наявність політичної відповідальності посадових осіб під час здійснення державної влади.

“Надання повноважень Конституційному Суду України вирішувати питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-політичної відповідальності (статті 115, 122 та інші Конституції України) посадових осіб”, – зауважує КСУ. У такий спосіб Конституційний Суд України обмежив наявність ознак “конституційно-політичної відповідальності” низкою статей Конституції, що регламентують порядок призначення та звільнення вищих посадових осіб. З огляду на це рішення ми може-

мо висувати, що КСУ ввів до сфери юрисдикції Основного Закону позаправовий інститут, яким є політична відповідальність. Варто також зауважити, що в цитованому рішенні терміни політична і конституційно-політична відповідальність вживаються паралельно. З нашої точки зору, орган конституційної юрисдикції, вживаючи ці терміни, прагнув показати, по-перше, позаправову природу інституту політичної відповідальності, а з іншого – продемонструвати стійкий правовий зв'язок політичної відповідальності з Конституцією України, який полягає у фіксації нормами-принципами можливості притягнення до відповідальності (у цьому випадку – усунення з посади) вищих посадових осіб, що призначаються Президентом або парламентом.

Розглянемо такий приклад. Президент Словаччини може бути відкликаний Національною радою у тому разі якщо він “здійснює діяльність, спрямовану проти суверенітету й територіальної цілісності Словацької Республіки, або діяльність, спрямовану на усунення демократичного конституційного ладу”⁵. Здавалося б, підстави для залучення до конституційної відповідальності сформульовані, а виходить, передбачена конституційно-правова відповідальність Президента Словаччини. Але сама процедура відкликання словацького Президента не дозволяє зробити такий висновок, тому що Конституція Словаччини не передбачає рішення Конституційного суду або іншого суду, який би констатував таке порушення. Тому відповідальність Президента Словаччини є політичною, а не конституційно-правовою.

Конституції багатьох країн світу, у тому числі й України, містять низку суспільно важливих морально-політичних і громадянських зобов'язань, яких повинні дотримуватися вищі посадові особи протягом усього строку своїх повноважень. Попри всю свою декоративність урочиста присяга, що дає президент перед обличчям свого народу, за будь-яких умов дотримуватися Конституції та інших законів, має велике суспільно-політичне значення. Ця присяга (клятва) є одним із ключових елементів легітимності всього інституту президентства, невід'ємною умовою довіри народу до глави держави й важливим моральним обмеженням для президента, якщо він постане перед спокусою порушити ті або інші правові норми.

Такого роду зобов'язання й офіційно встановлені стандарти діяльності президента спрямовані на зміцнення авторитету й гідності посту глави держави. Далеко не завжди президенти у своїй політичній практиці дотримуються цих зобов'язань і стандартів, і в цих випадках в умовах демократії різні політичні інститути, засоби масової інформації й суспільна думка в цілому піддають їх обґрунтованій критиці. Якщо ж президент, всупереч узятому на себе зобов'язанню, допускає серйозне порушення конституції або законодавства, то стосовно нього на цілком законних підставах має бути застосована процедура усунення з посади, що дістала назву "імпічмент". Адже з огляду на обсяг повноважень, які делегуються президентові країни від народу, цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов'язання й морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право. Дійсно, досить дивним виглядає позиція законодавця, який прописав текст урочистої присяги Президента України, згідно з якою на Президента покладаються додаткові обов'язки: "Новообраний Президент України вступає на пост ... з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Президент України складає таку присягу: "Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі"⁶. Тим більше, що законодавець поставив в умову від складення присяги набуття Президентом своїх повноважень. Тобто брати на себе додаткові зобов'язання дозволяється, а от за невиконання – відповідальність не передбачається, тут вважаємо порушується основоположна правова аксіома – кожному праву має відповідати окремий обов'язок.

Аналізуючи зазначену категорію з погляду взаємозв'язку політики й права, ми прийшли до розуміння того, що підстав політичної відповідальності, як таких, не існує. Політична відповідальність,

за великим рахунком, є примус позаправовий, зумовлений розбіжністю поглядів суб'єктів політичної боротьби з приводу здійснення державної політики й розташуванням політичних сил на зазначений момент часу. Звідси конституційна відповідальність може наступати як за наявності в діянні відповідальної особи складу правопорушення, так і за його відсутності. Більше того, конституційна відповідальність – це той особливий випадок застосування заходів відповідальності, коли вимога обов'язкової наявності провини у здійсненні правопорушення звузило б діапазон її застосування й спотворило соціальне призначення цього виду відповідальності. Це протиріччя породжує, на наш погляд, двояке тлумачення конституційної відповідальності.

З одного боку, конституційна відповідальність – це відповідальність за неналежне здійснення публічної влади. Загальними рисами, що дозволяють співвіднести конституційну відповідальність із юридичною відповідальністю, є негативна оцінка державою діяльності посадової особи, а також примусовий захід, реалізація санкції правової норми. Але в конституційній відповідальності є й специфічні риси, що відрізняють її від інших видів відповідальності й характеризують її як досить самостійний вид

Зазначимо, що своїм рішенням від 7 травня 2002 року КСУ поставив різновид відповідальності спеціального суб'єкта конституційного права у залежність від можливості оскарження рішення у судовому порядку. Однозначно наділяючи політичну відповідальність характерною рисою – неможливістю судового оскарження її підстав, передбачаючи лише вольовий акт. Враховуючи зазначені підстави, можна стверджувати, що рішення КСУ поклало край дискусіям теоретиків про існування політичної та конституційно-правової відповідальності, визнавши існування обох зазначених інститутів. Більш того, суд виділив необхідні елементи класифікації цих видів відповідальності, вказавши тим самим на напрями подальшого вдосконалення конституційно-правової бази нашої держави та теоретичного дослідження.

Відсутність практики застосування інституту політичної відповідальності органів державної влади в Україні свідчить про те, що в політикумі та суспільстві бракує цивілізованого розуміння розвитку

демократії⁷. Оскільки громадянське суспільство в умовах демократії є первинною, тотальною передумовою легітимності державної влади (Ст. 5 Конституції України: “Єдиним джерелом влади в Україні є народ”), яка покликана виконувати низку функцій, спрямованих на задоволення його різноманітних потреб і запитів, то критерієм легітимності державної влади є спрямованість її діяльності на задоволення інтересів суспільства. В зворотному випадку, громадянське суспільство усуває правлячі політичні сили від влади, замінюючи їх іншими. Це його невід’ємне право⁸.

Моральна відповідальність органічно пов’язана з реалізацією політичної відповідальності в державному управлінні. І це закономірно, оскільки дії політичного керівника повинні мати моральну основу й значною мірою визначатися моральними принципами. Саме тому, що мораль і політика – взаємопроникні, тісно пов’язані між собою явища, вони не можуть діяти ізольовано й відчужено, не порушуючи цілісності один одного. Тому цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов’язання й морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право. Практику приведення до присяги, застосовувану, до речі, також до осіб, що несуть специфічну державну службу (військовослужбовців, суддів, дипломатів і деяких інших), можна було б поширити на все коло посадових осіб держави (і посадових осіб місцевого самоврядування). Це створило б передумови формування державного апарату нового, етичного типу, для посадових осіб якого вищою цінністю стали б людське життя, права й свободи.

¹ Див детальніше: Боброва Н.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 152 с.; Шон Д.Т. Конституционная ответственность // Государство и право. –1995. – № 7. – С. 37–43.; Сокольщик И. Конституционно-правовая ответственность и политическая ответственность. Основные различия // <http://www.yurclub.ru/docs/other/article24.html>.

² Себрянников В.В. Ответственность власти / http://niiss.ru/mag11_otvets_vlas.shtml

³ Братусь Б.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: Юридическая литература, 1976. – С.103.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб), м. Київ, 7 травня 2002 року, Справа № 1-1/2002 N 8-рп/2002 // <http://www.rada.gov.ua>

⁵ Зифкак С. Президентская власть в Словакии // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. М., 1995. – № 3 (12). – С. 41.

⁶ Ст.104 Конституції України // Відомості Верховної Ради. – К.,1996. – № 30. – С.141.

⁷ Інститут політичної відповідальності / <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2004/12/29/1393/>

⁸ Політична відповідальність як передумова ефективної взаємодії між громадянським суспільством і державою / <http://www.oksamyt.org.ua/mur/statti.ep1?&article=9>

М. Беззуб'як

ПОЛІТИЧНА НАУКА В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: ОБ'ЄКТИВНІСТЬ І ПЕРИФЕРИЗАЦІЯ

Наука, історично виокремившись як специфічний різновид людського пізнання, чим далі тим більше перетворюється на безпосередній фактор соціального життя. Причому, це стосується не лише наук точних і природничих, але й суспільствознавства. Останнє надає соціальні технології (в зростаючому обсязі), а також радикально змінює соціальну і, зокрема, політичну культуру, постаючи одним із ціннісно-творчих чинників. В цьому сенсі, має рацію Е. Гідденс, стверджуючи, що соціальні науки відрізняються від природничих і точних тим, що вони фактично є частиною предмету свого дослідження, тобто позбавлені механізмів “об’єктивізації” (методологічного дистанціонування через перетворення на об’єкт)¹. Відповідно, на думку видатного британського соціолога, в історії і політиці залишаються ті суспільствознавчі теорії (разом з політологічними), які стали невід’ємною частиною суспільного життя, об’єктивувалися в його цінності та інститути. Показово, що для ілюстрування цієї своєї тези він використовує “історичну долю” маккіавелізму. Показово не лише тому, що ця ренесансна політична філософія змі-

нила ціннісні уявлення про політику (змінити політичну культуру, передусім, європейців), але й була джерелом багатьох нових політичних технологій, виконавши як ціннісну, так і технологічну соціальні функції науки.

Поява “соціології знань” стала одним із індексів перетворення суспільствознавства на безпосередній фактор (продуктивну силу) соціального життя. Адже, згідно з ключовою тезою цього різновиду суспільствознавства, суспільство (суспільна реальність) конструюється шляхом об’єктивації знань про неї. Частина цих знань може бути настільки давно і глибоко об’єктивованою, що сприйматиметься як щось зовнішнє людині, щось подібне до реальності природної. Однак, навіть таке матеріалізоване (реіфіковане) знання про суспільство, має своє походження в людині, має своїх творців і втілювачів. Отже, створене людиною, людиною ж може бути й змінене. Таке бачення створює онтологічні, гносеологічні, методологічні передумови для всеосяжного соціального інжинірингу.

Прагнення до інжинірингового “конструювання/переконструювання” соціальної реальності може бути стриманим лише негативним досвідом попередньої історичної епохи. Йдеться про фактичний провал спроб перебудови світу за комуністичним і націонал-соціалістичним (фашистським) зразками та нинішніми невдачами здійснити те саме в рамках ціннісної матриці лібералізму. Таким чином, ідеологічні тоталітаризми попереджають тоталітаризм технократичний. В обох випадках, маємо справу з прагненням до домінування зпочатку світоглядного знання, а, згодом, в контексті НТР, технологічного.

Наукове знання якісно відрізняється від першого і другого, передусім, своєю об’єктивністю. Однак, об’єктивність суспільствознавства не теж саме що й об’єктивність природознавства чи математики. Суспільствознавча об’єктивність потребує вжиття низки об’єктивізуючих процедур та врахування низки передумов – вона не гарантується самим предметом дослідження. Досягнення об’єктивності в соціальному і, зокрема, політологічному дослідженні полягає, в тому числі, у виокремленні та нейтралізації тих факторів, які цій об’єктивності перешкоджають. Такими факторами є пануючі в суспільстві ціннісно-світоглядні формації, а також інституційне

облаштування самої науки, зокрема, науки соціальної і політології. Причому, слід усвідомлювати прямий зв'язок між цими двома факторами, адже інституційна будова суспільства, значною мірою, обумовлюється його цінностями. Хоча й не слід виключати існування суперечності по лінії “цінність – інституція”. Так, інституційна будова може пом'якшувати ціннісні (світоглядно-ідеологічні) впливи, однак вона й може робити їх інтенсивнішими. З огляду на посутню об'єктивність наукового типу мислення, покликанням інституцій науки є нейтралізація, зовнішнього науці, ціннісного тиску, запобігання ідеологізації наукового фаху. Особливо це стосується соціальної і, зокрема, політичної науки в пост-комуністичних країнах, котра може стати заручником і жертвою “індоктринації лібералізмом” в результаті якої, суспільствознавство втратить критичність і стане неспроможним віднаходити альтернативи суспільно-політичного розвитку. Спроба зробити із суспільствознавця і політолога ще більшого демократа і ліберала ніж В. Вільсон призведе до втрати ним аналітичної критичності та підірве його творчий потенціал. Таким чином, одним із головних завдань інституційної структури суспільної науки є забезпечення свободи наукової творчості, яку (принаймні, в посткомуністичних країнах) слід захищати від демократичного популізму та ліберального “тоталітаризму” (йдеться про безальтернативне домінування однієї ідеології).

Всі, окреслені вище, ціннісні та інституційні проблеми і дилеми соціальної та політичної науки було адекватно висвітлено в доробкові американського політолога та історика американської політичної науки Д. Річчі “Трагедія політичної науки”. На думку цього науковця, політологія і політологи в цій країні перебувають під дією силового поля трьох полюсів – необхідностей: вивчати політику, вивчати об'єктивно, відстоювати демократичні підвалини американського суспільства². Трагічною пізнавальною ситуацією політолога (і не лише у Сполучених Штатах, але й у навернених в лібералізм та обдарованих демократією посткомуністичних народів) робить його підлеглість дії двох, подекуди протилежних, сил – прагнення бути об'єктивним як науковець і, водночас, залишатись вірним лібералізму і демократії. В посттоталітарних суспільствах, ця “трагічна” ситуація погіршується ще й, культивованими десятиліттями тоталітаризму.

літаризму, конформізмом, запопадливістю та гіперлояльністю суспільствознавців, багато з котрих інакше ніж на службі “ідеологічних ідолів” себе й не уявляють. Причому, останнє стосується молодих політологів-суспільствознавців, зрослих на “ринкові” вітчизняної науки і політики, ще більшою мірою, аніж, обтяженого гірким досвідом, старшого покоління.

Теоретичне суспільствознавство і теоретична політологія постають важливими засобами забезпечення незалежності вітчизняної соціальної науки. Адже, об’єктивна і дієва соціальна та політологічна теорія є результатом реалізації свободи творчості як і її гарантом. Державі, яка має розвинене і продуктивне теоретичне суспільствознавство так само притаманне розвинене стратегічне мислення, що надає їй низку переваг в міжнародній політиці. Так само, спроможність національної суспільної науки продукувати теорії є однією із ознак того, що це суспільство успішно уникає загрози периферизації у світовій спільноті. Натомість, остаточно периферизовані країни неспроможні “мислити самостійно”. Вони є винятковими споживачами пізнавальних форм і парадигм, які їм надаються національними науками країн світ-системного ядра. Теоретичний здобуток національної політичної науки становить те, що Д. Річчі пойменував її матрицею, визначивши останню як “... конфігурацію поглядів, які належить використовувати в соціальному аналізові”³. Загалом, йдеться про виокремлення ще одного фактору обстоювання політичної незалежності політичної науки. Цей фактор має гносеологічну “природу”, а його дія полягає у досягненні політичної незаангажованості через наслідування певного типу мислення. Отже, політолог є максимально незалежним від політики через те, що мислить “певним чином”, тобто його витлумачення політики якісно-структурно відрізняється від інтерпретацій решти учасників політичного процесу.

Разом з тим, суспільна наука є невід’ємною частиною суспільства, залежною від тих політичних (в тому числі, зовнішньополітичних) процесів, які в ньому відбуваються. Зокрема, система національної науки (разом із суспільствознавством) не може залишатись осторонь інтеграційного вибору своєї країни та світових інтеграційних процесів, котрі ще доволі часто пойменовують глобалізацією.

Розмірковуючи над роллю науки в соціальних процесах (в тому числі, інтеграційних) слід розокремлювати “науку” як ідеальний конструкт теорії і філософії науки та гносеології і “науку” як історично-конкретне явище. З погляду наукознавства, йдеться про лакатосівське розрізнення між “наукою” як результатом внутрішньої раціональної реконструкції взаємодії між тим, що цей філософ науки поймає “дослідницькими програмами” і зовнішньою соціально-психологічною історією “науки”. Подібне розрізнення простежується і в кунівському вченні про “наукові парадигми”²⁴. В першому випадку, наука постає уніфікованим та універсальним знаряддям здобуття “істин” і продукування технологій. В другому випадку – це історично-конкретний результат тривалої соціальної еволюції відповідних народів, держав, регіонів. Оскільки, історія відображається у певних традиційних цінностях (чи просто – традиціях), то й науки (саме науки, а не наука) різних народів, держав, регіонів мають власні ціннісні специфіки, які визначають структуру, спрямування, інституційні умови відповідних наукових мислень. Не варто вже вкотре повторювати помилку судження про те чи інше історичне явище винятково за його наслідками. Адже, одні й ті самі наукові результати можуть бути досягнені у різні (методологічні та інституційні) способи. Саме з огляду на історичну специфіку організації національних та регіональних систем науки, вони мало підлеглі уніфікації за якимось одним набором критеріїв. Хай ці критерії і видаються найоптимальнішими, те що в одному випадку над-ефективне, в іншому – може виявитися згубним. Крім того, якщо перед різними народами і державами поставити однакові цілі і дати їм уніфіковані засоби досягнення цих цілей (зокрема, в галузі наукової діяльності), то, безперечно, з’являться переможці, переможені і ті хто залишиться ні з чим. У випадку науки (і як інституту, і як типу мислення) переможцем і форвардом буде той, хто продукує критерії такої уніфікації. Решта – або узалежняться від нього, або деграду-ють. Все це безпосередньо стосується наукових систем народів пострадянських теренів. Їх наукові системи є історичним продуктом тривалої еволюції, що перетворює перспективу стандартизації та уніфікації цих систем за західноєвропейськими та американськими зразками не стільки на благо, скільки на загрозу.

Нині, в контексті “Болонського процесу”, вимальовується структура “Спільного європейського освітнього простору”, яка цілком відтворює “класичну” валлерстайнівську теоретичну схему облаштування міжнародних відносин: “ядро – напівпериферія – периферія”. Власне Ім. Валлерстайну належить цілком переконлива критика парадигм “західного” суспільствознавства⁵.

Сучасні політика, економіка, культура не можуть існувати і, навіть, уявлятися поза межами відносин домінування, вони необхідно мають ієрархічно-стратифікаційні структури як в рамках інтеграційних спільнот, так і поза їх межами. Все це стосується і царини наукової діяльності. В цьому випадку, уніфікація національних і регіональних наукових систем країн – претендентів на інтегрування за зразками інтеграційних об’єднань до яких вони прагнуть є, в тому числі, засобом домінування. Науки народів і держав пострадянських теренів, стандартизовані та уніфіковані за західноєвропейськими зразками, не матимуть жодного шансу в конкуренції з науками країн старих членів ЄС. Для них така стандартизація та уніфікація є найкоротшим шляхом для упослідження та підпорядкування. Пострадянські наукові системи, втративши власну, історично визначену, своєрідність, перетворяться на додаток наукових систем своїх потужніших партнерів по регіональному об’єднанню, джерело наукових кадрів, підтримку і резерв західноєвропейської науки в її протистоянні з американською та південно-східно-азійськими науками. Зауважимо, що стандартизація та уніфікація є одними з найдієвіших та “найдешевших” засобів, передусім, політичного домінування і, навіть, культурного імперіалізму. Наукові кадри, сформовані і підготовлені за “Болонськими критеріями”, легко і швидко перетікатимуть до багатших і потужніших дослідницьких центрів Західної Європи⁶. В той час як означені центри в Східній Європі, поступово згасаючи, перетворяться на, свого роду, підготовчі школи, “перевалочні пункти” на шляху до Західної Європи. Крім того, не слід забувати про жорстку конкуренцію за студентів Третього світу, яка відбувається в сучасній Європі та Північній Америці, як і те, що країни Східної Європи (зокрема, Україна) не є останніми в цих перегонах. Після радикальної перебудови української науки та освіти (як і східноєвропейської, загалом) за чужими критеріями і

стандартами, в означеній конкурентній боротьбі буде зазнано остаточної поразки.

Нині народи і держави Європи, які залишилися поза межами чергової хвилі розширення Євросоюзу проходять через справжнє випробування на їх “європеїзм”. Означене випробування полягає в спроможності відстояти свою культурну самобутність і створити стійкі та дієздатні національні політичні і економічні системи (“структури самодостатності”). Кожен європейський народ заплатив свою ціну за можливість і право бути самим собою. Як на справжнього європейця, не гідно і безглуздо зрікатися своєї історичної ідентичності на користь, спродукованих “євробюрократією”, декількох штучних критеріїв. Сьогодні, набагато важливіше відстояти власні системи освіти та академічні науки, ніж поспіхом “розчинити” їх в єдиному європейському науковому просторі, прирікши, таким чином, на drugo- чи, навіть, третьорядність.

¹ Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. – М.: Академический проект, 2003. – С.469.

² Ricci D. M. The Tragedy of Political Science. – New Haven and London, Yale University Press, 1984. – С. 24.

³ Ricci D. M. The Tragedy of Political Science. – New Haven and London, Yale University Press, 1984. – С.101.

⁴ Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – С.45;

⁵ Валлерстайн Им. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. Под ред В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – С.191;

⁵ *The European Higher Education Area – Achieving the Goals // Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19–20 May 2005;*

Володимир Вакулич

ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНА ТЕРОРИЗМУ

Активізація тероризму наприкінці минулого – на початку поточного століть природно зумовила нагальну потребу його всебічного пізнання як одного із суспільно небезпечних явищ з тим, щоб виробити відповідні механізми для ефективної боротьби з ним. Дещо

несподівано з'явилося, що на загал, його власне природа явно недостатньо вивчена, навіть більше того – багато в чому позначена особливостями феноменології. Через те не дивно, що серйозні дослідники цієї проблеми намагаються вивчати її в цілісному, системному форматі. Їхня увага передусім зосереджується на осмисленні базових характеристик явища, його історичних витоків, основних причин виникнення, ступеня впливу на довкілля та узалеженості від динаміки нинішнього процесу глобалізації світу і т.д.

Крім іншого, при цьому з'ясувалося, що на якості дослідження феномена тероризму негативно позначається брак належної науково-теоретичної ідентифікації цього явища (значні термінологічні розбіжності в тлумаченні базових понять, як, наприклад, “терор”, “тероризм”, “міжнародний тероризм”, відповідної типологізації, вироблення певного спільного підходу до його оцінки, визначення місця в суспільно-політичних процесах, зрештою, винайдення ефективних механізмів не лише для боротьби з цим злом, а, перш за все, надійних способів усунення причин його виникнення.

Слід зазначити, що з вивченням проблеми тероризму взагалі складається досить цікава ситуація. По-перше, помітне прагнення якомога оперативніше теоретично осмислити це явище, визначити його фактичне місце в історії, а відтак – і в теорії суспільствознавчої науки (традиційно йдеться про конфліктологію, хоч, думаємо, на часі виокремлення автономного піднапряму – терорології, що пропонують окремі дослідники і що зумовлюється самою значущістю проблеми тероризму). Про це свідчать численні публікації зарубіжних і вітчизняних авторів, котрі намагаються об'єктивно пояснити тероризм взагалі.

По-друге, намітилася чітка тенденція до поглибленого тлумачення сутності цього неординарного явища в системі сучасних глобалізаційних координат.

Так, у вітчизняному суспільствознавстві з'являються спроби докладного вивчення тероризму на монографічному та дисертаційному рівнях (В. Антипенко, О. Бардін, О. Бодрук, А. Веселовський, Я. Дашкевич, І. Дем'янчук, А. Дорошенко, В. Ємельянов, О. Левченко, В. Ліпкан, Ю. Марченко, П. Масляк, Д. Никифорчук, М. Руденко та ін.). При цьому помітна тенденція до пояснення цього явища у ширшо-

му форматі “тероризм – анти тероризм” на основі творчого використання теоретичних положень синергетики (це стосується, передусім, праць, авторами яких є С. Телешун, Б. Канцелярук, В. Вознюк, М. Руденко, А. Дорошенко, В. Ліпкан, Д. Никифорчук).

Варто назвати й наукові доробки зарубіжних дослідників Д. Белла, І. Валлерстайна, А. Гарфінкла, С. Гука, Б. Дженкінса, М. Келдора, Д. Пайпса, Дж. Спеніера, С. Гантінгтона, К. Хіршмана, Ю. Антоняна, С. Беглова, М. Ільїна, С. Ляхова, В. Максименка, Ф. Толіпова, В. Устинова, М. Чешкова, котрі різні аспекти проблеми тероризму намагаються розглядати через призму сучасної епістемологічної теорії.

Цікавою прикметою сьогодення є те, що переважна більшість авторів наукових розвідок з багатьох суспільно-політичних проблем зазвичай не обходять і теми тероризму. Саме тому не можна погодитися з окремими твердженнями про те, що нібито тема тероризму нині вже відступає на другий план. Якраз навпаки: так само, як тероризм набуває нових, дедалі вишуканіших і небезпечніших форм вираження (вдосконалюється, використовуючи значні фінансові і найсучасніші технічні та інформаційні ресурси), й поглиблюється його теоретичне осмислення.

Наразі можна говорити про започаткування нового (власне другого), якісно вищого етапу його пізнання і тлумачення. Щоправда, слід зазначити, що при цьому й досі не повною мірою розв’язано чимало питань, які постали на першому етапі (про деякі з них йшлося раніше). Зокрема, маємо на увазі такий основоположний аспект, як з’ясування суто історичних витоків тероризму. Характерно, що принагідно цього аспекту (як, втім, і згадуваного – про існуючі суттєві термінологічні розбіжності) так само торкаються у своїх публікаціях численні автори, як вітчизняні, так і зарубіжні. І це зрозуміло: без з’ясування історичних коренів складного суспільного явища практично унеможливується об’єктивність його можливої сутнісної ідентифікації (натомість криється загроза його міфологізації).

У пропонованій статті автор ставить завдання певною мірою узагальнити основні історичні екскурси проблеми тероризму, передусім, спробувати пояснити цей феномен як своєрідну складову процесу суспільно-історичного розвитку і, зокрема, на сучасному етапі цивілізаційного поступу.

Об'єктом наукової уваги є, головним чином, дослідження, в яких порушуються питання історичних витоків явища тероризму. Отже, предметом аналізу обрано з'ясування ступеня закономірності пов'язаності тероризму з процесами функціонування світової цивілізації.

Огляд літератури з порушеної у статті теми, думаємо, не потребує автономного виокремлення, оскільки буде фактично презентований в основній (аналітичній) частині.

Науковою новизною статті можна вважати спробу автора визначити принаймні основні історичні витoki явища тероризму і, зокрема міжнародного, через призму процесів історичного розвитку спільноти.

В цьому сенсі важливо позбавитися традиційного сприйняття цього феномена як суто деструктивного – концептуально об'єктивніше його сприймати як присутню складову, що дасть змогу визначити його справжню рольову функцію у процесах розвитку. Тобто, йдеться про нову парадигму пізнання складного явища.

Теоретичне значення може визначатися практичним внеском автора цього концепту у формування (вироблення) об'єктивного концептуального підходу, який уможливив би достовірне пояснення історичних витоків тероризму як присутньої складової суспільного розвитку.

Події 11 вересня 2001 року актуалізували необхідність з'ясування природи тероризму, зокрема, дали імпульс для здійснення певних історичних порівнянь. Проте звернення до історичних аналогів давало підстави хіба що підтверджувати факт реальної причетності терористичних актів до спроб в такий спосіб розв'язати певну конфліктну ситуацію, причому в окремо взятій країні. А як пояснювати феномен сучасного, міжнародного тероризму, який чимраз відчутніше дошкуляє вже світовій спільноті і навіть реально загрожує самому її існуванню? Саме це стало предметом пильної наукової уваги сучасних дослідників цієї планетарної проблеми. Перші результати зусиль вчених обнадійливі: принаймні переконливо доведено, що без врахування ступеня сукупного впливу на формування підґрунтя для виникнення тероризму цілої низки соціоприродних, конфесійних, історичних, фізіолого-психологічних чинників цю

проблему збагнути, а відтак – розв’язати (чи запобігти) навряд чи буде можливим.

Щодо історичних вимірів тероризму, то доцільно навести міркування історика А.Ю. Мартинова: “Всесвітня історія рясніє свідченнями особливо характерних дій в умовах радикального зламу ціннісних систем, пов’язаних, як правило, з суттєвими суспільними потрясіннями.

Теракти стають, з одного боку, формою протесту проти того на-пряму, яким розвиваються події, а з іншого – методом “радикального” вирішення певних проблем силового нав’язування суспільству позиції певної соціальної групи або психічно хворої особи, яка намагається здобути собі славу Герострата”¹. Вчений припускає, що слід завдячувати Брутові, який задокументував перший політичний теракт, вчинений у 44 році до н.е. (мається на увазі вбивство Юлія Цезаря, що тоді кваліфікувалося як тираноборство, яке спричинило розв’язання громадянської війни). На європейських теренах терор набув поширення у зв’язку з подіями релігійної Реформації і Контрреформації у формі “священної інквізиції”, за допомогою якої викорінювалася всіляка “єресь”.

Французька революція 1789 – 1794 рр. ознаменувалася масовими терористичними актами, зокрема, вбивствами відомого політика Марата, Робесп’єра та його соратників. У XIX ст. “новим словом” в активізуванні терористичних дій стала ідея марксизму про встановлення диктатури пролетаріату насильницькими методами. Хоч, як відомо, загалом К. Маркс засуджував терористичні акти (зокрема, анархізм Бакуніна), обстоював революційні методи боротьби. “А з іншого боку, його ідея “диктатури пролетаріату” стала джерелом терору як за 1917 – 1953 років у СРСР, так і за часів “червоних кхмерів” Пол Пота в Камбоджі². Двадцяте століття А. Мартинов називає “історією тероризму”: започаткована анархістами хвиля вбивств “...Прокотилася країнами Європи. У 1901 р. було вбито президента США Уільяма Мак-Кінлі. Хвиля терактів заповонила Росію під час революції 1905 – 1907 рр. Нарешті, 28 червня 1914 р. сербський націоналіст, член терористичної організації “Чорна рука” Гаврила Принцип вбиває австралійського ерцгерцога Фердинанда”³, що спричинило Першу світову війну.

На думку російського дослідника А. Щеглова, основою вчинення політичних і державних терористичних актів є ідеологія. Він зазначає, що Росія XIX–XX століть “...була своєрідним полігоном, азбукою тероризму: “Йду працювати в терор”, – казали Дмитро Каракозов, “народовольці”, Олександр Ульянов та інші. Плеяда людей, поза сумнівом, мужніх і чесних, перейнятих, здавалося б, світлими помислами, але не вбачаючи іншого способу досягнення своїх цілей, була ввергнута в жорстоку таємну “війну”⁴. На особливості політичного терору німецький філософ К. Гейнцен вказував ще 1948 року: в політичній боротьбі вбивство не може бути заборонене, а знищення сотень і тисяч людей може бути виправдане вищими інтересами людства. Цю ідею розвинули у своїх працях Бакунін і Кропоткін, доводячи необхідність “пропагандами діями”, тобто, що безпосередньо теракти можуть спонукати маси до боротьби з владним режимом⁵.

Щодо політичного терору, то, як зазначає дослідник А. Гушер (керівник Центру стратегічного розвитку), ще в середньовіччі представники екстремістського крила шіїтського руху ісламіттів-ассасинів (від чого запозичене англійське і французьке слово *assassin* – убивця) займалися систематичною ліквідацією сунітських правителів та лідерів хрестових походів. “Політичний терор практикували деякі таємні товариства в Індії та Китаї. У XIX – XX століттях терор набув розмаху в Росії та Західній Європі”⁶.

Російські аналітики Ф. Сейранян та М. Лаврін звертають увагу на певну закономірність в історії світової спільноти: у критичні періоди в багатьох державах в окремих громадян виникало бажання знищувати людей. “Так в суспільні відносини увійшов фактор насильства. Споконвіку окремі групи всередині суспільства заради досягнення своїх цілей і втілення в життя власних інтересів використовували терор. Саме слово “терор” латинського походження, означає “страх”, “жах”. Терор застосовували в добу інквізиції, під час двірцевих переворотів та повалення монархів. Особливо активно використовувалися терористичні методи в періоди всіляких революційних перетворень”⁷. І цілком закономірно, вважають дослідники, що тероризм як специфічний термін на позначення насильства щодо політичних супротивників вперше був використаний під

час Великої французької революції, а останнім часом він "...перетворився в серйозну перешкоду на шляху розвитку міждержавного співробітництва, зміцнення міжнародного і правового порядку"⁸.

Відомий аналітик і експерт з питань тероризму Волтер Лакер (співголова Міжнародної дослідницької ради Центру стратегічних і міжнародних досліджень) докладно простежує "...історію виникнення тероризму, починаючи з окремих націоналістичних груп, які зазнавали гноблення, а також радикалів, які прагнули до політичних змін, до дрібних об'єднань фанатиків, захоплених помстою або просто жадобою руйнування"⁹. В його книзі "Новий тероризм: фанатизм і зброя масового знищення"¹⁰ досліджуються проблеми міжнародного і національного тероризму, політичного насильства та жорстокості. Хоч і видана наприкінці минулого століття, книга цікава тим, що містить ґрунтовний аналіз історії "розвитку фанатизму" у світі. Як принагідно підкреслює Ентоні Гуїнтон (екс-директор Управління боротьби з тероризмом Держдепартаменту США), в ній "...подано панорамне дослідження тероризму, простежується історія його появи з давніх часів і до наших днів. Прогноз автора щодо розвитку тероризму в майбутньому набуває особливого значення для політиків, юристів, які виробляють відповідні правові норми та механізми їх застосування. Автор попереджує громадськість про нову небезпеку, яка чатує на світову спільноту"¹¹.

В. Лакер наголошує на тому, що тероризм, маючи давню історію, відомими подіями кінця 90-х років минулого століття (в Алжирі, Ірані, Індії, Шотландії, Бейруті, Оклахома-сіті та в ін. місцях) знову нагадав про себе як злочинне явище цивілізаційного розвитку. Але, як підкреслює аналітик, до зазначеного часу ці акти мали здебільшого локальний характер, завдали лиха порівняно невеликій групі людей.

Нині ситуація докорінно змінилася, оскільки в руках терористів опинилися знаряддя страшної руйнівної сили, а людська природа майже не змінилася.

В цьому сенсі він вважає слушним й щодо тероризму застереження теоретика міжнародного права Т.Дж. Лоуренса відносно війни: "...Спроба завадити використанню зброї, яка спричинить руйнування у величезному масштабі, приречені на провал. Людина

завжди вдосконалює своє озброєння і робитиме це доти, доки відчуватиме в цьому потребу”¹². Це підтверджується, зокрема, природою фанатизму, який останнім часом набув апокаліпсичного характеру. Історично склалося так, що традиційні терористичні організації налічували сотні, а то й тисячі осіб, а сьогодні вони можуть бути зовсім нечисленні, зате значно радикальніші, жорстокіші і невловиміші, що ускладнює завдання ефективної боротьби з їхньою діяльністю.

Характерним для розуміння позиції В. Лакера щодо труднощів пошуку спільного підходу до оцінки явища тероризму є його посилення на тезу Ніцше про те, що “...Лише явища, які не мають історії, можуть бути визначені; тероризм, немає потреби повторювати, має давню історію”. Тим більше, коли існував та існує не один, а численні види і різновиди тероризму, які нерідко мають мало спільного. Як прогнозує В. Лакер, в осяжному майбутньому тероризм закономірно зазнаватиме глибоких трансформувань і набуватиме дедалі складніших і несподіваніших патологічних форм.

Історичних аспектів феномена тероризму також торкалися у своїх працях й такі відомі фахівці з проблематики суспільно-політичних явищ, як К. Хіршман та Р.Ч. Кларк¹³.

Єгипетський дослідник явища тероризму Мохамед Комал Алам (нині живе і працює в Болгарії) вважає, що для розуміння природи тероризму не завадило б взяти до уваги таку історію з першої сторінки книги американського мислителя Ноама Чомські “Корсари та імператори в міжнародному тероризмі у реальному світі” (вийшла друком у 1986 році): “Святий Августин Блаженний розповідав про одного пірата, який колись потрапив у полон і на запитання Олександра Великого, як він насмілився порушувати спокій на морі, як взагалі сміє турбувати всіх на цьому світі?, відповів, що він здійснює свої набіги один, на одному маленькому судні і його вважають злодієм і розбійником, а коли Олександр Великий для цього використовує цілий флот, його величають імператором...”¹⁴. Автор зауважує, що ця історія має глибокий смисл і може слугувати для пошуку відповідей на чимало загадок такого феномена, як тероризм, особливо в сучасних формах його проявів. Він в такий спосіб проводить аналогію з поведінкою Сполучених Штатів, які,

намагаючись будь-що утримати своє становище гегемона у світі, тим самим змушують інших саме таким, терористичним, способом рефлектувати на ситуацію. Наступні події, як знаємо, лише переконливо підтверджують цю тезу, особливо якщо мати на увазі дві ініційовані американською адміністрацією так звані антитерористичні війни – в Афганістані та Іраку.

Зрозуміло, в обмеженій обсягом статті неможливо бодай ретроспективно зробити докладніший огляд історичного аспекту тероризму. Проте й вибірково використані різнопланові джерела дають підстави для того, щоб констатувати:

1. Тероризм як суспільне явище пройшов складну історичну еволюцію як іманентна складова процесу цивілізаційного розвитку.

2. Нинішній стан розробки проблем тероризму зумовлює потребу підготовки фундаментального наукового дослідження історії цього феномена.

3. Теоретична розробка проблеми сучасного міжнародного тероризму має ґрунтуватися на новій пізнавальній парадигмі, суть якої полягає в тому, що слід позбавитися традиційного лінійного підходу до оцінок цього системного явища.

¹ Мартинов А.Ю. Виклик з боку терористів // Політика і час. – 2001. – № 10. – С. 23–24.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Щеглов А.В. Общество и терроризм: заколдованный круг // Безопасность. – 2002. – № 7–8 (58). – С. 91.

⁵ Там само.

⁶ Гушер А. Чума XXI века // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 10. – С. 3.

⁷ Сейракян Ф.Г., Лаврин М.А. Терроризм: история, эволюция и новые реали // Армагеддон. Актуальные проблемы истории, философии, культурологии. – Кн.9 (январь - март). – М., 2001. – С. 161.

⁸ Там само.

⁹ Лакер В. Новый терроризм: фанатизм и оружие массового уничтожения // Реферат. сборник Международный терроризм и право РАН ИНИОН. Центр социол. научн.-информ. исслед. Отд. правоведения. Редкол.: Пивоваров Ю.С. (отв.ред.) и др. – М., 2002. – С. 8.

¹⁰ Laqueur W. The new terrorism: Fanatism and the arms of mass destruction. N.Y.: Oxford univ.press., 1999. – VII, 312p.

¹¹ Международный терроризм и право. Реферат. сборник РАН ИНИОН. Центр социол. научн.-информ. исслед. Отд. правоведения. Редкол.: Пивоваров Ю.С. (отв.ред.) и др. – М., 2002. – С. 8.

¹² Там само.

¹³ Див.: Hirsehmann K. Terrorismus in neuen Dimensionen: Heintergruende und Schlussfolgerungen // Aus Politik und Zeitgeschichte. – Bonn, 2001. – №51. – S. 7–15.

¹⁴ Мохамед Камал Алам. Държавният тероризъм или наглото лице на Америка. – “Жарава-2002”, 2003. – С. 13.

Віктор Гадяцький

ПОМАРАНЧЕВИЙ ФЕНОМЕН: ВІД ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ДО ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ

У чому сутність недавньої зміни влади в Україні? Які соціально-класові сили прийшли на зміну попередньому режиму? Як перипетії президентських виборів позначаються на майбутніх парламентських виборах? Ці важливі питання тісно пов'язані з фундаментальними і актуальними проблемами осмислення українського соціуму, з перспективами подальшого розвитку України і нагальною проблемою демократизації.

Недавні події широко висвітлювались у ЗМІ, а їх аналіз у науковій літературі здається недостатнім. Заслуговує на увагу книга А.С. Гальчинського “Помаранчева революція і нова влада”¹, а особливо – колективна праця під керівництвом С.Г. Кара-Мурзи “На порозі “оранжевої” революції”².

Багато публіцистичних і наукових матеріалів на тему недавніх перипетій в Україні є в Інтернет-виданнях і в пресі. “Справжня історія “помаранчевої революції” набагато цікавіша казки, в яку багато хто повірив. Це історія не стільки про те, що відбулося в Україні в 2004 році, скільки про те, як в ХХІ столітті розмивається кордон між політикою і шоу” (Деніел Вулф)³.

Проблемам революцій та масових рухів присвячені безліч досліджень, серед яких актуальними видаються перш за все твори Лебона⁴ і Московічі⁵ про психологію мас та вождів у революціях.

Невирішеною або недостатньо дослідженою залишається питання соціально-класової природи політичного протистояння 2004 року, а також його передісторія. Потрібен незаангажований аналіз цих подій.

Термін “реформи” за півтора десятиліття був дискредитований і досить набрид суспільству. Чи не тому дістали давно невживане слово “революція”, яке в колективній підсвідомості має позитивний відтінок. Хоча з позицій сучасного бачення нашої історії до цього терміна повинна бути ще більша відраза. А реформа, еволюція як синонім поступових і своєчасних змін має перевагу над революцією.

Між тим, частина журналістів і навіть учених наче враз забули про критичне ставлення до революції, деякі співають дифірамба “Майдану”. Революційні панегирики, як завжди, поверховіші і далші від істини, ніж критичні статті про революцію. А творів “Психологія натовпів” Лебона, “Століття натовпів” Московічі, “Психологія мас і аналіз людського “я”” Фрейда наче ніхто й не читав. Про “Бісів” Достоевського немовби й не чули. Епоха більшовицької революції з 17-го до 37-го наче вмить забута.

Суть революції визначається не кольором бантиків-шарфиків, а тим, хто організовує і фінансує боротьбу за владу і власність та – головне – кому вони дістаються. Акцентування на кольорі говорить радше про те, що режисери подій бажають приховати їхню суть. Придумування кольору до назви події, приклеювання до неї квітів (“революція троянд” у Грузії, коли натовп захопив парламент), – це прикрашання силової зміни влади для зміщення акцентів, для дії на емоції. Не треба містично обожнювати вулицю чи майдан, писати їх з великої літери, надавати ірраціонально-сакрального значення, перетворювати в культ, – це заважає тверезому аналізу, підміняє науку і філософію релігією.

Хтось із класиків, здається, Бісмарк, сказав, що найбільше брешуть перед виборами, під час війни та після полювання. Квазіреволюція, приурочена до виборів, це піар-війна, з мисливським азартом, між командами кандидатів. Тож і брехні у цих подіях утричі більше, і циніками вона розглядається, порівняно з фізичним насильством, як невинний засіб політичної боротьби. Але філософії треба відійти від характерного для тоталітаризму і псевдонауки офіційно-брех-

ливого малювання революції рожевими фарбами, зробити неупереджений та незаангажований аналіз подій без ідеалізації та лакування. Стихія науки – не пропаганда, а пошук істини. “Не плакати, не сміятися, не ненавидіти, а – розуміти” (Спіноза).

Частина радянської партгоспноменклатури разом з авантюристами та кримінальними елементами трансформувалась у новий економічно пануючий і політично правлячий клас нуворишів через захоплення державної власності та збідніння більшості людей в умовах псевдодемократії, а, фактично, неототалітаризму. Це стало можливим завдяки суєтній активності та згуртованості “еліти” (“круглий стіл” на цю тему див.: “Дзеркало тижня”, 2003, № 44), за пасивності та роз’єднаності більшості людей, відсутності з їхнього боку організованого опору, масового протесту. Пограбування людей через блокування вкладів у збербанку, штучну гіперінфляцію, через шахрайство трастів, захоплення державної власності під прикриттям фігового листка ваучеризації, через невиплату зарплат, – усе це потребувало масового протесту, виходу на вулиці мільйонів людей, потужного тиску на владу, включно з загальним страйком, актами громадянської непокори. Це було умовою демократичного, а не номенклатурно-кримінального варіанта реформування суспільства, подолання тоталітаризму, а не його модернізації. Отже, масовий протест був конче необхідний, жаданий, довгоочікуваний. Його катастрофічно бракувало, – але його не було. І ось нарешті люди вийшли. Та не з приводу пограбування їх нуворишами, а на заклик... молодій порослі нуворишів, яка оголосила людям, що у них “вкрали голос”. Можливо. Але чому люди не піднялися на захист своїх економічних, соціальних, політичних прав раніше і чому вони запротестували тепер, коли у них “вкрали вибір”? Причина в тому, що тоді новоспечена олігархія, яка ошукала людей, зацікавлена була не в тому, щоб люди виходили на майдан протестувати, а в тому, щоб вони тихо сиділи собі вдома, поки “нові” зроблять свою “справу” захоплення власності. А тепер залишилося те ж саме зробити з владою – настав зоряний час банкірів, можна погратись у революцію. І “нові” розщедрилися на естрадно-політичне шоу, використовуючи обібраних ними людей як таран для відібрання влади у дряхліючої фракції того ж таки правлячого класу, експлуатуючи громадянську

активність одних, наймаючи за подачку других на роль статистів “революції”. Для прикриття справжньої зміни влади, що відбувалась зовсім не на майдані. І чи не вкрадено було вибір у нещасного електорату обома адміністративно-фінансовими групами ще до виборів, – тоді кожна з цих груп агресивною саморекламою втокмачувала у підсвідомість виборців, що її кандидат, бачте, є “меншим злом”, а третього, мовляв, не дано.

Коли экс-директор Кучма витіснив экс-партсекретаря Кравчука через дострокові вибори 94-го р., то це символізувало перемогу прагматичної госпноменклатури (директорату) над партфункціонерами. В надрах цього процесу і разом з ним зароджувалась і набирала вагу фінансова олігархія – комерційні банки, в які спочатку влились капітали держбанку, державних підприємств; потім з’явилися горезвісні трасти як їхні молодші партнери; біржі; інвестиційні фонди, що зірвали куш сертифікатної приватизації. Звичайно, це соціальна група правлячого класу, молода поросль, що вилупилася з колишніх функціонерів комсомолу та КДБ, консолідувала свої егоїстичні інтереси і потребувала представлення їхніх політичних інтересів, – в решті-решт для цілковитого контролю над політичною владою. Цей фактор тепер збігся з не менш важливим – потребою більшості суспільства в радикальному оновленні влади. Якщо врахувати, що сьогоднішні банкіри – вчорашні комітетчики і комса, а Кучма і вчорашні губернатори – партгоспноменклатура, яка стала нездатною утримувати владу, то в “помаранчевій революції” є щось від комсомольського “партия, дай порулить” і партійного “если пьянку нельзя предотвратить, ее надо возглавить”.

За всього критичного ставлення до марксисту нерозумно було б не критично відкидати соціологічні ідеї та категорії, якими він користувався (тим паче, якщо не він їх винайшов), тільки тому, що класик вийшов з політичної моди. Ідея про те, що у суспільстві діють не атомізовані індивіди, а групові, класові спільноти, належить не Марксу, і він сам на цьому наголошував ⁶. Структурованість суспільства на класи та соціальні групи – аксіома соціології, важлива для аналізу соціуму. Втім, цю аксіому за радянських часів зводили до примітивної схеми про два класи і один прошарок, – схеми, з якої начисто випадав правлячий клас номенклатури. А тепер, щоб

не згадувати про новий пануючий клас, воліють забути проблему класів як атрибут підупалого марксизму. За цим – прагнення до замовчування проблеми, об'єктивно – в інтересах того ж таки класу. В одному навчальному посібнику з філософії читаємо: “У нашому перехідному суспільстві сталося так, що є різноманітні професійні, статево-вікові, етносоціальні, релігійні та інші групи, а соціально-економічних, типу класів – немає. Це одна з характерних рис наслідків тоталітарної системи”⁷. Такий погляд ігнорує очевидну річ – наявність у суспільстві соціальних груп з різним відношенням до власності, зокрема, до великої власності на засоби виробництва (та з відповідною до цього диференціацією доходів та способом їх отримання). Одні розпоряджаються, владарюють державною власністю (номенклатура, цеховики радянської епохи), інші відчуждені від власності і від розпорядження нею. Потім перші захопили державну власність, перетворивши її в приватну, ставши нуворишами, а другі так і залишилися без власності, а часто – й без засобів існування. Треба добре постаратися, щоб не бачити тут класів. Теорії еліт, стратифікації, мобільності та інші також мають сенс та право на існування, але не на монополію.

Якщо люди утворюють спільноти за певною ознакою інтересів, перш за все пов'язаних з власністю та владою, то стосовно нашої проблеми наявність адміністративно-бізнесових, фінансово-політичних груп є очевидною реальністю. Так само як і те, що у загальнішому масштабі вони належать до одного класу. “Частка тих, хто говорить про себе як про представника великого або середнього бізнесу, стало становить 1%”⁸.

Чи була “помаранчева революція” антиолігархічною? Це залежить від того, кого вважати олігархами. Як відомо, в буквальному перекладі термін олігархія означає владу купки (багатіїв). Але що таке купа, – з якої кількості багатіїв починається купа і з якої купи грошей починається багатій? Як відомо, таке питання ставив ще Зенон – з якої кількості зернин починається купа. Ясно, що межа між речами і явищами не абсолютна, відносна і залежить від конкретики і контексту, але вона є. А. Гальчинський, посилаючись на газету “День”, зазначає, що треба говорити не про 4-5 загальновідомі фінансово-олігархічні групи, а про сотню фігур, які близькі

до цього статусу⁹. На мій погляд, цілком реальна (хоча, звичайно, менша, ніж у кількох сімейств), власність і влада в Україні – у столиці та в обласних центрах – знаходиться у значно більшій купі осіб. Візьмемо за умовну межу офіційно задекларований у 2004 р. річний прибуток, який понад мільйон гривень виявився у близько 2 тис. осіб (точніше, біля 1800). Враховуючи неповне декларування доходів особливо впливовими чиновниками-хабарниками, таких осіб у кілька разів більше, в будь-якому разі їх мінімум кілька тисяч. Хоча на тлі бідності 9/10 українців вони становлять маленьку купку – менше 1/1000 долі. Це і є олігархат і на виборах зійшлися зіставні за впливом і можливостями два найвпливовіші угруповання з цього середовища. Тому “революцію мільйонерів проти мільярдерів” не варто сприймали всерйоз як антиолігархічну. З урахуванням наведених аргументів це радше міжолігархічне протиборство із залученням масовки статистів у ролі активних учасників.

Звичайно, у напівкримінальній системі бізнес робиться через корупційні зв'язки з чиновництвом, правоохоронними органами і частково – з кримінальними елементами. Корупція виступає збоченою формою взаємодії та зв'язку між владою та бізнесом, між двома фракціями пануючого класу – чиновниками та нуворишами. Внаслідок реформ номенклатурного псевдолібералізму відбулося зрощення чиновництва, правоохоронців з бізнесом і криміналітетом, між ними відбувається циркуляція, налагоджені горизонтальні та вертикальні зв'язки. Чиновники і нувориші об'єднуються в бізнесово-політичні (політико-бізнесові) групи (формальні та неформальні), за територіальною або галузевою ознакою. Оскільки сприяння бізнесу замикається на мерів та губернаторів і контролюється ними, бізнесові угруповання мають чітко виявлений адміністративно-територіальний характер. Бізнес групується навколо кількох вищих чиновників міста, фінансує їхні виборчі кампанії та все, що заманеться. Чиновники патронують бізнес, скеровують його у потрібне їм русло. Ще більші можливості консолідувати навколо себе великий бізнес у міністрів, голів держкомітетів, прем'єра, голови Нацбанку, голови Верховної ради, Президента. Галузеві холдинги – ДАКи та НАКи – це держави в державі, що приватизують державну власність за окремими схемами, навіть без уряду. В особі

Лазаренка ми бачили спробу корумпованого чиновника нового часу досягти політичного олімпу в тандемі з новоспеченим великим бізнесом, який виступав уже майже на рівних. Але все ж тоді нувориші в політиці були на других ролях, тепер вони вирвалися на перші. Така собі “рокіровочка”. Оскільки кардинальних змін економічної та політичної системи, пов’язаних з власністю та владою, “батьки-засновники” навіть не декларують, тим паче, не роблять, маємо лжереволуцію нуворишів проти номенклатури. Конфлікт між віковими, територіальними, адміністративними і бізнесовими групами всередині правлячого класу. Псевдореволуцію банкірів.

Про зв’язки обох фракцій пануючого класу, старої партгоспноменклатури і нових бізнесменів доводиться чути завдяки відвертості їхніх лідерів. Ось що говорить колишній харківський губернатор (в минулому – партфункціонер) Кушнар’ов про стосунки з теперішнім керівником області Аваковим (в минулому – бізнесменом і банкіром): “Вся бізнес-діяльність Авакова завжди будувалася на тісному союзі з владою, і ряд проектів, котрі він реалізував у Харківській області, не могли б так швидко здійснитись, якби я йому в цьому не надавав цілком законне, але сприяння. Папери ж бо дуже довго можуть ходити по кабінетах, тоді за них треба платити в два-три рази більше, а якщо губернатор дав указівку, все може вирішитись за один день. Я не приховую, що такі вказівки давав...”¹⁰. Залишилося без відповіді те, що мав з цього сам Кушнар’ов. Та зі сказаного логічно витікає: якщо питання вирішується через один (високий) кабінет, то все одно бізнесмен платить (в бюджет? хабар чиновнику?), хоча й у 2 – 3 рази менше, ніж купі дрібніших бюрократів. Але ж прискорене *законне* вирішення завжди коштує дорожче. Отже – хабар?

Коли кажуть про “помаранчеву революцію” як буржуазно-демократичну, то наче забувають, що наші буржуа – це не якісь там демократи, підприємці-трудяги, Форди і Гейтси, що заробили капітал працею і розумом. У мафіозній системі, де без хабарів не можна відкрити навіть маленький кіоск, великий бізнес тим паче корумпований з владою, зроблений разом з нею через багатомільйонні хабарі та шахрайство. Які “буржуа”, такі вони й “революціонери”.

На початку номенклатурних реформ олігархічні групи знаходилися на других ролях – в тіні у партгоспноменклатури, не мали

президентських амбіцій, не ставили конкретної мети завоювання влади у загальнодержавному масштабі. Дві виборчі кампанії (94-го і 99-го років) нувориші слухняно обслуговували інтереси Кучми – фінансово, інформаційно і т.д., а він їхні – політично. Під занавіс ери номенклатурного панування вони так і не змогли консолідуватися до висування єдиного загальновизнаного кандидата у президенти. А.С.Гальчинський називає цинізмом пропагандистської машини намагання представити блок “За єдину Україну” осередком олігархізації, а “Нашу Україну” – основою демократизму. “Насправді обидва парламентські блоки були сформовані на ідентичній соціально-економічній базі. І в першому, і в другому блоках замовляли і оплачували “музику” олігархічні структури...”¹¹. “Однією з перших олігархічних структур у нашій державі була банківська олігополія “Україна”, яка, власне, і породила Ющенко-політика”¹².

Суттєві відмінності інтересів адміністративно-територіальних груп, маневри Кучми навколо можливості залишитися політичним лідером після виборів не давали можливості своєчасно сформувати загальноприйнятого кандидата-наступника. До виборів 2004 р. Україна підійшла з представниками двох найвпливовіших угруповань – Київського і Донецького. Донецькі спиралися на підтримку бізнесу гірничо-добувної сфери та металургії, енергетики і т.д., східно- та південноукраїнського чиновництва. Київські мали більші фінансові можливості, спираючись на сконцентрований у столиці бізнес, банки, місцеву владу, користуючись налагодженими раніше зв'язками з банківськими структурами по всій Україні через інфраструктуру Нацбанку – до його обласних контор та комерційних банків. “У Києві, за різними оцінками, обертається близько 60% усіх грошей України” (Мирослав Попович)¹³. Якщо це так, то на Донбас припадає навряд чи більше третини з решти 40%, отже, співвідношення фінансових можливостей двох провідних груп – 1:4 або й 1:5. Ця арифметика – не стороння до пояснення причин перемоги однієї з цих груп. Якщо гроші – це гравці, то уявімо собі, що в одній команді 11 футболістів, а в другій – 2 чи 3.

Отже, на виборах зійшлися два найбільші адміністративно-територіальні олігархічні угруповання, які представляли перш за все новий клас великих власників. Звичайно, треба уникнути вульгар-

ного соціологізму, аналізуючи цю проблему. Не всякий політичний лідер як представник якогось класу є його маріонеткою, вольовий та моральний політик на якомусь етапі може вирватися з поля тяжіння групи чи класу, які його висунули, і проводити, хоча б частково, інтереси більшості свого народу, вміло маневруючи між інтересами різних груп. Це можливо, тим більше, що діючи в напрямі об'єктивної необхідності, політик може стати значною історичною особистістю, що є головною мотивацією поведінки амбіційних діячів, котрі досягли політичного олімпу. Але воля і здатність піднятися над егоїстичними інтересами пануючого класу до загальнонаціональних, що потребує ризику та самопожертви, радше соціологічний виняток, ніж правило, для політиків, які сформувалися у нашій системі на пристосуванстві та кар'єризмі.

Кандидати та сили, які вони репрезентували, відрізнялись і у зовнішньополітичній орієнтації, але не настільки суттєво, щоб говорити про якісь “дві філософії”. Обидва табори та кандидати не подолали синдрому залежності від “великого брата”, просто для кожного він різний. Про ідею незалежності наш правлячий клас згадує формально-ритуально хіба що на свято. В іншому воліє або взагалі не пам'ятати, або згадувати тільки тоді, коли йдеться про Росію. А коли говорять про США, то “не перестаючи кланяться”: чуємо пусті трюїзми-софізми про глобалізацію, про “світового лідера”, від якого, мовляв, не можна не залежати. Чи можна уявити собі участь незалежної України у “антитерористичній операції” в Чечні під виглядом миротворців, та ще й за гроші бідних українців? А в Іраку – будь ласка, дякуємо, що дозволили нам бути вашим гарматним м'ясом.

Отже, сутність помаранчевого феномена та складові його успіху виявляються багатоаспектними і суперечливими. Пробудження мас і колективні соціально-політичні дії є необхідною умовою подолання тоталітаризму. Але в той же час масові рухи створюють ґрунт для антидемократичних процесів, для вождизму, для тоталітаризму і неототалітаризму. Якщо залишається недемократичною політична система, зокрема, політична культура, масовий протест був необхідний, бажаний, довгоочікуваний. Але для відстоювання інтересів більшості людей і справедливішого суспільного устрою, а не для

використання нуворишами тінейджерів у ролі як статистів “революції”, не для маскуванню закулісної рокіровки олігархічних груп біля владного корита.

Зміни, що відбулись у зв'язку з виборами і в той спосіб, як це сталося, за тверезого аналізу не дають підстав для занадто оптимістичних висновків. Оскільки, за всеї значущості, ці події означають переш за все зсув влади всередині пануючого класу – від збанкрутілої та підтоптаной фракції пострадянської партгоспноменклатури – до нуворишів, фінансової олігархії. Всупереч деклараціям і обіцянкам, ці сили представляють не загальнонародні, загальнонаціональні, а егоїстичні групові інтереси. Ця обставина неодмінно позначиться і на майбутніх парламентських виборах – вони будуть боротьбою між олігархічними фінансово-адміністративними угрупованнями. Стратегія і технологія взяття влади, свідками якої ми були, далека від традицій сучасної демократії. Це створило прецедент і спокусу використати “кольорові” технології у парламентських виборах: нагнітання міфу про неодмінну перемогу якогось блоку, потім рок-політ-шоу на майдані в режимі он лайн і нон стоп, блокування влади, інформаційна істерія, ультиматимум про переголосування і т.д. Більш ніж проблематично, чи веде це до подолання тоталітаризму, а чи тенденції мають зворотну направленість. Проблеми потребують подальшого дослідження.

¹ Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.

² С.Г. Кара-Мурза, А.А. Александров, М.А. Мурашкин, С. А. Телегин. На порозе “оранжевой” революції. – <http://bookap.by.ru/psywar/orangrev/oglav.shtml>

³ Деніел Вулф. Майстерня революції. – <http://pravaya.ru/leftright/473/3422>

⁴ Лебон Гюстав. Психология народов и масс. – СПб.: “Макет”, 1995. – 316 с.

⁵ Московичи Серж. Век толп. Исторический трактат по психологии масс /пер. с фр./ – М, 1998. – 480 с.

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд.2, т.28. – С.424.

⁷ Філософія. Курс лекцій / за ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2000. – С.353.

⁸ Сергій Макеевперртсекретаря мену” успіху “, Світлана Оксамитна .Ілюзії щодо середнього класу.– <http://dif.org.ua/publics/doc.php?action=2/7>

⁹ Гальчинський А.С. Назв. твір. – С.175.

¹⁰ “Вместе – вперед!”. – 2005. – № 5.

¹¹ Гальчинський А.С. Назв. твір. – С.176.

¹² Там само. –С.177.

^{1.13} Мирослав Попович. Український шлях до об'єднаної Європи. – <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/popovych.htm><http://www.ji.lviv.ua/n22texts/popovych.html>

Юрій Ганжуров

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ: ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ В ПОЛІТИЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Відомо, що парламент є невід'ємною складовою суспільства, який справляє вирішальний вплив на процеси становлення правової держави і виступає об'єктивним чинником соціального прогресу. Дослідження місця парламенту в конституційній моделі державної влади, шляхи його становлення, формування та структуризації як політичного інституту державної влади здійснюються представниками різних наукових шкіл і з огляду на тематичну актуальність проблеми становлять інтерес для міждисциплінарних учасників політичного дискурсу. Вочевидь парламент є об'єктом інтенсивної політичної комунікації з боку громадян: його критикують, до нього апелюють, з ним асоціюють багато явищ і процесів, що відбуваються в державі.

В масовій свідомості парламент є уособленням суспільної мотивації, індикатором політичної культури та електоральних сповідань, очікувань і вимог соціальної справедливості. Має рацію В. Литвин: “...Верховна Рада – це загальносуспільний організм, всеукраїнський барометр, який найточніше віддзеркалює всі народні устремління, надії, болі й тривоги”¹¹. В літературі з питань державного будівництва і права, конституціоналізму, політологічних працях парламент як предмет наукового аналізу перебуває у центрі дискусій, оскільки є визначальною категорією для класифікацій форм державного правління, політичних режимів, рівня дієздатності складових громадянського суспільства.

За основу дефініції поняття “парламент” науковці беруть різні ознаки, проте базовим класифікатором виступає його представницький характер. До останнього часу не склалося усталеної думки щодо монополії парламенту на статус представницького органу державної влади. На противагу авторам концепції про визначення українського парламенту як єдиного представницького органу² висувається думка про те, що говорити про єдине представництво парламенту можна лише за відсутності інших органів загальнонаціонального рівня, що формуються безпосередньо народом. За наявності загальнонародно обраного президента така єдність зникає³. На нашу думку, причина суперечки полягає в проблемі тотожності змісту представництва в зазначеному контексті: якщо взяти як вихідне положення, яким стверджується, що парламент і президент обираються голосуванням і у цьому розумінні рівною мірою є представниками народу, постає питання про правомірність класифікатора колегіальності як умови представництва. Чи може одна особа бути представником різних, часом протилежних, соціальних груп і класів у політико-правовому просторі? Навіть без залучення статистичних показників співвідношення питомої ваги голосів у виборчому процесі зрозуміло, що президент має представницький мандат лише від більшості громадян, часто – відносної, а парламент – консолідоване представництво усього населення, частина якого, чий погляд не збігається з позиціями, уподобаннями більшості, також обов’язково буде представлена в парламенті, в тому числі і трибуною опозиції. Таким чином вбачається логічним вважати лише парламент органом народного представництва.

Саме така дефініція переважає в понятійному апараті політичної науки: “Парламент – вищий колегіальний представницький постійно діючий орган законодавчої влади держави”⁴. Проте зазначена теза також потребує уточнення. Традиційно вище представництво тлумачиться у двох аспектах: по-перше, в контексті визначеного авторитету парламенту як інституту народовладдя; по-друге, як його керівний характер по відношенню до інших представницьких органів, тобто сільських, селищних, міських, обласних рад, які теж обираються громадянами на основі прямого, рівного виборчого права шляхом таємного голосування.

Щоправда, конституцією України 1996 р. передбачений порядок, згідно з яким усі ланки рад функціонують у чітко визначених законом межах своїх повноважень і не підпорядковуються іншим радам. Ця обставина дезавує зміст словосполучення “вище представництво” стосовно парламенту, проте залишає реальний стан речей у цьому відношенні з огляду на найбільшу вагу його рішень у політичному плані, їх юридичне верховенство, статус і компетенцію парламенту як органу загальнонаціонального представництва. За таких умов особливого значення набуває механізм обрання народних представників, а виборча система стає вирішальним чинником реалізації та організаційно-структурного оформлення принципу народовладдя. Сучасний парламент України пройшов складний шлях виборчої системи від мажоритарної через змішану до пропорційної, практичне застосування якої відкрив шлях парламенту 2006 року, і, сподіваємось, інтенсифікує процес формування громадянського суспільства в нашій державі.

З огляду на історичний статус попередніх виборчих систем вбачається недоцільним докладно зупинятися на їх особливостях. Основним їхнім недоліком, на нашу думку, було те, що, з одного боку, вони помітно розпорозували електорат, а з іншого – посилювали принцип ситуативної парламентської більшості, яка створювалася далеко не на політичних та ідеологічних засадах. Це помітним чином перекинувало представницький розподіл суспільних сил і становило під сумнів принцип легітимності влади, яка неспроможна адекватно віддзеркалювати інтереси суспільства. Також давалася взнаки рудиментарна практика фактичної підміни законодавчої діяльності виконанням депутатами-мажоритарниками організаційно-господарчих функцій, замість муніципальних органів на виборчих округах.

Пропорційна виборча система, що ґрунтується на відповідності між кількістю поданих голосів та кількістю одержаних мандатів, передбачає коаліційність під час формування уряду, а також відповідний поділ парламенту на більшість та меншість. Окремі науковці вбачають у принципі коаліційності при формуванні уряду недолік пропорційної моделі виборів – за таких умов зростає роль малих партій, позиція яких може стати визначальним чинником при фор-

муванні уряду. Таким чином саме існування коаліційного уряду означатиме, що малі партії користуватимуться непропорційно великим, а часто ще й вирішальним впливом на формування чи розпуск уряду, а також на його рішення⁵. Одначе на користь саме пропорційної системи виборів вагомим аргументом є те, що вона, на відміну від своїх попередниць, ефективніше забезпечує представництво у парламенті різних політичних сил. Аналіз переваг цієї системи в ракурсі врахування загальнонаціональних інтересів українського суспільства свідчить, що вона здатна значною мірою сприяти процесові політичної структуризації суспільства, підвищити роль і місце політичних партій в усіх сферах життя та системі управління.

У арсеналі аргументів, спрямованих на спростування зазначеного висновку, прибічники мажоритарної чи в крайньому разі – змішаної системи на провідне місце тривалий час висували думку Л. Кучми. Зміст її полягав у тому, що політичні партії, які є на сьогодні, користуються незначним авторитетом серед громадськості – всього 2% громадян нашої країни є членами політичних партій і тому вони не можуть брати на себе відповідальність за долю всієї держави⁶. Якщо це так, то шлях від зворотного дав би нам можливість пересвідчитись, як численна армія комуністів публічно обурилася на факт призупинення діяльності, а згодом й неконституційної заборони КПУ у 1991 р., а перше місце за результатами парламентських виборів 2002 р. партійного блоку “Наша Україна” з його скромним у порівнянні з електоральними симпатіями партійним членством на тлі такої аргументації взагалі сприймається як нонсенс. Вочевидь, рівень народного представництва через політичні партії в парламенті полягає не в кількісних показниках їх масовості, чи навпаки, а в реальній підтримці їх громадянами України у виборчому процесі. Адміністративні методи формування партій влади, з одного боку, та латентна підтримка населення партій як реальних складових громадянського суспільства, з іншого боку, є, по суті, елементами однієї системи, рівень демократичності (авторитарності) якої визначає модель політичного режиму.

Представницький статус парламенту як політичного інституту зумовлює його місце в конституційному розподілі владних повноважень. Як зазначає В. Погорілко, “наша конституція вважає пріори-

тетною саме законодавчу функцію Верховної Ради, проголошуючи парламент насамперед... законодавчим органом, хоча за назвою він є передусім загальними зборами представників Українського народу”⁷. У демократичних державах саме прерогативою представницького органу стало прийняття законів. У фаховій літературі набирає поширення теза, що “законотворення посідає особливе місце серед широкого кола конституційних повноважень і функцій, що їх здійснюють практично у кожній країні парламенти”⁸. Вживання поняття “законотворення” в контексті визначення законодавчої функції парламенту, на нашу думку, потребує конкретизації в частині з’ясування джерел такого процесу. В Журавський слушно вважає, що під поняттям законотворчість і законотворча діяльність слід розуміти діяльність уповноважених державних органів, посадових осіб, а у передбачених законом випадках – усього народу України, пов’язаною зміною чи скасуванням законів України⁹.

Таким чином застосування зазначеної категорії в практиці законотворення означатиме обмеження законодавчих повноважень на кшталт окремих європейських країн, де глави держав і урядів можуть приймати правові акти, що мають силу закону¹⁰. Щоправда, доволі сумнівний доробок подібної практики на початку 90-х років у формі декретотворчості уряду не дав позитивних результатів. Як зауважив А. Засць, “це ледве не призвело до повного хаосу в системі законодавства України, оскільки особи, які мали застосовувати закони, були дезорієнтовані відносно того, яка частина закону і які закони діють. Декрети мали фактично виконувати функцію законів”¹¹.

З огляду на недавній досвід створення нормативно-правових актів, що мають силу закону, за межами парламентської компетенції, вбачається важливим конституційно посилити законодавчу функцію парламенту. Зміцнення ролі Верховної Ради України безпосередньо пов’язане з формуванням якісної та ефективної системи законодавства, потреб адекватно відображати ідеали і принципи правової держави, що відповідають об’єктивним закономірностям розвитку суспільства. Принаймні в такому контексті із урахуванням того, що “саме орган законодавчої влади – парламент як колегіальний орган народного представництва – має найбільшу можливість приймати

соціально і політично узгоджені та скоординовані рішення¹², в процесі політичної реформи посилюються повноваження парламенту в законодавчому полі нашої держави. Потреба в інтенсифікації цього процесу очевидна – держава повільно, проте невпинно позбавляється рудиментарних форм декларативності та відстороненості від реальних проблем соціуму в законотворенні.

Важливість зміцнення демократичних засад суспільства, що є сьогодні для України досить актуальним завданням, може бути реалізована і за допомогою посилення парламентських начал в організації влади, що відповідає історичним традиціям нашої держави щодо колективного прийняття рішень та громадського контролю за їх виконанням. Здійснення контрольної функції з боку парламенту зазвичай розглядається передовсім в частині контролю за діяльністю уряду. Часто ця обставина була основним чинником конфліктів між гілками влади – уряд в конкретних ситуаціях здійснення парламентського контролю вбачав у діях парламенту зазіхання законодавчої влади на невластиві для неї повноваження. Проте цивілізована практика парламентської діяльності свідчить, що виявлення парламентом зловживань владою, різних фінансових порушень, фактів недотримання законодавства є підставою для відповідного реагування.

Досвід роботи українського парламенту доводить недовіру більшості парламентських розслідувань – відповідно, парламентського контролю. Тенденція до звуження сфери зазначеної функції відкладається у комунікативних діях, спрямованих на втілення у громадську свідомість думки про те, що відносна незалежність уряду від парламенту в умовах змішаної форми правління означає незалежність президента і уряду від парламенту в кадрових призначеннях. У зв'язку з цим слушно вбачається думка про те, що поширення тенденції відмови від погодження цілого ряду кандидатур на посади у сфері виконавчої влади, що прямо не передбачено конституцією, є не виправданим, оскільки зазначена процедура дає важливі гарантії уникнення поспішного і помилкового призначення, створює атмосферу прозорого контролю за діяльністю чиновників від самого призначення кожного з них до заслуховування звітів про їхню діяльність¹³.

Отже, контрольна функція парламенту помітно кореспондується з установчою, особливо в одній з її складових – номінаційної, сутність якої полягає у призначенні чи обранні на певні посади, звільненні з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад. Навколо цієї функції пролягає межа реальних владних повноважень і витоків традиційних конфліктів між главою держави і парламентом, оскільки пріоритети кадрової політики є вагомим чинником визначення форми державного правління. Із законотворчої (в широкому розумінні) функції впливає бюджетна, що інколи розглядається як складова процесу законотворення – адже бюджет як основний фінансовий закон держави є продуктом законотворчого. Практика опрацювання проекту бюджету, розподіл державних витрат, контроль за його виконанням і податковою політикою свідчить, що бюджетна функція парламенту час від часу наражається на відомчий спротив складових виконавчої влади. В результаті суспільство потерпає від перманентних внесень змін і доповнень до Державного бюджету, перегляду дохідної та витратної його частин, дискусій навколо пошуку джерел його наповнення тощо.

Звичайно, зазначені функції не реалізують увесь спектор діяльності парламентів. Вони також наділені своєрідними проміжними функціями, якою є церемоніальна чи процедура імпичменту президента тощо.

Взагалі принцип певної самостійності, взаємного стримування і балансування гілок влади, що закріплений в конституціях демократичних країн, є вагомим набуттям сучасної політичної теорії та практики. Важливо, що “для західних демократій характерне використання принципу розподілу влад без прямої згадки про це в конституціях. Аналогічний підхід спостерігається також і в конституціях Латвії, Литви, Естонії”¹⁴. Проте дієздатність парламенту залежить не лише від його місця і ролі в конституційному розподілі влад, а й від структуризації законодавчого органу. Для України проблеми структуризації парламенту пов’язані зі складним, часом конфліктним пошуком прийнятної для наших традицій народного представництва моделі парламенту.

Цей процес багато у чому зумовлювався боротьбою за повноваження між політичними інститутами державної влади, спробою

ослабити законодавчу владу, з одного боку, та намаганнями зміцнити парламент в частині його суттєвого впливу на усі сфери соціально-економічного життя, з іншого. Вододіл змагальних ініціатив у цьому напрямі в принципі пролягав між двома позиціями: який парламент потрібен Україні – однопалатний чи двопалатний. У фаховій літературі ця тема була предметом доволі активного обговорення, особливо під час підготовки проектів нової Конституції України¹⁵.

В системі обґрунтування авторських позицій впадає у вічі вельми численні посилення на структурні особливості світових парламентів¹⁶. Проте, на нашу думку, кількісні показники, переліки різних видів парламентів на користь ідеї бікамералізму чи навпаки не справлятимуть особливого враження через те, що Україна має свої традиції державотворення в минулому і фігурантів політичних дій в сьогоденні, і будь-які порівняння із кількістю палат парламентів Узбекистану або Таджикистану так само умовні, як й історичні паралелі із повноваженнями палати лордів Великої Британії. Вочевидь Україна самостійно визначилася із кількістю палат Верховної Ради, незважаючи на спроби змінити нинішню структуру парламенту під час проведення у квітні 2000 р всеукраїнського референдуму про внесення змін до Конституції України. Проте враховуючи, що питання бікамералізму із категорії теоретичних міркувань свого часу перейшло у площину можливої імплементації, виникла потреба у деталізації переваг і недоліків бікамералізму, що її докладно здійснив В. Журавський. У цьому контексті науковець до переваг двопалатного парламенту відносить змагальність палат по відношенню одна до одної в процесі підготовки законів, збалансування політичних різновекторних сил у парламенті, що, в свою чергу, корегує політичні інтереси в суспільстві, оптимізацію діяльності палат з огляду на зменшення кількості членів палат і тим самим створення умов для конструктивного обговорення питань і прийняття рішень. Недоліками бікамералізму він вважає ускладнення законодавчої процедури обговорення та прийняття рішень, а також переведення процесу прийняття політичних рішень на рівень виконавчої влади через громіздкість функціонування парламенту в цілому і, як наслідок, посилення авторитарних методів правління, можливість політичного розмежування всередині парламенту за векторами верхня

– нижня палата, що в принципі загострюватиме суперечності між гілками влади¹⁷.

Пропозиції структурування українського парламенту в бік бікамералізму окреслили ще одну важливу проблему – зменшення питомої ваги народного представництва. Справа в тім, що формування нижньої палати українського парламенту в межах 300 мандатів означало скорочення єдиного законодавчого органу на третину, оскільки решта 150 депутатських місць конституційного складу парламенту передавалися до верхньої палати, формування якої прямими виборами не передбачено. Це мало призвести до девальвації виборчих голосів, до зменшення частки делегованих повноважень конкретного громадянина народному обранцю, хоча, як відомо, ст. 157 Основного закону України не допускає змін до Конституції, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

У контексті наступних трансформацій політичної системи питання структуризації парламенту поступово концентрувалися на пошуку оптимальної моделі формування парламентської більшості. Відійшов у минуле режим Л. Кучми, але в інформаційному просторі залишилася його думка про те, що “проблема відносин між гілками влади – основний бар’єр на шляху того, що ми називаємо реформами. І саме для його подолання нам потрібна парламентська більшість, що підтримує проект будівництва міцної і стійкої споруди країни”¹⁸. Досвід парламентської практики доводить дуалістичність моделі парламентської більшості, що зумовлюється суб’єктами ініціювання критеріїв визначення цієї категорії. Глава держави, структури виконавчої влади асоціюють певною мірою парламентську більшість з керованою ланкою, що має важелі управління, зокрема за допомогою непрозорих, проте надійних, хоча й некоректних з погляду суспільної моралі адміністративних методів переконання депутатів. Усвідомлення необхідності формування демократичної більшості представниками опозиції відбувається в процесі розбудови нових політичних відносин, які мають еволюційно витиснути старі, неефективні¹⁹.

Процес вдосконалення виборного законодавства в частині впровадження пропорційної системи формування парламенту можли-

во, забезпечуватиме нову якість структуризації парламенту. Отже, усталеною залишається думка про те, що “формування сталої, дієздатної парламентської більшості повинно залишатися на порядку денному як один з найефективніших засобів стабілізації ситуації у Верховній Раді України і всьому суспільстві, прискорення та поглиблення реформ у всіх сферах розвитку держави”²⁰. Проте практика доводить, що ефективна робота більшості можлива за умов, коли вона інституційована на чітко визначеній правовій основі. Спроби ідеологічно вплинути чи політично підкорити її чийсь волі містять загрозу неусталеності та невтішну перспективу самоліквідації. Її еволюція перебуває у прямому зв’язку із зростанням повноважень парламенту, зокрема в частині підвищення установчої функції, його реальної участі у формуванні уряду. Це означатиме матеріалізацію парламентсько-президентської форми правління.

Усвідомлення важливості формування парламентської більшості засвідчує той факт, що Верховна Рада України четвертого скликання розпочала свою діяльність не з перерозподілу парламентських комітетів, а зі схвалення основних засад створення більшості²¹. Посилення результативності роботи погоджувальної ради депутатських груп і фракцій також свідчить про позитивні процеси структуризації парламенту. По суті, фракції в рамках погоджувальної ради взяли на себе функцію політичного узгодження рішень парламенту, а також тягар вироблення політичних домовленостей та пошуку компромісів. У перспективі лише на основі фракцій можливе формування стійкої парламентської більшості (коаліції), здатної взяти на себе політичну відповідальність перед виборцями. Відомо, що сучасний стан суспільної влади в Україні характеризується наявністю значної кількості партій²². Це спродукувало, незважаючи на наявність чотиривідсоткового бар’єра на виборах, надмірне політичне подрібнення сил у парламенті, посилене мажоритарною половиною виборчої системи. В результаті до парламенту обрали представників майже двох десятків партій. Вірогідно, що переважна більшість нині зареєстрованих партій не має перспектив стати парламентськими без застосування так званих партійних блоків, які зазвичай розпадаються після проходження до парламенту. Така закономірність віддзеркалює еволюцію зміцнення парламентських партій, сутність

якої полягає у зародженні та становленні партії, так би мовити, під парламентським дахом. За твердженням К. Гаджієва, саме такі партії ідентифікуються як частина конституційного механізму і лише через парламент сприймаються певними прошарками суспільства як виразник їхніх соціальних інтересів²³. Це пояснюється тим, що фракції, за спостереженням Г. Кречмера, “інтегровані у багатогранний комунікаційний процес. Вони самі внутрішньо являють собою багатогалузевий комунікативний організм організації, який перебуває в політичному діалозі зі світом”²⁴.

Відбиваючи інтереси виборців у парламенті, фракції, розподіляючи свої сили у профільних комітетах Верховної Ради, справляють вплив на законодавчий процес відповідно до своїх програмних завдань. Парламентські комітети є важливим осередком концентрації зусиль суб’єктів законодавчої ініціативи. Існує думка, що саме комітети завдяки наданим їм можливостям постійно контролювати діяльність виконавчої влади можуть запобігати надмірній концентрації влади в руках виконавчих структур, які мають природну властивість до зростання кількісного складу і перебирання на себе більшої повноважень з державного управління²⁵. Якщо із думкою щодо прагнення виконавчої влади до повноважень, котрі перебувають за межами її конституційної компетенції, важко не погодитися, то теза про можливість парламентських комітетів стримати цей процес має бути посилена не декларативними, а реальними можливостями комітетів у частині підготовки законопроектів, здійсненні контрольних та установчих функцій. Водночас і комітети як структурні складові парламенту у здійсненні своїх повноважень мають спокусу перевищити їх, особливо в процесі лобювання певних рішень. Свого часу Дж. Медісон зазначав, що через доволі широкі конституційні повноваження, які менше піддаються чітким обмеженням, законодавча влада “має більше можливостей приховувати за складними й опосередкованими заходами свої зазіхання на повноваження різних з нею гілок влади. Перед законодавчими органами нерідко виникає справді делікатне питання: чи виходить дія того чи іншого заходу за межі законодавчої сфери?”²⁶.

Відповідь на це питання в контексті українських реалій міститься в ст. 89 Конституції України, відповідних законах України та

регламенті Верховної Ради України, хоча, звичайно, практика правозастосовної діяльності часто актуалізує сферу застосування нормативно-правових актів здебільшого в частині їх тлумачення. Для забезпечення балансу гілок влади та конкретизації повноважень парламенту вбачається логічною функція тлумачення законів, що її здійснює Конституційний Суд України. У зв'язку з цим слушною вбачається думка про недоцільність поділу тлумачення дійсного змісту норм права на правотворче і правозастосовуюче²⁷.

Широке коло питань, що мають нам меті з'ясування повноважень українського парламенту, напрямів його структуризації у зв'язку з новою виборчою системою та результативне голосування в парламенті з питань політичної реформи в частині внесення змін до Конституції України²⁸ свідчить про вагоме місце парламенту у політичному дискурсі.

Обмежувати визначення цього поняття як “вищий представницький і законодавчий інститут державної влади”²⁹ без наступної конкретизації його повноважень, функцій, місця в системі розподілу державної влади означає звуження видових ознак парламенту, що виступає об'єктом порівняльно-структурного аналізу. Цю обставину враховує Ю. Древаль і наводить дефініцію з урахуванням зазначених рис: “Парламенти – це вищі загальнонародні виборчі колегіальні представницькі органи держави, які функціонують в умовах державного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворчості (інші функції – представницька, фінансово-бюджетна, контрольна, установча)³⁰. Щоправда, і у цьому визначенні є аспекти, які, на нашу думку, вимагають певних уточнень. Йдеться про контекст розуміння категорій “повноваження” і “функції”, що в наведеній редакції кореспондуються як наближені до синонімічних конструкцій: головні повноваження та інші функції. Вочевидь повноваження не можуть бути реалізовані без функцій, проте саме повноваження надають функціям владного статусу. За концепцією О. Ющика, “...функції знаходять втілення у компетенції суб'єктів, що представляють державний апарат”³¹. Також доцільно головні повноваження парламенту розглядати в ракурсі законодавчої функції, а не у сфері законотворення, оскільки у цій галузі не існує усталених позицій щодо визначення кола суб'єктів цього процесу.

Таким чином визначення сутності парламенту як представницького колегіально виборного органу держави, його повноважень, функцій, структурних особливостей закладає основи для усвідомлення його місця в системі розподілу державної влади як єдиного законодавчого органу, що, в свою чергу, дає можливість оцінити роль парламенту в суспільному житті, яка відповідно моделюватиме форму державного правління, а також тип політичного режиму. Вивчення цього питання на тлі українського державотворення має, на наш погляд, здійснюватися в площині теорії та практики парламентаризму. Адже парламентаризм, який не може існувати без парламенту, окреслює якісні ознаки останнього і може бути предметом окремого дослідження в контексті вивчення проблеми демократизації політичної системи, функціонування інститутів громадянського суспільства, перспектив інтеграції України до європейського співтовариства.

¹ Проблеми законодавчої політики / Загальна редакція В.М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України. Випуск 1. – К., 2004. – С. 6.

² Цвік М.В. Взаємодія законодавчої, виконавчої гілок влади та референдуму// Вісн. Академії правових наук України. – 1995. – № 3. – С.31; Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? // Віче. – 1997. –№ 4. – С. 17 та ін.

³ Див.: Автономов А. С. О категории представительства в конституционном праве // Проблемы народного представительства в Российской Федерации. – М., 1998. – С. 5.

⁴ Шляхтун П. П. Парламентаризм: словник-довідник. – К., 2003.– С. 90.

⁵ Рябов С. Політичні вибори. – К., 1998. – С. 33.

⁶ Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є. Довгош О.М. Еволюція виборчих систем в Україні, досвід, проблеми та перспективи розвитку // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Зб. статей / Редкол. М. М. Рябець (голова) та ін. – К., 2001. – С. 36.

⁷ Погорілко В. Ф. Виступ на науковій конференції “Україна – Росія. Партії і парламентаризм сьогодні” // Віче. – 2000. – № 2. – С. 67.

⁸ Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України: політико-правовий аналіз. – Х., 2003. – С. 17.

⁹ Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – К., 2000. – С. 229–230.

¹⁰ Український парламентаризм: і минуле і сучасне / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 1999. – С. 27.

¹¹ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999. – С. 175.

¹² Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України // Право України. – 1999. – № 1.

¹³ Журавський В.С. Парламент України в системі органів державної влади // Парламентська реформа: теорія та практика: зб. статей. – К., 2001. – С. 93.

¹⁴ Конституції стран СНГ и Балтии / Сост. Г.Н. Андреева. – М., 1999. – С. 8.

¹⁵ Див.: Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996. – 126 с.; Георгіца А. 3. Двопалатна структура парламенту: доктрина і сучасна конституційна політика // Чернівецький ун-т. Науковий вісник: зб. наук пр. – Чернівці, 1999. – Вип. 70: правознавство. – С. 64–68; Кривенко Л. Український парламент: двопалатність чи однопалатність // Віче. – 1999. – № 9. – С. 3–19 та ін.

¹⁶ Див.: Парламенти мира. – М., 1991. – 579 с.

¹⁷ Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – К., 2002. – С. 152–187.

¹⁸ Кучма Л. Про найголовніше. – К., 1999. – С. 122.

¹⁹ Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. – К., 2003. – С. 123.

²⁰ Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К., 2002, – С. 30.

²¹ Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання // Голос України. – 2002., – № 16. – С. 3–4.

²² Див.: Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С. 532–543.

²³ Гаджиев К.С. Политическая наука. – М., 1996. – С. 140.

²⁴ Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. – К., 1999. – С. 139.

²⁵ Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду. – К., 2000. – С. 210.

²⁶ Федераліст: коментар до Конституції Сполучених Штатів / Пер. з англ. Н. Комарової. – К., 2002. – С. 251.

²⁷ Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення права в діяльності Верховної Ради України // Парламентаризм в Україні: теорія та практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2001. – С. 505.

²⁸ Див.: Відомості Верховної Ради України. – № 3. – 2005. – Ст. 44.

²⁹ Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Хухти. – Львів, 2003. – С. 317.

³⁰ Цит. за: Древаль Ю.Д. Зазн. праця. – С. 41.

³¹ Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – С. 12.

Ірина Горбатенко

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ДИСКУРС ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Більшість зарубіжних та вітчизняних вчених переконані: ХХІ століття – це століття становлення постмодерної цивілізації, що означає необхідність перегляду базових орієнтирів суспільного розвитку. За таких умов винятком не стає й перегляд основних підходів щодо проведення політологічних досліджень зокрема та розвитку політичної науки в цілому. Безумовно, Україна не повинна перебувати на периферії зазначених процесів. Пам'ятаючи про це, слід зважати й на те, що прогресуюче ускладнення глобальних процесів у епоху постмодерну зумовило нові вимоги до фундаментальних досліджень. І хоча сьогодні ми ще не маємо остаточних висновків щодо характеру та наслідків нових глобальних трансформацій, пошук цих відповідей веде до необхідності фундаментального наукового аналізу сучасного глобального розвитку та його безпеки.

Постмодернізм як принципово інший принцип наукового дослідження передбачає, по-перше, методологічний плюралізм, по-друге, – плюралізм теоретичний, по-третє, постмодерністський дискурс у науці обумовлює заперечення системності, а значить – й метатеорії¹. Таким чином, можна дійти висновку про те, що у розвитку світової політичної теорії постмодернізм позначився передусім відходом від ідеологічної заангажованості та розвитком великого розмаїття думок, оцінок, позицій тощо. В Україні цей процес відбувається доволі інтенсивно ще й тому, що країна не так давно позбулася диктату однієї пануючої та “єдино правильної” ідеології, що спричинило повернення вітчизняного соціогуманітарного знання до загальносвітового світоглядного простору.

Традиційні для епохи модерну політичні цінності – нація, держава, клас, партія – були визначені та розтлумачені ще за часів Просвітництва. Проте, починаючи з останньої третини минулого століття, дедалі очевиднішим стає той факт, що традиційні модерністські політичні цінності є “обмеженими”, оскільки вони не могли ефективно пояснити та легітимувати постмодерністську реальність. Постмодерн розширив межі політологічного знання, запропонувавши спиратися у дослідженні політичних процесів і явищ не лише на “лінійні”, але й на “нелінійні” способи та шляхи пізнання. Як зазначає вітчизняний дослідник В. Тертичка, політичний аналітик за умов розвитку постмодерної цивілізації повинен відійти від традиційних “лінійних” (модерністських) методів діяльності, які полягають в тому, що вчений вирішує науково-дослідні проблеми шляхом послідовного виконання певних логічних кроків. “Нелінійність” наукового мислення вбачається в тому, що дослідники мають розглядати певну проблему “конфігуративно, йдучи вперед та повертаючись назад по кроках, якщо раптом нові частинки мозаїки стають очевидними та вкладаються на свої місця”².

Одним з найбільших недоліків модерністського підходу до розгляду феномена політичного було наступне: все те, що не вписувалося в традиційні формули для аналізу політики, просто відкидалося дослідником як зайве та непотрібне. Отже, модерністський дискурс у політології передбачав нездатність до синтезу всіх складових політичної реальності, “розриваючи” поле політики. Криза модерністського підходу в політичному аналізі проявилася тоді, коли “викинуті” з модерністського проекту політики складові почали домінувати над нормативними категоріями. За умов кризи модерну відбувся методологічний перехід від опису традиційних категорій та найбільш очевидних соціополітичних фактів до їх інтерпретації, від об’єкта – до суб’єкта, від позитивізму – до герменевтики. Одним з центральних завдань політичної науки в епоху модерну стає відхід, деконструкція класичних ціннісних ідеологій, їх трансформація в прикладні політичні технології. Ідеології “перетворюються в матеріал для постідеологічних конструктів”³.

На відміну від модерну, постмодерн не обіцяє суспільству якісного оновлення та технічної модернізації, він пов’язаний лише з

кількісною інтенсифікацією інформаційних потоків (адже постмодерн передбачає розвиток інформаційного соціуму) та суспільних процесів. У постмодерністському дискурсі вже немає занадто ідеологізованих або навіть соціально-утопічних проєктів побудови майбутнього суспільства. Постмодерн лише пропонує відмовитися від радикальних змін та розвиватися в напрямку “нормального демократичного суспільства”, яке існує на Заході. Так, Україна як на політико-державному, так і на теоретико-концептуальному рівнях остаточно відмовилася від утопічної ідеї побудови “світлого майбутнього” та визначає пріоритетом свого стратегічного розвитку входження до політичного, економічного та соціокультурного простору європейської спільноти.

Якщо проєкт модерну спирався на розгляд суспільства як сукупності класів, соціальних груп, страт та верств, то постмодерн оперує поняттям “індивідуалізації суспільства” (З. Бауман). Не дивно, що за таких умов традиційні масові партії перетворюються у партії “віртуальні”, які, зазвичай, не мають чітко визначеної ідеології. Політика, таким чином, перетворюється в символічний набір ідентичностей. Відбувається нейтралізація базових знаків політичного простору, значимість універсальних критеріїв політики втрачається, постає “індиферентизація” ціннісного поля політики.

Враховуючи вищеперелічені фактори, якісно змінюється роль і місце політичної науки. Постмодерністське політичне мислення стає більш ірраціональним, інтуїтивним. Постмодерністське мислення передбачає значні адаптивні можливості, пристосування до середовища, яке не є гомогенним та постійно трансформується, різко змінюючи свої обриси й характеристики. Домінантою постмодерну стає мультикультуралізм.

Кардинальна зміна обрисів цивілізації зумовила трансформацію сутності політичної влади. Провідним способом організації влади стає медіакратія, за якої інформаційні відносини перетворюються в ключовий механізм формування політичного простору та забезпечення взаємодії між владою і суспільством. Композиція стає найважливішим способом формування та самопрезентації царини політичних відносин, своєрідним її епіцентром, ключовою умовою та водночас джерелом продукування різноманітних форм соціополі-

тичного буття⁴. В українських реаліях ситуація ускладнюється внаслідок того, що медіакратизація влади відбувається у суспільстві, де значний вплив ще мають традиціоналістські цінності, але вони поступово витісняються більш активними субкультурами, які спираються на транснаціоналізацію інформаційних потоків.

Не можна заперечувати значного впливу революційних досягнень в інформаційно-комунікаційних технологіях на суспільно-політичні процеси. Нині провідні країни світу і транснаціональні корпорації широко використовують нові можливості у зазначеній сфері задля реалізації власних політичних, економічних, соціально-культурних інтересів. Поряд з цим через потужні інформаційні канали, створені на основі новітніх технологій, на різноманітні країни та культурні спільноти звалюється потужний некерований потік інформації (інформаційна хвиля), що несе відповідні символи, культурні зразки тощо. Внаслідок такої експансії відбувається руйнація традиційних соціокультурних форм та інститутів. Особливо гострого характеру такі процеси набули в пострадянських країнах. На відмінність від інших регіонів світу, в цих країнах інформаційна хвиля припала на період зламу суспільного ладу і притаманних йому соціокультурних форм та цінностей. Причому цей злам супроводжувався загальною дезорієнтацією суспільної свідомості та певною деградацією “культурного ядра”.

Необхідно відзначити ключову роль колишніх державних, партійних і заново створених приватних ЗМІ постсоціалістичних країн, які стали основним провідником зазначеної інформаційної хвилі. Насамперед, завдяки їм соціокультурна експансія набула майже тотального характеру. Типологічно це явище було майже тототжним масовим політико-пропагандистським кампаніям соціалістичного періоду⁵.

Сучасні інформаційні процеси зумовлюють значну зміну ролі свідомості. Саме свідомість визначально впливає на поведінку людини, можна навіть сказати, що вона визначає останню. Разом з проблемою розширення і розвитку інформаційних технологій вчені вирішують питання розвитку технологій, які впливають на свідомість. Маніпуляції свідомістю визначаються не тільки як засіб впливу на поведінку людей, а й як різновид влади. Маніпуляція не спонукає,

а заставляє людину діяти певним чином. Безумовно, і глобалізація, будучи новою формою політичної влади, маніпулює нашою свідомістю, змушуючи діяти за наперед визначеною програмою.

За два останні десятиліття вивчення міжнародного інформаційного потоку у сфері міжнародної комунікації набуло інтенсивності. Серед головних факторів, що сприяли цьому, слід зазначити, перш за все, розвиток сучасних інформаційних і комунікаційних технологій та їх використання, вплив на природу, обсяг та зміст інформації і комунікації.

Великою мірою вивченню цього феномена допомагало зростаюче розуміння держав-націй, інституцій, груп та індивідуумів щодо важливості інформаційного потоку, існуючих дисбалансів, їхніх наслідків та впливів на міжнародні процеси прийняття рішень так само, як на індивідуальне та приватне життя людей у всьому світі. До дослідження міжнародного інформаційного потоку спонукало збільшення національних, інтернаціональних та транснаціональних факторів майже у всіх аспектах міжнародної інформації з політичними, соціальними та економічними наслідками, особливо відносно таких сфер, як торгівля, маркетинг, освіта і культура. Позитивний вплив справив також зростаючий інтерес до компаративістських міжкультурних студій, так само як і до вивчення громадської думки та іміджології, що супроводжується посиленням досліджень та покращанням інструментарію для аналізу та засобів збору, сортування, утримання та обміну даними.

Зміни і трансформації, спричинені міжнародним потоком інформації, приводять до різноманітних впливів як на рівні індивідуума, так і на інституційному, міжгруповому, етнічному, державному та глобальному рівнях:

- на індивідуальному рівні йдуть впливи на судження, освіту, роботу, відпочинок та ін.
- на інституційному рівні відбуваються впливи на політику, бізнес, релігію і т. ін.
- на міжгруповому рівні змінюються закони та врегулювання, традиційні канали і т. ін.
- на рівні етносів та національних меншин здійснюються впливи на такі процеси, як ідентичність, мобілізація, партисипація і т. ін.

- на рівні держав-націй відчутні впливи на безпеку, суверенітет, розвиток і т. ін.

- на глобальному рівні відбуваються впливи на такі проблеми, як співробітництво, конфлікт, ресурси, транснаціональні корпорації⁶.

Кожний з цих впливів заслуговує на ретельне вивчення, а у своїй сукупності – гіпотетично можна припустити, що вони змінюють картину світу в свідомості окремо взятого індивіда та, власне, і сам цей світ. Інформаційні чинники процесу глобалізації включають радикальну зміну засобів ділового спілкування, обміну виробничою, науково-технічною, економічною, фінансовою інформацією. Завдяки їм виникають і розвиваються принципово нові системи отримання, передачі й обробки інформації. Це дало змогу створити глобальні мережі, які об'єднують фінансові й товарні ринки, включаючи ринки ноу-хау й професійних послуг. Сформувалися системи, які дозволяють з одного центру управляти розташованим у різних країнах виробництвом. Ці системи зробили можливим оперативне, своєчасне й ефективне вирішення виробничих, науково-технічних та комерційних завдань.

Однією з ключових проблем дискурсу постмодерну є політологічне дослідження феномена глобалізації. Національні політичні інститути знаходяться в епіцентрі глобалізаційних процесів. Тривалий час вважалося, що національна держава є неодмінною основою політичної організації людства. Проте події останніх десятиліть піддали цей постулат великому сумніву. Глобальні масштаби взаємозв'язків та взаємозалежностей не лише прискорюють еволюційний розвиток національних політичних інститутів, але надають їм нових якостей, як консолідуючих, так і руйнівних. Останніх, виходячи з принципів і реального втілення політики глобалізації, більше. Породжуваний нею “*турбокапіталізм*”, за визначенням американського вченого Е. Луттвака, підриває спроможність держави здійснювати притаманні їй функції. У побудованій дослідниками “п’ятиповерховій піраміді владних відносин”⁷, що формується під тиском глобалізаційних процесів, лише один “поверх” відведено національній державі, яка одну частину власних функцій передає нагору (міждержавним і міжнародним об’єднанням), іншу – вниз (територіальним та муніципальним органам).

Національні політичні інститути підпадають під “магнітне поле” двох основних різновекторних, але, що важливо, не взаємовиключних, не “антагоністичних” тенденцій: гомогенізації та суверенізації. Відомо, що гомогенізація, тяжіючи до однорідності й уніфікації у світовому масштабі, сприяє розмиванню політичного суверенітету народу і національної держави (досить часто багатонаціональної, але, як правило, з переважанням титульної нації) “зверху”. До речі, саме ця обставина є головним об’єктом критики “антиглобалістів”. З іншого боку, під тиском глобалізації набирають сили процеси *суверенізації*, які, за справедливим визначенням американського дослідника К. Ейка, першочергово характеризуються тенденцією руйнування до рівня складових мовних, національних, релігійних чи етнічних компонентів. Отже, суверенізація вказує на посилення ролі окремих суб’єктів влади в межах одного державного організму і тяжіє до його розпорошення “знизу”. Реалізація цієї ідеї в повному обсязі була б катастрофічною для людства. Якщо світ роздробиться на 3 тисячі суверенних держав (за кількістю етносів), то, як вірно визначено російським дослідником Е. Алаєвим, “з майбутнім можна розпрощатися”⁸. До такої перспективи підштовхували б не лише конфлікти на національному ґрунті, а й відсутність загального управління суспільними процесами світового значення.

У середовищі дослідників дискутується закономірне питання, чи не відійдуть національні політичні інститути в XXI столітті у небуття, розчинившись у національних владних органах? Сукупний аналіз багатьох тенденцій, що супроводжують глобалізаційні процеси, не дає змоги дати стверджувальну відповідь на це питання. Так, під тиском глобалізації національна держава зазнає серйозного випробування, а слабка держава може навіть втратити надкритичну частку суверенітету, перетворившись на своєрідну “квазідержаву”. Проте, на думку фахівців, така перспектива може загрожувати лише тим державним організаціям, які перебувають у перманентному кризовому стані. Адже глобалізація стимулює не лише руйнівні процеси, а й такі, що спонукають політиків до опрацювання нових, більш ефективних механізмів глобалізації, одним з яких має стати об’єднана Європа. Та й США є в першу чергу національною державою, а вже на цій основі – державою “над”⁹. Під тиском глобалізації

додаткового навантаження зазнають так звані “перехідні” суспільства, до яких належить і Україна. Адже вони певною мірою знаходяться на роздоріжжі політичного процесу, і проблеми, що супроводжують глобалізацію, додаються до численних проблем державної ваги. Виходячи з цього, надзвичайно актуальним має стати питання усвідомлення політиками того місця, яке має посісти за нових умов національна держава. Глобалізаційні процеси як об’єктивне і надзвичайно потужне явище пробиватимуть собі шлях і без їхнього схвалення чи заперечення, але національні політичні лідери мають чимало засобів для того, щоб скорегувати розвиток цього явища з урахуванням особливостей власної країни і використати його для підвищення добробуту народу.

Є всі підстави для твердження, що і на перспективу національні держави залишаться основним ланцюгом згаданої піраміди влади. За ними залишаться функції головного носія народного суверенітету, загальні функції щодо захисту країни і представлення її інтересів у міжнародних відносинах, встановлення системи правових норм і забезпечення правопорядку, законодавчого врегулювання економічних і соціальних відносин, розвитку соціокультурної сфери, опрацювання і реалізації національної стратегії тощо. До речі, саме від зрілості і компетенції національних політичних інститутів залежить характер процесів гомогенізації та суверенізації.

Сукупність вищенаведених фактів та логічних конструкцій дозволяє дійти деяких узагальнюючих висновків. Явний вплив глобалізаційних процесів на національні політичні інститути підтверджує попередню тезу про сутність глобалізації як складного і різнопланового явища. Під тиском глобалізаційних процесів національна держава зазнає різновекторних впливів, і не лише однозначно руйнівних. Хоча, звичайно, останні переважають. Руйнація загрожуватиме, за нашим визначенням, як структурно-функціональним аспектам національної державності (гомогенізація і суверенізація), так і її системним основам (атака на демократію). Та водночас глобалізація спричиняє посилення взаємозалежності та взаємозв’язків між національними політичними інститутами в усьому світі, до швидкого поширення ефективних моделей державного володарювання. Звучить парадоксально, але за нових умов роль національної дер-

жави має зростати. Адже вона передає між- та наддержавним інституціям лише деякі елементи власних функцій і має виявити більшу ефективність у здійсненні всіх традиційно існуючих функцій, у проведенні водночас чіткої і динамічної власної політики. Нові умови примножують завдання, котрі стоять перед сучасними політиками.

Таким чином, можемо стверджувати, що становлення постмодерністського дискурсу в Україні приводить до значної трансформації символічного простору політики. Така трансформація викликана декількома різноспрямованими факторами: розширенням виборчого права та приходом у політику “мас”; зміною соціальної структури постмодерного суспільства; появою нових технологій масових комунікацій, що призвело до надзвичайного розширення аудиторії ЗМІ, в результаті чого, з одного боку, відбулася суцільна уніфікація символічного простору, а з іншого – відкрилися нові можливості для маніпуляцій суспільною свідомістю; ціннісними зрушеннями у постмодерному суспільстві, які кардинально змінили політичну поведінку еліти та пересічних громадян. Як наслідок, “раціональні способи представлення символічних форм починають все більше змінюватися чуттєво-емоційними, скорочується значення впорядкованих “систем вірувань”, “ідеологія” витісняється “іміджологією” і, що не менш важливо, змінюється не тільки коло суб’єктів, які задіяні у процес виробництва символічних форм, але й характер “споживання” останніх”¹⁰, - стверджує російська дослідниця О. Малинова, спираючись на праці західних вчених Баумана, Фрідена та Симонса.

До того ж, саме постмодерністський дискурс спричиняє феномен надзвичайного зростання ролі професіоналів – політологів, які мають стати провідними учасниками процесів виробництва й поширення політичних дискурсів у суспільстві.

¹ Бузгалін А.В. Постмодернизм устарел (Закат неолиберализма чреват угрозой протоимперии) // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 14.

² Тертичка В. Аналітик політики: професійні вимоги і стратегія діяльності // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – № 2. – С. 362.

³ Мартьянов В.С. Постмодерн – реванш “проклятой стороны Модерна” // Политические исследования. – 2005. – № 2. – С. 149.

⁴ Соловьев В.И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи // Политические исследования. – 2004. – № 2. – С. 124-125.

⁵ Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: ЗАО “Изд-во экономика”, 2001. – С. 148, 205.

⁶ Там само. – С. 223-224.

⁷ Бальцерович Л. Системна трансформація в Країнах Центральної та Східної Європи // Економічний часопис. – 1996. – №10 –11. – С. 41.

⁸ Панарин А.С. Искушение глобализмом. – М., 2000. – С. 61.

⁹ Там само. – С. 73, 78.

¹⁰ Современные тенденции развития символического пространства политики и концепт идеологии // Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 37.

Михайло Гордієнко

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ НАПЕРЕДОДНІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Одним із ключових чинників гармонійного розвитку будь-якого суспільства є оптимальне співвідношення політичних і моральних факторів. Науково виважене, неавантюристичне ставлення до цієї дихотомії зумовлює розглядати майбутні парламентські вибори в Україні не лише у політичному вимірі, а й у відповідності з моральними критеріями. В системі координат, де фігурує людина, неодмінно присутня морально-ціннісна рефлексія. Взаємозалежність політики і моралі – це одвічна тема політичної філософії. Як відомо, політика є діяльністю із завоювання, утримання й використання влади, отже, пов'язана так чи інакше з примусом, який сам по собі є злом, але за певних умов він об'єктивно необхідний і морально виправданий.

Перевага у суспільному житті факторів чи то морального, чи політичного характеру складається впродовж історичного розвитку держави і залежить від традицій даного народу, його ментальних особливостей, національної психології, культури, форми державного устрою та геополітичного становища країни загалом.

Щоб усвідомити генезу морально-етичних категорій, слід зважати на пояснення П. Рікера, який вирізняв протилежність двох спадщин: “Спадщини аристотелівської, де етика характеризується своєю телеологічною перспективою (від *telos* – кінець); і спадщини кантівської, де мораль визначається обов’язковим характером норм, тобто з погляду деонтології (від “деон” – обов’язок)”¹. Моральні норми – це імперативні вимоги, яких людина дотримується, керуючись власним сумлінням, усвідомлюючи їх вічний, позачасовий і абсолютний характер.

Чи правомірне взагалі застосування до сфери політики категорій етики і моральних цінностей – ці питання виникли давно і в історії політичної думки на них давали досить неоднозначні відповіді. Традиція, яка йде ще від Сократа, Платона та Аристотеля, розглядає політику і мораль як єдине ціле, спрямоване на досягнення суспільного блага, справедливості. Зокрема, Аристотель у своїй творчості ототожнює мораль та політику – (“етиці етосу” відповідає “політика полісу”). “Тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість і т. п. А сукупність всього цього і створює основу сім’ї і держави”². У вченні Аристотеля, що репрезентує теоретичну онтологію поліса, етика й політика разом становлять єдину галузь практичної епістемі, на відміну від теоретичної науки, з одного боку, і творчих (виробничих) знань – з другого. В подальшому – християнська традиція також виходить з єдності політики і моралі, проте розділяє відповідальність за них, покладаючи її відповідно на світського правителя – монарха і духовного – папу.

Уперше чітко сформулював проблему співвідношення політики й моралі і протиставив їх одна одній Н. Макіавеллі. Він вважав, що головною метою правителя має бути благо, яке вимагає постійного зміцнення його влади, а досягнення цієї мети виключно високomorальними засобами неможливе. Мислитель був переконаний, що правитель має діяти, незважаючи на жодні моральні міркування, керуючись політичним постулатом: мета виправдовує засоби. “Потрібно знати, – писав він, – що з ворогом можна боротися двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб притаманний людині, другий – тварині; ...правитель має засво-

їти те, що міститься в природі і людини, і тварини”³. Таким чином, Н. Макіавеллі стверджував, що немає ідеального державного ладу поза часом і простором, є лише лад, адекватний ситуації; немає незмінно досконалих чи поганих методів управління людьми, є лише методи, які відповідають або не відповідають ситуації.

Принципово відмінне від макіавеллівського вирішення проблеми співвідношення політики і моралі здійснює німецький філософ І. Кант. Він формулює категоричний імператив, тобто загальний моральний закон, згідно з яким до кожної людини потрібно ставитись як до мети, а не як до засобу. Така абсолютизація моралі в філософській рефлексії Канта приносить індивіду свободу, що веде до загальнолюдського блага. “Кінцеве призначення людського роду полягає в найвищому моральному вдосконаленні, яке досягається з допомогою свободи людини, – стверджує вчений. – Іманентний принцип світу – свобода... Бог бажає не тільки того, щоб ми були щасливі, але й щоб самі зробили себе щасливими, – в цьому полягає істинна моральність”⁴. Ця вимога поступово веде до розуміння нерозривного зв’язку між політикою і мораллю, який, однак, не означав їх повного злиття, як це було в давньогрецькій політичній філософії.

Слід зазначити, що вищезгадані парадигми взаємодії моралі й політики в сучасному політологічному дискурсі тлумачаться так: “Якщо в Арістотеля найбільш характерним індивідуальним персонажем “Політики” постає “законодавець”, діяльність якого цілком спрямована на формування досконалих засад політичного спілкування і “виховання законом”, то в Макіавеллі його місце посідає ворожий світу й внутрішньо спустошений правитель-“завойовник”, бурхлива діяльність якого постійно трансцендує ...інтриги, підступи, хитромудрі задуми”⁵. Макіавеллівські принципи далекі не тільки від моралі, їх важко ототожнити з політикою в цілому.

Існують різні підходи до пояснення реального співвідношення між етикою і політикою. Скажімо, М. Вебер стверджує: “Ми маємо усвідомити, що будь-яка етично зорієнтована діяльність може підпорядковуватися двом максимам: етиці переконання, або “етиці відповідальності”⁶. Вчений пояснює, що ці дві рефлексії – “етика переконання” – (означає неухильне дотримання моральних прин-

ципів незалежно від того, до яких результатів це приведе) і “етика відповідальності” – (передбачає врахування конкретної обстановки, орієнтацію політики на її наслідки, внутрішню відповідальність політиків за результати своїх дій) спроможні формувати самодостатню особистість, якій притаманне “покликання до політики”. Тим, хто хоче займатися політикою серйозно і фахово, Вебер радить усвідомити етичні парадокси політики, яка “спутує диявольськими силами”.

У той час як політика виступає формою об’єктивації дійсності, більшість імперативів моралі мають абстрактний характер. В умовах демократичного устрою основним напрямом інституціоналізації моральних вимог в політиці є права людини. Вони виступають універсальним критерієм оцінки гуманності політики, її людського виміру. Реалізація політичного курсу в правовій державі передбачає вибір меншого зла, тобто досягнення мети з допомогою найбільш адекватних в певних умовах засобів. При цьому протистояння політики та моралі є мінімальним.

Для авторитарних режимів характерні відсутність моральної рефлексії, узурпація влади, маніпулювання свідомістю людей, цинізм чиновників, що сприяє зростанню корупції, криміналізації управлінських структур, порушення прав людини. Наприклад, В.І Ленін до моралі підходив з класових позицій, вважаючи моральним те, що слугує побудові комуністичного суспільства, “...він закликав пролетаріат розповсюдити класову боротьбу також на область моралі”⁷. Це мало продовження в СРСР, де “революційна доцільність” трансформувалась в ігнорування прав і свобод людини, масові репресії, політичне свавілля.

В умовах радянської імперії моральні відносини поглиналися політичними принципами. Тотальна ідеологізація суспільства заміняла норми моралі. Політичний світогляд радянських громадян був підпорядкований впливу етатизованої моралі, яка виправдовувала всемогутні права держави на втручання в будь-які сфери суспільства, насильство над особистістю, вороже ставлення до інакодумців. Жорстокість політичного аморалізму досягла апогею під час сталінського режиму, що призвело до моральної деградації значної частини українського суспільства.

У пострадянській Україні сформувалася кланово-олігархічна модель державного управління, яка досягла свого апогею в листопаді – грудні 2004 року і була змінена революційним шляхом. Крім традиційної боротьби за владу, новітня українська революція актуалізувала питання екзистенційного характеру, а саме: вибір українцями політичної перспективи, пошук нової національної ідеї, модерної української ідентичності, морального оздоровлення політики.

Унікальність “помаранчевої революції” зумовлюється безпрецедентним виявом моральності, відвертим пацифізмом та “елегантністю”. Масштабні фальсифікації президентських виборів 2004 р. не тільки спотворили результати волевиявлення, а й травмували вразливу українську душу, яка чутливо реагує на приниження власної гідності, засвідчили правову і моральну кризу нашого суспільства. Український народ вийшов на майдани не вирішувати соціальні проблеми, а щоб захистити свої права, вибороти свободу і, зрештою, змінити корумпований політичний режим та обрати нову, чесну, відповідальну і морально досконалішу владу. Українці змінили політичну систему завдяки своєму унікальному архетипу шляхетності, миролюбності та “...пристрасній чутливості, якої не здержують воля та інтелігентність”⁸. Будучи протилежністю макіавеллізму, “помаранчева революція” започатковує новий імператив соціального буття України – пробудження моральної свідомості своїх громадян, які далі не хочуть миритися з психологією натовпу, рабською покірністю, маніпулюванням власною долею.

Розгортання виборів в Україні визначається особливістю нашої духовності – її кордоцентризмом, який означає те, що “в житті людини, в її світогляді провідну роль, тобто мотиваційну й рушійну, відіграють не розумово-раціональні сили, а емоції, почуття, або, образно кажучи, потенції людського серця. Адже, згідно з ученням українського філософа П. Юркевича, людське серце набагато швидше, аніж розум, рухається і доходить висновків. Іншими словами, кордоцентризм українців – це екзистенція, що виступає основою самого буття, або... це те, що українцєві дав Бог, вся українська стихія та його свята земля”⁹.

Тому діяльність політиків наші громадяни оцінюють не за шкалою їх практичної результативності, професійної здатності, а біль-

ше за моральними критеріями: справедливий – несправедливий, чесний – злодій, мужній – боязкий.

Саме народ визначив, що держава, яку будував Л. Кучма, була злочинною і аморальною. Оцінюючи правління Кучми, відомий поет-патріот Б. Олійник зауважував: “Для народу воно було печальним. Найперше тому, що наш морально-етичний рівень упав на нульову позначку. На наших очах крали заводи і фабрики і не відповідали за це, а навпаки, ще й хизувалися... Все стало продаватися і купуватися. Якщо ти злочинець, з’явилася можливість легко відкупитися за гроші. Ось саме небезпечніше, що було при Кучмі”¹⁰.

За нової влади є всі підстави говорити про формування модерної української нації, представники якої вважають, що в ході досягнення будь-яких політичних цілей необхідно виходити з безумовного пріоритету моральних міркувань. Керуючись такими принципами, український народ (шляхом “майданної демократії”) обрав собі лідера. Українці підтримали не агресивного кандидата з Донбасу, а того, який віддає перевагу моральним чинникам в політиці і вірить в Бога. Ексклюзивні риси характеру В. Ющенка: релігійність, шляхетність і моральність мають генетичну природу і визначають його політичну поведінку. “Для мільйонів людей, які голосували за Ющенка, чесність, порядність, совісність були найбільш жаданими якостями... У довгому президентському марафоні ніхто спеціально не підкреслював моральних якостей кандидата. Вони проявлялися самі по собі”¹¹. Очевидно, що саме наявність моральних чинників принесла успіх “помаранчевій революції” і буде визначальним фактором у майбутніх виборчих перегонках.

Однак сучасні політичні процеси в Україні засвідчують, що надмірна моральність влади приводить до безпорадності в реалізації поставлених цілей, поглиблює кризу в суспільстві. Тому політика неминуче мусить визначити межі застосування моралі, але не відкидати її. В такому разі пріоритетом мають бути національні інтереси держави та забезпечення гідних умов життя громадян.

Особливість парламентських виборів 2006 року в Україні полягає в тому, що наші громадяни стали радикально іншими – вони мають безцінний досвід помаранчевих баталій, у ході яких набули політичної зрілості. Люди повірили в те, що вони спроможні боро-

тися з владою, яка порушує їхні права, і власними силами можуть змінити своє життя на краще, реально впливати на державну політику. Відтепер, маючи значно вищий рівень політичної свідомості, для українців апріорним є прагнення стати більш активними суб'єктами владних відносин, і в жодному разі не дозволити маніпулювати власною долею. Формуючи виборчі списки політичних партій і блоків, за браком моральних особистостей, перші п'ятірки визначають не на підставі управлінського професіоналізму, а виходячи з широкої популярності людини (відомий артист, спортсмен, космонавт). Це свідчить про те, що пріоритетом виборчої кампанії 2006 року будуть не ідеологічні особливості чи програмні засади кандидатів, а їх морально-світоглядна складова.

Головним завданням нинішньої влади є забезпечення рівності всіх суб'єктів парламентських виборів, щоб вони відбувалися в правовому полі і не опинилися поза мораллю. Рішення українського Президента відмовитися очолити партійний список блоку "Наша Україна" є свідченням морально зрілої і чесної політики: "... Президент має репрезентувати широке коло демократичних сил, а не бути представником якоїсь однієї партії. Упевнений, що від цього українська демократія тільки виграє"¹². Отже, глава держави засвідчив, що є лідером України, а не однієї партії, він залишається моральним арбітром нації, гарантом її демократії.

Багато морально-правових викликів артикулює політична реформа в Україні, яка в повному обсязі набуває чинності після парламентських виборів 2006 року. Вона не тільки легітимізує нову форму державного устрою – парламентсько-президентську республіку та надає більше повноважень законодавчій владі, але й у моральному відношенні фіксує окремі суперечливі моменти:

1) Повернення прокуратурі функцій загального нагляду – ст.121 оновленої Конституції додає до функцій прокуратури п'ятий пункт: "нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина...". За таку правову ініціативу Україна вже неодноразово діставала гостру критику від європейських демократичних структур, що є цілком справедливо. Адже загальний нагляд – це пережитки минулого авторитарного режиму. Хоча ця норма дає можливість відслідковувати те, як виконуються права та свободи громадян, але за певних

умов широта загального нагляду, (право прокуратури будь-коли й до будь-кого заходить з перевіркою) може перетворитися в репресивний механізм боротьби з інакодумством. Предмет втручання прокуратури в приватне життя громадян має бути чітко визначений законом. Огульний нагляд – це атавізм радянської доби, що має антиморальну сутність.

2) З дня набуття повноважень новою Верховною Радою набуває чинності так званий “імперативний мандат”. У ст. 81 Конституції зафіксовано наступне: “У разі не входження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), або виходу народного депутата... зі складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій)”. Ця конституційна норма нейтралізує політичне ренегатство, однак породжує інші крайності. Нинішнє законодавство дозволяє народному депутату України змінювати партійно-політичну і фракційну належність. Якщо це робиться ним без кар’єристської мети чи фінансового винагородження, то в цьому немає нічого аморального. Навпаки, це свідчить про високий рівень демократії в суспільстві. У протилежному разі (що було більш характерним для вітчизняних політичних відносин) має місце політична зрада, яка не може бути виправданою. Імперативний мандат має антидемократичний характер і суперечить моралі тим, що робить народного обранця залежним не від свого виборця, а кріпаком у певній політичній партії.

3) Не додають суспільно-політичної стабільності і морально-психологічної впевненості й деякі інші положення політреформи: “Президент ...має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо: ...протягом одного місяця у ВР ...не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до ст. 83 цієї Конституції; ...протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів ...не сформовано його персональний склад; ...протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися” Отже, політреформа, позбавляючи Президента провідних важелів виконавчої влади, додає йому натомість сумнівних в моральному відношенні “залакувальних” функцій стосовно парламенту.

Значною мірою саме конституційно-правове поле має визначати моральність політики, а от її аморальність детермінується некомпетентністю політика, незнанням ним суспільного життя та браком професійного досвіду. “В політиці, як і в мистецтві, експропріація прав більшості співвідноситься і навіть є наслідком концентрації власне політичних засобів виробництва в руках професіоналів, які можуть розраховувати на успіх у власній політичній грі лише за умови, що володіють специфічною компетенцією. ...габітус політика передбачає спеціальну підготовку”¹³. Непрофесіоналізм у політиці є аморальним і соціально небезпечний особливо в перехідних етапах розвитку суспільства, коли в політику залучаються некомпетентні люди, які не усвідомлюють наслідків своїх дій і відповідальності за них.

Можливо, найбільш актуальною дилемою морального характеру в сучасній українській політиці є проблема привілеїв для управлінської еліти, яка пов’язана з питанням необхідності надання народним депутатам України статусу недоторканності. В політичній науці з цього приводу існує два підходи: ліворадикальний – абсолютно переконаний у тому, що наявність у еліти привілеїв дає підстави їй думати не стільки про забезпечення інтересів народу, вирішення його проблем, скільки про захист своїх привілеїв. Така привілейована політична верства перетворюється згодом з репрезентанта народної волі в когорту чиновників, що протистоять народу. Інший підхід – консервативний, заперечує лібералів і наголошує на тій шляхетній місії, яку несе політична еліта. Щоб належним чином виконувати свої функції, еліта потребує особливого статусу. В тому разі, якщо вона буде думати про вирішення соціально-побутових проблем, затрачаючи на це фізичні сили і час, то її рівень компетенції різко знижується, що веде до погіршення управління суспільством.

Це дуже делікатне питання – визначення необхідної межі матеріального і правового забезпечення політичної еліти, яке корелюється з соціально-економічним рівнем розвитку суспільства, його культурними й демократичними традиціями. Однозначно можна стверджувати лише те, що в Україні депутатську недоторканність часто брутально використовують для захисту від кримінального переслідування. Деякі наші народні обранці свідомо виборюють мандат на-

родного депутата для прикриття своїх злочинних дій. Враховуючи ці обставини, абсолютно моральним напередодні парламентських виборів в Україні було б скасувати депутатську недоторканність, щоб ні в кого не виникало спокуси балотуватися до парламенту для вирішення власних проблем.

Складною моральною дилемою в політиці за всіх часів існування цивілізації є проблема зловживання владою. Як говорив відомий англійський політичний діяч Джон Актон: “Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно”. Зловживання владою свідчить про те, що носій влади не здатний адекватно виконувати свою місію, виправдати покладену на нього відповідальність. Реалізація влади залежить від політичного устрою суспільства. В демократичних державах передбачені механізми контролю і усунення зловживанням владою.

Найбільш ефективним засобом раціонального здійснення влади є її поділ на законодавчу, виконавчу та судову, громадський контроль, демократичні вибори.

Перелічені механізми можуть обмежити зловживання владою, зробити її ефективною. А що необхідно для того, аби влада стала моральною? Очевидно, тут треба апелювати до християнських цінностей. “Християнська політика заперечує насилля над совістю громадян-нехристиян, яких вона об’єднує з іншими громадянами, християнами, католиками або з інакодумцями... Вона сповідує “громадянську терпимість”¹⁴. Отже, сформувати моральну політику без сакральних релігійних цінностей досить складно.

Активні заклики для очищення влади лунають від нашого Президента, який запевняє, що на нинішніх парламентських виборах застосування адмінресурсу не буде. Але найголовнішим ресурсом протидії зловживанню владою є сам “оновлений” народ. “Від 2005 року ми починаємо жити і діяти з чистого аркуша...

– українське суспільство більше не є посткомуністичним, пострадянським, постгеноцидним!

– XXI століття буде для українського народу століттям прогресу і процвітання!

“помаранчева революція” замінила управлінську еліту, і це важливо. Однак більш важливо те, що революція змінила народ”¹⁵.

У цьому основна запорука політичного й морального відродження українського суспільства.

Резюмуючи, можна констатувати очевидний факт, що напередодні парламентських виборів українське суспільство стало якісно іншим. Внаслідок “помаранчевої революції”, за В.Липинським: “Перший раз в історії України джерело Влади виведено з традиції, а не з бунту: з моральної, а не фізичної сили – з чогось старшого, ніж сама Влада”¹⁶. Виборовши свободу, котру важливо не загубити нині, в Україні відбувається поступове становлення онтології морального політичного життя. Головне завдання тепер – щоб сама людина намагалася стати реальним суб’єктом державних процесів, а не перекладала моральну відповідальність за свої дії і політичний вибір на якусь партію чи державу. Тільки такий підхід зробить мораль надійним джерелом політичного розвитку, а політику – засобом зміцнення статусу універсальних норм і цінностей моралі.

¹ Рікер П. Навколо політики. – К., 1995. – С. 269.

² Аристотель. Политика // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – Харьков, 1999. – С. 441.

³ Макиавелли Н. Государь. – М., 1990. – С. 52.

⁴ Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. / Редкол.: А.А. Гусейнов и др. – М., 1990. – С. 321.

⁵ Малахов В., Ермоленко А., Кисельов О. Етика і політика: проблеми взаємозв’язку. – К., 2000. – С. 20.

⁶ Политология: хрестоматия. / Сост. А.А. Василик. – М., 1999. – С. 19.

⁷ Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. 1991/ Общ. ред. А.А. Гусейнова. – М., 1992. – С. 237.

⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія.: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1995. – С. 426.

⁹ Мала енциклопедія етнології. – К., 1996. – 942 с.

¹⁰ Кульчицький С. Помаранчева революція. – К., 2005. – С. 309.

¹¹ Там само. – С. 310.

¹² Дідушок І. “Не хочу, щоб прізвище Ющенко розкололо “помаранчевих” // “Україна молода”. – № 230. – 2005. – 8 грудня.

¹³ Бурдье П. Социология политики. – М., 1993. – С. 188.

¹⁴ Журне Ш. Христианские требования в политике. – К., 1998. – С. 257.

¹⁵ Кульчицький С. Назв. праця. – С. 337.

¹⁶ Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 року // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 70–71.

Галина Зеленько

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ)

У підходах щодо проблеми формування громадянського суспільства у перехідних постсоціалістичних країнах більшість дослідників однакові в тому, що без створення системи протизваги з боку громадян “молоді демократії” зазвичай скочуються до попереднього, хоча й пом’якшеного авторитаризму. Тому політичною формою існування громадянського суспільства є демократія. Однак, якщо в сталих демократіях механізми демократії розвивалися під впливом вдосконалення громадської сфери, у нових “демократіях” суспільство набуває ознак громадянського внаслідок демократичних змін. Тому звичні для будь-якої демократії методи політичної інженерії у транзитних країнах стають інструментами формування громадянського суспільства. Саме діяльність політичної еліти у напрямку створення передумов громадянського суспільства у постсоціалістичних суспільствах Р. Дарендорф назвав “найсуттєвішою і стратегічно важливою для нової демократії”.

На протизвагу інституалізації громадянського суспільства, інституалізація демократична є більш легким завданням, оскільки на початковому етапі є радше формальним актом, який досягається внаслідок пакту еліт і їх закріпленням на конституційному рівні. Звісно, кожна країна повинна пройти свій шлях конституцієтворення, який зумовлений історичними традиціями конституціоналізму та рівнем соціокультурного розвитку. Однак, як свідчить світова практика демократизації, існують універсальні норми демократії, які зазвичай органічно імплементуються у суспільно-політичну практику пост-авторитарних режимів. Йдеться про елементарний політичний плю-

ралізм, повноцінні виборчі системи, політичні права громадян, розмежування повноважень між владними органами горизонтального та вертикального рівнів тощо. Іншими словами, інституційні гарантії являють собою чітку модель кооперації держави та громадянського суспільства, яке народжується, де держава бере на себе зобов'язання щодо виконання соціальних функцій інститутів, які, за деяким винятком, є дійсно суспільними за своїм характером.

У постсоціалістичних країнах ЦСЄ на момент оксамитових революцій громадянське суспільство почало відроджуватися, але існувало у неінституалізованій формі – формі суспільно-політичних рухів різної інтенсивності, що інколи вважається піком розвитку громадянського суспільства.

На наш погляд, тут радше слід вести мову про пік суспільно-політичної активності, що є однією з ознак громадянського суспільства. Однак подібна активність за умови незабезпечення правових форм політичної і громадської участі перетворюється у таку собі мітингову демократію – охлократію, коли суспільно-політичні процеси стають неконтрольованими і непрогнозованими. Тому на цьому етапі перед постсоціалістичними урядами постало завдання законодавчого закріплення форм політичної участі і сфер компетенції органів державної влади, які б поєднувалися один з одним. Таким чином, з прийняттям конституцій (спочатку це були лише зміни до соціалістичних конституцій) створювалася конституційна структура державної влади – включаючи поділ влади та ефективність і цілісність державної влади, так і базові інститути самого громадянського суспільства¹.

Основні рівні застосування конституційної інженерії постсоціалістичними країнами, які утворюють Вишеградську групу і, на думку авторки, сприяли оформленню громадянського суспільства є предметом розгляду у цій статті.

Логіка конституційних змін у країнах Вишеградської групи початку 90-х рр. полягала у запровадженні моделей взаємодії держави і суспільства, спрямованих на розширення каналів впливу суспільства на державу під час прийняття політичних рішень. Найбільш принципові і важливі зміни, які позитивно позначилися на процесах оформлення громадянського суспільства наступні:

1. Створення конституційних моделей організації державної влади, які б забезпечували широкі повноваження парламентських партій.

2. Запровадження механізмів представницької та безпосередньої демократії як гарантії ротації політичних еліт і демократичного способу формування влади усіх рівнів.

3. Запровадження повноцінних механізмів взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування як базису для інституалізації громадянських суспільств;

Процес конституцієтворення у постсоціалістичних країнах тривав протягом кількох років і полягав у початковому внесенні змін до соціалістичних конституцій, які стосувалися запровадження принципів політичного плюралізму, повноцінних виборів, розмежування повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади, відновленні місцевого самоврядування і лише у другій половині 90-х рр. прийняттям демократичних конституцій. Завдяки “інституалізації влади” (за С. В’ятром) країнам ЦСЄ вдалося спрямувати країні прояви громадянської активності кінця 80-х – поч. 90-х рр.. у правове русло.

Одне з основних нововведень полягало у наділенні широкими установчими та контрольними повноваженнями парламентів щодо органів виконавчої влади. Так, у всіх країнах регіону існує парламентський (уряд формується парламентською більшістю, а роль президента формальна) або напівпарламентський (президент пропонує посаду глави уряду, а парламент приймає остаточне рішення) принцип формування урядів. Парламенти мають широкі можливості коригувати роботу виконавчої влади за допомогою механізму солідарної політичної відповідальності урядів, а у Польщі та Словаччині і окремих міністрів через висловлення їм вотуму недовіри.

Однак масштабність і складність запроваджуваних реформ вимагали створення впливового керівного центру і чіткої системи координації виконання державних рішень. Цим зумовлено введення, а згодом і посилення інституту президентства. Однак конституційні моделі постсоціалістичних країн допускають різний ступінь втручання глав держав у діяльність парламентів. Зазвичай у країнах з

яскраво вираженою авторитарністю соціалістичної системи інститут президентства набував домінуючого положення у системі органів влади.

Цим пояснюється той факт, що усі країни регіону мають доволі вагомі можливості президента впливати на процес формування уряду. Так, кандидатура голови уряду зазвичай пропонується президентом і має бути затверджена парламентом. Члени уряду затверджуються парламентом єдиним списком у разі отримання вотуму довіри, або призначаються президентом за пропозицією глави уряду. Однак самостійно визначати склад уряду президент не може. Також у країнах ЦСЄ ключові рішення приймаються колегіально президентом та прем'єр-міністром. Коли останній пропонує главі держави свій варіант вирішення питання, той же погоджується або ні.

Спільною рисою країн ЦСЄ є право президентів розпустити парламенти. У Словаччині президент може розпустити Національну Раду Словацької Республіки за умови, якщо вона за шість місяців після обрання тричі відхиляла програму діяльності уряду². У Чехії Президент Республіки може розпустити Палату представників у тому разі, коли: Палата представників висловлює вотум недовіри новопризначеному уряду, якщо глава уряду був призначений президентом за поданням голови Палати представників; Палата представників протягом трьох місяців не спроможна ухвалити рішення щодо урядового законопроекту, з обговоренням якого уряд пов'язує питання довіри; засідання Сесії Палати представників припинено більш ніж на допустимий період; Палата представників не має кворуму більш ніж три місяці³. У Польщі президент може розпустити уряд у разі неприйняття протягом трьох місяців закону про бюджет, незатвердження (після застосування конструктивного вотуму недовіри) Ради Міністрів⁴.

В Угорщині Президент також має право розпустити Державні збори, якщо вони впродовж одного скликання за будь-які 12 місяців підряд не менше чотирьох разів висловили недовіру уряду, у разі незатвердження кандидатури прем'єра, запропонованої Президентом протягом 40 днів після першої пропозиції⁵.

З-поміж країн ЦСЄ лише Польща є країною з найбільш вираженими прерогативами Президента у владній моделі. У цій країні гла-

вою держави є Президент Республіки, який обирається всенародним голосуванням на п'ятирічний термін. Главою виконавчої влади є Голова Ради Міністрів, який призначається Сеймом. Прем'єр має прерогативу самостійно, незалежно від позиції Президента, формувати уряд. Однак завдяки існуванню конструктивного вотуму недовіри Сейм також має можливість затверджувати власний уряд. Тому Польща лише формально вважається президентсько-парламентською республікою, оскільки більш вагомій позиції, за умови структурованості та консолідації, має саме парламент.

Загалом внаслідок формування парламентських моделей організації влади, а також механізмів політичної відповідальності владних інститутів країнам ЦСЄ різною мірою вдалося унеможливити зосередження повноважень у руках обраних глав держав, що, за висновками відомого транзитолога С. Гантінгтона, за неефективного механізму стримувань і противаг є найсерйознішою загрозою молодим демократіям, тому що поступово призводить до узурпації влади цими інституціями на шкоду політичній участі і представництву інтересів⁶. Таким чином, широке долучення парламентських партій до формування урядів, а відповідно й владних вертикалей сприяло ротации влади і створювало систему причетності суспільств до вироблення стратегій розвитку держави.

Запровадження механізмів представницької та безпосередньої демократії як гарантії ротации політичних еліт і демократичного способу формування влади усіх рівнів у країнах ЦСЄ пов'язане із прийняттям нового виборчого законодавства та створенням умов для формування партійних систем. Політичною складовою громадянських суспільств є політичні партії. Якість політичних партій країн ЦСЄ передусім залежала від рівня соціокультурного розвитку їх суспільств. З падінням чи саморозпуском компартій у країнах ЦСЄ почався масовий процес заповнення новостворених партій усіх секторів партійно-політичного спектра, що призвело до появи численних, але маловпливових політичних партій, що стало можливим внаслідок запровадження спрощених процедур реєстрації політичних партій (наприклад, у Польщі у 1990 р. для того, щоб зареєструвати політичну партію, необхідно було подати програму, статут і список з п'ятнадцяти членів) на фоні неоформленості пра-

вових передумов діяльності партій. Однак більшість партій існували на папері, не маючи горизонтальної та вертикальної партійної інфраструктури. Рекорди щодо кількості партій серед країн постсоціалістичного простору побила Польща, де протягом 90-х рр. виникло більше 250 партій. Низька впливовість політичних партій зумовлювалася і наявним на початку 90-х рр. виборчим законодавством: парламенти формувалися або на мажоритарній основі, або на пропорційній, але без застосування обмежувального порога. Внаслідок цього парламенти початку 90-х рр. виявилися вкрай неструктурованими і практично паралізованими. Лише розпуск і повторні парламентські вибори за тими ж виборчими законами мало б що змінили, оскільки центрально-східноєвропейські суспільства й надалі залишалися неструктурованими. Тому задля вирішення проблеми політичного структурування суспільства і підвищення ефективності роботи парламентів країни ЦСЄ вдалися до запровадження більш ефективного виборчого законодавства – пропорційних виборчих систем. Змішану виборчу систему зберегла лише Угорщина. Місця в угорському парламенті (386 мандатів) розподіляються за трьома різними принципами. 176 мандатів виборюються у одномандатних округах за мажоритарною системою на основі виборів у два тури. Не більш ніж 152 мандати заміщуються за пропорційною системою у двадцяти великих територіальних округах. Решта мандатів розподіляються у загальнонаціональному виборчому окрузі⁷.

З метою недопущення зайвої розпорошеності парламентів під час голосування за партійними списками виборчими законами країн ЦСЄ введено високі обмежувальні пороги і розмежування партії та партійної коаліції як суб'єктів виборчого процесу. У Польщі обмежувальний пункт для партій становить 5%, для коаліційних об'єднань – 8%. У Чехії – для однієї партії 5%, для коаліції з двох партій – 7%, коаліції з трьох партій – 9%, коаліції з п'яти партій – 11%. Найбільш жорстким є обмежувальний поріг у Словаччині, де кожен з учасників коаліції повинен набрати по 5% голосів⁸.

Загалом пропорційні виборчі системи, запроваджені країнами ЦСЄ протягом 90-х рр., сприяли розвитку партійних систем. Так, у Польщі парламентські вибори, які проводилися за пропорційною системою, приводили до парламентів по 5-8 партій. Це позначилося

на ефективності законотворення і сприяло реалізації амбітних, як здавалося на початку 90-х рр., планів урядів країн ЦСЄ – інтеграції до ЄС. А власне партійні системи країн ЦСЄ з атомізованих перетворилися у багатопартійні.

Наступним рівнем забезпечення політико-правових передумов формування громадянського суспільства, як зазначалося вище, є *створення ефективних моделей державного управління і їх поєднання з принципами місцевого самоврядування як основного рівня, на якому інституалізуються громадянські інтереси*. Нагадаю, що хоча відродження принципів місцевого самоврядування в країнах ЦСЄ почалося на межі 80 – 90-х рр. ХХ ст., однак там вони мають вікові традиції і спираються на принципи магдебурзького права.

Відродження місцевого самоврядування на фоні відходу від жорсткої етатистської моделі означало перерозподіл повноважень між органами державного управління та органами місцевого самоврядування. Найважливіший аспект цього процесу полягав, з одного боку, у широкому залученні громадської ініціативи у вирішенні місцевих справ, з іншого, у одночасному збереженні владної вертикалі, яка б забезпечувала швидке і ефективне впровадження урядових рішень. Показово й те, що моделі державного управління, запроваджені країнами ЦСЄ, більшою мірою є наслідком тривалої і ретельної роботи науковців та представників незалежних аналітичних центрів, і на цій основі компромісу політичних сил, представлених у парламенті. Основні ідеї реформи системи державного управління для країн ЦСЄ спільні і полягають у наступному:

- подолання командно-адміністративної системи через скасування механізму безпосереднього управління міністерств та інших центральних органів підпорядкованими органами;
- реорганізація внутрішньої структури урядів та міністерств за функціональним (замість галузевого) принципом;
- розмежування політичних та адміністративних функцій в урядах та функцій вироблення політичних рішень від власне заходів по їх виконанню;
- підвищення ролі стратегічного планування і регуляторних функцій центральних органів та запровадження механізмів координації процесу впровадження державної політики⁹.

Звісно, що ці процеси, хоча й були зорієнтовані на Європейську Хартію місцевого самоврядування, мали власну специфіку у кожній з країн. У Польщі запроваджена модель державного управління здійснювалася у напрямі наближення функціонування системи державного управління до стандартів ЄС. Найважливішим кроком у цьому напрямі стало створення у 1990 р. базового рівня територіального устрою країни – гміни – незалежної самоврядної структури. Протягом десятиріччя перетворень держава поступово передала повноваження по наданню публічних послуг гмінам, завдяки чому та отримала необхідний комплект владних атрибутів.

Наступним кроком у напрямі структурної перебудови адміністративних органів та системи державного управління стала повітова реформа, яка спричинила перебудову системи територіального устрою держави і вступила в дію з 1 січня 1999 р. Завдяки цьому у Польщі відбулося укрупнення воєводств і, замість існуючих 49, було створено 16. Під час їх утворення враховувалися економічний потенціал регіонів, мережі комунікацій, соціальна структура та історичні традиції. Також було введено додаткову ланку в системі органів самоврядування – повіти (було сформовано 308 повітів і 65 міст на правах повіту) у межах яких функціонують районні підрозділи: адміністрації (управління), комендатури поліції, комендатури державної пожежної охорони, територіальні державні санітарно-епідеміологічні інспекторати тощо.

Характерною рисою процесу здійснення реформи державного управління в Польщі, які вирізняли її від інших структурних реформ, було те, що ця реформа була предметом консенсусу всіх політичних сил. Підтвердженням цьому є послідовна політика адміністративного реформування, здійснювана як правоцентристськими урядами (уряд Х. Сухоцької, В. Павляка), так і лівоцентристськими (Л. Міллера).

У Словаччині перебудову системи державного управління розпочали з відновлення самостійності і незалежності муніципалітетів у вирішенні питань місцевого значення. Ще у складі Чехословаччини на словацькій території було створено 38 районних і 21 підрайонний орган державної адміністрації, при яких було створено низку установ, які займалися питаннями освіти, захисту довкілля, охоро-

ни здоров'я, утримували протипожежні установи. Але, як відзначають дослідники, цей процес розділив місцеві адміністрації на велику кількість відносно незалежних структур, негативною рисою яких стала автономія і сильне розшарування¹⁰.

На відміну від Польщі, реформа державного управління у Словаччині розпочалася дещо пізніше – з 1996 р., зачепивши насамперед державні адміністрації. В межах першого етапу реформи було проведено територіальну і адміністративну реструктуризацію державних органів влади та встановленням універсальної дворівневої системи органів державного управління – рівень регіону та району. Така дворівнева ієрархічна структура регіональних і районних органів управління, які контролюються урядом як вищим органом виконавчої влади в державі (аналогічна модель існує в Україні), суттєво обмежувала права муніципалітетів – органів самоврядування. І хоча на муніципалітети покладалося завдання розв'язання спільних місцевих питань, контроль за дотриманням законодавства, захист прав і свобод громадян, надання соціальних послуг, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і організація подолання їх наслідків, мало місце дублювання повноважень державних та самоврядних органів.

Тому реформа системи управління зазнала суттєвих змін. Внаслідок прийнятої у 1998 р. Програми державної політики були створені регіональні представницькі органи, які стали основою для регіонального управління. У новостворених восьми самоврядних регіонах було запроваджено виборну посаду мера, регіональні парламенти, які створювали власні виконавчі органи. Прийняття цієї моделі державного управління створило передумови для децентралізації державної влади і стало умовою для поглиблення інтеграції з ЄС¹¹. Крім того, було розширено повноваження місцевих органів влади, до відома яких повністю було віднесено зобов'язання, які стосуються освіти, соціальної допомоги, охорони здоров'я, культури, транспорту, захисту навколишнього середовища, регіонального економічного розвитку.

Також з метою запобігання повторенню режиму на кшталт Мечіярівського Словаччина змінила структуру і принципи державної служби, принципи добору і підготовки кадрів, надання інформації

для прийняття відповідних нормативних актів. Також Словаччина єдина з-поміж країн ЦСЄ прийняла Етичний кодекс державних службовців.

В Угорщині реформа державного управління також проводилася поетапно і на початку 90-х рр. полягала у виділенні сфери компетенцій новоствореним органам місцевого самоврядування і адміністративно-територіальній реформі. Країна була поділена на 19 медьє (округів), які, своєю чергою, поділені на райони зі створенням органів самоврядування на кожному з цих рівнів. У процесі створення базових основ самоврядування було проведено регуляторну та інституційну реформи, внаслідок чого органи місцевого самоврядування отримали політичну, судово-адміністративну та економічну незалежність, чим, власне, й було створено передумови для здійснення і захисту фундаментального права громадян на самоврядування.

Нині в Угорщині існує дволанкова модель місцевого самоврядування на рівні муніципалітету і округу. Муніципалітети є основною одиницею системи самоврядування і створюються в населених пунктах. Середня ланка місцевого самоврядування, яка також називається регіональним самоврядуванням, створюється у округах. Між двома рівнями самоврядування ієрархічних відносин не існує. Муніципалітети вирішують питання місцевого значення у своїх населених пунктах, округи – справи регіонального характеру.

Своєрідною в Угорщині є система регіонального поділу, де існує два типи регіональних установ: планово-статистичні регіони і регіони розвитку. Наразі в Угорщині існує 7 планово-статистичних регіонів відповідно до системи NUTS. Регіони розвитку створюються на території одного чи кількох округів й формуються шляхом їх добровільного об'єднання. Округи, які входять до складу таких об'єднань, створюють спільний орган – раду розвитку регіону.

Проте надто швидка децентралізація влади в Угорщині призвела до розбалансування системи управління, а можливості уряду координувати діяльність державного апарату виявилися обмеженими. Тому у 1996 р. уряд змушений був прийняти перспективну Програму розвитку державного управління, в якій визначалися короткострокові цілі і перспективи. Програма орієнтувалася на поси-

лення спроможності державних установ адаптуватися до постійних змін у суспільстві та зниження забюрократизованості системи. Задля вертикальної координації реформи було створено при кабінеті-міністрів Форум місцевого самоврядування, до роботи якого залучалися всі національні асоціації місцевого самоврядування і представники виконавчих органів. Експерти профільних міністерств слідували за процесом підготовки і реалізації урядової програми.

І хоча питання розмежування повноважень між самоврядними структурами і органами державної влади все ще залишається невирішеним, за висновками Європейської комісії, здійснення реформи державного управління в Угорщині проводиться відповідно до графіка, і реструктуризація його центрального рівня була закінчена у 2000 р.¹².

У Чехії адміністративна реформа та реформа місцевого самоврядування розпочалася у межах Чехословаччини в 1990 р. зі створенням районних представництв центральних органів влади і запровадження органів місцевого самоврядування. Подальше поглиблення реформи просувалося повільно. Лише у 1997 р. було ухвалено закон, відповідно до якого створено проміжний рівень управління між центром і 14 регіонами. Власне ж положення закону були реалізовані у 2000 р. За регіонами було закріплено фіксовану частку податкових надходжень, що збільшило їх ресурсну базу і зробило більш незалежними у вирішенні питань місцевого значення. Проте муніципалітетам – органам місцевого самоврядування було передано ряд повноважень, які до того виконувалися районними представництвами центральної влади. Останні, зрештою, були ліквідовані у січні 2003 р. Проте Чехія все ще має проблеми з дублюванням повноважень органів місцевого самоврядування та державними органами влади, що, за висновками фахівців, створює перешкоди в реалізації проблеми адаптації у ЄС. Насамперед це пов'язано зі складністю використання дотацій та субвенцій ЄС, які розподіляються здебільшого через органи місцевого самоврядування.

Загалом реформа державного управління справила безпосередній вплив на створення умов для набуття суспільствами рис громадянського. Відродження місцевого самоврядування, яке супроводжувалося передачею місцевим самоврядним структурам ряду

функцій і відповідних фінансових ресурсів стало основою для виконання ними делегованих повноважень і водночас звільняло центральні органи влади від надмірного перевантаження і вирішення неприродних для них питань місцевого значення. За рахунок перерозподілу податкових надходжень у бік органів місцевого самоврядування створювалися умови для виконання ними їх безпосередніх повноважень.

Для порівняння, у Польщі до реформи органи місцевого самоврядування залишали у своєму розпорядженні 17% податкових надходжень, після реформи у їх відомстві лишається 49%. У Словаччині до реформи лише 6% всіх податкових надходжень перебували у розпорядженні місцевих самоврядних органів, після реформи їх частка становить 46%. В Угорщині і Чехії кошти органів місцевого самоврядування розподіляються централізовано через державний бюджет з чітким зазначенням статей їх використання. В Угорщині частка податкових надходжень, які залишаються на місцях, становить лише 5%¹³.

Ще одним важливим наслідком реформи у країнах ЦСЄ була відмова держави від надання певних видів соціальних послуг і передавання їх бізнесовим або громадським інституціям. Тим самим було створено можливості для залучення громадян до активної участі в суспільному житті на місцевому рівні і формування інститутів громадянського суспільства у економічній та соціальній сферах. Крім того, місцева влада завдяки реформам поступово перетворюється у ключовий елемент політичної системи. Свідченням тому є значно вищий рівень підтримки саме органів місцевого самоврядування, порівняно з іншими державними інститутами. За даними Євробарометра задовільною роботу органів місцевого самоврядування вважають половина громадян ЦСЄ. Тимчасом як позитивно роботу своїх парламентів оцінює 12% поляків, 20% словаків, 26% угорців. Позитивно діяльність урядів розцінюють 14% поляків, 18% словаків, 30% угорців. Середній по ЄС рівень довіри становить: щодо парламентів – 35%, урядів – 31%¹⁴. Дещо вищий рівень підтримки державних інституцій спостерігається серед чехів, що пояснюється насамперед ментальністю громадян і дещо вищим рівнем життя.

Підсумовуючи, зазначимо, що окреслені політико-правові інструменти, зрештою, сприяли рівномірному розосередженню інститутів громадянського суспільства як у політичній, так і економічній, соціальній та духовній сферах. Під впливом інституційних змін у політичній, економічній сферах, створення політико-правового поля для утворення і функціонування різноманітних форм суспільної самоорганізації в країнах ЦСЄ з'явилася велика кількість організацій широкого спектра спрямування. Структурно громадянські суспільства країн ЦСЄ представлені своїми організаціями та об'єднаннями в усіх суспільних сферах (йдеться як про горизонтальну, так і вертикальну їх структурованість).

Водночас структура і питома вага інститутів громадянського суспільства у країнах ЦСЄ залишається динамічною і швидко змінюється. Реалізація завдань, які стоять перед цими країнами у реалізації модернізаційних проектів та євро адаптації, веде до занепаду одних громадських організацій і появи інших. Проте формально кількість громадських організацій у країнах ЦСЄ, які діють як на локальному, так і на загальнодержавному рівнях, наближається до кількості аналогічних структур у країнах ЄС. У Польщі та Угорщині кількість зареєстрованих громадських організацій наближається до 50 тис. Дещо меншою ця цифра є в Чехії та Словаччині. Щодо якісних показників діяльності інститутів громадянського суспільства, то очевидно, що роль громадських організацій посилюється. Про це свідчить, зокрема, й порівняно високий рівень довіри до найвпливовіших інститутів громадянського суспільства: релігійним організаціям довіряє 51% поляків, 44% словаків, 27% чехів, 39% угорців; профспілкам довіряє 21% поляків, 27% словаків, 26% чехів, дещо нижчий цей показник в Угорщині – 16%. Близько 20-25% громадян цих країн довіряє великим компаніям. Дещо незвичним, але таким, що свідчить про рівень демократичності системи, є надто висока довіра в країнах до ЗМІ в країнах ЦСЄ. Так, 50% поляків, 54% словаків, 43% угорців та 65% чехів довіряють інформації, отриманій у ЗМІ¹⁵.

Зрештою, запроваджені політико-правові механізми уможливили повноцінні канали політичної та громадської участі, що є показником якості громадянського суспільства. Крім того, нині жодна

з впливових політичних сил країн ЦСЄ не ставить за мету зміну конституційних моделей організації влади, визнаючи тим самим правила гри, що є ознакою консолідованості системи. Наслідком залучення широких суспільних верств, які представляли взаємовиключні позиції до формування органів влади і політичних рішень, стало формування політичної культури злагоди, толерантності й налаштованості на компроміс, психологічних передумов громадянського суспільства.

¹ Див. детальніше: Cohen J., Arato A. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge (Mass.), 1992. – P.463-491.

² Див.: Конституція Словацької Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К., 1996. - С.445-484.

³ Див.: Конституція Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. – Вид-во “Право”, 1996. – С. 485-509.

⁴ Див.: Конституція Республіки Польща / Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. – Том. 3. Отв. ред. Б.А. Страшун. – М., 1998. - С.584.

⁵ Див.: Конституція Венгрії / Конституционное (государственное) право зарубежных стран. - С.584.

⁶ Huntington S. *Democracy for the Long Haul* // *Journal of Democracy*. - 1996. - Vol.7. - №2. – P.8-10.

⁷ Див.: *Виборче законодавство нових держав Європи*. – К., 1996.

⁸ Див.: Там само.

⁹ Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. *Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія*. – К., 2003. – С.70-71.

¹⁰ Coulson A. *Local Government in Eastern Europe*. – Cheltenham. – 1995. – P.73.

¹¹ Kubin L. *Rola politických elit pri zmene režimu na Slovensku*. – S.55.

¹² *Nation in Transit* Freedom House, 2002. – P.203.

¹³ Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Назв. праця. – С.90.

¹⁴ Див.: Eurobarometer 64. *Public opinion in the European Union. Autumn 2005* // http://europa.eu.int/comm/public_opinion/

¹⁵ Див.: Там само.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Проблема стабілізації етнічних відносин є однією з глобальних проблем сучасності. Глибина генетичної природи людини об'єктивно визначає її прагнення належати до тієї чи іншої спільноти, яка у процесі розвитку індивіда впливала на формування його інтелекту, сприйняття довколишньої дійсності, особливості антропогенезу, створення механізму обумовленості спільної діяльності людей.

Міжнаціональні відносини виявляються завжди на рівні суспільної свідомості. Вони сприятливі тоді, коли в суспільній свідомості народів домінує єдина релігія чи ідеологія, на базі яких розкриваються більш-менш однакові цілі, життєві цінності, конструюються стереотипи взаємного сприйняття, визначаються інтереси. Отже, національна проблематика нескінченно різноманітна, важко узагальнюється і не терпить однозначних рішень.

Світом, як відомо, правлять інтереси. У філософській літературі категорія “інтерес” означає реальну причину соціальних дій, досягнень, подій, котра стоїть безпосередньо за мотивами, задумами, ідеалами й іншими спонуканими учасників цих дій – індивідів, соціальних груп, класів. Тобто інтерес – це усвідомлена потреба, безпосередньо включена у практичне буття.

Національний інтерес не виникає сам по собі. Визначення національних інтересів передбачає комплексну діяльність, яка враховує економіку, політику, право, культуру у їх взаємному зв'язку й певне змістове наповнення. Сюжетна лінія становлення національного інтересу та його розвитку зумовлюється наявністю конфліктних і кризових ситуацій у системі суспільних відносин, векторами розвитку елементів соціальної системи, що не збігаються; відсутністю соціальної рівноваги. З іншого боку, у суспільстві, що переживає фазу транзиту, тісно переплітаються впливи відцентрових і доцентрових тенденцій, які спричиняють появу конфліктних та кризових ситуацій*. У такому контексті національний інтерес являє собою сукупність розрізнених групових інтересів, а саме: суспільство, що

розколоте на ідейному підґрунті, прагне опанувати науку і мистецтво виживання.

У транзитних суспільствах національні (суспільні) та державні інтереси за своїм обсягом, рольовими функціями та методами реалізації ніколи не збігаються. Часто вони навіть стають діаметрально протилежними. Вольове ототожнення національних і державних інтересів дає можливість політичним акторам маніпулювати суспільною свідомістю на догоду політичній кон'юктурі.

Симбіоз різноманітних ідей в Україні уможлиблюється через те, що держава не пов'язана із суспільством як держава-нація, а сама українська нація й українська державність перебувають у складних процесах свого становлення. Нація і держава як єдиний соціальний суб'єкт не існують одне без одного і співвідносяться як форма і зміст. Деякі розбіжності форми та змісту в умовах становлення нації й держави у фазі транзиту цілком можливі за відсутності внутрішнього ринку, формальних інститутів демократії, механізмів демократичного контролювання дій влади тощо.

Політична несталість пострадянської реальності і проблеми світової глобалізації зумовили підвищену увагу до категорії “національний інтерес” та її інтерпретації.

Національний інтерес – це продукт складної сукупності узгоджених інтересів, соціальних груп, суспільства і держави, здатний справляти істотний вплив на владу. У цьому аспекті дуже багато, якщо не все, залежить від зрілості політичних інститутів, що відповідають за збалансованість інтересів, а також методик цього узгодження.

В Україні досі здійснюється вільна артикуляція в галузі національних відносин, включаючи детерміновані культурою розумові здібності, спосіб життя, економічні засади і, звичайно, політику. В цьому полягає пряма вказівка на відсутність у суспільстві незалежного від політичної влади національного інтересу. Політичні партійні рухи, парламент не стали у нас виразниками національного інтересу. Забезпечивши схрещення інтересів довкола ідеї “незалежності”, вони не вважали потрібною і актуальною реалізацію в повному обсязі завдання розвитку соціальної солідарності й гарантії незалежності нації та її держави.

Почуття національної ідентичності визначає чітку систему національних інтересів. Створення національної ідентичності в умовах демократичного транзиту лише на культурно-політичних і природно-географічних основах, мабуть, недостатньо. Технологіко-економічні фактори у взаємодії з вищезгаданими здатні не лише розкрити і реалізувати національні особливості, але й вивести Україну із зони периферійного існування в економіко-політичне і правове поле європейської цивілізації. Іншими словами, стратегічна концепція національного розвитку України має відповідати процесу об'єднання націй у Європі з урахуванням світових тенденцій глобалізації та регіоналізації. Українська спільнота, що претендує на статус сучасної нації, повинна оволодівати мистецтвом визначення національних інтересів і таким чином забезпечити здатність етносу до самозбереження, самовідновлення й модернізації.

Перебуваючи досі на стадії вільного пошуку консенсусу з приводу базових цінностей і стратегічних інтересів розвитку, українське суспільство за умов відсутності цілісної теорії трансформації виживає, орієнтуючись на індивідуалізм, трохи урівноважений колективними зв'язками*. Суспільство, в якому культивується орієнтація на особисту самореалізацію і власний вибір, не може здійснити трансформацію у довершеному обсязі. Таке суспільство перебуває у полі не завжди усвідомлених і швидко змінюваних настроїв, які залежать від кон'юнктури в більшій мірі політико-державних, аніж національних інтересів. Зміна такого роду інтересів часто веде до інверсії громадських настроїв, апатії, бездіяльності народу. У таких суспільствах, побудованих на жорсткій концепції індивідуалізму, зазвичай багато суперництва й дуже мало співробітництва, що спричиняє кричущу нерівність і нестабільність, конфлікти, кризи й соціальні катастрофи.

Основою конфлікту є порушення інтересів окремо взятих соціальних груп, тих чи інших суб'єктів політичних відносин. Кризовий стан, від конфліктного і некерованого переростає у соціальну катастрофу, яка відкидає країну на багато років назад.

Проблема стабільної індивідуалізації вимагає особистісної автономії і творчості в контексті вдало інтегрованих інститутів громадянського суспільства, на які орієнтується індивід. Ті інститути, що

виникають в Україні, поки що не стали підґрунтям для інтеграції розмежованих громадян, тобто не перетворилися на активні суб'єкти соціального прогресу.

У зв'язку з цим треба визнати вирішальну роль національних інтересів як однієї з рушійних сил у діяльності особи, етносу, суспільства й держави в умовах демократичного транзиту. Домінуючи в такому суспільстві, національні інтереси перешкоджають посиленню ролі корпоративних, кланових інтересів, котрі часто проголошуються як нібито державні, а державні – як національні.

“Помаранчева революція”, що відбулася передусім у свідомості мас, заклала тезу про необхідність переходу від суспільства постійних ризиків до цивілізованого суспільства реальних шансів на підставі радикальних структурних змін у політиці та економіці, створення умов для повноцінного розвитку нації, реалізації її інтересів, серед яких найголовнішими є принципи громадянського суспільства.

У найширшому розумінні національний інтерес – це сукупність максимально конкретних інтересів людини, групи індивідів і суспільства загалом, тобто втілення узгоджених ключових потреб нації у виживанні та всебічному розвитку. Головними цінностями в системі національних інтересів виступають стабільність і політична безпека.

Новітні українські реалії сьогодні не лише дозволяють, але й вимагають розпочати дослідження передусім внутрішніх потреб, запитів та інтересів окремої особистості*. У такому розумінні дещо спрощено можна стверджувати, що найпершою вимогою особистості вже зараз є певний стандарт, еталон добробуту, рівень охоплення матеріальних ресурсів – житло, споживчі блага, можливість здобути освіту, доступ до культури, охорони здоров'я, тобто все те, що формує поняття рівня життя, якого може досягти населення на даний момент.

Насущні особисті потреби та інтереси міцно пов'язані з більш загальною ідеєю – ідеєю безпеки, значимість якої зростатиме в міру того, як забезпечуватимуться мінімальні життєві умови для всіх і кожного. Очевидно, що свою особливу роль ідея безпеки обов'язково здобуде у суспільствах, що переживатимуть складні суспільні перетворення з усіма властивими їм елементами соціальної напру-

ги та невпевненості, а також посиленої вразливості людини, її залежності від ризиків, небезпек і загроз. Мобілізування вимог безпеки вже сьогодні набагато випереджає звичайну цивільну оборону, яка дбає про права особи та її захист. Для того, щоб повною мірою оцінити значення і зміст рубрикації безпеки, слід розглянути її сучасні складові, до яких належать: безпека статусу і громадянського визнання, тобто вимога справедливості й рівності в освіті з усіма, особливо відносно можливостей усіх громадян; безпека зайнятості – соціально корисної і як засобу існування; безпека в розумінні захисту від нещастя, голоду чи хвороби, коли забезпечується гарантія здорового способу життя і поліпшення його якості; безпека перед масштабними колективними загрозами – війнами, природними і техногенними катастрофами, раптовими великими соціальними потрясіннями та іншими загрозами, які знижують поріг безпечного існування, суспільної та природної рівноваги соціуму*.

Багато аспектів цієї проблеми у політичному й політологічному плані сьогодні ще не з'ясовано, вони умовні, не мають чітко артикульованої позиції з фундаментальних питань суспільної безпеки людини і соціуму.

Історія становлення демократичних форм організації суспільства і способів його захисту від загроз, ризиків та небезпек сягає в античні цивілізації. У ті часи Арістотель на підставі демократичних успіхів античних суспільств чітко перелічив те, що забезпечує збереженість і гідність держав та спільнот: уникнення помилкових засад у їх устрої, особливо під час створення нових або перебудову існуючих; наявність у законах засобів “лікування” державного ладу, надання йому сталості, запобігання прояв народного гніву, смутам і потрясінням, усунення всього, що руйнує, послаблює, розкладає (несправедливість влади, позбавлення багатьох людей політичних прав, зростання кількості бідняків, остракізм)³.

У праці “Політика” Арістотель згадував не менше ста різновидів загроз для державних устроїв, систем влади та політики, яку вони проводили. В сучасну епоху спектр політичних загроз і небезпек дуже розширився.

Сучасні дослідники критеріїв політичної безпеки розглядають такі показники, як відсутність перепон і утисків щодо політичних

прав та свобод громадян, політична міць і геополітичний статус країни, справедливість і відповідальність державно-політичного устрою національним інтересам, ефективність політики й державного керівництва (тобто поступального розвитку суспільства), наявність конструктивної опозиції, довіра і підтримка влади більшістю суспільства, постійне зростання внутрішніх та іноземних інвестицій у розвиток країни, відсутність політичного екстремізму, удосконалення механізмів досягнення соціально-політичного консенсусу влади та населення, оптимальна політична стабільність, що виявляється у зміцненні територіальної цілісності політичними, економічними, соціальними, комунікативними та іншими засобами⁴.

До головних показників внутрішньої загрози й небезпеки для політичної стабільності країни слід віднести відчуження народу від влади, підміну інтересів народу корпоративними інтересами правлячої еліти, еволюцію демократичних інститутів влади до авторитаризму і диктатури, антагонізацію суспільних відносин на шляху соціально несправедливого курсу реформ у суспільстві, ставку на насильство і адміністративно-командну систему державного управління, послаблення і придушення політичної опозиції, підпорядкування засобів масової інформації правлячій еліті, несправедливий розподіл власності та влади, корупцію апарату державного управління тощо.

Сказаного, мабуть, достатньо, щоб сформулювати загальне поняття політичної безпеки як такої організації суспільного життя, за якої забезпечується гарантована здатність суспільства у процесі свого розвитку врахувати і оцінити всі класи й типи загроз, їх можливі наслідки, а також вжити усіх заходів для оптимального їх відвернення або зниження, дбаючи про інтереси суспільства і окремої людини.

Гадаємо, що в цьому розумінні найбільш реальними та ефективними напрямками національно-політичного розвитку в аспекті нашої проблеми можуть бути такі заходи:

Перше. Найважливішим ресурсом демократичної консолідації в Україні на етапі модернізації суспільства повинна стати інтегративна, тобто об'єднавча ідеологія, яка, розвиваючись разом із соціально-політичною та геополітичною реальністю, забезпечить ви-

роблення обґрунтованої конструкції стабільного громадянського суспільства та його національної ідеології.

Друге. Практичний досвід демократичної самоорганізації українського суспільства дозволяє зробити висновок про проблематичність власне демократії та відносин з приводу влади у суспільстві, де саме й реалізується воля народу як суб'єкта політики. Утвердження різноманітних форм і механізмів прямої демократії, на наш погляд, забезпечує зниження негативного впливу на суспільство представницької демократії, включаючи випадки, коли влада від імені народу виступає проти самого народу. Влада має бути прозорою, підзвітною, моральною і відповідати національним інтересам та здоровому глуздові.

Третє. Ефективність влади (держуправління) залежить від виконання суб'єктами організації влади своїх функцій. За 5-ю статтею Конституції України в нас існує три суб'єкти організації влади – народ, органи державної влади і органи місцевого самоврядування, серед яких місцеве самоврядування – відсутній у сучасній анатомії влади суб'єкт. Однак місцеве самоврядування, безумовно, є владою особливого роду – владою народу, яка здатна до реалізації управління і має всі необхідні можливості для власної самоорганізації на конкретній території. З іншого боку, місцеве самоврядування виступає інститутом представницької демократії, неодмінною складовою громадянського суспільства, обов'язковим інструментом його створення й розвитку, механізмом громадського контролю за діяльністю державних органів влади.

Четверте. У центр реформи місцевого самоврядування необхідно поставити вільний розвиток людини, активність та ініціативу громадян, об'єднаних в автономні самоорганізації за необхідної зацікавленості влади в цьому процесі. Людина лише тоді стане людиною, коли матиме контроль над державою через систему місцевого самоврядування⁵. Така точка зору повністю відповідає Програмі Кабінету Міністрів України “Назустріч людям”, що була затверджена Верховною Радою України 4 лютого 2005 року.

П'яте. Аналіз проблем взаємозв'язку національних інтересів з концепцією політичної безпеки був би заздалегідь неповним, якби ми залишили поза увагою проблему підвищення рівня загальної

конкурентоздатності країни у світі. Йдеться про те, щоб на підставі плану, проекту, програми чи “дорожньої карти”, єдиних у своїй філософії, забезпечити в Україні більш-менш пристойне існування громадян – гарантувати тривале і стабільне економічне зростання, підвищення рівня та якості життя, пом’якшити соціальну нерівність.

На наш погляд, у прагненні України до світового ринку конкурентоздатність, безумовно, слід розуміти не лише у військовому, фінансовому, економічному й зовнішньоторговельному відношенні. Цю проблему слід розглядати ширше: як місце нації, держави у розвитку світової технічної думки, в науці, інформації та культурі, у винаходах і нововведеннях, у ступені відкритості в світовому спілкуванні, у здатності нації, держави здійснювати ефективні реформи і захищати національні інтереси на міжнародній арені.

Розглянемо основні чинники, які здатні створити позитивний “образ майбутнього” для українського соціуму і значно підвищити поріг його політичної безпеки.

По-перше, всебічне оновлення і модернізація країни – від економічних реформ як центрального завдання до оновлення політичної системи, культури, суспільства – неможливі без оновлення мислення, пізнання, ідеології.

Проблема, яка має вирішальне значення для цього процесу, полягає у пошуку й визначенні національних інтересів та приведенні їх у відповідність із технологізацією господарського, політичного і культурного життя.

Друга парадигма для українського соціуму в контексті політичної безпеки і конкурентоздатності полягає у нагромадженні інтелектуального капіталу, базою якого стають людські та інтелектуальні активи як результати розумової діяльності людини. Такого роду активи стають головною рушійною силою економічного зростання, а відтак і підвищення рівня життя в суспільстві.

Успіх України в загальній конкурентній боротьбі та глобальній технологізації залежить від вироблення технологічного прориву як переднього краю національного самоусвідомлення. Вихід із пастки периферійності та нерозвиненості можливі за умови досягнення національного консенсусу, активізації ролі культурних традицій у процесі адаптації до соціальних змін, майстерно поєднаних з тех-

нологічними інтересами й цілями – розробкою та використанням новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій, “хай-тек” і нанотехнологій.

Третій момент. В інституційному плані важливо зважати на процеси й напрями формування сучасної і самостійної національної політико-правової системи, здатної до адаптації в національну політико-правову діяльність.

По-четверте, найважливішою складовою філософії конкурентоздатності є якість управління економічними, політичними процесами і корпоративним сектором. Вона висуває на перший план такі чинники, як ідеологія, професіоналізм та компетентність. При цьому необхідно пам’ятати, що реальна віддача професіоналізму великою мірою залежить від світоглядних принципів, тому якість управління врешті пов’язана з обґрунтованістю намічених цілей та вибором засобів їх досягнення. Якщо не приділяти належної уваги цій проблемі, то тим самим можна подовжити період дефіциту демократії в країні і відсунути час виходу із ситуації неможливості й відсталості.

І нарешті. Створення необхідних передумов і сприятливого клімату для цивілізованої, вільної та універсальної конкуренції в межах країни повною мірою залежить від політичної волі політичної еліти (політичного класу), якості державної служби, підвищення рівня фахово-кваліфікаційного потенціалу суспільства, переходу від адміністрування до менеджменту, розширення можливостей публічного менеджменту і мережі горизонтальних самоорганізацій серед взаємозалежних публічних, приватних і добровільних асоціацій. Власне, треба говорити не про зміцнення державного апарату, а про кардинальні зміни взаємовідносин держави, публічного управління та суспільства, його структур через децентралізацію влади і утвердження справді демократичного і ефективного місцевого самоврядування.

¹ Сохань Л.В., Сохань И.П. Феномен трансформации капитализма и человека // Социс. – 2000. – №8. – С.116.

² Биктимирова З.З. Безопасность в концепции развития человека// Общественные науки и современность. – 2002. – №6. – С.133-142.

³ Аристотель. Соч. в 4-х томах, т.4 – М., 1985. – С.478.

⁴ Семченков А.С. Теоретико-методологические аспекты исследования национальной безопасности России // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12 Политические науки. – 2002. – №2. – С.46–62; Семченков А.С. Оценка состояния политической безопасности России // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12 Политические науки. – 2003. – №2. – С.34–53.

⁵ Див.: Самоврядування – це ініціатива мільонів для вирішення своїх проблем самостійно у власній громаді // Голос України. – 2005. 16 квітня. – С.8–9.

* Безконфліктного суспільства немає. Отже, слід взяти до уваги, що конфлікт – не патологія, а норма, і завдання полягає в тому, щоб вчасно віднайти його причини, рушійні сили і шляхи розв'язання.

* Сутністю новоєвропейської людини Хайдеггер вважав її здатність спиратися лише на власні сили. Людина такого типу здатна брати на себе відповідальність, ризикувати, вдаватися до різних технік поведінки для того, щоб не прогавити свій шанс. Див.¹.

* Звичайно, це не єдиний “зріз” вивчення вимог, потреб та інтересів. Підкреслимо важливість вивчення процесів еволюціонування і вияву колективних та групових потреб, процесів та інтересів не лише соціальних класів, але також і нових найрізноманітніших груп із секторальним економічним, соціальним і політичним інтересом, варто звернути особливу увагу на власне потреби і потреби всієї сукупності суспільної системи. Суспільні вимоги і потреби суспільної системи висуваються на перший план у спільнотах, де конкретно вимальовується загроза появи розмежовуючих тенденцій та несправедливостей даної системи.

* Найважливішим джерелом усвідомлення проблем людської безпеки є Програма розвитку ООН (ПРООН) 1990 року та Доповідь ПРООН про розвиток людини за 1994 рік, де викладено основні положення концепції безпеки з точки зору розвитку людини. Концепція виділяє сім основних аспектів безпеки людини: економічну, продовольчу, екологічну, політичну, суспільну, культурну і безпеку для здоров'я людини. Докладніше див.².

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

В умовах трансформації суспільства значно актуалізуються проблеми сутності та історичних особливостей становлення механізму регулювання владних відносин. У науці та практиці складається соціально-політична інженерія як сукупність спрямованих реформувань того чи іншого політичного процесу на основі інституційних нововведень. Традиції соціально-політичної інженерії закладалися вже в стародавньому світі.

Механізми регулювання владних відносин у своєму становленні і розвитку пройшли довготривалий, складний і суперечливий шлях. Так, епоха середньовіччя представлена науковими ідеями таких мислителів, як Августин, Фома Аквінський та їх послідовники, які зробили теоретичне розмежування сфери церковної і світської влади, та обґрунтували регулюючу роль церкви у її відношенні до держави. В боротьбі з таким баченням владного устрою починають формуватись інші інститути земної влади. У Франції в цей період феодалі почали підтримувати ідею незалежної від Папи, але залежної від феодалів королівської влади.

У історії становлення владних відносин у державі та поза нею з'являється релігійний інститут – церква, яка в процесі свого розвитку починає відстоювати інші погляди не тільки щодо світоустрою, але й щодо устрою держави. Інститут розвивається, виникає ідея зовнішнього стосовно держави регулюючого механізму, в європейській культурі формуються засади громадянського суспільства, соціальні начала виникнення і вдосконалення інших, більш значимих ідеалів, ніж політичні.

За всіх відмінностей відносин з державою, які виникли в християнському світі, важливо підкреслити, що альтернативне бачення подоби влади (зверхність церковної влади, симфонія двох влад) в обличчі церкви отримало механізм впливу на владу в душі того чи іншого ідеалу. В історичному аспекті церква вперше виступила стимулом регуляції влади, який знаходиться за межами влади. Держава

була віддиференційована від суспільства, почала розглядатися як окремий інститут. Це був необхідний крок у формуванні культури регулювання влади, в становленні політики як системи взаємодії з державною владою і регулятивного впливу на владу.

На наступних етапах увесь світ перестав уявлятися нероздільним політичним світом. З'являються нові підстави політизації реальних факторів: наявність альтернатив з приводу фактів і зв'язок їх з державою як з особливим інститутом. У подальшому протиставленні трьох сил (церква, влада князів, права та привілеї знаті), пронизаному безмежним егоїзмом та жорстокістю, вибудовувалася система балансу інтересів, закладалися основи подальшого формування культури злагоди, домовленостей і, таким чином, відбувалося становлення політики як системи регуляції суспільних зв'язків та системи регуляції владних відносин. Там, де одна зі сторін значно переважала, де порушувались альтернативні, конкурентні сили, там не виникало ані політики, ані механізмів регулювання влади. Там соціальний зв'язок держави з суспільством формувався на пануванні принципів владарювання.

Найактивніша розробка та апробація механізмів регулювання владних відносин розпочалася у Новий час. У цей період вводяться принципи конституціоналізму, ціленаправлено формується принцип поділу влади, розвивається парламентаризм, інститут президентства, розробляється система стримань і противаг влади, формується ідея і практика правової держави, відбувається поступове та повільне (аж до другої половини ХХ ст.) піднесення прав над владою. Це був час бурхливої політичної інженерії, поширення конструктивного підходу до дійсності. В Європі та США відкриваються та впроваджуються невідомі або маловідомі елементи регулювання влади. Формується поряд з економічною сферою, галуззю культури політична система суспільства як сукупність інститутів функціонування, контролю та регуляції влади, домовленостей щодо інтересів та вибудови інституту "загального блага". Серед ефективних механізмів регуляції владних відносин важливу роль всередині владної структури відіграє конструювання системи противаг. З законодавчим закріпленням цих інститутів вони перетворюються в політико-правові основи управління державою.

Зі зростанням ролі владних механізмів у системі регуляції та контролю влади прискорюється взаємозумовлений розвиток політичної теорії та соціально-політичного, а потім і правового регулятора владних відносин. Поступово виник і розвинувся принцип поділу влади, який став вищим надбанням соціальної життєдіяльності людини. В демократіях він виступає як важливий механізм, що запобігає концентрації влади в одних руках або в одному інституті, сприяє розширенню політико-регулятивних відносин суспільства і влади, які спричинили пізніше розвиток таких інститутів контролю і регулювання влади, як політичні партії. Однак критики XIX століття (особливо марксизм) та подальші дослідження політичного процесу виявили, що принцип розподілу влади проявляє свою ефективність лише в системі політичних і соціальних балансів та противаг.

Особливо зміцнюється становище таких форм інституціональної регуляції держави як політичні партії та групи інтересів. У системі управління і регулювання політичні групи, рухи та партії, групи інтересів діють за принципом зворотного зв'язку.

У нових ідеях та теоріях про регулятивну та контролюючу функцію партій по відношенню до держави (Д. Юм, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіль, К. Маркс, В. Ленін, М. Острогорський, Р. Міхельс) розкриваються причини суперечливого впливу партій на державу. Вони самі стають бюрократизованими структурами, подібними до тих, яким вони в обличчі державних органів повинні протидіяти. Тому функціональна спроможність партій пов'язана з системою внутріпартійної демократії, з політичною культурою в суспільстві, з особливостями політичного режиму.

Найбільш поширеним механізмом проникнення партій до влади і впливу на неї є вибори. Через вибори партії здобувають право участі у владі та контролю над нею. Вибори є інститутом взаємодії громадянського суспільства і держави. Одночасно вибори виступають як самостійний інститут контролю та регулювання політичної влади. Рівень довіри, який надають виборці інститутам влади та політикам, що претендують на владу, є важливим механізмом регуляції політичних еліт.

Збагачення досвіду останніх десятиліть щодо виборів та опитування суспільної думки у багатьох країнах започаткувало нову тен-

денцію в політичному процесі. Сутність її полягає в падінні довіри з боку населення до традиційних інститутів демократії.

Тому сучасні механізми регуляції владних відносин як результат суспільних процесів, які направлені на те, щоб зробити владу сприйнятливою до зворотних зв'язків, складались як реакція, як спроба суспільства відмежувати себе від надмірного втручання влади. Формування системи зазначених механізмів не координується, здійснюється напівстихийно і розрізнено. Таким чином молоді народжувані демократичні суспільства відстають у будівництві ефективної системи контролю і регуляції влади. Демократія входить в XXI століття як політична проблема. Влада ухиляється від намагань суспільства скільки-небудь серйозно її контролювати.

Нові соціально-політичні та економічні трансформації, що відбуваються у тих чи інших країнах світу, є значною мірою явищами, що теж мають свої історичні особливості. Трансформаційні процеси охоплюють практично всі сфери суспільного життя. Пріоритетними і найбільш важливими серед них є політична і економічна сфери. На початку третього тисячоліття демократизація і ринкова модель економіки стали загально визнаними пріоритетами, які розвиваються на основі універсалізації західної ліберальної моделі і є вищою формою управління.

Та все ж в Україні демократія і ринкова економіка мають серйозні відмінності і свою специфіку, що відповідає регіональним особливостям демократичного режиму в Україні.

Тому важливо проаналізувати основні напрями і риси процесу трансформації, які можуть сприяти подальшому розвитку теорії і практики трансформації суспільства в Україні. У розвинених інерційних суспільствах соціально-політичні зміни відбуваються в рамках і у відповідності зі стабільними стандартами. Практично всі зміни є передбачуваними і прогнозованими на основі об'єктивних стійких закономірностей. У трансформаційних же суспільствах, яким є і Україна, трансформація не набула остаточно визначеної спрямованості. Це тому, що трансформація – є полівекторним демократичним процесом зміни форми, виду і характеру суспільства, а питання про цільову модель цих змін, про множинність векторів їх соціально-політичної еволюції є відкритим.

Для України у соціально-політичному аспекті сьогодні особливо актуалізуються проблеми регулювання владних відносин. Підкреслимо, що за своєю структурою система регулювання владних відносин містить у собі суб'єкт регулювання, регулятивні впливи (прямий зв'язок), зворотний зв'язок, об'єкт регулювання. Об'єктом регулювання в нашому є виступає політична влада і її особливості. А вищим суб'єктом регулювання владних відносин виступають суспільство в цілому і його різні інститути. В такому контексті під суб'єктами регулювання владних відносин розуміються всі учасники політичного процесу, які здатні діяти вільно і самостійно, та у котрих є свої потреби й інтереси, що виділяють їх серед інших і ними усвідомлюються.

Об'єктивно необхідно, щоб в Україні, як в усіх демократичних суспільствах, дієвими суб'єктами регулювання влади стали практично всі різноманітні соціальні групи, що володіють визначеними ресурсами (капіталом), усвідомленням своїх інтересів, організованістю, здатністю представляти і захищати свої інтереси, впливати на владу. Йдеться про інституціонально оформлені суб'єкти, такі як політичні партії і групи інтересів, більш-менш структуровані соціальні утворення: народ, маси, еліти, класи, верстви населення, асоціації громадян.

Тільки за таких демократичних умов регулювання владних відносин може бути легітимною системою суб'єктно-об'єктних соціальних взаємодій і соціального впливу на державу. В процесі демократизації регулювання виступає як система, у якій істотну роль відіграють культурні традиції, соціально-економічні структури й інституціональні механізми, установлені правила і норми, організації. Це фундаментальні, відносно самостійні і в той же час тісно взаємозумовлені сфери. По-різному вибудовується субординація цих сфер, але важливість трансформації їхніх взаємодій на тих або інших етапах історії й у конкретних умовах України конкретно визначена і визнана.

У функціональному плані трансформації підлягають усі механізми регулювання владних відносин: інституціоналізація, профілактика, контроль, корекція. Кожний з цих механізмів регуляції має конкретні завдання. Особливо виділимо контроль, який є не само-

ціллю, а невід'ємною частиною системи регулювання, метою якої є упередження відхилень від демократичних стандартів.

Цілком закономірно, щоб в Україні, як і в більшості інших країн, характерною особливістю трансформаційних процесів став збіг внутрішньополітичних обставин із загальносвітовими тенденціями. Як основні трансформаційні процеси, що відбуваються у світі і здійснюють суттєвий вплив на хід перетворень в Україні, можна виокремити наступні: демократизація суспільного життя; домінування ринкової моделі функціонування і розвитку економіки; ефект глобалізації і взаємозалежності світу; ефект інтеграційних процесів, що проявляється в об'єднанні навіть протилежних країн на фоні домінування національного над соціальним; технократизація і залежність суспільно-політичного розвитку від сучасних високих технологій.

Таким чином, характер і спрямування трансформаційних процесів в Україні необхідно аналізувати і оптимізувати відповідно до комплексної стратегії розвитку, яка дає змогу забезпечувати ефективний взаємозв'язок між людськими, фізичними, галузевими та структурними аспектами. Зазначена стратегія має бути виключно прерогативою уряду України, але з урахуванням рекомендацій Європейського Союзу і Світового банку. В її виконанні на перше місце можна поставити: демократичне управління; розвиток інституційного середовища; прозорість прийняття та виконання владно-управлінських рішень; дієвість правових і судових процедур; ефективність регулювання владних відносин; свобода і рівноправність усіх перед законом.

Я. Каспрук

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У сучасній науці найчастіше під конфліктом розуміють крайнє загострення суперечностей, які характеризуються протиборством тенденцій у свідомості індивідів чи міжгрупових взаємодіях. Це один із суперечливих феноменів, а разом з тим і головний меха-

нізм змін у суспільстві, що супроводжується зіткненням настроїв і думок. На природне походження конфлікту вказував ще класик німецької соціології Георг Зіммерль¹, який, власне, й увів у науковий обіг поняття “соціальний конфлікт”. Наявність конфліктів виступає характерною ознакою будь якого суспільства. Такого розуміння конфлікту та його джерел дотримується ряд відомих сучасних дослідників: М. Дюверже, К. Дойч, Д. Аптер, С. Ліпсет та ін.

Будь-який конфлікт складається з елементів, а саме: сторін конфлікту – осіб або груп, які перебувають у стані зіткнення разом з їхніми прихильниками; предмета конфлікту – те, через що виникає конфлікт; образу конфліктної ситуації – відображення предмета конфлікту у свідомості його учасників; мотивів конфлікту – спонукальні сили, які підштовхують до конфлікту і виступають у формі потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань; позицій сторін – те, про що вони заявляють один одному під час розвитку конфлікту та переговорів.

Стадії (фази) конфлікту, що характеризують його циклічність: 1) визрівання (початкова фаза); 2) народження (фаза наростання); 3) ескалація (пік конфлікту), 4) згасання (фаза спаду). Політичний конфлікт, як і будь-який інший тип конфліктних взаємодій, може виконувати як негативні, так і позитивні, творчі функції. Одна з негативних функцій політичного конфлікту полягає у тому, що у процесі свого розгортання і загострення боротьби за владу він здатний різко послабити політичну систему, у якій зіштовхуються між собою конкуруючі політичні сили.

Більшість соціальних конфліктів знаходять продовження у сфері владних відносин, тому що для розв’язання протиріч часто потрібне прийняття політичних рішень. На думку політолога Д. П. Зеркіна, цей тип конфлікту має своїм змістом: боротьбу між групами за вплив в інститутах державної влади; боротьбу за доступ до прийняття загальнозначущих рішень; боротьбу за участь у розпорядженні ресурсами; боротьбу за пріоритетність своїх поглядів та ідей².

Розмаїтість змісту і функцій політичних конфліктів, форм проявів органічно пов’язана з різноманіттям їхньої детермінації. Існують різні теоретичні підходи, що пояснюють причини виникнення соціальних, у тому числі політичних конфліктів: 1) за ресурсним підхо-

дом, джерелом конфліктів є нерівний розподіл засобів життєдіяльності: території, сировинних і енергетичних ресурсів, матеріальних і духовних благ, ресурсів влади, привілеїв. Причина конфліктів криється у нерівності статусів соціальних груп і відповідно в нерівному доступі до шансів розвитку; 2) відповідно до іншого підходу, в основі конфліктів лежить незадоволеність універсальних людських потреб. Відомий російсько-американський соціолог П. Сорокін зазначає: “Безпосередньою передумовою всякої революції завжди було збільшення подавлених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їхнього задоволення...”³; 3) згідно з ціннісним підходом природу конфлікту варто шукати у взаємовиключних системах вірувань, переконань, культурних стереотипах і розбіжностях уявлень про справедливість, властивих різним соціальним групам; 4) ряд вчених вбачають джерела конфліктів у самій природі політики (ця точка зору була обґрунтована німецьким політологом і юристом К. Шміттом і набула подальшого розвитку у роботах французького конфліктолога Ж. Френда): сенсом існування політики є взаємини суб’єктів за схемою “друг” – “ворог”. Такі конфлікти найчастіше відбуваються в суспільствах перехідного типу, коли людям доводиться усвідомлювати себе громадянами нової держави, де колишня суспільна, загальнодержавна ідентифікація руйнується, а на її місці відбувається суперечливе становлення нових, переважно групових ідентифікацій; 5) прихильники біологічних підходів вбачають у конфліктах прояв властивого людині інстинкту агресивності, аналогічного інстинкту тварин; б) соціо-біологічний підхід, розглядаючи конфлікти, спирається на дарвінівську теорію природного добору: конфлікти є проявом закону боротьби за виживання у суспільстві. Так, для соціал-дарвініста Л. Гумпловича причина конфліктів криється в природній ворожості людей одне до одного, до інших рас і в несумісності культур цих народів; 7) Психологічні підходи вбачають причини агресивності у властивостях психіки особистості.

Найбільш гострі форми конкурентні взаємодії здобувають у політичному просторі, де об’єктом конфлікту стають відносини домінування, панування і підпорядкування, втілювані у владних відносинах і структурах. Вертикальна і горизонтальна спрямованість

конфліктних протистоянь дає підставу для висновку про поділ політичних конфліктів на два основні види: 1) вертикальний конфлікт – між існуючою в даній соціальній системі владою і суспільно-політичними силами, інтереси яких не тільки не представлені в структурі владних органів, але й ігноруються, а в деяких випадках і придушуються; 2) горизонтальний конфлікт – усередині самих владних структур із приводу обсягу владних повноважень і їхнього розподілу між угрупованнями пануючої еліти.

Ще один домінуючий вузол, що стягує воедино кілька факторів і причин виникнення і розвитку політичних конфліктів у суспільстві, закладений у самій політичній системі сучасного суспільства, властивій їй організації державної влади, де виконавча влада конституційними установленнями відокремлюється від законодавчої і судової влади. Це за своєю сутністю один із широко розповсюджених типів конфліктів, а саме: державно-правовий конфлікт. До цього типу належать такі конфліктні різновиди: між законодавчою і виконавчою владою; між державно-правовою системою і політичною опозицією, що прагне цю систему змінити; між державою й окремим політичним інститутом.

Поява політичного конфлікту зумовлена тим, що будь-яка політична система в сучасному світі являє собою досягнутий у результаті гострої політичної боротьби більш-менш стійкий баланс протидіючих політичних сил, їхніх інтересів і устремлінь. Подібний статус конфлікту в сучасному суспільстві зумовлює системний сенс існування і діяльності в ньому політичної опозиції. Конфлікти, поперше, сприяють виникненню політичної опозиції, а по-друге, здатні допомагати її інституціоналізації, тому що в принципі вони не тільки не скасовують співробітництва різних соціально-політичних сил, знаходження компромісів, але й припускають їх.

На думку вчених, “тоталітарний монізм, заснований на переконанні, що конфлікт може і повинний бути знищений, що гомогенний і уніфікований соціально-політичний порядок є бажаним станом справ. З іншого боку, плюралізм вільних суспільств спирається на визнання і прийнятність соціального конфлікту. У вільних суспільствах конфлікт може і не бути настільки запеклим і інтенсивним, але він зберігається в принципі і буде існувати надалі”⁷⁴. Саме тривалим

політичним протистоянням можна пояснити затяжний конституційний процес в Україні.

Для розуміння сутнісних характеристик політичних конфліктів, окрім класифікації за джерелом походження, їх можна класифікувати за такими ознаками: 1) за галузями розгортання існуючі в політичному соціальному просторі конфлікти підрозділяються на внутрішньо- і зовнішньополітичні; 2) за якісними характеристиками протистоянь вони розділяються на “конфлікти з нульовою сумою” і “конфлікти з ненульовою сумою”; 3) за співвіднесеністю зі структурою й організацією системи влади і її реалізацій виділяються вже згадувані вертикальні і горизонтальні політичні конфлікти; 4) за змістом і характером нормативної регуляції чи її відсутності політичні конфронтації – на інституціоналізовані і неінституціоналізовані конфлікти; 5) за ступенем відкритості і публічності конфліктної взаємодії конкуруючих сторін – на відкриті і приховані (латентні); 6) за тривалістю (темпоральними характеристиками) – на короткочасні і довгострокові; 7) класифікуються за формами проявів конфліктних політичних протистоянь.

Політичні конфлікти в сучасній Україні спостерігаємо на різних рівнях суспільної системи, між різними гілками влади, суспільними верствами населення, підприємницькими (бізнесовими) структурами і органами державної влади тощо, що призвело до нинішньої глибокої й затяжної трансформаційної кризи.

Нестійка рівновага політичних сил у сучасній Україні чітко простежується у таких зрізах: 1) між різними гілками влади; 2) між лівими і правими політичними силами; 3) між державними управлінськими структурами і олігархами (адміністративно-бізнесовими групами)⁵.

А. Пойченко, В. Ребало, О. Хворостяний виокремлюють декілька основних конфліктних полів суперечностей: 1) конституційний процес; 2) приватизація і бюджетно-податкова політика; 3) співвідношення регіональних (місцевих) і загальнодержавних інтересів; 4) геополітичні інтереси України; 5) передвиборний процес, вказуючи при цьому, що кожна із сил, діючи у політичному просторі, відстоює свої інтереси, не враховуючи або мало враховуючи інтереси інших сторін, збільшуючи тим самим рівень конфліктності⁶.

Забезпечення залежності дій політичної (як правлячої, так і опозиційної) еліти від волі народу потребує правової регламентації взаємодії політичних еліт, їхнього взаємоконтролю та цивілізованої конкуренції, інституціоналізації окремих сегментів еліт в легальних формах. Маємо констатувати, що правлячій еліті (представленій різними політичними силами) бракує *культури корпоративного мислення*.

На думку автора, наявність різного роду політичних конфліктів у сучасній Україні слід вважати нормальним явищем, оскільки йде пошук оптимальної для України моделі політичної системи, яка б відповідала принципово новій ситуації, що склалася в Україні у пострадянський період.

Подоланню конфліктного протистояння між владою і суспільством, відсторонення переважної більшості населення від влади, відповідно до стратегії політичної реформи, має сприяти вжиття усіх необхідних заходів з метою: *1) забезпечення активної і реальної участі громадян в управлінні державою, самоврядуванні територіальних громад зокрема (залучення до процесу прийняття державно-управлінських рішень); 2) легітимності, прозорості (відкритості) контрольованості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 3) дебіюрократизації органів державної влади і місцевого самоврядування*. Безумовно, що саме гармонізація інтересів (відносин) інститутів громадянського суспільства з державою дає можливість поступово обмежити державне втручання в життя громадян. При цьому держава має бути позбавлена регулятивних і наглядових функцій у сферах, де суспільство здатне на самоврядування.

Протягом останнього десятиріччя було створено тіньовий ринок політичних послуг, де об'єктом купівлі-продажу виступають закони, підзаконні акти, нормативні документи і т. ін. За відсутності умов для цивілізованого лобіювання це неминуче призводить до розвитку корупції у всіх ланках влади. В умовах подальшого скорочення обсягу ресурсів, придатних для перерозподілу (через підвищення вимог з боку міжнародних організацій, падіння кредитоспроможності України в очах західних інвесторів, подорожчання закордонних енергоносіїв та більш жорстку політику їх постачальників) за-

гострюється суперництво між елітними групами, що мають доступ до систем преференцій. На тлі економічно-бізнесових інтересів у конфлікті українських еліт зменшується роль ідеологічно-ціннісного фактора. Важливим уявляється формування в суспільстві конкуруючої (альтернативної) еліти, заявлені цілі та політична практика якої забезпечать необхідний рівень довіри до неї з боку пересічних громадян. “Функціональна несформованість та концептуальна невизначеність опозиції позбавляє політичну систему України впливового чинника розвитку демократії та додаткового чинника консолідації владних сил...”⁷ На думку директора Центру соціальних досліджень “Софія” А. Єрмоласва, обидві сторони головного політичного конфлікту сьогодення мають схожі характеристики: наявність інтересів великого українського олігархічного за природою капіталу, загальнодемократична риторика, активний пошук “зовнішньої підтримки”. Принципова відмінність між ними полягає у тому, що одна сторона має реальну державну владу, друга – її позбавлена, тому вважає себе “опозицією”.⁸ При цьому, як слушно зауважив О. Старіш, щоразу чимало представників діючої влади приходять з команди влади попередньої⁹.

Значно погіршує ситуацію наявний дуалізм української політичної системи. З одного боку – це проголошення демократичних цінностей та розбудова реальних демократичних інститутів (вибори, партії, розподіл влад, Конституція і т. ін.). З іншого – існування “тіньової політики” як складової частини офіційної політичної системи. Таким чином, маємо справу не з окремими дисфункціональними елементами, а із справжньою конкуруючою структурою всередині політичної системи.

Ще однією властивістю політичних конфліктів у сучасній Україні є їх неінституційованість – критерій, який запропонував для визначення специфіки політичних конфліктів Л. Козер¹⁰. Фактично вчений мав на увазі здатність чи нездатність суб’єктів політичного конфлікту діяти за правилами політичної боротьби. В. Литвин наголошує також на важливості розрізнення політичних конфліктів і конфліктів політиків та всередині політичних сил, які вони самі часто змішують: “Безумовно, політичний конфлікт тим чи іншим чином завжди виявляється в діяльності окремих політиків, політичних

сил, партій тощо. Але слід мати на увазі, що конфлікти між окремими політиками далеко не завжди мають політичний характер. Тобто базуються не на інтересах суспільства і держави, а на мотивах особистого характеру”¹¹.

Вивчення розвитку політичної системи за часів незалежності дає змогу визначити наступні чинники дестабілізаційних процесів (лінії напруги) за участі суб’єктів політики: між Президентом і Верховною Радою України; між лівими, правими і політичними угрупованнями, які презентують інтереси провідних адміністративно-економічних груп (причина цього лежить як в ідеологічних розбіжностях, так і в економічній площині); між елементами ланцюга “регіон-центр”, тобто конкуренція між регіональними політичними і фінансово-промисловими елітами у здійсненні впливу на прийняття рішень центром; елітними групами регіонального рівня. Недосконалість чинного законодавства провокує існування на латентному рівні конфліктності між місцевими державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування. Головним чинником макрополітичного порядку, який призводить до існування високого рівня конфліктогенності, є низький рівень легітимності та авторитетності влади. В країні, з одного боку, проголошуються демократичні цінності, а з другого – існує недовіра населення до влади, настороженість щодо її дій. Наступним чинником, який сприяє збереженню конфліктогенності у політичній сфері, є низький рівень розвитку громадянського суспільства¹².

Увагу привертає та обставина, що більшість конфліктних ліній проходять в середині елітного середовища, залишаючи суспільство осторонь нагальних проблем політичного життя. В офіційній риторіці це дістало назву “суспільної злагоди та миру”, але реальність виглядає дещо іншою.

Хоча конфлікти випливають із протиріч, ці явища не збігаються цілком. Протиріччя вказують на протилежність інтересів між різними групами. Вони можуть існувати тривалий час, але не переростати в конфлікт. Однак нагромадження протиріч в економічній, політичній і соціальній сферах суспільства призводить до підйому соціальної напруженості. Якщо вчасно не вжити заходів для пом’якшення цієї ситуації, соціальна напруженість може перерости в кон-

флікт. Таким чином, конфлікт виступає формою розвитку протиріч, що виявляється в безпосередньому протиборстві сторін.

У сучасних конфліктологічних теоріях дедалі міцніше затверджується точка зору, згідно з якою політичні конфлікти мають дійсно руйнівний для суспільства характер здебільшого у вузьких галузях, або в особливо несприятливих для його подальшого соціально-економічного і культурного розвитку ситуаціях. В основному ж, насамперед у країнах, що володіють гнучкою, розвинутою системою соціально-політичного представництва (правова держава, ефективно діючий парламент, сформоване громадянське суспільство), виявлення, розвиток і врегулювання конфліктів дає можливість забезпечувати стабільну стійкість і динамічний розвиток політичної системи, її гнучку адаптацію до мінливих внутрішніх і зовнішніх умов. Тому в співвідношенні негативних і позитивних функцій сучасного політичного конфлікту переважаючими стають функції позитивні, конструктивні, творчі.

У сучасному суспільстві конфлікти і розшарування дедалі частіше сприймаються як невід'ємний аспект соціального і політичного життя. Конфлікт у нормальному суспільстві, на думку Л. Козера, виконує цілу низку дуже важливих функцій: “Еластичне суспільство виносить із конфліктів користь, оскільки ці процеси допомагають модифікувати і створювати норми, що забезпечують відтворення такого суспільства в змінених умовах”¹³.

Найбільш важливою конструктивною функцією політичного конфлікту є його здатність стати каталізатором назрілих соціально-політичних змін. Ще одна позитивна функція політичного конфлікту в тім, що його розгортання дає змогу більш чітко визначити свої позиції конкуруючим політичним силам.

Головна умова позитивності конфлікту – його керованість, що дозволяє знизити запеклість боротьби, обмежити кількість його суб'єктів і предметів суперечки. Світовий досвід говорить про те, що там, де конфлікти насильно припиняються або назрілі протиріччя не помічаються, вони переходять на прихований (латентний) рівень.

Рано чи пізно конфлікти виявлять себе, але вже в більш руйнівних формах. Позитивні ж функції конфліктів виявляються в тому, що вони сигналізують владі про проблеми, що виникли, стимулю-

ють розвиток суспільства через вирішення цих проблем, ініціюють прийняття нових законів і створення нових інститутів, інтегрують раніше розрізаних індивідів і формують стійкі групи інтересів.

У зазначеному контексті продуктивно бачиться теорія “регульованого конфлікту” Р. Дарендорфа. На його думку, конфлікт у політиці є звичайним станом, і будь-яке демократичне суспільство визнає конфлікт, а тому намагання створити безконфліктне політичне середовище – це утопія за визначенням. Лише регульовані політичні конфлікти здатні виконувати для держави і суспільства певну позитивну роль, незважаючи на ті можливі матеріальні, політичні, соціальні чи моральні збитки, які вони зазвичай несуть із собою¹⁴. Позитивна ж сутність політичних суперечностей, а відтак і політичного конфлікту полягає у виявленні реальних суспільних протиріч, експлікації суспільних інтересів та сприянні адекватних викликам часу змінам політичної системи.

Поданий вище аналіз дає підстави зробити ряд наступних узагальнених висновків. Будь-яке демократичне суспільство конфліктогенне за своєю суттю. В політичній сфері точиться постійна конкуренція поміж окремими групами та індивідами з питань розподілу та володіння дефіцитними ресурсами, престижем, владою. Саме існування в умовах постійної конкуренції забезпечує елементам демократичної політичної системи певну гнучкість їх структури та внутрішню рівновагу значною мірою завдяки множинності конфліктних ситуацій.

Конфлікт часто сприяє появі нових норм суспільного (у тому числі політичного) життя або оновленню існуючих. Таким чином, політичний конфлікт як окремий прояв соціального конфлікту виступає засобом адекватного пристосування чинних норм до обставин, які постійно змінюються. Політичний конфлікт може також слугувати засобом для виокремлення взаємного співвідношення сил представників антагоністичних інтересів, перетворюючись на механізм підтримки або зміни балансу сил.

Слід зазначити, що в сучасному суспільстві різні види конфліктів можуть значною мірою “перетікати” один в одне, що значно затрудняє їх типологізацію. “Часто навіть спеціалісти-конфліктологи не можуть чітко визначити, з яким конфліктом мають справу – з ет-

нічним у політичній формі або навпаки. Цілком очевидно, що боротьба за територію, владу і ресурси становлять основну парадигму будь-яких конфліктів, зокрема етнічних”.¹⁵ Звідси й загальна для пострадянських країн тенденція до політизації більшості виникаючих у суспільствах конфліктів – від виробничого до етноконфесійного. Іноді трапляються зворотні випадки – намагання маскувати політичні сутічки соціальною або іншою оболонкою (найчастіше – висунання політичних вимог у вигляді культурно-мовних домагань).

Звісно, з вищевикладеного не випливає, що конфлікти мають тільки позитивне значення та не створюють деструктивних для суспільства та держави загроз.

Усвідомлення позитивних аспектів конфліктності орієнтує на сприйняття конфліктів як нормального, повсякденного прояву суспільно-політичного життя та налаштовує на пошук таких форм та засобів, які мали б забезпечити цим зіткненням максимально конструктивний, цивілізований характер. Конфлікти, безумовно, прискорюють розв’язання протиріч. Але, виграючи “у часі”, суспільства здебільшого програють “у роботі”.

У цілому слід також зазначити, що деструктивні властивості будь-якого конфлікту проявляються перш за все за умови його некерowanego розвитку, відсутності досвіду, та й бажання, інституціоналізації та раціоналізації протікання конфлікту як з боку державних органів, так й громадсько-політичних організацій та угруповань. Внаслідок виникнення та розвитку конфліктних ситуацій у нашій країні ті часто носять стихійний, неврегульований характер, де емоції учасників переважають над розумом, що часто призводить до неадекватно силового вирішення ситуації. Важливим уявляється створення таких ефективних механізмів, які б забезпечували дію противаг, особливо у разі прийняття рішення про застосування силових методів у конфліктній ситуації; передусім, таких механізмів, які б мінімізували вплив на цю ситуацію випадкових та/або не прогнозованих негативних факторів.

¹ Див. Зиммель Георг. Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист. – 1996. – 607 с.

² Зеркин Д.П. Основы политологии. Курс лекций. – Ростов н/Д: “Феникс”. – 1997. – С. 325–328.

³ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат. – 1992. – С. 272.

⁴ Див. Easton D. The Analysis of Political Structure. – New York – London, 1990.

⁵ Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К.: НІСД. – 2002. – С. 196-197.

⁶ Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання /Пойченко А.М., Ребкало В.А., Хворостяний О.І. – К.: УАДУ при Президентові України. – 1997. – С. 54.

⁷ Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки –2005 / За ред. О. С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – С. 108.

⁸ Єрмолаєв А. Коли настане рік України //День. – 2003. – 21 лютого.

⁹ Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С., Старіш О.І. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – С. 547.

¹⁰ Див. Coser L. A. Master of Sociological Thought. – New York, 1977.

¹¹ Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів //Урядовий кур'єр. – 2002. – 23 листопада.

¹² Валецький О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження. – К.: НІСД. – 2001. – С. 97-100.

¹³ Див. Coser L. A. Master of Sociological Thought. – New York, 1977.

¹⁴ Дарендорф Р. После 1989. Размышления о революции в Европе. – М.: Ad Marginem, 1998.

¹⁵ Григор'янци В.Е. До питання про особливості вияву етноконфесійної конфліктності на пострадянському просторі (в аспекті регіональної безпеки) //Стратегічна панорама. – 2001. – № 3-4. – С.157.

Владислав Ковалевський

ХАРАКТЕР І ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ІНТЕРАКЦІЙ ІНСТИТУТІВ ВЛАДИ, ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГРОМАДЯНИНА У РЕГІОНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Еволюція політичної системи Української держави вимагає пильної уваги до процесів взаємодії елементів, структур та громадян, які є стрижнем побудови суспільства на демократичних засадах, з одного боку, і однією з головних сфер досліджень політичної

науки, з іншого. Феномен взаємодії багатогранний, що особливо проявляється у сучасних складних поліархічних суспільствах, але так чи інакше будь-якій формі чи типу інтеракцій передують процес отримання інформації, її переробки, поширення та сприйняття, що є основою та неодмінною ланкою подальших політичних взаємин. Саме це і актуалізує питання про особливості саме інформаційної взаємодії інституційної структури влади, громадянського суспільства та окремої людини.

В той же час потрібно усвідомлювати, що у демократичному суспільстві саме від інститутів територій, віддалених від центру, а також від показників ефективності політики і відповідної центрально-регіональної взаємодії залежить функціонування та стійкість всієї політичної системи, що й зумовлює інтерес до регіональних інформаційних інтеракцій.

З огляду на зазначене, предметом цього дослідження є особливості протікання процесів передачі інформації та інформаційних обмінів між державними органами, політичними партіями, інститутами громадянського суспільства та окремими громадянами у різних регіонах сучасної України.

Такий предмет зумовлює відповідну дослідницьку мету, яка полягає у вивченні процесів інформаційної взаємодії у вказаних напрямках, що дасть змогу виявити стійкі, загальні для всіх регіонів форми реалізації інформаційних інтеракцій у полі функціонування політичної влади, а також специфічні форми, притаманні тому чи іншому регіону для складання схеми оптимізації інформаційної взаємодії з метою підвищення ефективності політичного управління в Україні.

Концептуально дослідження інформаційної взаємодії ґрунтується на розробках теорії систем¹, інтеракціонізму², з частковим використанням теорії та методології політичних мереж³. Емпіричною базою вивчення інтеракцій у нашому випадку є матеріали статистичних даних по регіонах та Україні в цілому, що охоплюють демографічні, соціальні, інфраструктурні показники, а також дані щодо звернень громадян; результати експертних інтерв'ю з представниками органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, політичних партій та керівництвом по-

пулярних регіональних ЗМІ. Жорстка методологія вимагає від нас також дотримання хронополітичних рамок, які базуються на матеріалах цілісного закінченого періоду (за основу взятий 2003 рік) та відповідних даних, що є станом на кінець наступного (2004 р.), при можливих ретроспективних ремарках, які є доречними під час вивчення динаміки.

Структурно робота складається з чотирьох підрозділів, відповідно до логіки дослідження феноменів політичної комунікації, виділених за критерієм основних типів взаємодії – безпосереднього та опосередкованого, з урахуванням загальних характеристик досліджуваних регіонів та аналізу ідеальних та реальних форм інформаційної взаємодії.

Виявлення таких закономірностей і розбіжностей у процесі інформаційної взаємодії інститутів влади, громадянського суспільства і окремих громадян дасть змогу побудувати єдину схему, в якій будуть відображені сильні та слабкі аспекти політичної комунікації і інтеракції у регіонах сучасної України, з відповідними рекомендаціями щодо підвищення ефективності політичного управління та відповідної оптимізації взаємодії у регіонах.

1. Загальна схема регіональних інформаційних інтеракцій

Зрозуміло, що у загальному вигляді процес інформаційних взаємодій так чи інакше узгоджений на загальнодержавному рівні та нормативно затверджений законодавчими актами, що регулюють відносини на місцевих рівнях (починаючи з відповідного розділу Конституції України, Законів “Про місцеве самоврядування”, “Про об’єднання громадян” та т.ін.). Але сучасна методологія та політична практика свідчать про те, що на цей процес впливають безліч інших факторів – певні традиції (що часто набувають латентного характеру), культурні та історичні особливості та ін., що не може бути враховано лише через створення та кодифікацію загальнодержавних правил. Це зумовлює інтерес під час дослідження регіональних інформаційних інтеракцій до принципів здійснення інформаційних взаємодій в цілому, характеру і особливостей засобів опосередкування інформаційної взаємодії і, нарешті, контекстуальних характеристик здійснення інтеракцій.

У загальному вигляді класична формула інтеракції (передача інформації від суб'єкта А до суб'єкта Б з петлею зворотного зв'язку) на рівні сучасних регіонів буде мати наступний вигляд:

1 – населення інформує владу про потреби, ініціативи та ін.

2 – влада інформує населення щодо державної політики, місцевої політики, проводить консультації, публіцисти ті ін.

Ця схема достатньо умовна, але виступає методологічним критерієм локалізації інтеракцій для подальшого аналізу і знаходиться в межах концепції ефективності роботи інституцій⁴: соціальні потреби – політична взаємодія – уряд – вибір політики – виконання. Звичайно, нас цікавить інтеракція між владою і громадянином, але оскільки пряма взаємодія цих суб'єктів у сучасному поліархічному суспільстві неможлива, то для спрощення аналізу необхідно вводити опосередковуючі ланки, причому як з боку владних структур, так і з боку громадян, що стосується представницьких органів влади, засобів масової інформації і комунікації тощо. Саме на розподілі інтеракцій за таким критерієм ґрунтується запропонований аналіз.

При цьому слід також пам'ятати, що ефективна інформаційна взаємодія ґрунтується на певних принципах, які ретельно були розроблені в кібернетиці⁵:

– відповідності тезаурусів – це рівень мови, розвиненості політичних знань і політичної культури тощо;

– фасцинації (привабливості) – здебільшого психологічний рівень, на якому у громадській думці значущі події стають політичними фактами;

– евристичності (породження нового знання) – оскільки будь-яке знання є корелятом зміни і покликане розширювати інформованість та усувати невизначеність у політичних питаннях.

Ці принципи також дають можливість проаналізувати сучасні регіональні інформаційні інтеракції, виявити їхні недоліки та перспективи.

Нарешті, зазначимо ще один достатньо важливий методологічний аспект, який пов'язаний з тим, що сучасне українське суспільство у регіонах має повний інформаційний цикл – з отримання через переробку до поширення інформації, у питаннях чого регіони є, певною мірою, самодостатніми, але вони суттєво різняться каналами передачі інформації та, в залежності від умов інтеракцій, – особливостями процесів трансляції і селекції інформації на всіх рівнях, особливостями інтерпретації та подальшої політичної ідентифікації комунікаторів, що і буде розглянуто нижче.

2. Основні особливості та умови здійснення інтеракцій у регіонах України

Відразу зазначимо, що дані, отримані в ході проведення експертних опитувань, свідчать про специфіку політико-інституціонального дизайну в кожному окремому регіоні, незалежно від формалізованих процедур структурування органів місцевої влади, що говорить про дуже важливе значення історичних, культурних, можливо харизматичних контекстів, а також дає змогу говорити про існування особливих політичних режимів з певними варіаціями у кожному регіоні.

Причому, в Україні в сучасних умовах з цього процесу майже повністю відкинуто просторовий чинник, а домінує, скоріше – саме історичний, в межах якого було обумовлено економічну структуру того чи іншого регіону і разом з цим специфіку взаємодії та статусних ролей інститутів місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування на всіх рівнях.

Серед інших виділимо такі основні характеристики контекстів, оскільки вони всі є важливими умовами здійснення інтеракцій: у демографічній сфері (населення), у культурно-історичній (мова), у політичній (переважні орієнтації), які представлені у наступній таблиці (Табл. 1.)⁶.

Інших індикаторів, важливих з погляду регіональних інформаційних інтеракцій, торкнемося у подальшому аналізі.

Табл. 1

Регіон	Населення (тис. осіб)	Домінуюча мова	Переважні політичні орієнтації
АРК	2024,0	рос. (77%)	центристські, ліво- центристські
Донецька	4825,6	рос. (75%)	центристські, ліво- центристські
Львівська	2606,0	укр. (95%)	націонал-демократичні
Одеська	2455,7	укр. (46%)	центристські, ліво- центристські
Полтавська	1621,2	укр. (90%)	центристські, ліво- центристські

Важливу роль відіграє також стан соціально-економічної сфери (рівень доходів, розвиток соціальної інфраструктури тощо), який також суттєво різниться за регіонами і тісно прив'язаний до розвитку промисловості і особливостей бюджетної політики, яка, на жаль, не завжди враховує сучасні регіональні реалії і часто навіть суперечить регіональній динаміці.

Розглядаючи умови реалізації інтеракцій, слід торкнутися також і технічної інфраструктури. Згідно з даними Держкомстату з точки зору технологічного забезпечення доступу до технічних каналів отримання та переробки інформації Україна ще досить далеко знаходиться від рівня розвинених демократичних країн: наприклад, тільки понад 45 сімей зі 100 сьогодні мають доступ до домашніх телефонних мереж; комп'ютерне забезпечення діяльності організацій знаходиться також на достатньо невисокому рівні з нерівномірним розподіленням по регіонах тощо.

Звичайно, всі ці елементи самі по собі не є визначальним щодо характеру інформаційних інтеракцій, але вони виступають саме контекстами, які дозволяють глибше диференціювати та структурувати умови здійснення інтеракцій, особливо на регіональних рівнях. Разом усі ці зазначені параметри і формують ті умови, які задають особливості становлення політичного знання населення регіону, доступу та переробки цих знань у систему власних політичних переконань; умови втягування членів територіальних громад у простір спільних смислів та цілей, що з часом стає результатом тієї чи іншої політики, виборів тощо. Саме результат політики є показником

ефективності взаємодії, у тому числі взаємодії інформаційної, яка, в свою чергу, складається з безпосередніх та опосередкованих контактів влади і громадян відповідних територій, на чому ми і зупинимося далі.

3. Форми та результати безпосередньої інформаційної взаємодії

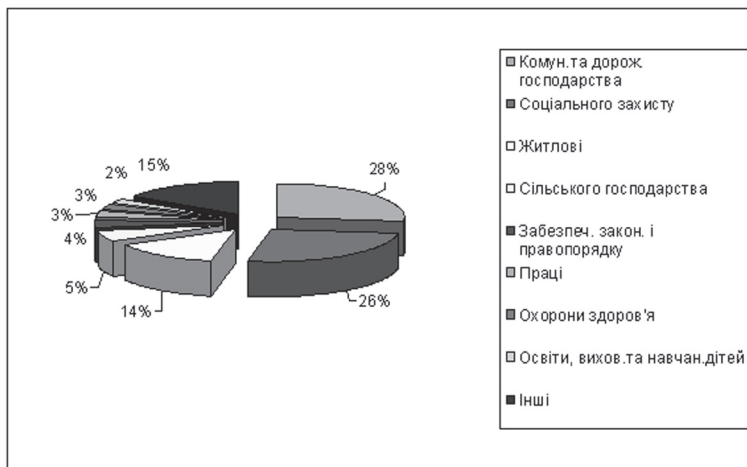
Першим і відносно нескладним типом інформаційних інтеракцій є, звісно, ті, що відбуваються безпосередньо, без додаткових умов чи контекстів та в обставинах близьких до прямого діалогу. В той же час потрібно пам'ятати, що безпосереднім цей рівень взаємодії є досить умовно, оскільки сама мова вже є першою і головною опосередковуючою ланкою, про що ми вже згадували раніше.

Регіональні особливості використання мови цікавлять нас тому, що, наприклад, у східних областях розходження мови офіційних документів з мовою виборців та їх представників в радах часто призводить до зайвої роботи щодо перекладу з державної мови на мову громади чи депутата, що вже, само по собі, створює загрози викривлення, нерозуміння чи неадекватного сприйняття політичної інформації, чи навіть її спотворення під час безпосередніх контактів.

Також до безпосередніх інформаційних інтеракцій належать референдуми і вибори, особливість яких полягає у швидкому отриманні результату та переходу на якісно новий рівень відносин, як, наприклад, після виборів. Тому ці форми легко ідентифікуються за власними результатами у вигляді структури політичних орієнтацій населення регіонів.

Більш цікавими на цьому рівні виявляються інші форми безпосередньої взаємодії, такі як робота депутатів у виборчих округах (де протягом терміну делегованих повноважень здійснюються постійні зустрічі, прийоми громадян тощо), звернення громадян до місцевих адміністрацій чи їхніх керівників.

Аналіз статистичної інформації щодо структури звернень громадян до депутатів місцевих рад у загальному плані можна представити у вигляді наступної діаграми, яка в цілому віддзеркалює ті питання, що турбують членів місцевих громад (з невеликими коливаннями по регіонах):

Депутати проводять зустрічі з виборцями від одного разу на тиждень до одного разу на місяць, але форм контролю за цим процесом майже немає, окрім затверджених форм звітності раз на рік (за середніми даними матеріалів яких і побудована ця діаграма). Соціальні та житлово-комунальні питання частіше за інших стоять на першому місці у зверненнях громадян до депутатів та органів місцевої виконавчої влади, які на сьогодні є найбільш доступними, оскільки органи самоорганізації населення (що здебільшого також носять територіальний характер) ще не набули достатнього поширення для вирішення таких питань. У своїх зверненнях на особистих прийомах громадянами часто відзначаються і низький рівень інформованості щодо тієї чи іншої ініціативи на рівні територіальної громади, щодо роботи самих депутатів та ходу виконання доручень і звернень виборців. З боку депутатів відзначається потреба у вдосконаленні політичних знань (перш за все правових і з питань місцевих бюджетів).

У місцевих адміністраціях практикуються також такі форми взаємодії як особистий прийом головами відповідних управлінь чи адміністрацій (найбільше), так звані інформаційні дні та "гарячі лінії", які є достатньо ефективними, оскільки політичну взаємодію репрезентують як пряме спілкування, приватний діалог. У той же час – такі форми практикуються нечасто, бо потребують багато

часу, і тому більш поширеною формою інтеракцій є проходження всіх формальних процедур (від реєстрації звернення до передачі її у відповідний відділ чи управління і наступна офіційна відповідь), що, на жаль, ускладнює процес взаємодії і стимулює пошук інших шляхів досягнення цілей, у тому числі за допомогою інших форм взаємодії.

4. Форми та результати опосередкованої взаємодії

Опосередкований рівень інформаційної взаємодії є найпоширенішим та закономірно зумовленим сучасними процесами ускладнення політичних систем та в умовах демократичного управління великими територіями. В той же час, потрібно відзначити, що цей рівень є і найнебезпечнішим, оскільки саме в межах форм опосередкованої взаємодії відбувається формування віртуальних просторів – інформаційних систем, що, впливаючи на свідомість громадян через поширення інформації і в залежності від умов, здатні змінювати суб'єктивну реальність, яку часто неможливо пізнати особисто. Опосередкована взаємодія є основою представницької демократії, але це в ідеалі, а в реальності часто саме опосередковуючі ланки замінюють, деформують, репрезентують у межах власного бачення, перш за все, самих народних представників та сформовані ними ж виконавчі органи влади.

Найпоширенішими серед засобів опосередкування інформаційних інтеракцій є, насамперед, засоби масової інформації і комунікації. Розподіл друкованих видань по регіонах України досить нерівномірний – від 38 видань у Волинській області до 942 у Харківській⁷. Майже половина з них – рекламно-інформаційні, на другому місці – громадсько-політичні, і нарешті – економічні. Єдина статистична можливість відслідкувати популярність видань проявляється за даними передплати (звичайно, дані роздрібної торгівлі та власних спостережень з боку ЗМІ, як наприклад, тиражі, суттєво різняться) – приблизно порівну загальнодержавних та місцевих видань, але за регіонами відмінності більш явні: наприклад, в Донецькій області тільки п'ята частина – це загальнодержавні видання, а решта – місцеві. За засновниками теж диференціація суттєва, але з великим відривом переважають підприємства, організації, далі – фізичні осо-

би, місцеві органи влади, політичні партії та громадські організації. Переважна мова видань коливається за регіонами України відповідно до історично зумовлених обставин, і це об'єктивно втягує їх у проблемний простір використання мови відповідно до домінуючої мови у тому чи іншому регіоні. Існує і багато видань мовами національних меншин, що іноді виходять двома мовами відразу. І хоча це і є проявом демократичності суспільства, але так чи інакше знаходиться у площині потенційних протиріч між державною та мовою національної меншини у площині автентичності.

Формально більшість з друкованих видань мають розділи зворотного зв'язку, але найчастіше знову-таки редакція сама визначає, що саме буде представлено в цих рубриках, оскільки відбити всі звернення або хоча б статистику щодо них майже неможливо через існуючі об'єктивні обмеження друкованих видань. На жаль, альтернативні форми взаємодії ще не набули значного поширення, хоча все більше звертаються сьогодні до них – по-перше, для отримання інформації, по-друге, для власної репрезентації, і по-третє, саме як для організації інших форм взаємодії. В цьому сенсі інтерактивність Інтернету слугує розвитку демократичних засад через організацію ефективного зворотного зв'язку, але тут як раз і проявляються технологічна відсталість, зумовлена здебільшого фінансовими негараздами. Рівень використання Інтернету в Україні залишається ще достатньо низьким – в межах 5 – 8%⁸ і також нерівномірно по регіонах з природним домінуванням індустріально розвинутих районів. Слід наголосити на тому, що останнього часу Інтернет виступає, перш за все, як джерело інформації для її подальшого використання звичайними ЗМІ, тобто здебільшого для журналістів, які займаються вже селекцією та інтерпретацією такої інформації. Те, що Інтернет не набув ще значного поширення, відбивається також на тому, що ще далеко не всі державні послуги і не так швидко з'являються у мережі і більшість матеріалів носить іміджовий характер, але все ж таки простежується позитивна динаміка, згідно з якою держава все активніше просувається в Інтернет. І головними проблемами, на думку експертів, тут є питання кваліфікованих кадрів та оновлення комп'ютерної техніки з відповідним розширенням можливостей для доступу.

Інші електронні ЗМІ – теле- та радіоканали. Тут ситуація дещо інша, ніж з друкованими: найпопулярнішими є загальнодержавні канали, інфраструктура яких дозволяє охоплювати всю територію України – майже все міське населення та більшу частину сільського, що робить їх ефективними, а іноді і єдиними (за винятком неформальних комунікацій) засобами поширення інформації по регіонах. У той же час розвиваються і місцеві канали, займаючи в середньому по Україні четверту частину рейтингу популярності, і зіштовхуючись з тими ж проблемами технологічного та фінансового забезпечення, що міцно тримає їх у залежності від фактичних власників.

Нарешті, ще одними ефективними та поширеними засобами опосередкування регіональних інформаційних інтеракцій є громадські організації та політичні партії. Структура громадських організацій склалася відповідно до специфіки регіонів і, звичайно, залежить від можливостей фінансування. Найбільш потужними в регіонах є організації соціальної спрямованості (Чорнобильські організації, організації інвалідів, колишніх військовослужбовців, жінок тощо). Здебільшого представники цих організацій відмічають достатньо високий рівень взаємодії з громадянами та владою і наголошують на організаційних недоліках – відсутність ефективної системи обміну інформацією та досвідом і певної координації організацій однієї спрямованості.

Політичні партії, в свою чергу, також непогано представлені в регіонах відповідно до політичних уподобань, що вже склалися, окрім тих, що і так мають розвинену інфраструктуру. Головне питання для політичних партій є також фінансування, що є основою поширення інформації про себе та своїх лідерів. Діяльність партій здебільшого спрямована також на соціальні, екологічні, іноді інформаційно-виховні сфери.

Зазначимо, що опосередковуючих ланок у процесі інформаційної взаємодії у регіонах України дуже багато, тут висвітлено тільки основні, але не слід забувати ще і про велику мережу релігійних організацій, кожна з яких має власну соціально-політичну доктрину (офіційну чи неофіційну) і також впливає на перебіг взаємин громадян і влади; трудові колективи, які можуть характеризуватися щільністю неформальних зв'язків, ускладнюючи тим самим виявлення

обсягів і змісту інформаційних інтеракцій, але які все ж таки часто виступають у політичних відносинах окремим актором, і багато інших, яких в ідеалі теж варто досліджувати та по можливості оптимізувати.

Так чи інакше, всі засоби опосередкування інформаційних взаємодій – важливий елемент інфраструктури політичного поля і покликані, з одного боку, вдосконалювати систему інформування громадян, а з іншого, створювати умови ефективного зворотного зв'язку з органами місцевого самоврядування та виконавчої влади і тому потребують пильної уваги, координації та допомоги, щоб вивести регіональну політику на якісно новий рівень – у тісній співпраці з громадянами.

* * *

Запропонований огляд на основі даних статистичних, соціологічних матеріалів і експертних опитувань дає змогу намітити проблемні поля для досліджень та пильної уваги з боку уряду та громадськості.

Демократичні засади розвитку України включають у себе саме вказані елементи інформаційної політики, якнайширші консультації з територіальною громадою та залучення громадян до активної участі у формуванні та реалізації політики на місцевих рівнях. Серед проблем, що сьогодні заважають ефективній інформаційній взаємодії влади та громадян, можна виділити, перш за все, організаційні питання, пов'язані з відсутністю ефективних механізмів (у тому числі закріплених правовим шляхом) обміну інформацією між владою, опосередковуваними засобами та громадянами; проблеми удосконалення мовної політики, що дасть змогу у майбутньому узгодити політичні тезауруси всіх акторів політичного поля хоча б лінгвістично; технологічні проблеми, що є результатом частково фінансових труднощів, частково – ментальних забобонів старого бюрократичного апарату; проблеми певної інформаційної замкнутості регіонів України (часто сформована структура вважається самодостатньою і такою, що не потребує розвитку) та деякі інші.

Актуалізація зазначених питань дає змогу виділити деякі пропозиції та проблеми щодо їх втілення, які коротко можна звести до наступних, представлених у таблиці:

Пропозиції з удосконалення	Фактори, що заважають
Запровадження системи електронного уряду	- технологічне забезпечення; - кадрове забезпечення;
Розвиток постійного підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад та робітників місцевих виконкомів	- проблема включення відповідних статей витраток до місцевих бюджетів; - відсутність постійного механізму обміну досвідом між існуючими інституціями
Розвиток Координаційної ради при Верховній Раді України з питань громадських організацій	- нерозвиненість правових, організаційних та фінансових механізмів для ефективної діяльності
Створення регіональних інформаційних агентств	- фінансове та організаційне забезпечення

Звичайно, це лише мала частка того, що необхідно робити у цій сфері, але це саме те, що потрібно робити негайно і що дасть змогу говорити про ефективний розвиток регіональної (а з нею і загальнодержавної) політики, заснованої на широкому залученні громадян для участі у демократичних політичних процесах. Запропонований огляд є тільки початковою спробою пошуку відповіді на питання – наскільки уряд (місцева влада) задовольняє потреби громадян. Адже це один з найголовніших критеріїв, що характеризують рівень демократизації політичних процесів в Україні, підвищення інформаційної мобільності влади та громадян, ефективності політики по відношенню до громади та окремої людини. Але слід також пам'ятати, що межа розглянутих інтеракцій достатньо відносна – і коли **інформаційна взаємодія** закінчується, починається **ефективне виконання** результатів цієї взаємодії, але все також спільно з громадою і якнайширшим її **інформуванням**.

¹ Див.: Луман Н. Власть / Пер. с нем. А.Ю. Антоновского. – М.: Практис, 2001; Habermas J. Luhmann N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1971; Винер Н. Творец і майбутнє / Пер. с англ. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 732 с.; та ін.

² Див.: Mead G. Geist, Identität und Gesellschaft. – Frankfurt am Main, 1973; Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Издательство Московского университета, 1984. С. 173–179; Хайнц Абельс. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Пер.с нем.яз.;

Под общей редакцией Н.А. Головина и В.В. Козловского. –СПб.: Алетея, 1999. – 272 с.; та ін.

³ Див. напр.: Сморгунов Л.В. Сетевой подход к политике и управлению // Полис. – 2001. – № 3. – С. 103-112.

⁴ Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р.Й.Нанетті; Пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – С. 22.

⁵ Кузнецов Н.А., Мухелишвили Н.Л., Шрейдер Ю.А. Информационное взаимодействие как объект научного исследования // Вопросы философии. – 1999. – № 1. – 77–87.

⁶ За даними: Перепис населення України 2001 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>; Статистичний щорічник. – К., 2003; Регіональний портрет України. – К., 2003.

⁷ За даними: Друковані засоби масової інформації України: Довідник: У 2 ч. / Книжкова палата України / Лідія Євдокимівна Дем’янова (уклад.), Н.О. Дятлова О.С. (уклад.). Ч. 1 : Газети. – К.: Книжкова палата України, 2003. – 371 с.

⁸ За даними Держкомзв’язку у 2003 р. кількість користувачів Інтернету становила 8% (<http://www.stc.gov.ua>). В той же час, необхідно враховувати певну відносність таких підрахунків, методів проведення яких досить багато. За останніми даними порталу Bigmir у січні 2006 р. кількість українських користувачів становила понад 4,2% або 2 514 663 (http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_012006.pdf), а згідно з соціологічним опитуванням, проведеним компанією GFK-USM станом на жовтень 2005 р., регулярно користуються Інтернетом в Україні 18% населення.

Олег Маруховський

КОНЦЕПЦІЯ НЕТОКРАТІЇ: СУТНІСТЬ, ЗАСАДИ, ДОСТОЇНСТВА ТА НЕДОЛІКИ

Остання чверть ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувалися народженням цілої низки теорій інформаційного суспільства, складовою яких стали різноманітні концепції влади та владних відносин. Зокрема, почали формуватися наступні концепції: меритократії¹; інфократії²; кібердемократії³; діджиталдемократії⁴; теледемократії⁵; нетократії⁶ та деякі інші.

Зазначені концепції, і особливо концепція нетократії, становлять неабиякий науковий інтерес, але у вітчизняній науковій літературі вони поки що залишаються малодослідженими. Отже, **актуальність** теми даної статті є очевидною, причому у майбутньому, на наш погляд, слід очікувати її **подальшої актуалізації**.

Завданням даної статті є ґрунтовний аналіз основних положень концепції нетократії; сутності й принципів нового типу влади та владних відносин – нетократії; стратегічних інтересів “нової еліти – нетократів”; життєвих потреб “нового нижчого класу – конс’юмтаріату”; перспектив розвитку нетократії, зокрема її достоїнств та потенційних небезпек тощо.

Найбільший внесок у розробку концепції нетократії зробили шведські дослідники Олександр Бард (A. Bard) та Ян Зодерквіст (J. Söderqvist). Зазначену концепцію вони виклали у своїй доволі оригінальній, але вкрай дискусійній і претензійній праці, яка вийшла 2000 року у Стокгольмі шведською мовою (під назвою (“Nätokraterna”), 2002 року з’явилася в англійському⁷, а 2004 року в російському перекладах⁸.

Про її, на нашу думку, надмірну претензійність свідчить вже те, що вона починається наступним чином: “Ця книга з’явилася на світ як наслідок нашого глибокого розчарування. Ми були не в змозі більше витримувати невігластво та інфантильність публічних дебатів кінця ХХ століття про майбутнє, яке на нас чекає. Все, що до цих пір було сказано і написано, або наскрізь проникнуте якоюсь ідеологією, або не містить в собі жодних спроб історичного аналізу тих причин, у наслідок яких технологічний прорив у сфері інформаційних технологій може дійсно драматично змінити наше суспільство”⁹. А далі йдуть прямі звинувачення всіх попередніх дослідників інформаційного суспільства у “нездатності продемонструвати серйозність підходу до проблеми”, а також у тому, що вони “помиляються у всьому, що дійсно є суттєвим” (с. IX).

Бракує зазначеній праці і будь-яких посилань на роботи тих видатних і всесвітньо відомих вчених, які з середини ХХ ст. розпочали і успішно ведуть розробки теорій постіндустріального та інформаційного суспільства, зокрема Д. Белла, М. Кастельса, Й. Масуди, Е. Тоффлера та багатьох інших.

Залишаючи на совісті О. Барда та Я. Зодерквіста їх, м'яко говорячи, неповажне ставлення до своїх попередників, тим не менш, віддамо належне шведським дослідникам за постановку надзвичайно складних питань, у тому числі політологічного характеру, та намагання дати на них нестандартні відповіді. І мабуть, саме цей оригінальний, але вкрай дискусійний і претензійний характер роботи шведських дослідників обумовив те, що, за їх власним визнанням, “реакції на неї часто були протилежними, від нестримного, надмірного захоплення до жаху і відрази” (с. X).

Перш за все, відзначимо, що робота О. Барда та Я. Зодерквіста виконана в контексті т.зв. “інформаційної парадигми”. За їх у цілому вірному, хоча і досить стислому та спрощеному визначенні, парадигма – “це просто набір уявлень і цінностей, які об’єднують людей у певне суспільство”. Парадигми ж, як відомо, змінюються під впливом технологічних, зокрема інформаційних революцій. Так, винайдення друкарського верстата та розвиток засобів масової інформації “привело до драматичного перетрясання засад соціального устрою і до появи нової парадигми – капіталізму”. Але сьогодні, на думку шведських авторів, “капіталістична парадигма віджила своє”, вона перебуває “у самому розпалі кризи” і демонструє свою марність. Їй на зміну йде і стає домінуючою інформаційна парадигма, яка формується під впливом інформаційної революції.

З цього приводу шведські дослідники слушно зазначають: “Кожен, кому зрозуміло, яку роль домінуючі інформаційні технології відігравали в історичному процесі, і хто розуміє внутрішню динаміку функціонування цифрових мереж, має найкращі шанси для розуміння ключових аспектів сучасної революції”. А далі вони роблять дві заяви, які вартують особливої уваги.

По-перше, що нова соціальна, культурна та економічна парадигма, до якої, на наш погляд, слід додати і політичну парадигму, “набуває реальних обрисів”, а “головною рушійною силою цього процесу є революція у сфері інформації”, зокрема “дигіталізація та дивовижно швидкий розвиток електронних мереж”. Неодмінним наслідком цього стають “радикальні зміни в інтелектуальному середовищі”, що примушує людей “серйозно корегувати свою поведінку”. По-друге, нова парадигма не просто формуватиме нові соці-

альні, економічні та політичні норми, а “змінить самі уявлення про ці норми” (с. 31-39, 221).

Отже, передумовою і наслідком формування інформаційного суспільства, головним чинником епохальних змін і зрушень в усіх сферах суспільного життя, зокрема в політичній, виступає швидкий розвиток інформаційної мережі. “Існування Мережі, – наголошують О. Бард та Я. Зодерквіст, – це факт, з яким не можна не рахуватися”. Під Мережею вони мають на увазі мережеві технології кінця ХХ – початку ХХІ ст., і в першу чергу – Інтернет. “Інтернет, – слушно зауважують вони, – це щось зовсім нове. Засіб, завдяки якому практично будь-яка людина після відносно невеликих інвестицій в обладнання та за допомогою кількох простих дій може стати одночасно і творцем, і споживачем тексту, образів та звуків. Важко собі уявити що-небудь більш могутнє. У Мережі ми всі і автори, і видавці, і продюсери. Наша свобода самовираження колосальна, а аудиторія неоглядно велика. Простим натискуванням кнопки будь-яка інформація стає негайно доступною. Масштаби розвитку цього засобу комунікації не мають собі рівних”. Швидкий розвиток інформаційних мереж призвів до радикальних змін щодо місця і ролі ЗМІ у всіх сферах суспільного життя, зокрема в політичній. “Засоби масової інформації, – підкреслюють О. Бард та Я. Зодерквіст, – зажили своїм власним життям, формуючи засади для нової владної структури, і почали все більше набувати характеристики парадигми інформаційного суспільства та його правлячого класу – нетократії”. Більше того, “ЗМІ привласнили собі роль кураторів політичної арени, і таким чином, здійснюють тотальний контроль над політичними процесами в інформаційному суспільстві, у повній відповідності з принципами “нетократії”. Підсумовуючи вищенаведене, шведські дослідники цілком вірно зазначають: “У наслідок переходу від капіталізму до інформаційного суспільства влада покидає салони буржуазії і переміщується у віртуальний світ, де напоготові руки нової еліти – нетократії”(с. 28, 75-76, 104).

Так хто ж такі нетократи? Як побудовані їхні структури, внутрішні зв’язки та ієрархія? Якими є їх цінності, інтереси та стратегічна лінія? Звичайно, О. Бард та Я. Зодерквіст не були першими і єдиними дослідниками, які ставили подібні запитання і намагалися

знайти на них відповіді. Але саме їх праця під промовистою назвою “Нетократія” є на сьогодні чи не єдиним спеціальним (хоча і не суто науковим) фундаментальним дослідженням феномену нетократії. “Ця книжка, - зазначають самі шведські дослідники, – від початку до кінця написана в дусі нетократії, суспільного ладу, який народжується і сутність якого тут, по суті справи, і описується” (с. X).

Розпочинаючи аналіз концепції нетократії, відзначимо, що це словосполучення складається з двох слів: англійською “net”, що означає “мережа” та грецькою “kratos”, тобто “влада”. Отже, словосполучення “нетократія” може бути перекладено як “влада мережі”. Показово, що шведські дослідники тлумачать поняття “нетократія” надзвичайно широко.

За їх визначенням це, по-перше, “новий суспільний лад”, який формується в процесі становлення інформаційного суспільства; по-друге, це “новий вищий клас”, “нова правляча еліта”, “новий гегемон інформаційної ери”, “вузьке коло обраних та посвячених”; по-третє, це “інформаційні мережі вищих рівнів” та ін. (с. XI, 53, 104, 202, 212-213). Тому зрозуміти, про що конкретно йдеться, можна лише виходячи з контексту, що, втім, не заважає аналізу зазначеного феномену.

Перш за все, слід відзначити, що нетократична система є досить складною. За твердженням шведських дослідників, вона складається з трьох основних елементів або “трьох центральних фігур”. Однією з них вони вважають т.зв. “етерналістів”, назва яких походить від англійського слова “eternal”, що означає “вічний, постійний, безперервний”. Під “етерналістами” шведські політологи мають на увазі тих вчених, які розуміють і трактують нетократичне суспільство і світ у цілому як “єдину всеохоплюючу органічну мережу, в якій кластери генів і мемів становлять її вузли”. До другої групи нетократичної системи вони відносять т.зв. “нексіалістів”, чия назва походить від латинського слова “nexus”, тобто “пов’язаний разом”. Нарешті, третю, “найбільш чисельну і могутню групу нетократів становлять т.зв. “куратори”. Характеризуючи місце, роль і взаємодію зазначених нетократичних категорій, О. Бард та Я. Зодерквіст зазначають: “Куратори вказують нексіалістам шлях, у той час як їхній спільний погляд на світ формується філософами нетократичного суспільства

– етерналістами – аналітиками. На взаємодії цих трьох ролей і побудоване нетократичне суспільство. Якщо порівняти цю структуру з капіталістичною ієрархією, можна побачити, що куратори посідають місце політиків, нексіалісти приходять на заміну підприємцям, а етерналісти замінюють вчених”.

До беззаперечних заслуг О. Барда та Я. Зодерквіста можна віднести те, що вони намагаються “розібратися у витоках і сутності не лише нової еліти – нетократії, а й нового нижчого класу – конс’юмтаріату”. Пропонуючи цю назву, шведські дослідники пояснюють, що вона походить від англійських слів “consumer proletariat”, що можна перекласти як “пролетаріат споживачів”. (с.120-122)

Свою досить коректну позицію щодо цього питання вони виклали наступним чином: “Розмірковуючи про новий пануючий клас нетократії, ми передбачаємо існування його тіні-антитези - нового поневоленого класу, який при капіталізмі займав позиції, що належали пролетаріатові. Питання у тому, які якості будуть характеризувати і, отже, визначати людей, котрі опиняться в підкоренні у нетократів”. Аналізуючи це питання, шведські дослідники роблять наступні висновки: “Визначальною характеристикою нового нижчого класу вже не є його функція сировини або витратної статті для підприємств правлячого класу, оскільки раніше пригноблені стають споживачами. Сутність не у тому, що виробляє нижчий клас, і чи виробляє взагалі, а у тому, що він споживає, і що навіть більш важливо, споживає взагалі. Пролетаріат в інформаційному суспільстві, у першу чергу і перш за все, призначений для споживання, за нашою термінологією, стає конс’юмтаріатом. Його роль у виробничих процесах допоміжна, а процес споживання продуктів виробництва регулюється зверху” (с.128).

У цілому можна погодитися з наведеними висновками. Однак, по-перше, викликають заперечення або щонайменше сумніви, твердження шведських дослідників про допоміжну роль пролетаріату у виробничих процесах та їх намагання обмежити його участь у суспільному житті виключно чи переважно споживацькими функціями. А, по-друге, здається малоімовірним, щоб конс’юмтаріат погодився на відведену йому, по суті справи, чотирьохрядну (після кураторів, етерналістів та нексіалістів) роль в інформаційному суспільстві.

Значний науково-теоретичний інтерес становлять питання, пов'язані із взаємовідносинами між вищим класом - нетократією та нижчим класом - конс'юмтаріатом. О. Бард та Я. Зодерквіст, перш за все, цілком слушно вказують на різний статус зазначених класів та суттєву дистанцію, яка їх віддаляє один від одного. І хоча на чисто матеріальному рівні, “нижчий клас зможе як і раніше розраховувати на певне поліпшення”, однак “навіть чи можна говорити про реальне скорочення дистанції між класами”. Більше того, такої гарантії може і не бути. Справа в тому, що в інформаційному суспільстві гроші все більше набувають “цифрової” форми, а рух капіталу має високу швидкість і його не можна регулювати політикам чи бюрократам. Все це “робить становище нижчого класу, позбавленого доступу до достовірної інформації, ще більш плачевним, на вигоду добре інформованої нетократії”. У будь-якому випадку, за твердженням шведських дослідників, представники конс'юмтаріату не зможуть стати нетократами лише тому, що придбають більш дорогу машину чи більш просторе помешкання, “вони будуть залишатися такими ж безвладними, як і раніше” (с.212).

Отже, роблять слушний висновок шведські дослідники, інформаційне суспільство – це “електронне класове суспільство”, це “суспільство, яке не знає рівності”, це суспільство, де загострюється проблема “зростаючої нерівності” (с.238-239).

Втім, за свідченням О. Барда та Я. Зодерквіста, двері до нетократії, як до класу “нових панів”, “ні для кого не зачинені”. Сюди можуть потрапити і представники конс'юмтаріату, оскільки головним критерієм допуску до нетократії є принцип меритократії, згідно якого “ніщо не визначається заздалегідь, ні походження, ні гроші не визначають твою долю, а лише твій талант і рід занять”. Уточнюючи принцип меритократії, шведські дослідники зазначають: “Походження, статки, стать та колір шкіри не матимуть вирішального значення в інформаційному суспільстві, де особистий статус і вплив визначаються здатністю людини до сприйняття і переробки інформації, рівнем соціального інтелекту, сприйняття та гнучкості”. На їх думку, в майбутньому “механізми меритократичної класифікації будуть все більш досконаліми: всілякий і кожний, у кого вистачатиме таланту та ініціативності... будуть автоматично

просуватися на більш привілейовані позиції у мережеві ієрархії і ставати частиною еліти”. Більше того, з часом розпочнеться “поступова нетократизація конс’юмтаріату шляхом політичної боротьби та впертої праці”. І тим не менш, визначають шведські дослідники, інформаційне суспільство “у низці аспектів залишатиметься більш нерівним і статичним, ніж будь-яке інше”(с.139, 213-243).

Однак, за твердженням О. Барда та Я. Зодерквіста, в інформаційному суспільстві все ж таки існуватиме соціальний прошарок, перед яким двері до нетократії будуть зачинені. Цим прошарком є “капіталісти, яким ніколи не вдасться потрапити до стану нетократів”. Пояснюючи свій такий жорстокий вирок, вони зазначають: “Капіталісти стануть нижчим класом, який буде вовтузитися навколо застарілої, другорядної інформації, в той час як нетократія – мережева еліта – забирає головний приз влади та статусу... Нетократи, звичайно, у кінцевому підсумку, унесуть і фінансові прибутки, попри те, що вони другорядні: кінець кінцем, тільки обрані контролюють знання”... І лише після того, коли від найціннішої інформації буде отримана вся користь, нетократи, з благословіння своєї мережі, можуть продати цю інформацію тому капіталісту, який буде готовий заплатити за неї найбільше. Отже, зауважують шведські дослідники, нетократична влада, яка буде куплена за гроші, не вартуватиме їх, оскільки вона просочиться як пісок крізь пальці у той момент, коли хто-небудь вирішить перетворити свою покупку на капітал. Станеться це тому, що “у владній структурі інформаційного суспільства гроші займають підлегле становище” (с.202-208).

Розвиваючи цю, на сьогодні дещо незвичну і парадоксальну думку, вони зазначають: “Згідно фундаментальним національно – економічним принципам попиту та пропозиції, матеріальна користь більше не є рушійною силою розвитку та мотивуючим чинником людської діяльності... Увага понад усе; суспільство рухається увагою, а не капіталом”. Головне, на їх думку, не капітали, а приналежність до по-справжньому цікавих альянсів – чогось такого, що не купиш за гроші, оскільки гроші вже недостатньо цікаві. Виходячи з цього, робиться наступний висновок: “Тому не буде перебільшенням сказати, що зміна парадигм веде до смерті капіталізму, адже капітал вимушений домагатися уваги, а не навпаки” (с.203).

А далі О. Бард та Я. Зодерквіст висловлюють сум з того приводу, що термін “інформаційне суспільство” з його “інформаційною парадигмою” є на сьогодні досить усталеним і майже загально визнаним. Якби цього не було, зазначають вони, то для характеристики інформаційного суспільства і його парадигми краще б підійшов термін “аттенціоналізм”, що походить від англійського слова “attention”, тобто “увага”. Силкуючись обґрунтувати свою гіпотетичну пропозицію, шведські дослідники стверджують, що по-перше, наступила “епоха аттенціоналізму”, а, по-друге, “увага – це єдина валюта віртуального світу”. Показово, що перше твердження вони винесли в заголовок одного з розділів своєї роботи, а друге - у назву одного з її підрозділів (с. 195-205).

Важко погодитися з деякими вищенаведеними думками і особливо висновками шведських дослідників. По-перше, вони недостатньо, а часом і зовсім не обґрунтовані. По-друге, мало ймовірно, що в наступні десятиліття капітал перестане бути основною рушійною силою і особливо мотивуючим чинником людської діяльності. По-третє, важко повірити в те, що “капіталістам ніколи не вдасться потрапити до стану нетократів”. Тут шведські дослідники знехтували одним з основних правил футурології – ніколи не говори ніколи – особливо щодо довготривалих прогнозів, тим більше про людей, котрі матимуть величезні капітали, за які можна купити і будь-яку інформацію, і будь-які посади чи статус. По-четверте, схоже, що (перефразовуючи М. Твена) розмови про “смерть капіталізму” децю перебільшені і передчасні. Звичайно, в історичному плані він приречений на зникнення, але станеться це нескоро та й багато його основних рис, зазнавши певних трансформацій, продовжуватимуть своє існування і в умовах інформаційного суспільства. До речі, всупереч власним попереднім твердженням шведські фахівці вимушено визнають, що “капіталістична модель” не зникне, а “увійде важливим компонентом у вищу інформаційну систему” (с.212). По-п’яте, меритократичні принципи формування нової владної еліти – нетократії – не містять жодних інновацій. Вони, м’яко кажучи, “запозичені” О. Бардом та Я. Зодерквістом у вже згадуваних М. Янга, П. Дракера та інших вчених без жодних згадок про них самих та їх роботи. По-шосте, згадки про запропонований шведськими дослідниками

гіпотетичний термін “аттенціоналізм”, можна вважати не зовсім доречними, а сам термін не дуже вдалим. Синонімом поняття ”інформаційне суспільство” може стати і вже стає поняття “мережеве суспільство”, що більш ґрунтовно і адекватно відображає сутність нового суспільства, яке щойно формується.

Як вже відзначалося, інформаційне суспільство складається з величезної кількості інформаційних мереж. Тому значний науково-теоретичний інтерес становить саме питання основних рис та взаємовідносин цих мереж. Досить оригінально, але і вкрай суперечливо, тлумачать ці питання О. Бард та Я. Зодерквіст.

За їх твердженням, з яким у цілому можна погодитися, “віртуальне суспільство представляє собою довгу низку мережевих пірамід владної ієрархії”, які утворюють єдину величезну піраміду інформаційного суспільства. При цьому “на нижчому рівні цієї піраміди розташовується конс’юмтаріат, включений у мережу необмеженого споживання, членом якої може стати будь-який бажаючий. Основна діяльність цієї мережі-споживання – регулюється зверху”. Вище над мережею конс’юмтаріату постійно виникають і оновлюються мережі менших розмірів, які конкурують між собою. Це мережі капіталістів, для яких головне – отримання прибутку. До цих мереж мають доступ лише ті, хто має значний капітал. А на вершині ієрархії лише ті, які “мають можливості привертати до себе увагу”, тобто ті, “хто має знання і мережу корисних зв’язків, які можуть бути корисними для даної конкретної мережі. І саме тут на верху ієрархії розташований “правлячий клас нетократів”. На завершення свого аналізу, О. Бард та Я. Зодерквіст роблять наступний висновок: “Так дбайливо сконструйована безжалісна структура мережевої влади, в якій найбільш ексклюзивна мережа, доступ до якої належить еліті нетократії, розташована на її вершині”(с. 124).

Цей висновок, на відміну від багатьох інших є, на наш погляд, досить коректним. Структура мережевої влади дійсно сконструйована вдало і є достатньо безжалісною по відношенню до конс’юмтаріату.

Найбільший науковий інтерес тут становить нетократична мережева система. Приступаючи до її більш ґрунтовного аналізу, наголосимо, що “нетократи утворюють мережі вищих рівнів, в яких

концентрується влада і вплив”. Але, якщо вірити шведським дослідникам, “нетократична мережева піраміда створюється не з метою використання влади” і взагалі вона не створюється у звичному розумінні цього слова, а “виникає внаслідок розвитку технологій та природного відбору”. До того ж, вона “нездатна забезпечити контроль, необхідний для захисту певних специфічних інтересів”. Принцип побудови і діяльності нетократичної мережевої піраміди – “скоріше децентралізація, ніж будь-яка централізована концентрація влади”. І що характерно, ця піраміда ніколи не буває у рівновазі, співвідношення та взаємовідносини сил у середині її постійно змінюється, тобто влада походить з тимчасових, нестабільних, аморфних альянсів, а не з якоїсь конкретної географічної точки чи усталеного конституційного утворення. В таких умовах, слушно наголошують шведські фахівці, владу взагалі стане неймовірно важко локалізувати, і тому стане ще важче її критикувати та боротися з нею. Однак, уточнюють вони, “той факт, що влада стає все більш абстрактною і непомітною, не означає, що вона зникає чи послаблюється, скоріше навпаки”(с.197-198).

Головну легальну адміністративну роль у кожній нетократичній мережі відіграватиме вже згадуваний куратор, який виконуватиме функції “наглядача Мережі”. У середині нетократичної мережі існуватиме власна кураторська мережа (такий собі “еквівалент Інтерполу в інформаційному суспільстві”), одне із завдань якої полягатиме у збиранні інформації про “неблагонадійних громадян”. А щоб уникнути небезпеки олігополії кураторів, тобто віртуальної форми влади меншості з її високою концентрацією та з високим рівнем корупції і свавілля, в інформаційному суспільстві, за твердженням О. Барда та Я. Зодерквіста, буде заохочуватися та всіляко підтримуватися “конкуренція між самими кураторами та їх мережами”. Водночас “громадяни Мережі” будуть значною мірою контролювати самих себе, оскільки їх “гнучкість і адаптивність окупляться в інформаційній системі покарань і заохочень” (с.189).

Однією з характерних рис нетократичної мережевої системи стане те, що куратори виступатимуть у ролі і поліцейського, і обвинувачувача, і судді, а в постійно мінливій мережевій системі буде не можливо створювати формальні закони. І взагалі, прогнозують

шведські дослідники, “суди і парламенти скоро побачать, як знецінюються їх влада і статус”. Але анархії, за їх твердженням, не буде, оскільки “правила гри” в мережі будуть побудовані на зарозумілій системі т.зв. “нетикету”, тобто “професійній етиці мережевого суспільства” (с. 188-193).

Вартують уваги і твердження шведських фахівців про те, що нетократія та її вищі функціонери - куратори – виходять на арену політичного життя “разом зі свіжим текстом закону, який постійно змінюється”. А якщо у когось з членів мережі виникнуть сумніви щодо правил гри, які походять від кожного окремого куратора, їм не залишиться нічого іншого окрім того, щоб “підкоритися іншому куратору”, оскільки “всі куратори разом утворюють свою мега-мережу для захисту влади своєї групи”. (с. 192).

Підсумовуючи наведене, шведські дослідники, зазначають: “Так нова каста правителів захопить владу і заволодіє її мовою, за допомогою якої й управлятиме інформаційним суспільством”. Відмінності стратегій капіталістів і нетократів у боротьбі за владу, на думку О. Барда та Я. Зодерквіста, полягають у тому, що куратори повною мірою усвідомлюють наслідки інтерактивності та їх нерозривних зв’язків з владою. Тому куратори не будуть диктувати “своїм підданам”, що робити, вони “будуть вести з ними бесіду”. (с. 192).

В останнє, тобто доброзичливе ставлення кураторів, цих “аристократів нової епохи”, до своїх підлеглих, важко повірити. Адже навіть у взаємовідносинах між собою куратори досить часто поведуться не аристократично. Як свідчать самі ж шведські дослідники, “нові володарі-дистриб’ютори інформації, куратори – готові горлянку один одному перегризти” у боротьбі за “найвищу довіру для своєї мережі та шанси на успіх для себе”. (с. 208).

Не кращі стосунки і між окремими нетократичними мережами. За твердженням О. Барда та Я. Зодерквіста, суспільний статус мереж визначається тим, наскільки добре виконують свої професійні обов’язки “куратори-арбітри смаку та меретикету”. Оскільки куратори, в свою чергу, конкурують між собою на мережевому ринку, вони повинні постійно займатися рекламою власної мережі й переконувати людей в її перевагах, а також переманюванням членів інших мереж. Кожне вдале рішення може призвести до вагомих успіхів, у

той час як кожне невдале рішення може призвести до руйнівних наслідків і для кураторів, і для їх мереж, їх репутації і довіри до них. Все це призводить до таких стосунків між різними нетократичними мережами, які шведські фахівці порівняли зі стосунками між хижакками. “Гонка озброєнь”, зазначають вони, не припиняється ні на хвилину – якийсь хижак стає сильнішим, його жертва волею-неволею навчається різним хитрощам і швидкому бігу, його конкуренти серед хижаків вимушені вдаватися до заходів у відповідь. “Мережа X переходить у наступ, внаслідок чого мережі Y та Z вимушені переходити у контрнаступ. Будь які зміни призводять до наслідків, які неймовірно важко передбачити...” (с. 198-200, 210-211).

Проблемами утримання ситуації під контролем, на думку О. Барда та Я. Зодерквіста, займатиметься т. зв. “глобальний метакураторіат”. Він, по-перше, буде “найвищою мережею в мережевій піраміді кураторів”, по-друге, стане “наймогутнішою установою нетократичного суспільства”; а по-третє, виконуватиме роль “всесвітнього уряду інформаційної ери”.

Підсумовуючи свої міркування і прогнози, шведські дослідники зазначають: “Кураторська мережа замінить державу в її ролі верхньої влади і верховного провидця. Мережевий етикет замінить собою закон і порядок у міру того, як основні види людської діяльності все більше переміщуватимуться у віртуальний світ, водночас авторитет і вплив держави зйдуть нанівець у зв’язку зі скороченням податкових надходжень та національних кордонів. Куратори візьмуть на себе функції держави щодо контролю за дотриманням норм моралі, виключаючи порушників мережевого етикету із привабливих мереж.

Виключення з мережі, обмеження доступу до інформації та інші форми обмежень членських привілеїв будуть нетократичними методами залякування та контролю за інакомислячими. Жорсткі обмеження віртуальної мобільності стануть еквівалентом ув’язнення.” І тим не менш, стверджують вони, “інформаційне суспільство не є тоталітарним.” (с. 211).

Важко та мабуть і не потрібно робити тут якісь коментарі. Майбутнє інформаційне мережеве суспільство в зображенні О. Барда та Я. Зодерквіста постає досить непривабливим і значною мірою

небезпечним. Тепер стає зрозумілим, чому ця їх праця викликає у частини читачів “жах і відразу”, про що вже йшлося.

Уявлення про майбутнє мережеве суспільство ще більше псуєть прогнози шведських дослідників щодо майбутніх конфліктів та громадянських війн. За їх твердженням, з яким можна погодитися, нові принципи класового поділу в інформаційному суспільстві, зростаючий розрив у статусі й становищі вищого класу – нетократії та нижчого класу – конс’юмтаріату призведуть до послаблення стабільності та “серйозного зростання насилля”, зокрема, до посилення “руху спротиву з боку конс’юмтаріату”. Однак, цей спротив страждатиме від хронічного браку лідерів, оскільки потенційних талантів буде постійно поглинати нетократія. Споживачам-бунтівникам не вистачатиме освіченості й дисципліни робітничих рухів минулого, а також довготривалої мети. Все це призведе до того, що споживачі-заколотники ніколи не зможуть підняти своїх соратників на боротьбу під гаслом “Нам належить майбутнє!” Повстанці “хизуватимуться своїм занепадом, регресивністю та ненавистю і до сьогодення, і до майбутнього”. У той час, як нетократи “намагатимуться підкорити світ”, конс’юмтаріат “повертатиметься спиною до ворожого середовища” і буде щасливим, завдавши йому шкоди. Пасивний спротив конс’юмтаріату полягатиме “у відмові грати будь-яку роль в інформаційному суспільстві”. Активний же спротив відбуватиметься у формі “запеклих демонстрацій” включно із застосуванням насилля, оскільки лише останнє “може примусити правлячий клас прислухатися” до вимог конс’юмтаріату.

За твердженням О. Барда та Я. Зодерквіста, наслідки всього цього “будуть драматичними, але не ефективними”, оскільки ресурси конс’юмтаріату досить обмежені. Втім, шведські дослідники не виключають і спалахів громадянської війни. “Справжня класова війна в інформаційному суспільстві, - зазначають вони, - стане можливою, тільки тоді, коли заколотники конс’юмтаріату заручаться підтримкою поза власних лав”. Це може статися лише тоді, коли “нетократична псевдоедність затріщить по швах”. У цьому випадку можуть з’явитися “могутні антинетократичні мережі: несвященний союз революційних головорізів конс’юмтаріату та зрадників класу нетократів”. І саме між цими “альтернативними, жадібними влади

ієрархіями та справжньою нетократією розгорнуться основні битви громадянської війни інформаційної ери, яка вестиметься у формі стихійних і потенційно небезпечних сутичок” (с.244-246).

Такими (у вкрай стислому викладі) є основні положення концепції нетократії висунутої О. Бардом та Я. Зодерквістом. Можна по різному ставитися до сутності та принципів функціонування нетократії, тобто нового, прийдешнього типу влади та владних відносин, а також до її позитивних рис та гіпотетичних загроз. Але, не варто, мабуть, їх ігнорувати. Попри свою дискусійність і суперечливість, концепція нетократії містить чимало положень, які вимагають посиленої уваги, ґрунтовного дослідження і всебічного обговорення на шпальтах наукових видань.

¹ Див.: Дайзард У. Наступление информационного века //Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.

² Див.: Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.

³ Див.: Tsagarousianou R., Tambini D., Bryan C. Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civic Networks. – L., 1998.

⁴ Див.: Hague B., Loader B. (eds). Digital Democracy: Discourse and Decision-Making in the Information Age. – N.Y., 1999.

⁵ Див.: Becker T., Slaton C. The Future of Teledemocracy. – Westport, 2000.

⁶ Див.: Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford, 1996; Kamarek E., Nye J. Democracy. Com: Governance in a Networked World – Hollis, 1999; Barney D. Prometheus Wired: The Hope for Democracy in the Age of Network Technology. – Chicago, 2000; Barney D. The Network Society. – Cambridge, 2004;

⁷ Див.: Bard A., Soderqvist J. Netocracy. The New Power Elite and Life after Capitalism. – L., 2002.

⁸ Див.: Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. – Санкт-Петербург, 2004.

⁹ Тут і далі по тексту матеріал і цитати за: Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. – Санкт-Петербург, 2004. Номера сторінок цієї праці вказано в дужках даної статті.

Лариса Нагорна

ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА: СТАН І СТАТУС

У одній з останніх праць І.Ф. Кураса виразно простежується нова постановка питання про співвідношення політики і мови і у цьому контексті – про усвідомлення суспільних наслідків тієї чи іншої мовної стратегії держави. Мовну атмосферу в суспільстві, доводив він, визначають не стільки культурна вага кожної з використовуваних мов, скільки контекст соціального буття і міра втручання політичних сил. На неї активно впливають, крім суто політичних, три групи соціальних факторів: ті, які відбивають історичні реалії, ті, які відображають сучасні спрямування країни і ті, які детермінуються чинниками загальносвітового розвитку¹. Ясно, наскільки складним є політико-мовний контекст у тих країнах, чий розвиток був деформований тривалим перебуванням у складі чужорідних державних організмів і пов'язаними із цим асиміляційними і акультураційними процесами.

Не можна не бачити і того, наскільки ускладнили сучасний загальносвітовий етнокультурний контекст спрощені підходи до аналізу феномена полікультурності і сприйняття етнічності крізь призму групової суб'єктності. Сумний досвід СРСР та інших поліетнічних держав, які впроваджували у соціальну практику гіпертрофоване одержавлення етнічності, нічого не навчив прихильників протекціоністських афірмативних заходів (які іменуються також “позитивною дискримінацією”). Вразливість інтеграційних стратегій, які використовують як функціональну основу механізми компенсації за ознакою етнічності, вже відчули на своєму досвіді не лише американці, але й французи. Природа відчуження, що будується на етнічному фундаменті, важковловлювана, досить часто ірраціональна. Але одна закономірність виразно простежується: постійне педалювання в суспільстві мотивів “упослідженості” тієї чи іншої етнічної групи, “боротьби мов” і т.п. посилює відчуженість і може обертатися політичним розмежуванням і соціальними збуреннями.

У світлі сказаного очевидно є потреба у субдисципліні чи принаймні у науковому напрямі, який би спеціально вивчав взаємодію

мови, політики, етнічності. Такий напрям з'явився у 90-х роках минулого століття і дістав назву політичної лінгвістики. Російські дослідники Н.М. та Л.М. Мухарямови визначають політичну лінгвістику як субдисципліну на стику політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного життя суспільства). Її предметом виступає уся сукупність політико-мовних відносин, увесь спектр політичних вимірів мовного життя суспільства і мовних вимірів політики². Політична мова в її інтерпретації розглядається не лише як інструмент описання тих або інших політичних явищ, але й як чинник активного впливу на політичний процес шляхом формування ціннісних настанов і поведінських стереотипів. Сучасні уявлення про взаємодію політичної і мовної практик ґрунтуються на визнанні самоцінності пропонованих лінгвістикою методів дослідження мовної діяльності, насамперед методів контент-аналізу та дискурс-аналізу.

Як і багато інших нових субдисциплін, появою яких ознаменувався кінець ХХ ст., політична лінгвістика з'явилася не як спеціалізована галузь політології чи лінгвістики, а на міждисциплінарному стику, в ході інтеграції здобутків не лише цих двох галузей знання, але й напрацювань політичної філософії, політичної антропології, етнології, соціології, соціальної психології, культурології та інших суміжних галузей. Необхідність її виокремлення у відносно автономний науковий напрям на рубежі тисячоліть була продиктована кількома обставинами. По-перше, лінгвістична наука відчула своєрідну внутрішню потребу в тому, щоб збагатити власну теорію аналізом реального функціонування мовних систем. По-друге, в політичних науках відчутно виявився вакуум, пов'язаний не стільки з браком аналітичних розробок політичного мислення й політичної поведінки, скільки з явною недостатністю аналізу політичних дискурсів і текстів ЗМІ для моніторингу різних тенденцій у сфері суспільної свідомості. По-третє, тут мало місце своєрідне соціальне замовлення: дедалі більша схильність політиків до маніпулювання свідомістю диктує необхідність активного втручання мислячої частини суспільства у сферу політичних комунікацій. Новітні теорії впливу, які досліджують механізми варіативної інтерпретації дій-

сності в ході функціонування мовленнєвих систем, методи мовного впливу на аудиторію, здатні лише частково задовольнити потребу в науковому аналізі сучасних маніпулятивних технологій.

Чому ж нова субдисципліна, ледь виникнувши, за висновком Л. Мухарямової, переживає “певну інноваційну кризу”³³? Дефіцит визнання у спільноті політологів не зменшується, хоч уже є чимало спеціальних праць із цієї проблематики. Якоюсь мірою дається взнаки незадоволення політологів станом справ у “лінгвістичному мейнстрімі”. На пострадянському просторі все ще не усвідомлюється той тісний зв’язок мови й політики, який у західній традиції виражається категорією “політика мови” (politics of language). Англійською мовою досить легко передати відмінність між “політикою мови” (як особливим сегментом політичної сфери) і мовною політикою (language police) – як стратегією держави у мовній галузі. Ні українською, ні російською мовою передати цю відмінність неможливо – у нас одним терміном “політика” позначається те, для чого в англійській мові існує аж чотири поняття – politics (політична сфера), polity (політичний лад), policy (політичний курс), public policy (підконтрольна громадськості сфера політичного управління). Упередженість проти поняття “політика мови” тому й існує у слов’яномовному середовищі, що його важко відмежувати від спорідненого, але значно вужчого поняття “мовна політика”.

Тим часом, якщо всерйоз говорити про предмет політичної лінгвістики, то ним, власне і є “політика мови” – увесь спектр політико-мовних відносин, починаючи від мовного планування і кінчаючи свідомим маніпулюванням мовними формами у політичних цілях. Мова політики і політизація мови, політичний дискурс і ідеологічний процес, мова як інструмент гегемонії і мова як предмет політичних спекуляцій – перелік аналогічних концептів легко продовжити. А термінів типу “лінгвіцизм”, “лінгвоетатизм”, “мовний імперіалізм”, “лінгвіцид”, “лінгвістичний дирижи́зм” і їм подібних запущено у науковий обіг уже чимало.

Україна відчуває особливо гостру потребу у з’ясуванні ролі мови як об’єкта політики і ролі політики у мовному менеджменті. Болючі для країни проблеми подвійної ідентичності, “малоросійства”, двомовності мають своїм підґрунтям як історичну традицію,

так і мовне регулювання політичними засобами. У свій час горезвісне “нав’язування етнічності” у політиці правлячої партії зумовило домінування в Україні примордіалістського бачення етнічності – з фіксуванням групової належності людей до сталого культурного типу. І хоч засади примордіалізму в останні роки істотно розхитані конструктивістськими підходами і практикою мультикультуралізму, належність до певного етносу лишається головним критерієм групових інтересів і відповідних групових ініціатив. З принципового несприйняття мовно-культурної складності впливає на практики підміна ідеї полікультурного соціуму суб’єктивними політичними побудовами на основі моноцентризму – чи то українського, чи то російського.

Чим пояснити сталість сприйняття етнічності крізь призму групової суб’єктності? Якоюсь мірою тяжінням політичних еліт до спрощених підходів у традиційно позитивістському дусі – з констатаціями типу “так історично склалося”. У такий спосіб легше відбувається адаптація складного етнокультурного контексту до масової свідомості – з наполегливим пошуком етнічного змісту національної ідеї, поділом націй на “корінні” й “некорінні”, антиколоніальними конотаціями тощо. Ідеал монокультурності настільки міцно заглиблений у пласти свідомості, що сприймається як відновлення справедливості, подолання впливу травмуючого історичного досвіду. Етнопартикулярні моделі у своєму крайньому вияві межують із ксенофобією, із сприйняттям росіян в Україні як “окупантів”. Одночасно відбувається ритуалізація “етнічної самобутності”, яка часто використовується демонстративно – як символ лояльності до влади.

На яких засадах має будуватися “політика мови”, щоб уникнути обох крайнощів – і надмірної політизації етнічності, і ущемлення глибоко закорінених у пласти свідомості етнічних почуттів? Теоретична і прикладна етнополітологія має безспірні досягнення у царині узгодження інтересів етнічних меншин із функціональними принципами сучасного громадянського суспільства і з діючими правовими нормами. Але фактом є і те, що вона доклала зусиль і до легітимації популярних у певних суспільних колах етноцентристських настанов. Їй так і не вдалося запропонувати дійові механізми

інтеграції кримських татар в українське суспільство, домогтися вправлення очевидних перекосів у законодавчому трактуванні “корінних народів”. Зрештою, вона зупинилася і на порозі досить вдало розпочатого дослідження багатоскладовості українського суспільства й вироблення відповідної політичної стратегії. Заплутаною до безмежності виявилася проблема переваг і вад двомовності.

Здається, що продуктивний шлях розв’язання цих і подібних проблем можливий саме в руслі політичної лінгвістики. Маючи яскраво виражений міждисциплінарний характер, вона здатна інтегрувати здобутки етнополітології, соціолінгвістики, етнолінгвістики, інтерлінгвістики, лінгвістики тексту, наративного аналізу, стилістики, риторики. Якщо у XIX ст. мовознавство виявляло особливо тісні зв’язки з філософією, психологією, біологією, то у XX ст. воно виявилось найбільш дотичним до політико-ідеологічної теорії і практики. Навіть у тому вигляді, в якому політична лінгвістика існує сьогодні, вона здатна своїми методами здійснювати всебічний аналіз мовних комунікацій. Осмислення мовного існування людини і її ідентифікаційних уподобань, теоретичне моделювання політичних дискурсів, аналіз особливостей політичної мови, вивчення вербальних і риторичних стратегій у політичній діяльності – це ще далеко не повний перелік можливостей, які відкриваються на шляху розвитку політичної лінгвістики.

Чим можна пояснити обережність політичної науки щодо освоєння лінгвістичних напрацювань? Якоюсь мірою тут діє природний страх перед своєрідною модою на міждисциплінарність: нові наукові напрями на наукових стиках проростають, як гриби після дощу. Існує природне побоювання, що внаслідок змішування різнорідних об’єктів дослідження міждисциплінарність може обернутися своєрідною недодисциплінарністю. Політологів не можуть не насторожувати спроби редукції дискурсу цілепокладання тільки до мовних його проявів, як і недостатня компетентність чисто лінгвістичного аналізу політичних текстів. Але головне тут, очевидно, у певному незбігу прикладних завдань політології мови і лінгвістики політики (політичної філології). Для політолога важливо насамперед з’ясувати природу і сутність мовної і “навколо мовної” політики як сфери політичних комунікацій. Для лінгвіста – проаналізувати політичний

дискурс як систему риторичних прийомів і як мистецтво, яке може бути спрямоване не лише на суспільне благо, але й на маніпулювання масовою свідомістю.

Утруднюють “рух назустріч” і різні техніки емпіричного дослідження, як і різні методи, застосовувані в політології та в лінгвістиці. Політологія фокусує увагу на аналізі політичного мислення політиків за даними притаманної їм специфічної мови, а також на моніторингу свідомості за політичними текстами; цікавить її також уся сфера політичної міфотворчості і мовного маніпулювання. Тому вона віддає перевагу методам контент-аналізу і методикам когнітивного картування. Лінгвістика разом із семіотикою тяжіють до проблем моделювання політичного дискурсу – виявлення механізмів народження політичних текстів, характеристик мовної поведінки політика, вербальних і риторичних стратегій, меж і прийомів метафоризації. Тому їх особливо приваблюють методи дискурс-аналізу.

Якщо така неузгодженість прикладних цілей справді існує, то долати її варто за рахунок включення у сферу політичної лінгвістики напрацьовань сучасної етнополітології. Адже саме етнополітологія перебуває в епіцентрі міждисциплінарних досліджень, спрямованих на виявлення атрибутів і соціокультурних смислів етнічності і мови, як і механізмів взаємодії етносів та влади. Вона здатна дати політичній лінгвістиці відправну систему координат для аналізу мовних прав людини, мовної взаємодії, етнічної й національної ідентичності, етнолінгвістичного сепаратизму і багатьох інших проблем, що стосуються політико-правових аспектів регулювання мовної сфери. Мовний дискурс, пошук політики у мові і мови у політиці – це прерогатива саме цієї галузі знання, а базова в етнополітології категорія ідентичності виступає водночас одним з центральних аспектів теорії дискурсу. Ніяка інша наукова дисципліна, крім, можливо, соціолінгвістики, не має такого ресурсу впливу на мовні процеси, як етнополітологія. Якщо в Україні буде нарешті своя політична лінгвістика (а в країнах Заходу і в Росії вона вже дістала науковий статус), то вона відразу ж ділитиме своє предметне поле з етнополітологією. Неможливо переоцінити її значення для визначення пріоритетів у такій складній і дражливій сфері, якою є задоволення мовно-культурних потреб національних меншин і етнічних груп.

З другого боку, політична лінгвістика, що вже має власний арсенал засобів аналізу політико-мовних явищ, вкрай потрібна саме етнополітології. Адже остання є однією з небагатьох наук, в яких сутнісне наповнення основоположних термінів – нація, націоналізм, національна ідея – є не просто розмитим, але й таким, що допускає протилежні трактування.

Для чіткого визначення предметного поля політичної лінгвістики важливо мати на увазі той факт, що мовна політика ніде в світі не є “чистою інженерією” – вона входить своїм корінням у світ ментальностей, ідентичностей і тому не є мотивованою лише відносинами влади і власності. З другого боку, відкриваючи тим чи іншим політичним силам доступ до позицій престижу і впливу, до ресурсів (у тому числі символічних), вона сама є чинником активного впливу на ідентифікаційний простір. Тому політична лінгвістика може активно розвиватися лише за умови, що в полі її зору постійно перебуватимуть не лише суто мовні проблеми, але й далеко ширші за своїм соціальним наповненням проблеми етнічності й національної ідентичності. Вона відстоїть своє право на існування лише у тому разі, якщо рівною мірою досліджуватиметься і вплив мови на політику, і вплив політики на мову та всю етнічну сферу.

Значення політичної лінгвістики для системи політичних наук полягає у прокладенні шляхів для застосування у цій системі семіотичного пізнавального інструментарію. Вона заповнює лакуну, яка утворилася внаслідок відсутності у політології методів дослідження дотичних до політики дискурсів – дискурсу ціледосягнення, дискурсу політико-мовного спілкування, аналізу політичних текстів тощо. Не варто бачити в політичній лінгвістиці панацею, але й можливості знаходження компромісів у руслі пропонованих нею підходів ігнорувати не слід.

Очевидно, що метод дискурс-аналізу цілком придатний для характеристики впливу ідеологічних схем і політичних технологій на взаємодію культур і мовне спілкування. Суцільний аналіз політичних текстів може виявитися вдячним дослідницьким полем для виявлення механізмів використання мови як знаряддя боротьби за владу і статус. А розгляд конфліктів крізь призму ідентифікаційних криз (викликаних поміж іншим неспроможністю дискурсів викону-

вати консолідуючу функцію), здатен істотно збагатити сучасну конфліктологію.

Не меншою мірою очевидні можливості політичної лінгвістики у розвінчанні модних і досі пошуків якоїсь трансцендентної “історичної правди”. Підхід до історичних джерел як до текстів, створених живими людьми зі своїми суб’єктивними уявленнями про дійсність, може наблизити сучасного соціогуманітарія до усвідомлення: реконструкція “об’єктивної” історії неможлива в принципі. По суті, історик досліджує не суму фактів, а суму різних словесних інтерпретацій цих фактів. І чим більш розколотою є історична свідомість, тим проблематичнішим є наближення до істини.

Можна з упевненістю твердити, що у загальносвітовому контексті політико-лінгвістичний аналіз своє місце в системі лінгвістичних наук уже визначив. Зустрічний рух з боку політології йде важче, але у багатьох країнах цей “шлях назустріч” пройдений. Україна відстає, і це відставання уже гальмує осмислення складних процесів, що відбуваються на полі перетину політики, культури й мови. Недосить активне втручання політологів у сферу політико-мовної взаємодії сприяє збереженню “монополії на істину” в руках тієї частини мовознавців, яка подає складний процес культурної взаємодії української і російської етнічних спільнот в Україні у категоріях “боротьби мов”. Взаємовідносини мови й політики в Україні виявляються при цьому не стільки предметом наукового осмислення, скільки полем для зведення рахунків з “колоніальним минулим”. Проблеми культурної ідентичності, які у світовій соціогуманітаристиці становлять фокус людинознавчих досліджень, в Україні поки що перебувають на маргінесі наукового знання.

Чи з’явиться в українському суспільстві найближчим часом попит на політичну лінгвістику і які є можливості його задоволення? На наш погляд, цей попит перебуватиме у прямій залежності від темпів формування громадянського суспільства і системи зворотного зв’язку між владою і соціумом. Суспільство має бути зацікавленим у дослідженнях стану політичної мови, щоб заблокувати або принаймні зменшити до мінімуму можливості політичного маніпулювання. З другого боку, воно не може бути байдужим до “мовних ігор”, що поляризують соціум, бо градус цієї поляризації вже й так

“зашкалює”. Інша річ, чи готове суспільство, розігрите політичними пристрастями, до адекватного сприйняття висновків науки? Адже в ньому завжди є великий процент людей, з тих чи інших (найчастіше ідеологічних) причин зацікавлених у псевдонауці й міфотворенні.

Залишається сподіватися на те, що суспільство невдовзі усвідомить безперспективність протистояння і необхідність конструктивної взаємодії. А держава повернеться обличчям до наук про суспільство і фінансуватиме не лише оплату праці, але й створення наукової інфраструктури – банків даних, електронних бібліотек, масштабних соціологічних досліджень, повноцінне інформаційне й технічне забезпечення наукових розробок. У міру того, як на цій основі формуватиметься висока культура комунікацій, діалогу і полілогу, виникатиме нове розуміння солідарності і соціальної взаємодії. У таких умовах політична лінгвістика не тільки здобуде права громадянства, але й виявиться “затребуваною” кожною із взаємодіючих політичних сил. У всякому разі, вже сьогодні очевидно, що чітка артикуляція їхніх позицій прямо залежить від культури суспільного діалогу і оволодіння методами діалогічної етики. Суспільство має бути кровно зацікавлене у тому, щоб сфера мовно-культурних відносин перестала бути ареною політичних спекуляцій.

¹ Курас І.Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. – К., 2004. – С.411–412.

² Мухарямов Н.М., Мухарямова Л.М. Политическая лингвистика как научная дисциплина // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 44 – 45.

³ Мухарямова Л.М. Политическая лингвистика: становление понятийного аппарата // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2004. – №3. – С.27.

Євген Перегуда

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ, ПРАВА І ЗАКОНУ ЗА УМОВ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Перебіг процесів реформування в Україні та інших державах свідчить, що проблема співвідношення політики та права дедалі загострюється. Шириться тенденція, яку вчені називають “політизацією правових норм”¹. Це налаштовує на думку, що проблема

взаємозв'язку політики та права виходить за межі виключно конституційних засад суспільного і державного життя. Проте вказана тенденція не є новацією останніх часів. Термін “політичне право” знаходимо у працях Ж.-Ж.Руссо², В.Старосольського³ та ін.

Політику визначають як “сферу діяльності в соціально-диференційованому суспільстві”, осердя якої є “відносини і дії, пов'язані з завоюванням, утриманням і використанням державної влади, участю у формуванні такої влади, у визначенні форм, завдань і змісту її діяльності”⁴. Водночас у суспільстві, яке характеризується дедалі більшим залученням мас до політики, поняття “політична влада” не лише не збігається з поняттям “державна влада”, а й щодалі більше розходиться з останнім.

Право є “системою встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу”⁵. Отже, правові норми не лише встановлюються, а й санкціонуються. В останньому випадку вони виступають як зовнішнє стосовно держави явище. Цей аспект об'єктивується у розрізненні понять “позитивне право”, як “офіційний державний інститут, виражений у чинних, забезпечених владою законах та інших юридичних актах”⁶, та “природне право”.

Проблема співвідношення політики та права акумулює в собі багато інших проблем. Зокрема, це стосується зв'язку між державою та правом. Є два основні підходи до його з'ясування. Школа юридичного позитивізму трактує право як похідне від держави, отже, налаштовує на думку про пріоритет політики та й навіть адміністрування над правом. Адже держава є головним інститутом політичної системи, і саме вона забезпечує не лише прийняття правових актів, а й їх дотримання.

І все ж цей підхід не спроможний повністю пояснити історично-конкретне співвідношення держави і права, права і політики. Хоча б тому, що становлення правової системи відчуває на собі вплив правових норм, які історично та логічно існують до становлення держави і лише санкціонуються останньою.

Ще один недолік полягає у складності реалізації цієї концепції за сучасних умов. Продемонструвати це можна на прикладі став-

лення російських учених до проблеми дотримання прав і свобод людини в процесі боротьби з тероризмом, зокрема в Чечні. Окремі правознавці наголошують на тому, що стосовно противника діють “закони військового часу”, а права та свободи людини мають застосовуватися лише щодо мирного населення та полонених. Але сучасні війни відрізняються від війн минулого. Солдат супротивника певний час може поводити себе як мирний мешканець, а в інші періоди ставати до лав воєнізованих підрозділів. З іншого боку, успіх у сучасній війні залежить не лише від озброєнь, а й значною мірою від підтримки населення. Неможливість проведення жорсткої межі між озброєним супротивником та мирним населенням робить зазначену концепцію неможливою до застосування.

У рамках школи природного права, навпаки, наголошується на тому, що “в праві встановлюється та задається структура політичної системи, а також містяться інститути, які покликані запобігати виникненню можливих колізій у процесі взаємодії різноманітних елементів політичної системи між собою”.⁷ Отже, з постулатів цієї школи випливає пріоритет права над політикою.

Водночас абсолютизація цієї концепції також не дасть змоги дослідити особливості співвідношення держави і права, зокрема, у суспільстві, яке змінюється. Організуючий вплив права на політику може бути ефективним і неефективним. Не кожний закон є правовим явищем. Наприклад, функцією прийнятого в роки перебудови закону про процедуру виходу республік із СРСР було сприяння реалізації права народів на самовизначення. Насправді закон ускладнював процедуру і, по суті, перешкоджав реалізації права.

Проте, коли йдеться начебто про невідповідність закону і природного права, все більш-менш зрозуміло. Складніше, коли закон відповідає нормам останнього, але практика його реалізації спотворює закон. Так, Конституція СРСР 1936 р. формально була демократичною, проте це не завадило становленню одного з найбільш жорстоких режимів.

Таким чином, ані позитивістська концепція, ані школа природного права не здатні самотужки пояснити конкретно-історичний характер взаємозв'язку між державою та правом. Кореляція зазначених підходів ускладнюється особливостями суспільної трансфор-

мації, становленням системи міжнародного права, нерівномірністю розвитку складових міжнародного співтовариства.

До сказаного слід додати ще одну важливу проблему – тлумачення права. Оскільки право віддзеркалює суспільні відносини через посередництвом свідомості суспільства, доцільно припустити, що закон може по-різному інтерпретуватися суб'єктами. Та й не лише правові акти потребують тлумачення, а й “природне право” як об'єктивація суспільного консенсусу з приводу поняття справедливості.

У співвідношенні політики і права акумулюється й проблема відносин між державою та громадянським суспільством. Окремі дослідники, вважаючи, що “як в логічному, так і в історичному розвитку поява громадянського суспільства передуює виникненню держави”, і водночас зауважуючи, що громадянським суспільством є сукупність приватних відносин між індивідами, що регулюються цивільним чи приватним правом, наштовхуються на суперечність: яким чином у громадянському суспільстві виникає право, якщо держави ще немає? Відповідь, яку вони намагаються дати, полягає у тому, що діючі у громадянському суспільстві норми не набувають ознак загальності. Таким чином, вперше пріоритет загального над одиничним в юридичній формі закріплюється саме у державі. Проте з історії можна навести численні приклади, коли встановлені чи санкціоновані державою норми були недовірними поза межами політичних еліт, натомість неписані норми суспільного життя виявляли ознаку загальності.

Отже, право не можна назвати зовнішнім по відношенню до суспільства загалом. Воно є продуктом суспільної діяльності людей, реалізації ними спільних інтересів. Право акумулює суб'єктивні уявлення людей про те, як має бути влаштоване їхнє життя.

С. Алексєєв стверджує, що на перших етапах право виступає як продукт державної діяльності, але поступово набуває самостійного статусу, крокуючи від права сильного до гуманістичного права сучасного громадянського суспільства⁸.

Не можна погодитися з думкою про те, що спочатку право було лише продуктом державної діяльності. На ранніх етапах розвитку держави і права прадавнім нормам віддавалася перевага порівняно

з правовими новаціями⁹. Тобто звичаєве право лише санкціонувалося державою. Проте в даному випадку для нас більш цікава думка російського вченого щодо об'єктивації права в процесі суспільного розвитку. Логіка об'єктивації зумовлюється становленням суб'єкту правотворчості. У первіснообщинному суспільстві таким суб'єктом виступали сусідська община, плем'я. Перші елементи політичної влади, які виникають тоді, є продуктом функціонування племені, як і звичаєве право. Проте поступово ці елементи “відділяються” від “базового” племені. Виступаючи як знаряддя пануючих груп, вони усвідомлюють розбіжності своїх інтересів з інтересами спільноти, породженням якої вони були.

Таким чином, спільнота більш високого, масштабного рівня відчужує інтереси спільноти нижчого рівня. Формально-логічно можна було б стверджувати, що інтерес першої включає інтереси останньої. Насправді така органічність проявляється далеко не завжди, оскільки розвиток спільнот відбувається нерівномірно, а тому діалектика співвідношення інтересів часто досягається шляхом нав'язування уявлень, зокрема щодо правової системи, менш розвиненій одиниці.

З розвитком глобалізаційних процесів становлення суб'єкта правотворчості починає добігати об'єктивної межі. Таким суб'єктом поступово постає людство. Інструментами останнього були Ліга націй, ООН, інші міжнародні структури. Його діяльність була об'єктивована у Декларації прав людини 1948 р. та інших міжнародних актах.

Отже, процес об'єктивації права зумовлений поступовим долаттям суперечності між цілим і частиною, між суб'єктом та об'єктом правового регулювання.

Поступовість процесів глобалізації означає, що розвиток чинників, які визначають правосвідомість та наповнення правових норм, відбувається нерівномірно. Нерівномірність веде до суперечностей, врахування яких важливе.

По-перше, конкурують системи права, які претендують на глобальний статус. Найбільш яскраво це простежується у конкуренції систем, головними носіями яких виступають, з одного боку, західний світ та “офіційні” міжнародні організації, з іншого, ісламський

фундаменталізм. Проте це не єдина можлива лінія конкуренції. Вже сьогодні передрікають різке зростання протиріч між “західною” та китайською цивілізаціями.

По-друге, виникає протиріччя між міжнародним правом та національними правовими системами, яке виступає як протиріччя між цілим та частиною, навіть тоді, коли окрема країна суб’єктивно прагне до ізоляції, тобто намагається стати не частиною цілого, а іншим, ніж ціле. Такі сподівання марні. Гіпотетично держава може не визнавати примату міжнародного права, обмежувати використання на своїй території сучасних технологій, однак жодна не може мати гарантій від згубного впливу, наприклад, екологічних катастроф, війн з застосуванням зброї масового знищення, навіть якщо вони відбуваються за її межами.

Протиріччя між міжнародним правом та національними правовими системами об’єктивується у суперечності між державами, з одного боку, та міжнародними організаціями, урядами і громадськими організаціями, які намагаються взяти на себе керівництво глобальним світом, з іншого. Інструмент його розв’язання знаходиться у політичній сфері. Політичні механізми можуть бути різними – це військово-політичні акції, блокада, участь у розв’язанні національних конфліктів, ультиматуми тощо.

По-третє, нерівномірність розвитку складових міжнародного співтовариства веде до протиріч між законом та правом. Якщо це відбувається внаслідок того, що держава не визнає загальноприйнятих людством правових норм, тоді ситуація зводиться до протиріччя, проаналізованого у попередніх абзацах. Проте часто постає ситуація, коли держава формально визнає примат міжнародного права, проте непослідовно реалізує його.

Тут слід враховувати наступне. Кожне юридичне рішення органів державної влади, по суті, політичне, оскільки є результатом тиску з боку політичних сил. Навіть якщо таке рішення приймається в процесі здійснення функцій адміністративного управління. Таким чином, протиріччя між правом та непослідовним впровадженням загальноновизнаних правових принципів свідчить про відсутність політичних передумов для такого впровадження. Подолання протиріччя вбачається, отже, суто у політичній сфері. Хоча останнє не означає,

що неготовність політикуму до впровадження правових принципів не може бути наслідком неготовності суспільства загалом. Зокрема, неприйняття до сьогодні Інформаційного кодексу України, як того домагається частина правознавців, зумовлюється не лише небажанням законодавців, а насамперед суспільними реаліями, коли донедавна мас-медіа були не самостійними соціальними суб'єктами, які б виконували функцію комунікації між соціальними групами, а приводними пасами елітних груп. Будь-який кодекс, прийнятий за цих умов, був би недієвим, через відсутність медіа-бізнесу як автономної сфери.

З іншого боку, сказане не означає, що міжнародне співтовариство не може впливати на розвиток правової свідомості суспільства і безпосередньо політикуму.

По-четверте, актуалізується суперечність між правотворчістю та праворозумінням, а також між правотворчістю та правореалізацією. Численні випадки, коли дотримується буква, проте ігнорується дух закону. Ця суперечність об'єктивується у протиріччі між принципами верховенства закону та верховенства права. Багато правознавців вважають, що такого протиріччя не повинно існувати, проте реальні події свідчать, що воно існує¹⁰! Це протиріччя не актуалізується, допоки суб'єкт правотворчості, правореалізації, а отже й суб'єкт політичного правління обмежується вузьким колом еліт. Проте в процесі розвитку виникає ситуація, коли громадяни “дозрівають” до формулювання та готовності захищати свої права. Звичайно, обов'язок вибору на користь принципу верховенства права або закону лежить на органах судової влади, проте в момент інтенсивного визрівання громадянського суспільства суди знаходяться під тиском громадської думки.

Значна частина аналітиків для позначення етапу, на якому знаходяться Україна та інші посткомуністичні країни, використовують термін “перехідний період”. Частина вчених заперечує доцільність його вживання, оскільки, на їхню думку, він не віддзеркалює усієї складності стану, в якому знаходяться суспільства, нелінійність їх розвитку¹¹, неясність щодо “остаточного пункту”, куди прямує суспільство. Інші негативно ставляться до зазначеного терміна, оскільки вважають, що він передбачає обмеженість такого періоду у часі.

В той же час, зауважують вони, ми сьогодні не можемо сказати точно, чи є сучасний нестабільний стан переходом до нової якості суспільства, чи це, власне, і є ця нова якість.

Враховуючи вищезазначене, ми у дослідженні характеру взаємозв'язку політики та права, можемо обмежитись констатацією того, що світ, й Україна зокрема, знаходиться у стані різкої нерівноваги. Існують різноманітні сценарії розвитку суспільств, зокрема еволюційний та стрибкоподібний. Вони визначають різний характер розвитку співвідношення політики, права та закону. Обмеженість обсягу дослідження змушує нас зосередитися саме на стрибкоподібному, який властивий Україні.

На першому етапі радикальних трансформацій членів суспільства об'єднує несприйняття старих норм (політичних, правових тощо). Народжується консенсус стосовно стратегії. Її вибір зумовлюється різними обставинами, серед них ступінь інтегрованості суспільства в міжнародну спільноту, тиску з боку останньої тощо. Зміст вибору полягає в орієнтації на ту чи іншу правову систему, яка претендує на статус глобальної. На початку 1990-х рр. Україна зробила вибір на користь примату демократичної політичної системи, плюралізму форм власності тощо.

Проте країна була неготова до реалізації правових норм, вибір на користь яких вона проголосила. Вказані постулати були не стільки правовими нормами для України, скільки ідеологічними цінностями. За цих умов говорити про пряму дію окремих конституційних положень, зокрема щодо народу як джерела влади, було зарано.

Отже, ідеологічний вибір на користь певної правової системи ще не означав чіткого визначення вектора суспільного розвитку. Існувало багато альтернатив розвитку.

Крім того, зроблений ідеологічний вибір не зупинив, а прискорив темпи розкладу старої системи. Корпоративні інтереси превалювали над суспільними, інтегрованість суспільних елементів підтримувалася на мінімальному рівні. Держава, політикум стали знаряддям окремих груп. Дезінтеграція відбувається і в середовищі самого політичного класу. Закони, видання яких є функцією органів державної влади, віддзеркалюють не стільки ідеологічний вибір на користь тієї чи іншої системи права, скільки корпоративні інтереси

еліт. За цих умов масового характеру набуває явище “правового нігілізму”.

Подальший розвиток може відбуватись за багатьма сценаріями. Перша група альтернатив зводиться до того, що суспільна система не витримує випробувань, наступає повна дисфункціональність суспільних інститутів, і суспільство, а отже й держава, розпадаються.

Друга група альтернатив пов’язана з тим, що поступово в суспільній системі виникають чинники реінтеграції. Спочатку це відбувається насамперед у сфері політичного класу. Найбільш типовими шляхами є пакт еліт або придушення одних еліт іншими. Але в будь-якому разі зародження та зміцнення корпоративного інтересу не окремих еліт, а політичного класу в цілому призводить до реалізації цього інтересу в законах. Надалі знову виникає поліваріантність.

Зазначені тенденції ведуть, зокрема, до становлення нової системи форм власності на засоби виробництва. Якщо ця система є плюралістичною, то це веде до конкурентної економіки і, вірогідно, відновлення зростання в економічній сфері. Це призводить до інтеграції вже у рамках не лише політичного класу, а й суспільства загалом. Суспільство починає “збиратися” заново, починають кристалізуватися загальносуспільні інтереси. Це закономірно веде до інтенсифікації процесів політичної участі, а отже, й до зростання впливу різних соціальних груп на законотворчість. І якщо ідеологічний вибір, зроблений на початку кризи, не був відкинутий у процесі розвитку, у законодавчій сфері поступово реалізується той самий ідеологічний вибір на користь загальновизнаних принципів права. Проте втягнення все більш широких мас до політичної та правотворчої діяльності може призвести до виникнення нових суспільних протиріч і, відповідно, нових точок біфуркації.

По-іншому розвиток може відбуватися в разі “силового” варіанта корпоратизації еліти. Якщо політичний диктатор (це може бути не лише особа, а й партія) не відкидає попередній ідеологічний вибір, а використовує силові важелі для розвитку конкуренції у економічній сфері, тоді раніше чи пізніше суспільство підходить до загострення протиріч між економічним плюралізмом та політичним авторитаризмом, отже, виникає нова точка біфуркації.

З іншого боку, може відбутись і принципова відмова від вибору на користь прав та свобод громадян, економічного плюралізму, демократії. В цьому разі можливі або сповзання суспільства до нового хаосу, або становлення тоталітарної системи.

Таким чином, за умов стрибкоподібного характеру трансформацій діалектика взаємозв'язку політики, права та закону на першому етапі модернізації зумовлюється протиріччями, по-перше, між ідеологічним вибором суспільства та неготовністю останнього до негайного впровадження правових норм, на користь яких зроблено вибір, по-друге, між проголошеними правовими нормами та роллю закону як інструменту реалізації корпоративних інтересів політичних еліт. Розв'язання цих протиріч може носити поліваріантний характер і здійснюватися через: розпад суспільства як суб'єкта, зокрема, правової та політичної систем; зміну ідеології розвитку цих систем; поступовий розвиток економічної, соціальної та інших сфер суспільного життя в напрямі зростання готовності суспільства до впровадження проголошених правових принципів тощо.

¹ Оніщенко Н.М. Правова система ті інші соціальні системи: співвідношення та взаємозалежність//Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М. Корецького НАН України, 2003. – С.12.

² Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – К.: Port-Royal, 2001. – 348 с.

³ Старосольський В. Держава і політичне право. В 2-х ч. – Подєбради: Видавниче Т-во при Укр. Госп. Академії в Ч.С.Р., 1925.

⁴ Політика//Політологія: Довідник / Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І.; За ред. М.І.Обушного. – К.: Довіра, 2004. – С.477.

⁵ Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – С.452.

⁶ Мірошніченко М.І. Природа відношення “державна влада – позитивне право” //Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2003. – С.23.

⁷ Француз А.Й. Співвідношення понять “політична система” та “політична структура” (правовий аспект) //Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 25. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С.141.

⁸ Гринюк Р.Ф. Правова держава: теоретико-методологічні проблеми співвідношення держави і права // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С.30.

⁹ Мірошніченко М.І. Природні умови генезису права (доба розвиненої і пізньої первісності) (Стаття друга) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 25. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2004. – С.80.

¹⁰ Див. Віце-президент юридичної фірми “Салком”, доктор юр. наук Н.Кузнецова: “Верховный Суд принял уникальное правовое решение на основании нового для Украины правоприменения” // Деловая неделя. – 2004. – №48. – С.5.

¹¹ Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – С.18.

Наталія Пробийгорова

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

Стаття є оглядом історіографічної й джерелознавчої наукової літератури феномена політичної соціалізації молоді.

Теоретичне дослідження феномена політичної соціалізації молоді вимагає систематичного вивчення його історіографії та джерелознавчих основ. Виявленню теоретичних засад політичної науки з проблеми політичної соціалізації молоді передувало систематичне вивчення й узагальнення відповідної джерельної бази.

Питання про сутність громадянства, відносини між громадянином і владою, спосіб передачі політичною системою цілей і цінностей суспільного розвитку від одного покоління до іншого є предметом наукових дискусій протягом різних періодів розвитку політичної думки. В сучасних умовах, коли відбувається інтенсивний процес політизації суспільного життя, значно зросла об'єктивна необхідність у більш глибокому науковому аналізові конкретних аспектів політики.

На адаптацію молодого покоління в політиці безпосередньо впливають переорієнтація на ринкові відносини в економіці, трансформаційні зміни в політичній системі суспільства. Створення механізмів адекватної політичної соціалізації молоді, здатних забезпечити спадкоємність політичного розвитку та збереження суспільства в ході зміни поколінь, становить також важливе практичне завдання. Для його вирішення необхідно з'ясувати спосіб інтеріоризації індивідом політичних цілей і цінностей та інтеграції їх особистістю. Зміст процесу політичної соціалізації, його інтерпретацій в межах існуючих концепцій в теорії політики також залежить від характеру відносин індивіда й влади в конкретному суспільстві тощо.

Необхідність аналізу механізмів політичної соціалізації молоді зумовлена наступними підставами. Перш за все це потреби соціальної практики, які диктують потребу в формуванні нового політичного типу особи. Актуальність осмислення феномена політичної соціалізації молоді, визначення його сутності та змісту також характеризують даний напрям вивчення. Важливо й осмислення як змісту, так і особливостей політичної соціалізації молоді в процесі політичної модернізації.

У сучасній політологічній літературі, на нашу думку, бракує досліджень з питань гуманізації суспільного життя, яка висуває проблему самовираження людини в політиці; спостерігається й зменшення кількості публікацій, присвячених власне процесу політичної соціалізації молоді. Хоча окремі специфічні аспекти цього напрямку все ж знаходять відображення в зарубіжній і вітчизняній політологічній, філософській та соціологічній літературі.

Вищезазначені обставини й спрямували зусилля пошукувача щодо вивчення витоків, визначення сутності та генезису інституту політичної соціалізації. Виявляється необхідним з'ясування теоретико-методологічної основи проблеми створення діючих механізмів політичної соціалізації молоді в Україні.

Політична соціалізація, з огляду на складність і суперечливість феномена, по-різному трактується в політологічній науці. І хоча вивчення зазначеного поняття та категорії розпочалося загалом у 20-х роках ХХ ст., системний підхід поки що відсутній. Однак думки вчених здебільшого збігаються у розумінні того, що сутність полі-

тичної соціалізації полягає в адаптації людини до певної політичної системи, засвоєння нею політичних норм, цінностей і традицій суспільства.

Перш ніж здійснити короткий аналіз джерел, які розглядають процес політичної соціалізації молоді, відзначимо, що відповідно до чинного законодавства України, термін “молодь” можна охарактеризувати як соціально-демографічну групу, яка визначається на основі сукупності соціальних, юридичних, економічних, демографічних, психологічних, фізіологічних характеристик тощо. В офіційних документах – Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” від 15 грудня 1992 року і в Законі України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 року зазначається, що “Державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 15 до 28 років, незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять і здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об’єднання молодих громадян”¹.

Відповідні вікові дані наведені і в Законі України “Про молодіжні і дитячі громадські об’єднання” від 1 грудня 1998 р.: “...молодь, молоді громадяни – громадяни України віком від 15 до 28 років”². Згідно з законодавством України, молодими людьми в період з 1992 по 1999 р. вважали громадян віком від 15 до 28 років. У 1999 р. нижня межа була відсунута до 14 років, а у березні 2004 р. верхня межа – до 35 років. Але останнім часом навколо нижньої та верхньої межі молодіжного віку в українській науковій думці точиться багато дискусій, в основі яких лежить міркування про продовження періоду молодості, що залежить від термінів навчання, збільшення віку вступу в трудове життя, досягнення економічної незалежності від батьків, держави тощо. Починаючи з 80-х років ХХ ст. поширюється думка відносно збільшення межі віку з 14 до 35 років.

З приводу особливостей феномена “молодь” є багато різних точок зору, зокрема, якщо мова заходить про вікові рамки молоді. У західній науковій думці поширеним є термін “юність”, на відміну від терміна “молодь”. Так, наприклад, ООН, ЮНЕСКО відносять

до цієї соціальної групи юнаків і дівчат у віці від 17 до 25 років. Соціологи США виділяють період молодості з 12 до 24 років, при цьому розділяють молодь на “юнацтво” (12 – 18 років) і “молодих дорослих” (18 – 24 роки). У 70 – 80-ті роки ХХ ст. в наслідок акселерації, подовження і ускладнення процесу соціалізації вікові рамки молоді істотно розширювалися і нині лежать в таких межах: нижня – між 14 і 16 роками; верхня – між 25 і 30, а в окремих країнах – між 25 і 35 роками. Ряд відомих учених (зокрема, І. Кон, В. Боряз) вважають, що вікові рамки молоді (16 – 30 років), прийняті в 60 – 70-ті роки ХХ ст., вже не відображають реальних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, і тому відсовують вікову межу до 35 років.

Так, радянський дослідник Ігор Кон в молодіжному русі виділяє юнацький вік (від 14 – 15 до 18 років), як період між дитинством і дорослістю. Крім того, багато вчених і дослідників займаються проблемою підрозділу молоді за віком і ступенем включеності в соціально-економічні відносини на групи. Варто відзначити, що в даному випадку заслуговує на увагу судження українського дослідника Миколи Федоровича Головатого, який, порівнюючи різні точки зору з зазначеного питання, розрізняє п’ять груп молоді: підліткову – 14 – 15 років; передюнацьку – 16 – 17; ранньоюнацьку – 18 – 20; середньоюнацьку – 21 – 25; старшоюнацьку – 26 – 30 років ³.

Ідея політичної соціалізації виникла за аналогією з поняттям “соціалізація”. Наприкінці ХІХ ст. термін “соціалізація” до наукового обігу ввів американський соціолог Франклін Генрі Гіддінгс з метою визначення процесу “розвитку соціальної природи людини”. Згодом соціалізацію розглядали як процес здобуття новим поколінням знань, норм і установок, які склалися в конкретному суспільстві та відповідають їх соціальним ролям, забезпечують розвиток і стабільність суспільства.

Активного розвитку концепція політичної соціалізації набула в США наприкінці 50-х років ХХ ст. Її поява була викликана кризою традиційних інститутів політичної системи західного суспільства, які вже не могли забезпечити добровільне прийняття новими поколіннями декларованих демократичних цінностей. Криза стала реакцією індивідуальної й масової свідомості на корумпованість

влади, її нездатність задовольняти потреби нових соціальних груп, які з'явилися в постіндустріальному суспільстві. Проявом кризи політичної соціалізації був конфлікт поколінь, який проявився в масових молодіжних виступах проти політичної системи західного суспільства в 60-х роках ХХ ст. Згодом у США відбулися расові заворушення, а в 80-х роках цього ж століття – масові антивоєнні, екологічні та феміністські виступи, що також вплинуло на процеси адаптації до політики.

Перерваність механізму передачі політичних ідеалів і цінностей від покоління до покоління була спричинена появою нових груп інтересів, які ігнорувалися вже існуючими політичними інститутами. До того ж у 60-х роках ХХ ст. західне суспільство вступає в постіндустріальну стадію, що спричиняє концептуальні зміни в освіті, культурі, способі життя, системі цінностей різних прошарків населення. Матеріальний добробут населення промислово розвинених країн вимагав і нематеріальних цінностей. Найголовнішими стали можливість вільної самореалізації особистості, сприятливе середовище існування, гармонія людини та природи, солідарність тощо. Виникли субкультури, які відкидали такі традиційні цінності пануючої культури як особистий успіх, добробут, прагнення до багатства. На основі цих субкультур у США та країнах західної Європи склалися нові суспільні рухи, зокрема, в 60-х роках ХХ ст. виникли такі течії, як хіпі, тедді-бойз, моді, рокери, скінхеди, панки тощо. Наука наштовхувалася на різні аномалії в процесі передачі політичних цілей та цінностей від одного покоління до іншого. На думку вчених, зростання протиріч між поколіннями створювало пряму загрозу стабільності політичних систем західних суспільств. Інститути соціалізації, які традиційно відповідали за входження людини в суспільство, її виховання й контроль за політичною поведінкою, не спрацьовували. Найбільшу увагу дослідників політичної соціалізації привернули молодіжні страйки 60-х років, негритянські та інші расові заворушення 70-х років і масові антивоєнні, екологічні та жіночі рухи 80-х років ХХ ст. Політологи їх сприйняли як пересторогу некерованості суспільством. Дисфункція політичної системи відбивалась на ставленні до політики громадян і навпаки. Офіційна політика з її корумпованістю, цинізмом, лицемірством, жорсткістю не

могла бути духовною опорою для громадян. Вони дедалі втрачали віру в декларовані демократичні цінності, відчували відчуженість від існуючої політичної системи. Таким чином, концепція політичної соціалізації виникла як суспільна потреба.

Це спричинило теоретичні дослідження політичної соціалізації, що й призвело до появи різноманітних наукових шкіл та напрямів як, наприклад, системного аналізу політики, теорії конфлікту, плюралізму та гегемонії тощо. Зокрема, класична теорія американського політолога Девіда Істона трактувала політичну соціалізацію як процес навчання людини спеціальним ролям, які необхідно виконати в сфері політики. На його думку, людство зіткнулося з соціальними кризами, яким може протистояти лише науково-технічний прогрес. Цю теорію підтримали вчені Льюїс Коен і Талкот Парсонс, які акцентували увагу своїх колег – політиків на взаємодії людини з політичною системою та її інститутами.

Крім того, у західній класичній політичній теорії відносини “влада – індивід” визначалися дwoяко, залежно від розуміння природи людини, й на практиці здійснювалися в двох основних напрямках. По-перше, в межах інституційного вивчення політики, де досліджується історія політичних відносин, структура політичної системи, категорії “свобода”, “рівність” та “справедливість”; по-друге, в межах поведінкової теорії, де для політичного прогнозування й вивчення електоральної поведінки широко використовуються дані психології, антропології. На думку вчених, взаємовідносини між людиною і владою можна представити моделями “підкорення” й “інтересу”. Згідно з моделлю “підкорення”, яка пішла від античних мислителів Платона та Аристотеля, а потім була фундаментально представлена європейським середньовічним дослідником Томасом Гоббсом, людина є істотою егоїстичною та властолюбною. Згідно з цією точкою зору, в основі політичної соціалізації лежить модель “підкорення” індивіда владі та засвоєння нею цілей та цінностей, які декларує правлячий режим⁴. Так можна охарактеризувати і окрему людину, і людство в цілому. Найперша характеристика такої людини – це вічне і безмірне бажання мати все більше і більше влади, бажання, яке закінчується лише зі смертю. Ідея підкорення особистості владою у трактуванні Томаса Гоббса пізніше була підтримана

елітаристами, які наполягали на необхідності компетентності влади меншості над більшістю, що є природною умовою функціонування суспільства.

Ідею підкорення розвивали й прибічники демократичної, егалітаристської традиції. Так, Жан-Жак Руссо вважав, що в суспільстві окремі індивіди змушені відмовитися, передати в загальне надбання, поставити під вище керівництво загальної волі свою особистість⁵. До такої ж думки схиляються американські дослідники Девід Істон, Гебріел Алмонд, Карл Дойч та інші. Ідея про необхідність підкорення особистості державі не змінилася, але мотивується потребами управління. Дослідники розглядали політичну соціалізацію як процес впливу політичної системи на індивіда з метою створення у нього політичних установок на систему. Дане розуміння походить від визначення особи як елемента, який не є метою політики, а лише засобом підтримки системної рівноваги⁶.

У межах цієї версії політичної соціалізації важливою є теорія “політичної підтримки” Девіда Істона, яка спричинила значний вплив на розвиток усієї концепції та претендує на універсальність, тобто практичне використання цієї моделі у всіх західних країнах.

Її слід розглядати з погляду здатності політичної системи підтримувати стабільність та динамічну рівновагу шляхом взаємообміну з оточуючим середовищем. Взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем відбувається через механізм “вхід – вихід”⁷.

У праці “Діти в політичній системі...” Д. Істон виходив із того, що первинна соціалізація є визначальною в створенні позитивної установки. За аналогією з З. Фрейдом він вважав, що “базові дитячі почуття складніше витіснити та змінити, ніж ті, що були здобуті пізніше в житті”⁸.

Модель “інтересу” відбиває іншу точку зору на проблему взаємовідносин влади та індивіда. Згідно з цією моделлю потреби та інтереси особи ставляться вище за інтереси держави. Її розробили представники англійського демократичного лібералізму Адам Сміт, Герберт Спенсер та інші вчені, які розглядали людину як істоту раціональну, що керується в своїх діях інтересом. Прагнення до реалізації власних інтересів змушує індивідів усвідомлювати набуття

від задоволення власних потреб. Інтерес виступає як такий психологічний механізм, який об'єднує і роз'єднує людей. А людина при цьому робить лише те, що вона хоче і що в неї викликає інтерес. Відомі дві інтерпретації моделі інтересу:

- “концепція розсудливих інтересів”, у якій уряд і держава (чи будь-яка організована влада) – джерело нерівності і пригнічення особистості. З цього постулату можна зробити висновок на користь суспільства проти держави;

- “концепція конкурентних інтересів”. У ній основний акцент робиться на ідеї порядку, яка є наслідком взаємодії окремих особистостей, а точніше, їх конкуренції. Значний вплив на неї мали погляди А. Сміта, який вважав, що кожна законслухняна людина має повне право реалізувати свої інтереси за власним бажанням і конкурувати з іншими людьми⁹.

Модель “інтересу” широко представлена в сучасних політичних теоріях. Основна ідея цієї моделі не зазнала суттєвих змін. Головним об'єктом політичного врегулювання є, на думку прихильників цієї теорії, інтереси людини. Їм приділено значну увагу в роботах А.Сміта. Саме вони є рушійною силою політичного процесу, роблять особистість активною фігурою, суб'єктом управління політикою. Людина тут виступає основною цінністю політики. Для політичного мислення прибічників моделі “інтересу” характерні дві пари протиріч, у рамках яких ведуться дискусії щодо людини та політики. Перша – “індивід-суспільство”, в якій індивід виступає в ролі активної сторони. Друга – “суспільство-держава”, яка трактує громадянське суспільство як просту суму індивідів, інтересам, цінностям і цілям яких завжди протистоїть держава. Дані постулати моделі “інтересу” по-різному описуються в конкретних політичних теоріях. Модель “інтересу” відображає в розвитку реального політичного процесу на Заході тенденцію активізації індивідуальної участі.

На думку Гебріела Алмонда, політична культура людини змінюється шляхом засвоєння індивідом нових цінностей, а соціалізація, власне, й представляє шляхи формування політичних цінностей. Більшість молоді набуває початкових знань та навичок в дитинстві, надалі вона змінюється впродовж усього життя¹⁰.

Зазначені ідеї покладено в основу сучасної концепції політичної соціалізації, в якій превалюють дві версії і які відповідають двом класичним підходам у визначенні ролі особи в політиці, – інституціональному та біхевіористському.

Інституціональний напрям у політиці бере початок з класичної буржуазної політичної теорії. Дотепер його можна простежити в сучасних роботах з проблем людини в політиці, в яких велика увага приділяється моральним і ціннісним аспектам політики в співвідношенні з природою людини. Ідеї політичної теорії Томаса Гоббса, Жан-Жака Руссо, Едмунда Берка, Адама Сміта, Герберта Спенсера, Алексіса де Токвілля та ін. не тільки впливали на формування сучасного політичного мислення, але й безпосередньо на розвиток політичної теорії.

Згідно з іншим підходом, соціалізація розглядається в традиціях біхевіоризму, тобто як соціальне навчання. Представниками зазначеного підходу є американські політологи Чарлз Меріам, Гарольд Дуайт Лассвел. Соціалізація описується в поняттях поведінки та інтерпретується як процес постійної модифікації людської поведінки за допомогою заохочень та покарань. Політична соціалізація є виключно процесом розвитку, завдяки якому люди здобувають політичні орієнтації та зразки поведінки. Вона тотожна процесу розвитку, який триває в часі. І саме звернення до розвитку орієнтацій, головним чином, відрізняє вивчення соціалізації від послідовних установок або опитувань громадської думки.

Відповідно по-різному визначається й сутність самої політичної соціалізації. Ці парадигми сучасної політичної науки відзначаються різними підходами до характеру і форм побудови державних структур.

Якщо традиційна парадигма базується на формальній (конституційній або державній) структурі, то біхевіоріальна припускає формальні й неформальні (групові) структури і функції, а постбіхевіоріальний напрям орієнтується на класові, групові відносини і конфлікти. Прихильники системного аналізу почали одними з перших застосовувати біхевіористський метод у політиці. В їх розвитку особливо наочно простежується процес проникнення в політичну науку особистісного, поведінкового підходу.

Отже, такими виглядають у сучасній західній політичній науці інституціональний і біхевіористський підходи до процесу політичної соціалізації. Обидва вони сприяли розробці практичних політичних рішень як правлячих партій і урядових установ, так і політичних стратегій опозиційних партій і організацій. Партії і організації, рухи і угруповування (від лівих до правих) виявили свою зацікавленість у розробках концепцій політичної соціалізації. Їх інтерес до особистості, до людини в політиці не був випадковим, адже він зростав як у повсякденній політичній діяльності, так і в теорії. Тож після Другої світової війни біхевіоризм став, по суті, головним методологічним напрямом в американській політичній науці та і в усьому західному світі, йому поступалися традиційний, формально-юридичний (інституціональний) та інші відомі підходи.

Досліджуючи феномен політичної соціалізації, учені виявили, що на зміну попередньому підходу прийшла інша дослідницька схема, заснована на теорії конфлікту (німецький соціолог М.Вебер, італійський соціолог І. Моска), теорії плюралізму (американські політологи Р. Дал, Н. Полсбі) та теорії гегемонії (представники американської теорії політики Р. Мілібенд, Р. Даусон, К. Превітт). Теорія конфлікту бере початок у працях М. Вебера і Г. Моски і представлена працями про статусну практику груп (Ф. Паркін), про політичну владу (Г. Екстейн), про престиж як джерело конфлікту (У. Гуд) і про нерівний інституціональний обмін (П. Блау). Ці автори визначають, що суспільство розділене на конфліктуючі статусні групи, які ведуть боротьбу за престиж, владу, авторитет, роботу, багатство, а політична соціалізація – процес привнесення лояльності в групу. Теорія плюралізму спирається на традиції Ж.-Ж. Руссо, Дж.С. Мілля. Основними її представниками є американські політологи Р. Дал, Ф. Конверс, В. Харт.

Головними в цій моделі політики є групи, які об'єднані одним інтересом, а політична соціалізація, відповідно до зазначеної теорії, – процес створення такого суспільства, умовою якого є кількість партій, груп, організацій.

У результаті формується молода людина, яка входить у політику з розвинутими уявленнями про свою участь, із орієнтаціями, які визначають її безпосередній політичний вибір.

Модифікація уявлення багатьох дослідників про політичну соціалізацію відбувається в 70 – 80-х роках ХХ ст. завдяки теорії гегемонії. Виходячи з неї, існує безпосередній зв'язок між політичними і економічними цінностями, процесами. Прихильники цієї теорії звернули увагу на маніпулятивний характер управління соціалізацією в суспільстві з боку класу-гегемону, особливо через засоби масової інформації.

Потрібно зазначити, що реальні процеси соціалізації не завжди підвладні цілеспрямованим зусиллям правлячих кіл, тому що в свідомість людей проникають не тільки бажані для пануючої ідеології погляди, але й відмінні від них прогресивні ідеї. Прибічники зазначеної версії виводять сутність політичної соціалізації із взаємодії влади та індивіда. Останній не є пасивним об'єктом впливу політичної системи, його активність усвідомлена і зумовлена власними інтересами.

Розглядаючи різні концепції політичної соціалізації західної політичної науки, варто звернути увагу на той факт, що її розуміння різними дослідниками більшою чи меншою мірою розглядалося однією стороною, у напрямку від середовища до пасивного індивіда. Для одних політичних сил людина, її права і свободи, або гуманістичний зміст політики, були лише фразою маскуючого бажання маніпулювати не тільки масами, але й кожним окремим індивідом. Паралельно набирала розвитку й інша гуманістична лінія, яка висуває ідеали широкої участі, залучення пересічних громадян до політики.

У Радянському Союзі до середини 80-х рр. ХХ ст. провідним спостерігався класовий підхід у дослідженні політичної соціалізації молоді, що значно звужувало можливості вільного наукового пошуку. Але незважаючи на це, такі вчені радянської доби як В. Андрєєв, А. Андрієнко, С. Іконніков, В. Лісовський та інші зробили певний внесок у розробку проблем політичної соціалізації молоді. Розроблена ними модель дозволяла реалізувати контроль над усіма чинниками політичної соціалізації. Цей процес діяв як єдиний механізм політичного виховання, навчання і науки. Незважаючи на ідеологічне спрямування здійснюваних тоді досліджень, у працях зазначених науковців знаходимо цінний аналіз емпіричної соціологічної інформації.

Особливо проблема людини в політиці актуалізується на початку ХХІ століття. З'являється інтерес до людського чинника, розуміння того, що людина виходить на політичний рівень не як стихійний результат життя, а як активний учасник політичного процесу.

Власне, спроби осмислити проблеми політичної соціалізації здійснювалися небагатьма дослідниками. Серед них можна відокремити роботи російського політолога Олени Шестопап, в яких вона розглядає проблеми політичної соціалізації сучасного суспільства, вказуючи на розвиток різних моделей соціалізації¹¹. Погоджуючись з авторами, що в національному характері дійсно закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, вважаємо, що не варто розглядати їх як несвідоме передання від покоління до покоління.

Під час дослідження питання політичної соціалізації молоді привертає увагу аспект, пов'язаний зі специфікою конкретної політичної системи. Сучасний стан українського суспільства актуалізує систему поширення політичних знань, а саме суспільство зацікавлене в цивілізаційній соціалізації молодого громадянина, в формуванні у нього високої політичної свідомості та культури, що сприяє активній життєвій позиції, обмежує прояви екстремізму і радикалізму.

Проблеми політичної культури молоді в сучасному українському суспільстві стали предметом дослідження Миколи Головатого, Валерія Бебика, Євгена Головахи, Віталія Курила, Наталії Паніної, Сергія Говорухи, Сергія Савченка, Олени Шестопап та інших. У них виявляються життєві перспективи й професійне самовизначення різних соціально-демографічних категорій молоді.

Серед вітчизняних концепцій заслуговує також на увагу запропонована українськими вченими (Н. Гедікова, В. Москаленко, А. Афанов, В. Гура, О. Остапенко, О. Вашутін, В. Пашенко, А. Лясота, В. Затонський, О. Козлова, Л. Преснякова, О. Гриценко, С. Сергейчик) проблема відчуження людини. На їхню думку, зростає соціально-політична роль особи. Політична соціалізація молоді залежить від діяльності суб'єктів на всіх рівнях формування цілісної особистості, яка потрапляє до центру політичної активності. Тому багато уваги приділяється питанням політичної орієнтації молоді, політичній свідомості, формуванню молодіжної політики держави.

На думку українського вченого Валерія Бебика, питання політичної соціалізації молоді – це теоретична та практична проблема, що пов'язана з виконанням завдань демократизації суспільства, в яких на першому місці стоїть аспект особистісного фактора¹². А особливістю політичної свідомості сучасної молоді, з погляду Марини Остапенко є поліцентризм політичних орієнтацій, відсутність чітко визначених політичних орієнтацій¹³.

На думку автора, процес політичної соціалізації молоді сьогодні відбувається під впливом зростання суспільної потреби в розвитку політичної свідомості особи. Виникла необхідність ліквідації перерваності між метою й умовами реалізації знань політичної освіти, розвитку спадкоємності в політичному досвіді. В процесі соціалізації суспільний досвід перетворюється на власний, набуває необхідних соціальних, політичних навичок. Політична соціалізація – це своєрідне введення людини в політичне середовище, залучення її до системи сформованих у суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її в систему політичних зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства¹⁴. Політична соціалізація молоді є сукупністю процесів становлення політичної поведінки особистості та виявів її політичної активності. Особистість формується на основі взаємодії з навколишнім світом, що впливає на неї.

Останнім часом дещо пожвавилася дослідницька робота щодо молодіжного руху. Опубліковано цілу низку робіт із питань розвитку, інституціалізації молодіжного руху, піднесення його на регіональному рівні. На особливу увагу заслуговують праці Миколи Головатого, Володимира Барабаша, Євгена Головахи та інших. Українські дослідники дійшли висновків, що в останній час у державі сталися певні позитивні зміни в громадській активності молоді. Перш за все збільшилася кількість молодих людей, які намагаються бути у курсі справ політичних подій. Якщо у 1995 році лише 1% опитаних позитивно відповіли, що цікавляться і беруть активну участь у політичному житті, то у 2004 році вже 8% молоді відповіли, що постійно стежать за політикою. Зросла громадська, електоральна

активність молоді. Наприклад, у президентських виборах 1994 року взяли участь лише 25% молодих людей, а в парламентських виборах 2002 року взяли участь уже близько 60%, у президентських виборах 2005 року – понад 70%¹⁵. Крім того, створено систему державних органів, які опікуються вирішенням проблем молоді, в тому числі й молодіжного руху.

Сучасний етап зростання політичної активності молоді й політизації всього українського суспільства пов'язаний з кампанією виборів Президента України 2004 року. Перебіг і напруженість виборчої кампанії не могли не відбитися на свідомості й політичній активності молоді в цілому. В періоди активізації суспільно-політичного життя політика є головним механізмом соціалізації студентської молоді.

Емпіричні дані, отримані різними дослідниками, а також результати наших власних спостережень свідчать про те, що політичні орієнтації, сформовані в студентські роки, багато в чому визначають політичну поведінку й мислення особистості на наступних соціалізаційних етапах.

У цілому ж, більшість учених збігаються в думці про те, що відсутність властивостей, придбаних людиною в процесі політичної соціалізації, не дає їй можливості адаптуватися в політичній сфері суспільства. Однаковою є думка вчених про те, що важливими функціями політичної соціалізації є досягнення особистістю навичок орієнтуватися в політичному просторі та виконувати в ньому деякі властиві функції.

Оцінюючи суму знань, накопичених під час вивчення процесу політичної соціалізації молоді, також відзначимо, що незважаючи на те, що багато робіт відбивають уявлення й дух свого часу, в них міститься чимало важливих загальнотеоретичних положень, які зберігають своє значення дотепер.

Політичні перетворення в Україні, що символізуються “помаранчевою революцією” листопада–грудня 2004 року, є найбільш значним і масштабним свідченням нового етапу в процесі становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні. Ще одним кроком до підвищення політичної активності молоді є впровадження пропорційної виборчої системи. Спираючись на закономірності,

які сформулював у середині ХХ століття Моріс Дюверже, можна зробити припущення, що пропорційна виборча система дасть змогу Україні прийти до стабільності міжпартійного змагання, укоріненості партій у суспільстві. Це в свою чергу збільшить довіру молодого покоління до партій і зменшить електоральну мінливість.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що розробка концепції політичної соціалізації здійснювалася різними школами і напрямами політичної науки. В наш час розробляється нова концепція політичної соціалізації. Під впливом важливих дискусій різних політологічних шкіл, напрямів політологічної науки ставлення до людини як до елементу політичної системи поступово почало змінюватися. Політична соціалізація стала розглядатися як двосторонній процес, коли з одного боку – соціально-політичне середовище впливає на індивіда, а з іншого – формується така політична індивідуальність, яка має вільний вибір і відповідальність за прийняті рішення. Політична соціалізація повинна виступати необхідним і важливим компонентом будь-якої державності. Вона повинна забезпечити функціонування політичної системи при зміні поколінь в політиці і сприяти становленню громадянина, який вміє сам приймати рішення у багатьох важливих питаннях. Навчаючи громадян і пояснюючи їм зміст законів і правил, система водночас забезпечує своє існування. Без спільної взаємодії громадян і держави неможливо уявити нормальне функціонування політичної системи, владних структур, у яких процес соціалізації забезпечує підтримку і відтворення соціальної і політичної сфери. Це взаємозворотний процес між особою і суспільством, що надає легітимності і виправдання існуючій політичній системі і владі в країні.

У сучасних умовах в Україні процес політичної соціалізації молоді поживався, але потребує значного розвитку. При цьому слід враховувати досвід країн з розвинутою демократією, а також специфіку громадсько-політичного життя власної країни.

Становлення демократичної системи політичної соціалізації молоді в сучасній Україні вимагає розвитку відповідної концепції її формування. Питання про те, якими мають бути громадяни, відносини між людиною і владою, як політична система передає свої цінності і цілі від одного покоління до другого, обговорювалися протя-

гом різних періодів розвитку політичної думки. Але в сучасних умовах, коли відбувається інтенсивний процес політизації суспільного життя, значно зросла об'єктивна необхідність в більш глибокому науковому аналізі всіх аспектів політики. Інколи в науці використовуються поняття “політична людина”. Цим терміном визначається причетність людини до проблем саме політичного життя, політичних процесів і явищ, відокремлюючись від характеристики її діяльності в інших сферах суспільного життя. І лише в останні десятиріччя виник спеціальний напрям у політичній теорії, який виокремив проблематику політичної соціалізації в самостійну галузь дослідження. Процес політичної соціалізації молоді має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи.

Разом з тим ступінь дослідження процесу політичної соціалізації молоді ще є недостатнім і потребує подальшого аналізу. Зокрема, мало враховуються умови становлення системи політичної соціалізації, проблеми функціонування її агентів та основні тенденції цього процесу.

Вищезазначене зумовило необхідність дослідження та здійснення аналізу сутності й змісту політичної соціалізації молоді, визначення її особливостей у сучасній Україні.

¹ Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. // Діти, молодь і закон: Зб. – К., 1994. – Ч.1.

² Закон України “Про молодіжні і дитячі громадські об'єднання” від 1 грудня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 51. (1870). – С.1–3.

³ Головатий Н.Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2002. – 224с.

⁴ Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1998. – С. 64.

⁵ Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Мысль. – 1969. – С.161.

⁶ Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 2. – С. 122 – 134.

⁷ Истон Д. Новая революция в политической науке // Социально-политический журнал. – 1993. – № 8. – С. 115 – 128.

⁸ Истон Д., Деннис Дж. Дети в политической системе: Основа политической законности // Вестн. Моск. ун – та. – Серия 18. Социология и Политология. – 2001. – № 3. – С. 76-97.

⁹ Шестопап Е.Б. Политическая психология: Учебник для вузов / Е.Б. Шестопап. – М.: ИНФРА. – М, 2002. – 448 с.

¹⁰ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие./ Под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля.-М.: Аспект Пресс, 2002.– С. 5.

¹¹ Шестопап Е.Б. Восприятие образов власти: политико-психологический анализ // Полис. – 1995. – № 4. – С. 56 – 68.

¹² Бебик В.М. Політична культура сучасної молоді /В.М. Бебик, М.Ф. Головатий, В.А. Ребкало – К.: А.Л.Д., 1996. – С. 41–65.

¹³ Остапенко М. Політична соціалізація студентської молоді в Україні // Нова політика.–1999.–№6.– С.61–63.

¹⁴ Політологія: Навчальний посібник /За ред. проф. Щедрової Г.П. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С.143.

¹⁵За даними Інтернет ресурсу: 2005 www.ipo.org.ua.

Світлана Прутько

МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ

До механізмів державного регулювання і гарантії екобезпечного розвитку України належать відповідні дії основних гілок влади: а саме, законодавчої влади, виконавчої влади, судової системи і, певною мірою, засобів масової інформації (насамперед, офіційних державних ЗМІ, зокрема, державних телевізійних каналів, радіоканалів, а також масмедія типу “Урядовий кур’єр” чи “Президентський вісник” і т.д.). До громадських механізмів належить, насамперед, діяльність різноманітних організацій екологічного і політичного спрямування, які формуються на добровільній основі. Істотну роль виконують також різноманітні політичні партії, недержавні ЗМІ, громадська експертиза, екологічна освіта і т.п. Відповідно, ми зупинимося на кожному з основних елементів забезпечення сталого розвитку України.

Визначальним документом, в якому зафіксовані базові стратегічні орієнтири екобезпечного розвитку, є Основний Закон або Конституція України. У цьому документі чітко зафіксовано право громадян України на сприятливе для життя, здоров’я і достатку до-

вкілля, право користуватися природними ресурсами, забезпечувати для себе і для наступних поколінь оптимальний стан навколишнього природного середовища. Цей же документ визначає і відповідальність як держави, так і окремих суб'єктів господарювання, а також громадян України за завдання шкоди, завдання збитків навколишньому середовищу і відповідальність за це, включаючи відповідальність адміністративну та кримінальну. Конституція України визначає стратегічні орієнтири і служить базовою основою, підставою для подальших законодавчих, управлінських, виконавчих дій різних гілок влади, а також діяльності власне громадян у розумінні їхніх прав і обов'язків стосовно механізмів гарантії екобезпечного розвитку України.

Законодавчо правову основу екобезпечного розвитку забезпечує діяльність Верховної Ради України. Вона ухвалює відповідні закони стосовно діяльності в галузі охорони і використання навколишнього середовища, схвалює відповідні кодекси, які мають фундаментальне значення для використання тих чи інших природних ресурсів, а також затверджує державні екологічні програми.

Серед знакових законів, важливих для відповідної сфери, можна вже назвати найперші Закони України, серед них – “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р., “Про природно-заповідний фонд України” від 16 червня 1992 р., “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” від 8 лютого 1995 р., “Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення” від 13 грудня 2001 р., “Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства” від 17 січня 2002 р. та багато інших.

З точки зору процедурності, важливими є дві риси у галузі законотворення. Перша риса – це те, що Закон України має затверджуватися, після прийняття Верховною Радою, Президентом держави, а друге, що Закони України, в цьому контексті, не є закостенілими, не є застиглими, а Верховна Рада час від часу, по мірі необхідності, має право вносити і вносить певні зміни до тих чи інших Законів України. Це надає цим законам певної мобільності, динамічності і дозволяє виправити огріхи, які були допущені на стадії схвалення відповідного закону. Особливе значення у сфері законотворен-

ня займають відповідні Кодекси України, які також ухвалюються Верховною Радою. Серед них можна назвати Кодекс України “Про надра” від 27 липня 1994 р., Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р. з його останньою редакцією від 25 жовтня 2001 р., Кодекс України “Про адміністративні правопорушення” і, відповідно, Кримінальний кодекс України.

Особливе місце у системі політико-правових механізмів екобезпечного розвитку займають нормативні акти Президента України. Власне кажучи, сутність такого роду актів полягає в тому, що вони унормовують ті чи інші конкретні рішення. На практиці укази Президента, звичайно, мають не таку тривалу історію впровадження як закони і постанови Верховної Ради і можна з певністю стверджувати, що в широкому контексті укази Президента України як нормативні акти почали бути нормою управлінського життя з початку 1992 р.

Укази Президента можуть торкатися як питань внутрішньої екологічної політики України та конкретних шляхів її втілення, так і міжнародних зобов’язань та ухвал України. Можемо навести такі приклади одних з перших указів у галузі екобезпечного розвитку: Указ Президента України “Про управління в галузі використання і охорони надр України” від 30 квітня 1992 р., Укази “Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади”, “Про комісію з питань ядерної політики та ситуаційний центр при Президентові України” та ін.

Не можна не звернути увагу на особливий блок указів Президента, який торкається розширення системи природно-заповідних об’єктів України. Власне кажучи, саме на основі Указів Президента і отримують виконавчі органи на місцях прямі доручення щодо створення тих чи інших об’єктів. У цьому контексті можна назвати такі акти, як Укази “Про створення Азово-Сиваського національного природного парку” від 25 лютого 1993 р., “Про створення заказників загальнодержавного значення” від 10 грудня 1994 р., “Про створення природного заповідника “Яновецький степ”” від 17 липня 1996 р. тощо.

Можна також згадати Укази Президента вже початку третього тисячоліття, зокрема: “Про заходи щодо забезпечення виконання зо-

бов'язань, взятих Україною за міжнародними договорами з питань ядерної та радіаційної безпеки" від 1 жовтня 2001 р., "Про заходи щодо забезпечення ефективного прогнозування повеней і паводків та ліквідації їх наслідків" від 15 березня 2002 р. та низка інших.

Опредметнення політико-правових рішень держави відбувається у сфері виконавчої влади, тобто це Кабінет Міністрів та його відповідні структури на регіональному та місцевому рівнях. На виконання прийнятих рішень Кабінет Міністрів оприлюднює нормативні акти, які, насамперед, носять характер постанов Кабінету Міністрів України. Серед цих актів, насамперед, необхідно відзначити державні екологічні програми. Зокрема, серед прийнятих програм такого чину можна назвати Державну програму переробки радіаційних відходів, Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами, Державну програму охорони та відтворення Азовського та Чорного морів, Кліматичну програму України, Національну програму перспективного розвитку природоохоронних територій, Національну програму екологічного оздоровлення Дніпра та поліпшення якості питної води, Програму припинення в Україні виробництва та використання озонових речовин, Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі та деякі інші програми.

Слід, однак, при цьому мати на увазі, що постанови Кабінету Міністрів України часто конкретизуються у нормативно-правових актах міністерств і відомств України, зокрема власне Міністерства навколишнього природного середовища, Міністерств транспорту, економіки, освіти, відповідних комітетів, наприклад, ядерного регулювання тощо.

Ця практика, по суті справи, збереглася ще з часів Радянського Союзу і вона має як позитивні, так і певні негативні ознаки. Позитивний вимір полягає в тому, що кабмінівське рішення конкретизується як правила і порядок дій певного конкретного міністерства і відомства і в цьому контексті можна чітко визначити ті обов'язки і функції, які покладаються саме на це міністерство.

Проблемний бік, що нерідко переважає позитивний, полягає в тому, що нерідко те чи інше міністерство чи відомство адаптує до себе постанову Кабінету Міністрів України з тим, щоб мати для себе

якісь особисті, (відомчі) переваги, пріоритети, прибутки, податкові пільги та т. ін. Внаслідок цього загальнодержавна програма починає розриватися на відомчі блоки, зникає координація між різними виконавцями тих чи інших програм чи постанов, і внаслідок цього проблема залишається нерозв'язаною. Це одна із головних проблем виконавчої влади щодо втіленн в життя політико-правових рішень вищої законодавчої влади і президентських рішень.

У структурі самого Кабінету Міністрів України реалізація екологічної політики розподілена відповідно до функціонального призначення підрозділів Кабміну. Головним профільним міністерством у цій справі виступає Міністерство охорони навколишнього природного середовища.

Слід мати на увазі, що протягом років незалежності і сама структура, і, відповідно, назви міністерств і функції, які вони мають виконувати, час від часу реформувалися, але основні напрями діяльності закріплювалися за відповідними профільними міністерствами і відомствами і, звичайно, вони мали і повноваження з реалізації відповідних державних завдань і повинні були нести відповідальність за реалізацію екологічної політики у своїй відповідній сфері.

На початку XXI ст. Міністерством екології та природних ресурсів України було визначено наступні завдання:

- забезпечення реалізації державної політики та здійснення комплексного управління та регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, а також гідрометеорологічної, топографо-геодезичної та картографічної діяльності, створення екологічних передумов для сталого розвитку України;

- забезпечення належного функціонування державної, біологічної та гідрометеорологічної служб, а також розвитку топографо-геофізичної, картографічної діяльності;

- здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, екологічну безпеку гідрометеорологічну, топографо-геофізичну, картографічну діяльності, а також державного нагляду за станом ядерної та радіаційної безпеки¹.

Для виконання поставлених завдань, відповідно, була прилаштована і сама структура Міністерства екології та природних ресурсів України. В центральному апараті діяли Департаменти охорони, використання та відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки, геології та використання надр, геодезії, картографії та кадастру, ядерного регулювання, гідрометеорологічної служби і моніторингу, планування координації та розвитку і деякі інші. До цього додаються спеціалізовані природоохоронні органи, зокрема Головна державна екологічна інспекція, Державна інспекція охорони Чорного моря, Державна інспекція охорони Азовського моря, Головне управління національних природних парків, заповідної справи. Для реалізації на регіональному рівні завдань в регіонах функціонують Державні управління екологічної безпеки в областях, в містах Києві і Севастополі, а також відповідний Республіканський комітет в Автономній Республіці Крим. Через Мінекоресурсів, Кабмін спрямовував і координував діяльність Державного комітету України по водному господарству, Державного комітету України по земельних ресурсах, Державного комітету лісового господарства України. До міністерств також віднесено підприємства геодезії, картографії та кадастру, державні геологічні підприємства, Гідрометеоцентр, Центральну геофізичну обсерваторію, гідрофізичні, гідрометеорологічні центри.

Інакше кажучи, в структурі органів влади названа інституція, зокрема Мінекоресурси, отримала досить розгалужену і багатоцільову структуру як на горизонтальному, тобто на загальнодержавному, загальнонаціональному рівні, так і на ієрархічному рівнях, інакше кажучи, на всіх рівнях державної виконавчої влади, починаючи від центральної, обласної, республіканської в Криму, районної і влади на місцях. На думку фахівців, “розпочалися процеси стрімкої деінтеграції міністерства і його зв’язків з держкомітетами, ряд департаментів міністерства стали урядовими органами, на сьогодні [тобто 2003 р.] Мінекоресурсів України, міністерство з невиразними формами управління природними ресурсами, воно так і не стало єдиним органом державного управління у галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів і загальної стратегії, являє собою конгломерат структур, які ведуть автономне господарювання”².

Тому зрозуміло, що після “помаранчевої революції” стала супернагальною потреба відновлення повноцінної діяльності відповідного міністерства з наданням йому певних повноважень, фінансового і кадрового забезпечення, а також права законодавчої ініціативи з тим, щоб забезпечити дійсно ефективне виконання завдань щодо управління природними ресурсами в Україні.

Очевидно, вкрай незадовільною слід вважати діяльність третьої гілки влади, а саме – судової влади. Інакше кажучи, мова йде про систему державного контролю у сфері природокористування в цілому. Законодавча основа в цій сфері розроблена давно і є досить непоганою. Ми вже згадували про Кримінальний кодекс України, який був у першому варіанті затверджений ще у 1996 р., можна згадати також кодекс України “Про адміністративні правопорушення”, який був ухвалений 6 березня 1996 р. та ін.

На цей час, на жаль, має місце тісна співпраця деяких владних структур із відомствами, які грубо порушують користування природними ресурсами. Водночас не всяка справа доходить до судового розглядання з відповідним вироком суду про відповідальність за зроблену шкоду. Мабуть, це на сьогодні, найслабша ділянка у сфері управління державного контролю за використанням ресурсів.

Практично теж саме можна сказати і про моніторинг за станом довкілля. У цьому контексті зрозуміло, що повинен реалізовуватися принцип незалежності в діяльності різних гілок влади і кожна з них має виконувати свої функції. Також є зрозумілим те, що має бути реалізований справді *альтернативний* підхід до оцінки стану довкілля і справді *комплексний* підхід до збереження його людиновимірності, тобто має бути здійснене і забезпечене основне право людини на збереження сприятливого для життя, здоров’я та достатку навколишнього середовища.

Україна впевнено крокує на шляху розбудови громадянського, демократичного суспільства. Не можна говорити про те, що ця стадія розвитку вже досягнута повністю, але практика і реальність засвідчують, що чимало елементів громадянського суспільства в Україні вже існує.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років, коли ще в країні існувала однопартійна система і Україна де-юре, а потім і де-факто

залишалася у полоні законодавства СРСР, особливу роль у формуванні нового екологічного світогляду відіграла *громадська думка*, особливо позиція харизматичних людей. Ми пам'ятаємо, що наміри збудувати чергові атомні станції в Чигирині, на Кримському півострові, розширювати вже на той час існуючі станції були призупинені саме завдяки позиціям громадськості, зокрема таких видатних лідерів нації, як Борис Олійник, Іван Драч і, особливо, патріарха української культури, письменника і громадського діяча Олесея Гончара.

Для цього достатньо згадати бодай деякі фрагменти з його виступу на відкритті міжнародного семінару “ЄвроЧорнобиль”, який проводився в Києві у 1989 р. Наведемо його безсмертні слова: “Ось Україна, колись квітуча земля, з благодатним кліматом, найчистішими річками, розкішними лугами і напрочуд плодючими ґрунтами. На очах одного покоління вона перетворюється у багатьох місцях на землю малоприсадатну для життя, на край перенасичений промисловістю, де міста задихаються від хімії, води не вистачає, де дорослі, і особливо діти, масово хворіють, де ниви-годувальниці отруєні хімікатами, а спотворені землеоброблювальною технікою і байдужістю могутніх меліораторів мальовничі річечки, колись сповнені життя, чистоти, сьогодні тисячами гинуть, обертаючись на канали для нечистот. Та й сам могутній Дніпро, в наші дні почетвертований, гниє.

В аспекті екологічному, Україна сьогодні якоюсь мірою може правити за образ нашого недалекого майбутнього, постає моделлю планети, що швидко виснажується”³. Подібна громадянська позиція відіграла подвійну роль. З одного боку, вона певно мірою стримала владні структури у їхньому бездумному бажанні розорати і осушити геть усе, посадити на українську землю будь-які відомчі станції, заводи, фабрики, а з іншого боку, така позиція пробуджувала громадську свідомість, ламала у людей стереотипи, викликала у них почуття власної гідності і впевненість у тому, що можна щось зробити, що можна подолати існуючу хижацьку систему природокористування.

Логічним наслідком активізації суспільної свідомості стало виникнення мережі громадських екологічних організацій, тобто об'єднань громадян, котрі своєю метою ставили і ставлять ефективний

контроль, ефективну громадську позицію у справі ставлення людини до довкілля.

За підрахунками відомого українського соціолога О.Г. Стегнія⁴ в Україні неурядові екологічні організації хронологічно виникали наступним чином: до 1985 року включно вони становлять 6 % від сучасної загальної кількості, в 1986 – 90 рр. було створено 35 % неурядових екологічних організацій і після 1991 року – 59 %. Звичайно, колосального поштовху для виникнення справжньої мережі неурядових екологічних організацій спричинив вибух на Чорнобильській атомній електростанції і тому період 1986 – 1991 рр. був у цьому контексті вибуховим. Цьому сприяла також і певне послаблення тисків тоталітарної держави, так звана епоха перебудови, яка не піддавала прямій кримінальній карі активність громадян в екологічному напрямі.

Чи не найзначнішою подією цього часу було створення Української екологічної асоціації “Зелений світ”, яка у жовтні 1989 р. провела свій перший з’їзд, а через рік на основі цієї Асоціації вже була сформована Партія Зелених України (перший голова Юрій Щербак), яка активно включилася в політичну боротьбу. І, нарешті, на третьому періоді, починаючи з 1991 р., в умах незалежної України громадський ініціативний рух набув дійсно загальнонаціонального масштабу і про точну кількість зареєстрованих об’єднань нині важко говорити.

До цього періоду слід віднести таку важливу подію, як налагодження тісної співпраці неурядових і колишніх організацій з державними структурами, зокрема у 1996 р. при Мінекоресурсах України почала працювати Громадська рада неурядових екологічних організацій, що створило нові можливості для координації зусиль органів влади та громадського руху. Особливо це стосується питань, які вимагають швидкого реагування і прийняття рішень на вищому рівні державного управління.

О.Г. Стегній за якісним складом членів організацій та характером їх основної діяльності виділяє вісім базових типів неурядових екологічних організацій: 1) масові організації уніфікованої екологічної діяльності (Зелений світ, Республіканське товариство охорони природи та ін.); 2) масові організації профільованої екологічної діяль-

ності (Мама-86, Союз рятування від Чорнобиля, Комітет рятування Дніпра тощо); 3) об'єднання професійних екологів; 4) інформаційні центри, агенції і редакції екологічного профілю; 5) громадські колишні організації, які працюють з дітьми (Всеукраїнський благодійний фонд "Паросток"); 6) туристичні групи, які мають екологічні проекти (Екотуризм); 7) громадські природоохоронні інспекції та дружини охорони природи; 8) організації нової хвилі, соціальний захист і споживання гуманітарної допомоги під екологічним прапором⁵.

Під гаслом екологічних об'єднань нерідко діють псевдоорганізації, які своєю метою ставлять зовсім інші цілі, аніж облагородження і захист навколишнього природного середовища. З цим пов'язано декілька криз в українському екологічному русі, які мали характер політичних інсинуацій, фінансових зловживань, економічних авантур тощо. Цим, до речі, було дуже багато шкоди завдано справжньому українському екологічному рухові і викликало досить велику настороженість до його відкритості, чесності і цілеспрямованості з боку міжнародних як урядових, так і неурядових організацій. І, як зазначають відомі представники та експерти екологічного громадського руху, "серед громадських організацій існує таке явище, як псевдо-ЕНО [екологічних неурядових організацій], породжене недосконалістю законодавства про ЕНО та грантової політики міжнародних донорських організацій. Під ЕНО часто маскуються консалтингові структури і різні рекламно-ресурсні центри, представництва деяких міжнародних організацій, фондів тощо, діяльність яких також не є, по суті, природоохоронною і громадською. Такі організації працюють переважно в Києві і великих містах, в яких зосереджені представництва міжнародних благодійних фондів"⁶.

Діяльність неурядових екологічних організацій, втім як і життя кожного з громадян, ґрунтується на фундаментальних засадах, зокрема екологічних правах громадян, що є політико-правовою підставою для діяльності і щодо об'єднання в різні організації і права на ті чи інші види власних свобод. Як зазначає президент авторитетної громадської організації "Екоправо-Львів", директор Центру громадської екологічної адвокатури, професор пані Світлана Кравченко, право – це система загальнообов'язкових правил поведінки – соці-

альних норм, установлених або санкціонованих державою, які відображають волю панівного класу або всього народу, спрямовані на врегулювання суспільних відносин і забезпечуються державою. С. Кравченко конкретизує стосовно основного права людини, що екологічне право – це комплексна галузь, яка регулює екологічні, суспільні відносини, тобто відносини щодо ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, гарантії екологічної безпеки та захисту екологічних прав громадян⁷.

Таким чином, громадськість залишає за собою право здійснювати ті ж самі функції, які здійснює і держава. Це означає також, що держава сама несе відповідальність за недотримання виконання своїх зобов'язань стосовно прав громадян. І, в крайньому разі, держава може виступати як суб'єкт екологічних злочинів, тобто стосовно неї може бути порушено кримінальну справу.

Серйозною проблемою є відсутність адекватної і автентичної реакції державних органів на громадські дії. Зокрема, йдеться про неефективність прокурорського нагляду за дотриманням екологічного законодавства, відсутність законодавчого регулювання на рівні діяльності відомств і територіальних управлінь, про неузгодженість існуючої політико-правової системи держави у сфері регулювання відносин щодо використання навколишнього природного середовища з численними відомчими і місцевими актами, відсутня ефективна схема узгодження відомчих актів із загальнодержавними законодавчими актами, включаючи конституційні вимоги.

Оскільки Україна як нова незалежна демократична держава за свідчила свої пріоритети, зокрема намір розбудовувати громадянське суспільство, саме з цього ми і маємо оцінювати стан регулювання відносин людини і довкілля у нашій країні. При цьому маємо як значні позитивні зрушення, так і низку проблемних ситуацій. Але загалом механізми суспільства включають у себе всі компоненти функціонування владних, законодавчих та виконавчих структур і, головне, громадянську ініціативу.

Зокрема, у сфері законодавства уже сформована і в основних своїх компонентах діє система правового регулювання у сфері природокористування. Це визначається як основним мірилом, тобто

Конституцією України, так і низкою актів Президента, указів, а також законів Верховної Ради.

На виконання цих державних документів розроблено і затверджено низку загальноміністерських, міністерських та інших відомчих документів, які дають право і вимагають розв'язувати ті проблеми, які сформульовані на загальнонаціональному рівні. Державне управління у галузі природокористування має чітку і ієрархізовану структуру, зокрема, державні органи загальноукраїнського значення, регіонального та місцевого. Так само розділені функції державного моніторингу, державної екологічної експертизи, а також діяльності місцевих органів влади у сфері охорони довкілля. Маємо також систему прокурорського та судового відстеження діяльності фізичних та юридичних об'єктів за їхній вплив на природне середовище, і в цьому контексті ми маємо можливість бачити, що судові органи наділені повноважними правами щодо виконання ними їхніх зобов'язань.

Важливу функцію у формуванні механізму за використанням довкілля виконують громадські екологічні організації, тобто неурядові структури. Це є одним з показників того, що в Україні формується реальне громадянське суспільство, оскільки формується система контролю громадянською за діяльністю різних органів влади. Вона здійснюється багатьма напрямками: громадський моніторинг, громадська експертиза, громадські проекти, громадська ініціатива, пропаганда і просвітництво на різних рівнях. Від взаємодії державної і громадянської складових і залежить розв'язання екологічних проблем України.

¹ Збереження та моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні. – К.: Національний екологічний центр України, 2000. – С. 231.

² Див.: Громадська оцінка екологічної політики в Україні. – К., 2003. – С. 26.

³ Гончар Олесь. Дзвони Чорнобиля. Виступ на відкритті міжнародного семінару “ЄвроЧорнобиль” // Літературна Україна, 1989. – № 18. – С. 7.

⁴ Стегній О.Г. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (За результатами національного соціологічного дослідження). – К.: Наукова думка, 1996. – С. 9–41.

⁵ Там само. – С. 25.

⁶ Див.: Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських громадських екологічних організацій. – К., 2003. – С. 72.

⁷ Екологічні права громадян: як їх захистити за допомогою закону. – К.: Інформаційне агентство Ехо-Восток, 1997. – С. 77.

Володимир Розумюк

МІФ ТОТАЛІТАРНОЇ “ІДЕОКРАТІЇ”

В складному комплексі тоталітарної проблематики роль ідеологічної доктрини в процесі створення, становлення і функціонування тоталітарної системи являється одним з найбільш міфологізованих питань. Починаючи від 20-х років ХХ ст. представники західної політології традиційно приділяли надмірну увагу інтелектуальним засадам та теоретичним програмам офіційних ідеологій, постійно підкреслюючи їх сакральну природу та самоцінність. Як цілком слушно характеризував цю ситуацію Ж. Бодуен: “Всі сучасні інтерпретації тоталітарного феномену єдині в тому, що наголошують на особливому функціонуванні ідеології, яка, до певної міри, незалежно від інших соціальних інститутів керує поведінкою властей, і, таким чином, створює тип суспільства”¹.

Сама концепція “ідеократії” в західній політичній науці складалась під безпосереднім впливом російських філософів-емігрантів (М. Бердяєва, І. Ільїна, С. Франка), які розглядали більшовицьку ідеологію як світську трансцендентну форму релігії, а в комунізмі вбачали панування універсальної метафізичної абстрактної ідеї над життям соціуму. Після перемоги А. Гітлера і встановлення нацистського режиму втікачі з Німеччини остаточно ствердили і закріпили на Заході міф про самоцінність ірраціональної ідеологічної доктрини. Так, навіть в доволі стриманій праці К. Фрідріха і Зб. Бжезінського наголошується, що “панування ідеології, її самодостатність дійсно складає рису, яка іманентно властива тоталітаризму”², ну а такі дослідники як Дж. Радель чи А. Грегор взагалі визначали ідеологію головною ознакою тоталітарної системи³.

Типовим зразком “ідеократичного” підходу може слугувати робота А.Інкельса, в якій автор стверджував, що системоутворюючим

фактором в процесі становлення і розвитку тоталітарного режиму являється “містична абстрактна мета”, що утворює ядро тоталітарної ідеології, служіння якій є сенсом життя не лише всього населення, але й самого вождя.

На думку цього американського політолога, тоталітарний не будь-який диктатор, а лише той, який вважає, ніби відкрив іманентний закон суспільного розвитку, який керується в своїх діях “специфічною найвищою метою”, оскільки в тоталітарній державі все вирішують “імперативи вищих законів”⁴.

Проте подібний ідеалістичний підхід до проблеми тоталітаризму викликає серйозні нарікання і не може бути прийнятий за основу серйозної наукової теорії. Не заперечуючи важливу роль ідеології у створенні і функціонуванні тоталітарного державного механізму, все ж не слід абсолютизувати її значення і перебільшувати цей вплив. Як свідчить історичний досвід тоталітарних держав у XX столітті, їх офіційні ідеології, так само як і будь-які ідеологічні конструкції, що базуються на уявленні про загальносвітову боротьбу добра і зла, слугували інтерпретаційно-ціннісними системами пояснень та координат, виконували функції легітимації соціального ладу і політичного режиму, використовувались для масової мобілізації населення та провадження (за словами Шапіро) “морального знеболювання”, але аж ніяк не слугували самореалізованою інженерною програмою побудови майбутнього.

Загалом, офіційні ідеологічні доктрини тоталітарних держав (науковий комунізм, націонал-соціалізм і фашизм) найкраще характеризуються такими якостями, як раціоналізм та актизм (перевага дії перед схоластичним теоретизуванням), оскільки вони були принципово опортуністичні усім ідеологізованим догмам і системам цінностей, а їх ірраціональні елементи (наприклад, знищення євреїв і т.д.) були зумовлені почасти політичною кон’юнктурою, почасти – люмпенським світоглядом і забобонами правлячої еліти. Як слушно наголошував у своїй класичній роботі К. Мангейм: “Вождь, який очолює масовий рух, знає, що всі політичні та історичні ідеї – не більше, ніж міфи. Сам він вільний від їх впливу, але цінує їх... оскільки вони... стимулюють ентузіазм, викликають почуття, зачіпають ірраціональні мотиви в людині і ведуть до політичних дій”⁵.

Наприклад, В.І. Ленін, який неодноразово заявляв, що “не можна вилучити жодного основного положення, жодної суттєвої частини з філософії марксизму (адже вона ніби суцільний злиток сталі) без того, щоб не зрадити об’єктивну істину і не потрапити до рук буржуазно-реакційної віроломності”, в одній з останніх робіт заперечив головне, як він сам раніше оцінював “беззаперечне положення” марксистської теорії щодо базису і надбудови. Визнавши, що Росія поки що не досягла того рівня виробничих сил, за якого можливий перехід від капіталізму до соціалізму, Ленін запитусь: “Чому ж нам не можна розпочати спочатку з завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а потім вже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу піти доганяти інші народи... В яких книжках прочитали ви, що подібні зміни звичайного історичного порядку неприпустимі чи неможливі?”⁶.

Тож хоча в роботі “Що робити” Ленін і вимагав припинити перегляд марксистської теорії (розділ “Догматизм і свобода критики”), в разі необхідності він сам йшов на рішучу ревізію доробку Маркса, підкреслюючи, що “наше вчення не догма, а керівництво до дії”⁷, а для російських соціалістів “особливо необхідна самостійна розробка теорії Маркса, оскільки ця теорія дає лише загальні керівні положення, які застосовуються до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії”⁸.

Постійно звинувачуючи інших у фальсифікації марксистського вчення, Ленін так само перманентно ревізував марксизм з огляду на власні потреби, наголошуючи, що “було б величезною помилкою, якби ми почали вкладати складні, невідкладні, практичні завдання революції, яка швидко розвивається, в прокрустове ложе вузько сприйнятої теорії”⁹, адже “необхідно засвоїти собі ту незаперечну істину, що марксист повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не чіплятися й далі за теорію вчорашнього дня, яка, як усяка теорія, в кращому разі намічає основне, загальне”¹⁰.

Зустрівшись з подібною ленінською практикою, Л. Троцький із злим сарказмом охарактеризував її наступним чином: “Для нього (Леніна) марксизм не метод наукового дослідження... ні, це поло- ва ганчірка, коли треба стерти свої сліди, білий екран, коли треба

демонструвати свою велич, складний аршин, коли треба пред'явити свою партійну совість... Він поводить ся з марксистськими "положеннями" як з непохитними статтями "Уложения о наказаниях". Спочатку знаходить відповідну статтю, а потім копошиться в матеріалах звинувачувального акту, відшуковуючи там ознаки злочину, які формально відповідають змісту каральної статті"¹¹.

Слід також зазначити, що майже всі роботи Леніна були пов'язані з конкретною практичною необхідністю і були теоретичною легітимацією тих чи інших його вчинків. Як цілком справедливо відзначають Себайн і Торсон, Ленін у своїй політиці водночас поєднував найбільш жорстоку ортодоксію в доктрині з надзвичайною гнучкістю на практиці, причому, як правило, його дії передували його теоріям¹². Вже відчуваючи наближення смерті в 1923 році, він, завжди скупий на слова про себе, скаже: "Для мене завжди була важлива практична мета"¹³.

Не менш критично по відношенню до будь-якої теорії був налаштований і Б. Муссоліні. Сторонні спостерігачі в Італії на початку 20-х років вважали, що фашизм взагалі виник не як ідеологічна доктрина, а засіб для здобуття влади, та й сам дуче в приватних бесідах визнавав, що фашизм був не стільки системою віри, як шляхом до політичної влади¹⁴. "Хто прочитає на пом'ятках вже сторінках тієї епохи звіт про установчі збори італійських бойових дружин (fascio), той не знайде там доктрини", – стверджувала "Доктрина фашизму"¹⁵.

Ідеологічні принципи фашизму спочатку були незрозумілі навіть членам партії, дехто з них вважав цей рух правим, дехто – лівим, а інші – і правим і лівим водночас. Як писав в ті часи Діно Гранді: "У фашизмі кожен може знайти щось для себе"¹⁶. Б.Муссоліні у своїх ранніх промовах прибирав пози практичної людини, емпірика та інтуїтивіста без теорії, людини, гасло якої діяти, а не просторікувати. Пізніше він сам визнавав, що "коли в далекий нині березень місяць 1919 року через газету "Il Popolo d'Italia" я скликав в Мілані учасників війни... я і в думках не мав ніякого конкретного доктринального плану"¹⁷.

Дуче відверто відкинув формальну програму і замінив її натхненним вождизмом і дією як такою. Так, у статті, опублікованій в 1924 році в "Il Popolo d'Italia", він проголошував: "Нам, фашистам, виста-

чає мужності поквитатись з усіма традиційними політичними теоріями. Ми дозволяємо собі розкіш бути аристократами і демократами, консерваторами і прогресистами, реакціонерами і революціонерами, легалістами і іллегалістами у відповідності з обставинами, часом і середовищем, в якому ми маємо діяти”¹⁸.

Відзначаючи особливості цієї ідеології, Ортега і Гассет писав, що фашизму притаманна крайня суперечливість: “Обстоюючи авторитаризм, він, утім, організує заколот. Протистоїть сучасній демократії, проте не вірить у реставрацію нічого давноминулого. Збирається створити потужну державу, і вживає найруйнівніших засобів, немов якась ватага розбишак чи таємне товариство. Хоч з якого боку підступити до фашизму, виявляємо то одне, то геть протилежне; це “А” і не “А”¹⁹. Своїми знаменитими “турами вальсу” Б. Муссоліні залишив у сучасників враження про фашизм як про метелика, що перелітає від одного питання до іншого, але не має чітко розробленої ідеологічної програми, тож цілком природно, що вони вважали фашистську ідеологію хаосом протиріч, зібраних разом для збереження влади²⁰.

Оскільки фашисти були налаштовані проти будь-яких точних визначень і концепцій, вони спочатку виступали проти створення партії, оскільки “сама ідея партії містить в собі доктрину і програму”²¹. Як пізніше підкреслювалось в “Доктрині фашизму”: “Фашизм не був підпорядкований створеній за столом доктрині, він народився з потреби дії і був дією; він не був партією, але в перші два роки він був антипартією – рухом”²². Під беззаперечним впливом філософії Сореля місце програми зайняла фашистська міфологія. За цим фактом стояла впевненість в тому, що реальність пережитого моменту є головним елементом натхнення та прориву, які б лише гальмувались доктриною. Дуче проголошував: “Ми створили міф. Міф – це віра, благородний ентузіазм, він не повинен бути реальністю. Міф – це імпульс і надія, віра і мужність”²³.

Відтоді як Муссоліні в 1919 році в залі П’яца Сен-Сеполькро заявив, що у нього немає ніякої ідеологічної програми, було зроблено кілька спроб її створити. Глибоко вкорінене відчуття неповноцінності через відсутність фашистської політичної філософії змусило дуче написати в 1921 році: “Нині фашизм під страхом смертної

кари чи, що ще гірше, самовбивства, повинен створити основу своїх доктринальних положень... необхідно на протязі двох місяців, які відділяють нас від національних зборів, створити філософію італійського фашизму”²⁴. Він наголошував: “Мова йде не лише про виготовлення програмних положень, на які могла б спертись партійна організація... але потрібно спростувати безглузді байки, наче у фашистському русі беруть участь лише насильники і злочинці, а не люди неспокоїного і творчого духу”²⁵.

Ця спроба призвела до прийняття відверто соціалістичної програми, яку в 30-і роки офіційні фашистські історики будуть характеризували як таку, що “викликає прикре здивування”. Після цієї невдачі Муссоліні знову перекинувся до зручного для нього положення, що “фашизм радше дія, ніж теорія”²⁶, і взагалі не слова, а діла забезпечують зміцнення влади, а усілякі ідеології є предметами розкошу і доступні лише інтелектуалам. Він намагався переконати усіх, що фашизм не правий і не лівий, а його партія хоч і виступає як духовний рух, але, на відміну від релігії, не має догми. Вона – “антитеза усякого заперечення і будь-якого твердження”²⁷.

Запевняючи усіх, що “фашистська догма полягає в тому, що її немає”²⁸, Б. Муссоліні все ж не припиняв спроб створити ідеологічну платформу, аж доки нарешті в 1932 році не спромігся за допомогою Дж. Джентіле і деяких фашистських ієрархів написати загальновідому “Доктрину фашизму”. Проте, незважаючи на її тривалу розробку, весь тираж 14 тому Італійської енциклопедії з цим трактатом (єдина підписана авторська стаття) було вилучено з продажу майже відразу після виходу з друкарні для виправлення та внесення змін.

Подібно італійській “Доктрині фашизму”, перший том “нацистської біблії” – “Майн Кампф” з’явився аж в 1924 році, коли Гітлер вже відбував строк у в’язниці за спробу захоплення влади під час так званого “пивного путчу” 7 листопада 1923 року, а “Міф ХХ століття” Розенберга взагалі вийшов з друку лише в 1929 році. Можна впевнено стверджувати, що більшість нацистських “партайгеноссе” так і не прочитали жодної з цих праць.

Сам Гітлер вкрай критично відносився як до філософствувань Розенберга, так і, як не дивно, власної роботи. Напівофіційний літописець Гітлера Г. Пікер занотував 11.04.1942 року: “За вечерею шеф

підкреслив, що “Міф...” Розенберга не слід розглядати як працю, що виражає офіційну точку зору партії... Характерно, що старі члени партії не належать до основної маси читачів цієї книги... Його (шефа) лише тішить, що власне, тільки наші вороги розбираються у змісті цієї праці. Подібно до багатьох гауляйтерів, він прочитав лише кілька сторінок, оскільки, на його думку, зрозуміти її дуже важко”²⁹. Офіційно ця книга вважалась підручником партійної ідеології, а в приватних бесідах Гітлер характеризував її як “малозрозумілу маячню, написану зарозумілим прибалтом, який вкрай плутано мислить”³⁰.

Улюблений архітектор фюрера та (пізніше) міністр військової промисловості нацистської Німеччини А. Шпеєр згадував, що Гітлер і його штаб постійно, не зважаючи на ідеологію, відшукувати все те, що обіцяло успіх, та й навіть самі ідеологічні питання вирішувались залежно від того, як вони діяли на виборців. Політика була для Гітлера питанням доцільності, і тут він не робив виключення навіть для свого творіння – “Майн Кампф”, вважаючи, що значна частина цієї книги вже не відповідає дійсності і даремно він так поспішав висловити свої погляди ³¹. В самій роботі фюрер наголошував: “Молода переможна ідея не дозволить зв’язати собі руки жодними міркуваннями, окрім міркувань про перемогу нашого руху” ³².

Розмовляючи з іншим своїм фаворитом Раушінінгом про партійну програму, Гітлер підкреслював: “Лише простаки сприймають її буквально, не розуміючи, що це лише декорація на задньому плані нашої сцени. Я не буду змінювати цю програму, вона розрахована на маси. В ній вказані деякі напрями нашого руху. Не більше і не менше. Це щось на зразок церковної догми... Масам потрібні якісь фантазії і вони отримують надійні і стійкі формулювання. Лише втаємниченим відомо, що немає нічого тривалого, все постійно змінюється. Тому я говорю вам: націонал-соціалізм – це соціалізм, що формується, який ніколи не буде завершеним, оскільки знаходиться у процесі вічних змін” ³³. Не дивно, що під час виборчої кампанії 1933 року Гітлер взагалі відмовився виголосити програму: “Всі програми нічого не варті. Людська воля, кмітливість, мужність, щира віра, внутрішня воля – ось вирішальні речі”³⁴, а невдовзі заявив: “Не

слід надто перейматись через програму. Після того, як ми почнемо управляти країною, програма з'явиться сама собою”³⁵.

Підсумовуючи свої враження від розмов з фюрером, колишній його фаворит Г. Раушнінг дійшов тих самих висновків, що і К. Мангейм: “Доктрина існує для маси... вона – інструмент панування над нею. Еліта стоїть вище доктрини і використовує її найбільш доцільним шляхом для здійснення своїх намірів”³⁶.

Сама ідеологічна доктрина розглядалась вождями тоталітарних держав швидше як світський варіант релігії, аніж політична програма. Дуче називав фашизм “вірою, що досягає релігійних висот”³⁷, а Гітлер взагалі прямо вказував, що “ту роль, яку для релігії відіграють церковні догмати, для нової політичної партії повинні грати партійні принципи”³⁸. Характеризуючи програму НСДАП як “політичний символ віри”, фюрер наполягав, що розуміти її зовсім не обов’язково, треба лише гаряче в неї вірити³⁹. Навіть Сталін, який постійно наголошував на науковості і раціональності комуністичної ідеології, назвав марксизм “релігією (робітничого) класу, його символом віри”⁴⁰, тож не дивно, що Дж. Оруелл, в своїй класичній роботі “1984” відзначав, що світогляд партії найуспішніше прищеплюються людям, які не здатні його зрозуміти.

Теорія “ідеократії” також ігнорує перманентну зміну офіційної ідеологічної доктрини тоталітарної держави, адже, наприклад, як відзначало чимало авторитетних дослідників, радянський комунізм, фашизм та нацизм 20-х суттєво відрізнялися від цих же ідеологій зразка 40-х років. Щоправда, на відміну від Муссоліні, нацистські і радянські вожді відмовлялись офіційно визнавати ревізію старих догм, оскільки це могло похитнути віру партійців і призвести до порушення внутрішньої цілісності організації. Якщо Б. Муссоліні в “Доктрині фашизму” заявляв, що “програма не повинна бути “нессовою сорочкою”, яка зв’яже нас навіки... і він перший визнає, що наші скромні програмні скрижалі – теоретичні і практичні віхи фашизму – повинні переглядатись, виправляти, розширятись і підтверджуватись, оскільки з часом вони стають хибними”⁴¹, то Гітлер наголошував, що “програма є недоторканою догмою”⁴, а в “Майн кампф” зазначав, що краще мати застарілу програму, аніж припустити її обговорення. Фюрер наступним чином пояснив причини

подібного догматизму: “Програма нашого руху за своєю кінцевою метою є абсолютно правильною і недоторканою. При змінах мова може йти про більш вдалі формулювання. Але лише ми визнаємо, що хоча б одна теза не являється догматом і може бути переглянута, це, без сумнівів, призведе до безкінечних дискусій і загального розброду”. Тому в “Майн Кампф” наголошувалося: “Хто серйозно бажає перемоги нашому руху, той має зрозуміти, що для успіху необхідно створити бойовий і сильний рух, а в основу програми треба покласти ряд тез, які не підлягають жодним змінам”⁴³. На питання, чому прокомуністичні “25 пунктів” і надалі залишаються незмінною програмою партії, фіюрер зазвичай відповідав: “А чому я взагалі повинен її змінювати? Це історія, життя, змінюючись, саме вносить свої зміни. Націонал-соціалізм не медичний чи військовий тижневик, який постійно має відповідати найновішому рівню наукових досліджень”⁴⁴.

Таким чином можна зробити висновок, що традиційна теза західної політології про тоталітарну державу як хрестоматійний приклад “ідеократії” не відповідає дійсності. Ідеологія не може функціонувати сама по собі та незалежно від інших соціальних інститутів керувати поведінкою влади, тим самим детермінуючи створення певного типу суспільства, оскільки будь-яка теоретична доктрина є відображенням інтересів певної соціальної групи, а не сакральною, самоцінною і самодостатньою догмою. Не заперечуючи важливу роль ідеології у функціонуванні механізмів тоталітарної держави, все ж необхідно відкинути псевдофілософську метафізику у вивченні тоталітарного феномену, коли мертва теоретична схема постає як самоцінна “річ у собі” і для себе, адже, як стверджував ще К. Маркс, суспільство треба характеризувати на підставі того, що воно собою являє, а не на що претендує, тож безглуздо визначати його через мету, яку воно переслідує, а не через режими, що воно породило⁴⁵.

¹ Бодуен Ж. Вступ до політології. – К.: Основи, 1995. – С. 159.

² Friedrich C.J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. – Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1965. – P. 15.

³ Gregor A.J. The ideology of fascism: The rationale of totalitarianism. – New York/ London, 1969. Radel J. Roots of totalitarianism. The ideological sources of fascism, national-socialism and communism. – New York, 1975.

⁴ Inkeles A. The Totalitarian Mystique: Some Impression on the Dynamics of Totalitarian Society // Totalitarianism. New York, 1984.

⁵ Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 118.

⁶ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.45. – С. 381.

⁷ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.31. – С. 134.

⁸ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.4. – С. 184.

⁹ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.31. – С.44.

¹⁰ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.31. – С.134.

¹¹ Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 77.

¹² Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 695.

¹³ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.45. – С. 374.

¹⁴ Смит Д. Муссолини. – М.: Интердайджест, 1995. – С. 61.

¹⁵ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.23.

¹⁶ Смит Д. Назв. праця. – С. 164.

¹⁷ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.21.

¹⁸ Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 278.

¹⁹ Ортега- і- Гассет. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 196.

²⁰ Смит Д. Муссолини. – М.: Интердайджест, 1995. – С. 164.

²¹ История фашизма в Западной Европе. – М.: Наука, 1978. – С. 53.

²² Муссолини Б. Назв. праця. – С.23.

²³ Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 269.

²⁴ Муссолини Б. Назв. праця. – С.45.

²⁵ Муссолини Б. Назв. праця. – С.46.

²⁶ Смит Д. Муссолини. – М.: Интердайджест, 1995. – С. 168.

²⁷ Смит Д. Там само. – С. 164.

²⁸ Смит Д. Там само. – С. 166.

²⁹ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 196.

³⁰ Шпеер А. Воспоминания. – Смоленск: Русич, 1997. – С. 150.

³¹ Шпеер А. Там само. – С.53, 183.

³² Гитлер А. Моя борьба. – М.: Витязь, 2000. – С. 506.

- ³³ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М.: Миф, 1993. – С. 151.
- ³⁴ Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 769.
- ³⁵ Германский национал-социализм. Подлинные материалы нацистских идеологов. / Составитель В. Пруссаков. – М.: Паллада, 1994. – С. 8.
- ³⁶ Галкин А. Германский фашизм. – М.: Наука, 1989. – С. 271.
- ³⁷ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.51.
- ³⁸ Гитлер А. Моя борьба. – М.: Витязь, 2000. – С. 321.
- ³⁹ Гитлер А. Там само. – С. 384, 382.
- ⁴⁰ Белоусова Г.А., Лебедев В.А. Партократия и путч. – М.: Республика, 1992. – С. 14.
- ⁴¹ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.45.
- ⁴² История фашизма в Западной Европе. – М.: Наука, 1978. – С. 183.
- ⁴³ Гитлер А. Назв. праця – С. 384, 386.
- ⁴⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 56.
- ⁴⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1982. – Т.13. – С. 7, 8.

Фелікс Рудич

ПРАВЛЯЧА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ, ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК І СИНХРОНІЗАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА

Попередні зауваження. Різні суб'єкти політики справляють на державотворчий процес неоднаковий вплив. Більшість не бере безпосередньої участі в політичному житті. Цим займається особливий прошарок людей, яких називають політичною елітою. В етимологічному значенні поняття “еліта” (у перекладі з французької elite – краще, відбірне, вибране. Політична еліта – це носії політико-управлінських якостей. Це поняття застосовують до людей, які оволоділи певними позитивними якостями, цінностями і пріоритетами (харизма, компетентність, сила волі, культура, порядність), займають провідні або найбільш впливові позиції у суспільстві. Політична еліта здебільшого визначається як меншість суспільства, достатньо самостійна, відносно привілейована група (або сукупність груп),

яка має відповідні психологічні, соціальні та політичні якості й бере безпосередню участь у формуванні і здійсненні політичних рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї¹.

Правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів: носієм владних функцій виступає політична еліта; бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату; комунікаційна та духовна еліта – це представники засобів масової інформації, науки, культури, духовенства.

Політичній еліті протистоїть контреліта – опозиційна соціальна група, яка виборює право на входження в еліту, прагне оволодіти владою, запропонувати свою альтернативну стратегію розвитку суспільства.

Проблема політичного лідерства як і елітарна теорія має давню історію. Слово “лідер” (у перекладі з англійського leader) – ведучий, керівник. Ще в епоху античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певна суспільна ситуація вимагала свого лідера, вождя, в кожний історичний період з'являлися теорії, які визначали певний тип, образ та завдання відповідного лідера. У політологічному аспекті політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді і декілька осіб беруть на себе і виконують роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому.

Відомо й інше. Соціальна значущість політичної еліти і політичного лідерства залежить від рівня політичної культури і активності громадян суспільства, і саме тут поле реалізації конкретики, яку в пору оглянути пильніше.

Що ми самі зробили не так? Проблема ролі та місця політичної еліти, політичних лідерів України у становленні української державності останнім часом інтенсивно досліджується політичною наукою. Вийшла друком низка монографічних праць², періодично публікуються аналітичні матеріали³. Ці питання набувають особливої актуальності на нинішньому етапі становлення та дій нових владних структур після виборів Президента України, майбутніх виборів до Верховної Ради України.

Справедливості ради слід віддати належне політичній еліті України: за роки незалежності за її участю Українська держава від-

булася в усіх формальних вимірах. За Конституцією “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава”²⁴. В суспільно-політичній сфері відбулося становлення владних структур, формується багатопартійна система, діють осередки громадянського суспільства – громадські об’єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друковані та Інтернетвидання. В економічній сфері відбуваються трансформаційні процеси, спрямовані на впровадження ринкових засад: завершується процес приватизації, створення класу великих власників, закладено основи середнього та малого підприємництва, формується банкова фінансова інфраструктура, введена і є стабільною національна валюта. У зовнішньополітичній сфері незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів України визнані світовою спільнотою; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об’єднань та організацій, зокрема Ради Європи, укладені угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами – ЄС і НАТО, представники Збройних Сил України беруть участь в ряді миротворчих операцій.

Проте – і це теж реальність – сучасний етап розвитку українського суспільства все ще характеризується кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну та духовну сфери. В політичній сфері зростає апатія і недовіра громадян до діяльності владних структур. В економічній – відсутня довгострокова стратегія інноваційного розвитку виробництва; в соціальній зростає майнова нерівність, відбувається зубожіння переважної частини населення; найбільш глибокою і небезпечною для суспільства є криза в духовній сфері: спостерігається втрата політичних і соціальних орієнтирів та ідеалів, криза світогляду, суті і смислу повсякденного буття, виникає ідеологія несприйняття існуючої дійсності. Івана Дзюби: “Ми живемо в дивному суспільстві, яке переживає дві одночасні реставрації, нібито протилежно спрямовані, але симбіотичні одна щодо одної. Перша – це реставрація дикого капіталізму (фактично вже відбулася), а друга реставрація радянської ідеології, (тріумфальне відновлення всіх радянських ритуалів, аж до оглушливої тріскотні комсомольських ювілеїв)”²⁵.

Отже, головна проблема для України міститься всередині, має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану

прийнятим у цивілізованому світі критеріям. Досвід держав на пострадянському просторі (Україна не є винятком) свідчить, що політика в них страждає численними “дитячими хворобами”, серед яких насамперед неадекватність наявної еліти і її політичних лідерів зрослим вимогам часу і потребам суспільства. Слід зазначити, що після здобуття незалежності правляча політична еліта України не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, шляхи вирішення проблем, що постали перед ним, не консолідувала суспільство і не повела його за собою, не змогла зробити для народу того, що повинна була зробити, маючи владу.

Як відомо, політична еліта визначається за двома критеріями: функціональною ознакою – це ті, хто обраний або ті, хто нами керують; ціннісною – ті, хто гідний правити. В ідеалі ці критерії мають зберігатися. Суть і мета демократії полягають саме в наближенні суспільства до цього ідеалу: демократичні інститути впроваджуються для того, щоб, з одного боку, правили ті, хто гідний правити, з іншого – щоб ті, хто гідний правити, отримали таку можливість.

Ця політична еліта, яка виросла в умовах союзної держави, не сформувалась як справжня еліта, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. В сучасній Україні політичну еліту представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств.

Перші, прийшовши до влади в умовах відсутності досконалих законів, здебільшого стали задовольняти власні інтереси, дотримуючись принципів моралі старої компартійної номенклатури: схиланням перед тими, хто стоїть на вищій владній сходинці і зневагою до тих, хто знаходиться нижче влади. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, проявили безпорадність, вирішуючи складні соціальні та економічні проблеми, внаслідок чого практично зійшли з політичної сцени, проте не забули, керуючись мораллю “нової буржуазії”, її зневагою до закону, збагатитися особисто. Академік І. Дзюба зазначає: “Відбувся раптовий викид у псевдоеліту, склалася “тримуча суміш”, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, політичні кар’єристи, демагоги, сумнівно-го походження скоробагатьки”⁶.

Як наслідок – до влади у своїй переважній більшості прийшла на всіх рівнях олігархізована, корумпована управлінська еліта. На сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, нерідко їх називають клієнти. Їх головною метою є особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, сутність якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, призводить до тотальної корумпованості останньої. Корупція пронизує владну вертикаль згори донизу, а “зразки” такої поведінки встановлюються на найвищих щаблях державного управління.

Не можна не погодитися з твердженням про те, що причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти – не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби захищати інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Проте мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Певною мірою це пояснюється і тим, що переважна більшість представників політичної еліти походить із сільської місцевості або невеликих міст і є носіями традиційної культури, одним із визначальних компонентів якої є “трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше – містечковості, клановості та кумівства”⁷. Ці риси політичної еліти є особливо виразними і, зрештою визначають цінності, якими вона керується у своїй діяч.

Зрозуміло, що така еліта могла створити політичний устрій лише за власною міркою і створила його. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близькістю до центрів прийняття державних рішень, товщиною гаманця, демонстративним надвитратним особистим споживанням почали вимірювати публічну репутацію того чи іншого представника еліти. Небезпека криється у тому, що Україна може опинитися в такому стані, коли в суспільстві формуватимуться, за словами англійського лорда Бенджаміна

Дізраелі, “дві нації, між якими немає спілкування, які мають настільки мале уявлення про звичаї, думки, почуття один одного, наче вони жителі різних зон або жителі різних планет. Вони формуються під впливом різного виховання, споживають різну їжу, в них різні манери поведіння, і живуть вони за різними законами”.

Як наслідок – між владою і суспільством відсутнє взаєморозуміння, шириться глибоке провалля. До того ж, правляча політична еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. І особливо небезпечним є те, що серед молоді існує стійка тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти “елітарних” позицій у суспільстві можна лише нехтуючи нормами моралі.

На роль справжньої політичної еліти претендують можновладці, які нині прийшли до влади. Проте ця політична еліта, в усякому разі значна її частина, має переважно те ж саме коріння, що й та, яка від влади відійшла.

У її складі є представники великого і середнього бізнесу, для яких головний сенс діяльності – захист цього бізнесу політичними методами, орієнтація на цінності особистого споживання. Чи зможе нова еліта, здобувши владу, бути справжньою? Відповідь: час покаже. У сучасної влади, наскільки відомо, відсутня стратегія досягнення цивілізованого рівня розвитку країни, відстоювання національних інтересів українського народу.

Отже, справжня політична еліта в Україні тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу і з’явиться справжня політична еліта, яка володіє високими професійними і моральними рисами, стратегічними цілями і волею для їх здійснення. І від того, якими темпами відбуватиметься цей процес, якими якостями оволодіє вона, залежатиме майбутнє Української держави.

Важливу роль у вирішенні цього завдання може і повинна відіграти духовна еліта, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатними апелювати як до сумління, так і до розуму, повернути собі втрачений голос, стати справжньою “совістю нації” і сказати своє слово так голосно, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта. Маємо яскраві, але все ще поодинокі приклади: незаангажовані пу-

блікації в знакових засобах масової інформації Івана Дзюби, Бориса Олійника, та ін. активно впливають на суспільну думку.

Що робити, щоб виправити ситуацію? На сучасному етапі для українського народу міцна демократична влада є нагальною потребою. Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, лідера, політичної еліти, які мають бути етично мотивовані.

Події, що відбулися в Україні в листопаді – грудні 2004 року і які пов’язані з президентськими виборами, свідчать, за словами Збігнева Бжезінського, про “масовий вилив прагнень до змін, вибух самосвідомості, що зачепив значні частини українського суспільства”⁸. І цей “масовий вилив прагнень до змін”, на наш погляд, лише умовно можна назвати революцією. На відміну від “оксамитових” революцій кінця 80-х рр. минулого століття, які прокотилися країнами Центральної і Східної Європи і зламали існуючий соціалістичний устрій у них, в Україні протест відбувався в рамках постсоціалістичного устрою. Суспільний рух в Україні хоча і ставив за мету зміну існуючого режиму, проте не передбачав корінних змін політичного і економічного життя суспільства. Йдеться скоріше про усунення однієї фракції правлячого класу іншою, а точніше, про відсторонення від влади одного потужного олігархічного клану іншим.

При цьому не менш ніж внутрішній мав значення і зовнішній чинник. За одностайним ствердженням як вітчизняних, так зарубіжних (у тому числі й російських) експертів нині розгортається “остання політична битва” між Заходом і Росією за вплив на Україну. В геополітичному протиборстві задіяні Росія і Сполучені Штати Америки, Європейський Союз і Організація з Безпеки та співробітництва в Європі. Те, що відбувається в Україні, сприймається як реалізація більш успішних технологій політичної стратегії Заходу, яка свого часу була застосована в Сербії і Грузії і спрямована проти Росії.

Саме під цим кутом політикам, політологам, а, можливо, їм у першу чергу належить знайти відповідь на запитання про те, яким вони бачать вихід із суспільної кризи.

Вибори нового Президента України у суспільній свідомості пов'язується з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства.

Громадяни України, як свідчать результати соціологічних досліджень, бажають бачити на посаді Президента країни визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, рішуче подолав бідність, безробіття, викоринив злочинність, корупцію, клановість, забезпечив розвиток вітчизняного підприємництва, ефективного використання наукового і виробничого потенціалу, підвищення доходів і добробуту громадян. Новий Президент повинен спрямувати зусилля політичної і бізнесової еліти на формування в Україні громадянського суспільства і набуття європейських цінностей, входження нашої держави у європейські і євроатлантичні структури.

Відповідно до Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 року реформа політичної системи має стати важливим засобом зміцнення конституційного ладу, підвищення ефективності діяльності всіх владних структур, прискорення економічних і соціальних перетворень, зростання добробуту народу, духовного оновлення та морального оздоровлення суспільного життя, підвищення престижу та міжнародного авторитету України. Україна стає парламентсько-президентською республікою.

Йдеться про будівництво справді демократичної, правової, соціальної держави з ефективно діючим Парламентом, авторитетним Президентом, високопрофесійним Урядом, незалежними судовими органами.

У запропонованій конституційній реформі основна увага зосереджена навколо інституційних питань: як досягти у парламентсько-президентській республіці оптимального розподілу повноважень Парламенту, Президента, Уряду, якою має бути виборча система формування органів законодавчої влади, реформа правозахисних органів, адміністративна реформа та реформа органів місцевого самоврядування.

Немає сумніву, що ці питання є важливими і їх треба вирішувати насамперед на конституційному рівні.

Проте залишається ряд питань, від розв'язання яких залежить стабільність суспільства, самопочуття громадян і, зрештою, результативність політичної реформи.

Перше стосується політичної еліти. Ефективність діяльності владних органів вирішальною мірою залежить від рівня компетентності тих, хто управляє. У владні структури після їх реформування повинні прийти підібрані за конкурсом, які бажають і здатні самовдосконалюватися. Управлінці покликані володіти політичною культурою, тобто досконало знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання в своїй сфері, налагоджувати відносини з колегами по управлінню. При цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у галузі, якою вони керують.

Одна з проблем тут – викорінення тотальних проявів корупційності, що нині проникла не тільки в політичну, а й практично в усі сфери суспільного життя. Для боротьби з корупцією важливо, щоб вищі посадові особи держави були порядними людьми і не знаходилися під тиском олігархічних кланів. Небезпека якраз криється в їхньому оточенні. Тут непоодинокі випадки прояву хабарництва. Але з беззаконням слід боротися за допомогою закону і тільки закону. Концептуальною основою нормативно-правових актів у боротьбі з корупцією повинно бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які б виключали можливість корупційних проявів: має діяти невідворотно механізм політичної, правової відповідальності владних осіб. за Томасом Джеферсоном: “Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш вирвати йому зуби і кігті після того, як він туди ввійде⁹”.

Якщо цю тенденцію не подолати, то наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади, чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки. Жити в аморальній державі може стати нормою. Проте Україна буде виведена з поміж цивілізованих країн.

У ряді європейських країн, зокрема в Польщі, Франції та Фінляндії діє спеціальний судовий орган – Державний трибунал, поноваченнями якого є притягнення до відповідальності вищих посадових осіб за порушення конституції чи законів у зв'язку з посадою, яку вони обіймають, або у сфері виконання своїх службових обов'язків. Заступник глави місії Посольства Фінляндії Пірка Таліола зазначає: “Фінляндія – велика країна з маленьким населенням, з несприятливим кліматом. Нашим предкам довелося долати багато труднощів, і врешті-решт вони переконалися, що чесна праця – єдиний спосіб жити краще. До речі, героєм фінських народних казок ніколи не буває хитрий лис – це або чесний ведмідь, або роботяга-коняка. А лисиця у фіналі казки завжди зазнає поразки”. І ще: “Думаю, більшість фінів вважають, що взятихабар – означає втрату самоповаги. Навіть якщо ніхто не буде знати про це, ви будете відчувати себе залежним від людини, яка спокусила вас на нечесний вчинок”¹⁰). До речі, Державний суд Фінляндії на початку 90-х років минулого сторіччя лишив міністра Каука Юхантопа посади і депутатського мандата за його спробу домовитися з банком, щоб він простив йому борг. Правда, після закінчення п'ятирічного мораторію обіймати державні посади він знову повернувся у парламент.

Друге питання – це становлення правової держави і громадянського суспільства. Саме в цьому контексті стратегічним напрямом реформування політичної системи має стати формування громадянського суспільства, яке є основою правової держави, його становлення відбувається з утвердженням останньої. Нагадаємо, що правова держава – це тип держави, головними ознаками якої є верховенство права і закону, розмежування функцій різних гілок влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави. Мета правової держави – служіння відповідному закону і зумовленому ним соціальному та політичному порядку. Критерій для віднесення держави до правових – стабільність суспільства, оперативність державного управління, задоволення громадян діяльністю владних органів. Основне завдання правової держави полягає в юридичному забезпеченні інтересів, життєвого простору кожної людини. Йдеться про таке суспільство, якому держава підкоряється і якому служить, виконуючи його волю – про громадянське суспільство.

Для подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства потрібно:

- прийняти закон про громадські об'єднання;
- законодавчо забезпечити ефективне функціонування органів місцевого самоврядування, створити необхідну фінансову та матеріально-технічну базу для їх діяльності;
- за допомогою освіти, засобів масової інформації сприяти засвоєнню кожним громадянином положень Конституції України, інших законодавчих актів, підвищити рівень і розширити сферу викладання політичної науки у вищих і середніх закладах освіти;
- забезпечити законодавче залучення представників опозиції, засобів масової інформації до участі в діяльності владних інститутів, розробки, прийняття і відповідальності за реалізацію важливих державних законів. Прийняти закони про опозицію, про державну підтримку діяльності засобів масової інформації. Опозиція має діяти цивілізовано, дотримуватися конституційних норм, тільки тоді вона може розраховувати на адекватні дії владних сил. І навпаки;
- запровадити постійні зустрічі (Національна асамблея, Громадянський форум, “круглий стіл”) вищих посадових осіб держави, лідерів політичних партій, опозиційних рухів з обговорення і розв'язання конфліктних питань суспільного розвитку, визначення стратегії розвитку країни в політичній, економічній і міжнародній сфері. Цю стратегію мають поділяти всі гілки влади, мусить підтримувати все суспільство.

І насамкінець: проблема, розв'язання якої буде значною мірою сприяти розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, - *напрацювання консолідуючої ідеології.*

Виходимо з того, що громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно дотримуватися і відстоювати різноманітні ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства.

Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу відносно найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Вони, як підтверджує досвід, можуть бути визначені в рамках політичної нації, яка спроможна об'єднати країну, що після президентських виборів ідеологічно роз-

кололася майже на дві – Схід і Захід – рівні половини. Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість.

На сучасному етапі роль Української держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка б створила правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила гарантом їх функціонування. Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (Верховної Ради, Президента, Уряду), підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки здійснити позитивні зміни в економіці України, а й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою.

¹ Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С.182–183.

² Журавський В.С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації. – К., 1998. – 264 с.; Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография. – К.: Знание Украины, 2001. – 270 с.

³ Ролі та місцю політичної еліти України у становленні української державності присвячено тематичний випуск журналу “Національна безпека і оборона”. – 2003. – № 9. – 56 с.

⁴ Конституція України. – К.: Парламентське видавництво, 1997. – С.6.

⁵ Дзюба І. Вимирання слова // Дзеркало тижня. – 2004. – 24 липня.

⁶ Дзюба І. На еліту надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С.36.

⁷ Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С.5.

⁸ Бжезинський З. В Україні – вибух самосвідомості // День. – 2004. – 4 грудня.

⁹ Антология мировой политической мысли В 5 т. – Т.1. –Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. –М., 1997. – С.535.

¹⁰ День. – 2004. – 29 июля.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Партії у взаємодії одна з одною та іншими інститутами утворюють партійну систему, під якою розуміється відображення співвідношення і розміщення сил діючих у країні партій. Партійна система фіксує ступінь впливу партій на прийняття рішень і характер їхньої участі в державному управлінні. В демократичному диференційованому суспільстві, якому властиві різноманітні соціальні, політичні інтереси, існують кілька політичних партій, а це, в свою чергу, означає існування партійних систем як складової частини політичної системи держави.

У політологічній теорії використовуються різноманітні концептуальні та теоретичні засоби до визначення партійної системи. Деякі вчені під партійною системою розуміють сукупність політичних партій, які існують у країні, незалежно від форм діяльності та ступеня інституціалізації згідно з чинним законодавством, або сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, які прагнуть до представництва у ньому¹. Інша група дослідників схиляється до думки, що партійна система це право партій на формування власної системи управління, а також сукупність відносин між легально діючими політичними партіями, що виявляються у спільній боротьбі або суперництві за владу у суспільстві².

Наведені вище визначення партійної системи є дещо неповними, оскільки вони називають лише певні компоненти партійної системи. На нашу думку, більш точно визначає це поняття В. Коломейцев. Партійна система, зауважує він, – це сукупність політичних партій, відносин між ними, між партіями і державою, їх характер, умови прихильності, погляди на базові цінності політичної культури суспільства та ступінь узгодженості у цих поглядах, що реалізовані у прийнятих ними ідеологічних доктринах та формах і методах практичної політичної діяльності³.

За визначенням В. Якушик, партійна система – це частина (підсистема) політичної системи, яка, в свою чергу у своєму широком-

му розумінні є певною єдністю існуючих у суспільстві політичних інститутів, політичних норм, політичної свідомості (ідеології та психології), політичних відносин (режиму функціонування, зв'язків політичних інститутів між собою та з зовнішнім середовищем політичної системи), а у вузькому, суто інституційному розумінні – система політичних інститутів, що беруть участь у здійсненні політичної влади⁴.

А. Білоус зауважує, що “партійна система – це сукупність політичних партій, пов’язаних з іншими елементами політичної системи держави та між собою певними упорядкованими відносинами⁵. Е. Вятр розглядає партійну систему як сукупність відносин між легально діючими політичними партіями. Ці відносини виявляються в суперництві або в боротьбі за владу⁶. Ж. Кермонн під партійною системою підрозуміває політичну конфігурацію, яка складається із сукупності незалежних елементів і зумовлена кількістю і параметрами існуючих у ній партій⁷. І. Музыка⁸, Г. Голосов⁹, А. Кочетков¹⁰ під партійною системою розуміють особливості політичної системи суспільства в конкретній країні або ж сукупність усіх політичних партій (легальних і нелегальних), що існують у суспільстві, або механізм взаємодії чи суперництва політичних організацій у боротьбі за владу і її здійснення.

О. Науменко наполягає на з’ясуванні суті поняття *партійна система* і вимагає використання як інституційного, так і функціонального підходів, а також співставлення різних точок зору. Слід вказати на наявність специфічних ознак партійної системи. По-перше, це існування політичних партій (в окремих випадках – однієї), оскільки саме вони здійснюють вагомий вплив на реалізацію політичної влади у державі. По-друге, це наявність певним чином впорядкованих на нормативно організованій основі відносин між політичними партіями, зв’язків між ними у боротьбі за владу і контроль за діяльністю владних структур. По-третє, це існування взаємин між політичними партіями та іншими інститутами політичної системи суспільства: встановлення контактів із установами держави, суспільними об’єднаннями та електоратом. Ці ознаки і визначають певну партійну форму існування державної влади. Таким чином, партійна система являє собою організований за участю партій спосіб

реалізації політичної влади, і є важливим структурним елементом політичної системи суспільства¹¹.

Г. Каак¹² визначає партійну систему як сукупність політичних сил, які представлені у парламенті чи принаймні домагаються представництва у ньому згідно з їх кількістю, градацією їх розмірів, структурою і політичними взаєминами. Вважаємо, що у цьому визначенні варто звернути увагу на три моменти: 1) складовими частинами партійної системи визнаються не безпосередньо партії, а щось більш загальне – політичні сили; 2) на умови визнання тієї чи іншої політичної сили ланкою партійної системи (наявність у ній своїх депутатів у парламенті чи хоча б їхнє висування на виборах); 3) параметри, за допомогою яких один вид партійної системи відокремлюється від іншого (кількість партій, градація партій за їх розмірами, структура партій, відносини партій між собою).

Дж. Сарторі заявляє, що партійна система виникає за наявності більш ніж однієї партії. Можна співвідносити єдину партію з державою і обговорювати феномен *партійно-державної системи*, включаючи в це обговорення і властивості партії, проте, точно кажучи, однопартійних систем не існує¹³.

Е. Лейн і С. Ерссон визначають партійну систему як “сукупність політичних партій, які діють в країні на основі відповідної організаційної моделі, котру характеризують властивості партійної системи”¹⁴. Під впливом виборів та політичного відбору певною мірою коригується і категорія *партійна система*, яка може з’ясуватися у *вужькому* та *широкому* контексті. За вимірами *вужького* контексту з’ясовується причетність певної кількості політичних партій до здійснення державної влади, першочергово, до функціонування парламентської більшості та до формування уряду й контролю за його діяльністю (як правлячі партії чи ті, що постійно виборюють таке право)¹⁵. Більш складним слід вважати трактування у *широкому* контексті, за яким партійна система визначається як сукупність політичних партій, що характеризується певною внутрішньою структурою, логікою розвитку й місцем у політичній системі суспільства¹⁶. У такому розрізі партійна система розглядається як політичний інститут, який характеризує політичну організацію суспільства й сам характеризується, з одного боку, відносинами

між партіями і державою, а з іншого – взаємовідносинами партій з іншими елементами політичної системи суспільства й окремими громадянами¹⁷. Ю. Древаль зауважує, що в руслі *широкого* контексту слід розглядати й відносно нову політологічну категорію, так звану *перцептивну партійну систему*. За допомогою прикметника *перцептивна* (perception – сприйняття, англ.) акцентується увага на проблемі сприйняття політичних партій з боку громадян, електорату. А тому політичні вибори є головним інструментом визначення *перцептивної* партійної системи¹⁸.

Партійна система, ступінь її розвиненості й ефективності в політичному процесі має велике значення для функціонування демократії. За допомогою партій формується громадянське суспільство, а держава знаходить легітимність у суспільній думці. Партійна система держави – відображення співвідношення і розміщення суспільних і політичних сил, що діють у країні. Більш складну класифікацію розробили Дж. Ла Паломбара і М. Вейнер, запропонувавши виділити два головних типи партійних систем: конкурентні і неконкурентні. Як критерій розрізнення партійних систем вони розглядають ступінь конкурентності партій у боротьбі за владу. Конкурентні партійні системи в залежності від ступеня конкуренції поділяються на багатопартійні, двопартійні, багатопартійні з однією пануючою партією¹⁹.

К. фон Бойме свою концепцію будує виходячи з кількості представлених у парламенті партій і їхніх відносин між собою під час формування уряду. До першого типу він відносить двопартійні системи, хоча зауважує, що значною мірою вони являють собою абстракцію.

Так само він говорить про те, що “тип поляризованого плюралізму навряд чи можна чітко відокремити від поміркованого плюралізму”. Поміркований плюралізм поділяється на три підтипи у зв’язку з тим, що в одних країнах при владі чергуються *флангові* партії по можливості без коаліції, в інших одна з партій, що чергуються, має тривалого партнера по коаліції, у третіх створюються коаліції партій *середини* чи *великі* коаліції. Четвертим типом партійної системи К. фон Бойме називає систему *гегемоніальної партії в поляризованому плюралізмі*, за якої одна домінуюча партія, “як правило, фор-

мує уряд і може бути відсторонена від влади лише коаліцією усіх чи більшості інших партій”²⁰.

М. Дюверже інакше визначає поняття партійної системи: “У кожній країні протягом більш-менш тривалого періоду кількість партій, їхня внутрішня структура, їхня ідеологія, їхні відносні розміри, їхні альянси, їхні типи опозиції досягають визначеної стабільності. Цей стабільний ансамбль і утворює систему партій”²¹. Він розділяє партійні системи на двопартійні (біпартизм) і багатопартійні (мультипартизм) (так звана номерна класифікація). Такий розподіл вчений обґрунтовує тим, що “при біпартизмі однієї партії забезпечується абсолютна більшість голосів виборців і парламентських місць, створюється однорідна і стабільна парламентська більшість. При мультипартизмі абсолютна більшість місць в однієї партії є винятком, необхідні коаліції, що підтримують різномірні і нестабільні уряди”²². М. Дюверже не виділяє системи однієї домінуючої партії, але розрізняє два варіанти багатопартійної системи – систему близьку до біпартизму, і систему з біполяризацією (тобто наявністю усередині багатопартійної системи двох великих альянсів партій).

Великою заслугою М. Дюверже є сформульовані *три соціологічні закони*, які показують взаємозв'язок партійної і виборчої системи: 1) пропорційна система виборів веде до партійної системи з численними партіями, що володіють досить твердою внутрішньою структурою і є незалежними одна від одної; 2) мажоритарна система голосування в два тури зумовлює появу партійної системи, що складається з декількох партій, що займають гнучкі позиції і прагнуть до взаємних контактів та компромісів; 3) мажоритарна система голосування в один тур неминуче породжує партійну систему, яка характеризується суперництвом двох партій²³.

Отже, узагальнюючи думки науковців, можемо сказати, що партійна система – це політичний простір, який складається з політичних партій та упорядкованої певним чином сукупності відносин між собою та іншими елементами політичної системи суспільства. Партійну систему можна коротко визначити як систему відносин суперництва та співробітництва між існуючими у конкретному суспільстві політичними партіями (іноді деякі дослідники вважають, що між легально діючими партіями).

Фундаментальною типологією партійних систем є типологія Дж. Сарторі. Вчений звертає увагу на те, що крім електоральної сили (*сили в голосах*) партії, необхідно враховувати її парламентську силу (*силу в місцях*) і урядовий (коаліційний) потенціал партії. Необхідно враховувати також релевантність партії, що “є функцією не тільки відносного розподілу впливу, але і цінності її позиції, тобто її розташування уздовж виміру ліворуч – праворуч”²⁴. Усі ці роздуми приводять Дж. Сарторі до висновку, що головним параметром при класифікації партійних систем варто вважати взаємини партій. У своїй фундаментальній праці “Політичні партії”²⁵ сучасний італійський політолог Дж. Сарторі, застосовуючи кількісний критерій, пропонує сім основних типів партійних систем: однопартійна система (тоталітарна, авторитарна, догматична) Куба, КНДР; гегемоністська система (колишні комуністичні режими Східної Європи); система домінуючої партії (Мексика, Японія); двопартійна система (Великобританія, США, Австралія, Нова Зеландія); система поміркованого плюралізму (ФРН, Австрія, Франція, Болгарія); система поляризованого плюралізму (Італія, Латвія, Словаччина) й атомізована система (Польща, Туркменістан, Узбекистан).

Партійну систему з єдиною партією, якій належить монополія на владу, можна вважати класичним зразком однопартійності²⁶. У такій системі вища політична влада здійснюється лідерами партії, тобто партія перетворюється в керівну силу держави, і всі державні органи строго підкоряються її рішенням. Зростаючись з державою, партія стає багатofункціональною. Її структура будується у вигляді піраміди: зверху йде пропаганда, а знизу нагору – інформація. Монополізуючи політичну діяльність, вона починає контролювати усі види активності в суспільстві. Створення інших партій забороняється законом. Основні політичні рішення в країні приймаються вищими партійними керівниками, а державним діячам часто надається лише виконавська роль. Однак досвід показує, що за всіх режимів однопартійна система зазвичай виявляється хитливою і в остаточному підсумку приходиться до труднощів а то і до кризи, що супроводжуються ідейними і моральними потрясіннями.

Система з партією, що здійснює гегемонію, може діяти в суспільстві, де формально функціонує кілька партій, але реальна по-

літична влада належить одній, що виступає стосовно інших партій на правах *старшого брата* і має безконтрольну монополію на владу. Цей тип партійної системи інколи характеризують як неполяризовану багатопартійну систему або як фасадну багатопартійність. Можливість зміни влади за такої системи майже дорівнює нулю, тобто гегемоністська партія завжди залишається правлячою²⁷.

У системі з домінуючою партією діє кілька політичних партій, але, незважаючи на юридично закріплені можливості, при владі протягом тривалого періоду знаходиться одна партія. Ця система дуже чутлива до змін у поведінці електорату. Переміщення виборчої підтримки і коливання парламентської рівноваги може означати кінець ери переддомінації²⁸.

Під двопартійною системою підрозумівається система з двома великими партіями, кожна з яких має шанс завоювати на виборах більшість місць у законодавчих зборах чи більшість голосів виборців на виборах виконавчої гілки влади. Для прикладу можна назвати партійну систему Австрії (1966 – 1983 рр.), коли при владі знаходилися лівоцентристська СПА і правоцентристська АНП. При біпартизмі змагаються дві майже однакові (гомогенні) партії. Зрозуміло, кожна з них має свій погляд на владу і на суспільний розвиток, але вони сходяться в головному – кожна сподівається управляти самостійно, не порушуючи раз і назавжди заведений порядок. Біпартизм сприяє *керованості* держави і політичному реалізму, знімаючи наліт демагогії з політики, тому що є джерелом визначеної суспільної злагоди. Він за своєю природою відрізняється від багатопартійності, що змушує будь-яку партію, яка приходить до влади, правити разом з іншими, дозволяючи тим самим приписувати іншим власні помилки²⁹.

Головною ознакою обмеженого, чи поміркованого плюралізму є орієнтованість усіх функціонуючих у суспільстві партій на участь в уряді, на можливість участі в коаліційному кабінеті. В умовах поміркованого плюралізму ідеологічні розходження між партіями невеликі, що є характерним для партійної системи Австрії сучасного періоду (1983 р. – поч. XXI ст.). Дж. Сарторі вважає, що система поміркованого плюралізму найдосконаліша, оскільки в ній відсутні антисистемні партії і двосторонні опозиції, всі партії орієнтовані

на участь в уряді, можлива їх участь в коаліційних кабінетах³⁰. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики³¹.

Система крайнього (поляризованого) плюралізму включає антисистемні партії, тобто партії, що виступають проти існуючої суспільно-економічної і політичної системи. Вони дотримуються полярно розрізнених ідеологій. Інша ознака поляризованого плюралізму – наявність двосторонньої опозиції, яка характеризується тим, що розташовується по обидва боки від уряду – ліворуч і праворуч. Ці дві опозиції взаємно виключають одна одну і, більш того, перебувають у стані перманентного конфлікту. Третя ознака такої багатопартійності полягає в тому, що система поляризованого плюралізму характеризується центральним положенням однієї чи групи партій. Невід'ємними ознаками поляризованого плюралізму є також перевага відцентрових тенденцій над доцентровими, а як наслідок – послаблення центру. Ще одна ознака – наявність безвідповідальних опозицій. При поляризованому плюралізмі доступ до формування уряду обмежений. Він можливий для партій центру, включаючи партії лівого чи правого центру. Крайні партії, тобто партії, що виступають проти існуючої системи, виключаються з участі в уряді. Нарешті, поляризованому плюралізму характерне прагнення політичних партій перевершити один одного в роздачі *праворуч і ліворуч* обіцянок без особливої відповідальності за їхнє виконання. Стабільність та ефективність функціонування системи поляризованого плюралізму прямо пропорційні поточній стабільності, міцності коаліції центристських сил³².

Наступний різновид багатопартійності – атомізована партійна система. У ній уже немає необхідності підраховувати точну кількість партій. Досягається межа, за якою уже не важливо, скільки партій діє в державі. Тобто, це такий тип партійних систем, який характеризується наявністю величезної кількості політичних партій, але їхня роль у політичному житті держави незначна. Цей тип партійних систем характерний для держав, у яких відбувається становлення багатопартійності³³.

Щодо підходів до вивчення партійних систем, то в політології застосовують кліважний, інституціональний. “Кліваж є довготрива-

лим структурним конфліктом, що призводить до утворення позицій, які охоплюються конкурентними політичними організаціями³⁴. Важливу роль у розвитку кліважного підходу зіграли дослідження С. Ліпсета і С. Роккана, які вважали, що розходження між соціальними групами забезпечують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи одночасно проблемний простір політики і соціальну базу партій. С. Ліпсет і С. Роккан виділили чотири типи конфліктів, що зробили особливо серйозний вплив на пізнішу електоральну політику: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками і робітниками³⁵. Кожний з цих конфліктів створює розкол у суспільстві, що визначає структурування підтримки партій і кандидатів.

Найбільш поширений тип розколу, як показали пізніші дослідження, – соціальна диференціація на робітничий клас і буржуазію. Однак у тих випадках, коли суспільство поділене за релігійною чи етнічною ознаками, домінуючими стають конфесійні й етнічні фактори.

Отже, проаналізувавши основні теоретичні та методологічні підходи, які використовуються різними зарубіжними та вітчизняними вченими щодо соціально-політичної природи та проблем класифікації й функціонування партійних систем, слід зауважити, що на даний момент не існує єдиних підходів до визначення політичних партій і партійних систем.

¹ Евдокимов В. Партии в политической системе буржуазного общества. – Свердловск, 1990. – С.93.

² Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. – 1990. – № 5. – С. 21.

³ Коломейцев В. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право. – 1995. – № 10. – С. 183.

⁴ Політичні партії України / За ред. В.М. Якушика. – К.: Кобза, 1996. – С.10.

⁵ Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. – К.: АМУПП, 2000. – С.26.

⁶ Вятр Е. Социология политических отношений / Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1979. – С.43.

⁷ Кермонн Ж. Западные политические режимы. – Париж: Сей, 1986. – С.140.

⁸ Музика І. Конституційно-правовий статус політичних партій в Україні. – К, 1998. – 32 с.

⁹ Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Полис. – 1998. – № 1. – С. 113.

¹⁰ Кочетков А. Политические партии и партийные системы // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 1998. – № 6. – С. 13.

¹¹ Науменко О. Проблеми трансформації партійних систем в пострадянських країнах: партії та партійні системи // <http://www.mip.org.ua/partii.htm>. (Дата перегляду 2 грудня 2004 р.).

¹² Партийные системы. // <http://polscience.narod.ru/CLASS2.html>. (Дата перегляду 3 грудня 2004 р.).

¹³ Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 31.

¹⁴ Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру “Генеза”. – 1995. – № 2. – С. 74.

¹⁵ Древаль Ю. “Парламентські партії” // Грані. – 2003. – № 4 (30). – С. 129.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ LaPalombara J., Weiner M. Political Parties and Political Development. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966. – 487 p.

²⁰ Партийные системы...

²¹ Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 558 с.

²² Там само.

²³ Пушкарева Г. Партии и партийные системы: концепция М. Дюверже // Социально-политический журнал. – 1993. – № 9-10. – С. 111-116.

²⁴ Sartory G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. – New York: Cambridge University Press, 1976. – 257 p.

²⁵ Там само.

²⁶ Максимець Б. Політичні партії і партійні системи в суспільно-політичному процесі // Вісн. Нац. акад. держ.упр. при Президентові України. – 2004. – № 4. – С. 381.

²⁷ Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник. Львів: Тріада плюс, 2004. – С.428-429.

²⁸ Там само. – 429.

²⁹ Шмачкова Т. Мир политических партий // ПОЛИС: Полит.исслед. – 1992. – № 1/2. – С. 230.

³⁰ Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем. – С. 29.

³¹ Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. – С. 430.

³² Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – С. 33.

³³ Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. – С. 431.

³⁴ Kay Lawson, Andrea Rommele, Georgi Karasimeonov. Cleavages, parties and voters / Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Romania. – New York: Praeger Publishers, 1999. – P – 7.

³⁵ Подгорна В. Формування партійної системи в Україні // Стратегічна панорама. – 2001. – № 1-2. – С. 82.

Лилия Українець

ПАТЕРНАЛИЗМ КАК ДОМИНИРУЮЩАЯ СТРАТЕГИЯ ТОТАЛИТАРНЫХ СИСТЕМ

Проблема господства человека над человеком, в различных формах – опека, обучение, доминирование и т.д., существовала во все исторические времена и остается актуальной теперь. Несмотря на то, что наиболее яркие эпохи “расцвета” тоталитарных систем ушли в прошлое (коммунизм, фашизм), их элементы в явном или неявном виде существуют и в современных демократических обществах.

Деспотическая отцовская власть присутствовала всегда и была прерогативой не только семейных отношений. Ее черты могут проявляться в различных аспектах общественной жизни, в сфере личных, гражданских и других отношений. Целью статьи есть рассмотрение тоталитаризма как формы, включающей в себя исторически сложившееся неравенство семейных отношений отца с детьми, экстраполированное на общество. Как писал Дж.Локк: “Монарх обладает абсолютной деспотической властью над жизнью, свободой и имуществом своих детей, подданных”¹.

Дифференцируем деспотическую власть, власть одного правящего лица на: авторитарную и тоталитарную. Для ясности укажем их некоторые отличия. Выделим признаки, с помощью которых мы сможем говорить о присутствии тоталитарности в конкретном обществе. “Auctoritas” – от греческого слова “власть” – это диктатор-

ская власть одного, правителя, ограниченная рамками политической сферы. Власть при таком режиме не объемлет и не влияет на массы, на их сплоченность в отрицательном аспекте, как при тоталитарном режиме. Нет тотального контроля со стороны правящего лица над народом, людьми, власть не проникает во все сферы жизни человека (яркий пример такого правления – Пиночет). Слово тоталитаризм от позднелатинского слова “*to talis*” – весь, целый, полный. В отличие от авторитаризма, прослеживается наличие единой правящей идеологии, одной партии. Система тотально пронизывает все сферы жизни человека, народа, страны. При тоталитаризме правитель олицетворяет режим в целом, становится символом, Верховным Отцом всей системы. Для тоталитарной системы характерной чертой является стремление власть имущего, как правило, это Правитель, первое лицо в государстве, Верховный отец, *управлять* народом, людьми, нуждающимися, как младенцы, в постоянной заботе, опеке. Народ – несмышленное дитя, которое, даже если и научилось ходить с помощью Отца-Радетеля, все же нуждается в *поддержке, контроле, направлении* куда, когда, как идти, а также указания, что и каким образом необходимо делать. Следовательно, при тоталитарном режиме правит всепронизывающий контроль, отношение к народу носит форму опеки, завуалировано основанную на принципах взаимоотношений между членами “семьи”.

Для нас представляет интерес понятие “семья” не с точки зрения обыденной (малая группа людей, основанная на браке или кровном родстве, некий микромир, существующий в обществе, или, точнее, сосуществующий с обществом), но “семья” как “форма человеческой общности”, как “способ социальной жизни”².

Еще на заре истории, в эпоху рабства, которую Маркс называл “детством человечества”, слово “*familia*” применялось первоначально лишь к рабам, а не к женам и детям. “*Familus*” означало домашний раб, а “*familia*” – все рабы, принадлежащие одному господину³. Таким образом, изначально в понятие семья было заложено неравенство, истоки господства, тотальности, деспотизма. Раб – несмышленный “ребенок”, управляемый разумным господином. Как писал Руссо, “семья – прообраз политических обществ, правитель – подобие отца, народ – подобие детей”⁴.

Аристотель выделял две формы власти: *политическую* и *господскую*. Политическая власть – это власть, которую формируют свободные и равные.

Господская же власть включает в себя следующие оппозиции: отец–ребенок, муж–жена, государь–раб. Все эти отношения Аристотель объединяет, считая, что они исследуются “наукой о домохозяйстве”⁵. Власть отца над детьми уподобляется власти царя, господство же мужа над женой Аристотель сравнивает с властью политического деятеля. Подобное отношение к женщине в форме опеки, как к неразумному существу, почти ребенку, встречалось во многих культурах, а также в Афинском праве. Женщины приравнивались к несовершеннолетним детям, не имели права на завещание, не допускались к даче показаний, при наличии сыновей дочери не являлись наследницами⁶. В Древнем восточном праве в вавилонской моногамной семье господствовал муж – господин, который обладал всеми правами над женой, детьми, мог продать их в рабство, лишить жизни, мог отдать во временную долговую кабалу на несколько лет⁷.

Третьей формой власти в “науке о домохозяйстве” выступает оппозиция господина и раба. Интересна трактовка их отношений у Аристотеля: “в общении с рабами, больше, чем с детьми необходимо исполнять назидание”⁸. Раб не только уподобляется ребенку, но и нуждается в большей опеке. Таким образом, семейная иерархия по Аристотелю выстраивается следующим образом: во главе Господин–Правитель, женщины, дети, рабы. Данная формула, а точнее, ее иерархичная структура будет сохраняться на протяжении существования человечества.

Семья по Аристотелю является также неотъемлемой частью государства. Следовательно, выступает положение о том, что добродетели отдельных “частей” должны соответствовать добродетели целого. Поэтому как детей, так и женщин необходимо *воспитывать*, чтобы они соответствовали государственному строю. Исходя из вышесказанного, с точки зрения многих исследователей Аристотеля, можно говорить о том, что рассуждения Аристотеля являются классическим примером обоснования неравенства, господства над “другим” (мать, ребенок, раб), ограниченного исторически сложившим-

ся неравенством между взрослым и ребенком в рамках “семьи” как формы социального бытия людей.

Другой аспект понятие “семьи” приобретает в христианстве. В отличие от античности, происходит смещение акцентов на идею всеобщего братства.

Лишь Бог-Отец обладает единой, всеобъемлющей властью над своими “детьми”, единым вершителем судеб мира. Все равны перед Творцом. “Семья” в христианстве выходит за рамки античной “семьи” как формы общественного бытия, принимая вселенские масштабы. В ее центре – Создатель мира, Верховный Отец, посылающий благословение, благодать на своих детей. Этот период был ознаменован рассветом христианского богословия. Многие философы-богословы обращались в своих творениях к Богу как Всеобщему Отцу (Августин “Исповедь”, Ориген “О началах” и т.д.). Ф.Аквинский полагал, что божественной воле должны подчиняться все, и государь, и обычный человек.

Наряду с сотворением человека происходило и сотворение семьи, как формы жизнеустройства. И сказал Бог: “Сотворим человека по образу Нашему (и) по подобию Нашему, и да владычествуют **они**”. Бог создал лучшую форму общности – “семью”, которая, по нашему мнению, с течением времени, ростом человечества, стала расширять свои границы, и трансформироваться в различные государственные устройства. “...не только Адам, но и наследовавшие ему патриархи по праву отцовства обладали монархической властью над своими детьми”, – писал Дж.Локк⁹. Возможно именно “семье”, как первоисточнику, первой форме жизнеустройства человека и “обязана” традиция возникновения власти в тоталитарных государствах, имеющих форму опеки.

Рассмотрим Средние века на предмет государственного устройства и существовавших в то время форм управления. Несмотря на существование тогда принципа двоевластия – власть монарха присутствовала наряду с господством Церкви, “сверхчеловеческий”¹⁰ авторитет последней был на пике своего возвышения. Так, например, только патриарху принадлежало право давать разрешение на открытие нового университета. Известно, что университеты – “детища” средневековья. Под патронатом церкви возникали различные

корпорации. Церковь выступала посредником между Богом и его творениями, “детьми”.

Известный философ эпохи Возрождения Эразм Роттердамский считал, что слепая вера есть также проявление “детскости” у взрослых людей и ввергает последних в отношения организованные *по укладу* “семьи”, то есть подчинения церкви как авторитету Отца “детей” – народа. Эразм Роттердамский относился отрицательно к суевериям, связанными с христианской религией, он писал: “Утробе (церкви – Л. Украинец), конечно выгодно, чтобы суеверия в народе христианском было как можно больше, благочестия как можно меньше”¹¹.

“Семья” являлась моделью бытия различных обществ, не только прошлого, но и настоящего. Однако тираны прошлого – это невинные “дети” в сравнении с первыми лицами тоталитарных режимов последующих веков, в особенности XX века. Как писал А. Камю, в наивные времена, когда тиран завоевывал города, сметая их с лица земли, а пленников бросал на съедение хищников, мысль тирана могла оставаться спокойной, ясной. Но массовые уничтожения людей в современных обществах под знаменем свободы – “обезоруживают моральный суд”¹².

Две формы тоталитаризма – коммунизм и фашизм Камю дифференцировал как рациональный и иррациональный тоталитаризм. Известный теоретик русского нигилизма Писарев считал, что самые радикальные фанатики – дети, а Камю – народы. Россию многие философы называли юной страной без своих философских традиций, пользующейся сугубо импортными идеями. О чем также писал известный испанский философ Ортега-и-Гассет: “У молодых народов нет идей. И если в окружающем пространстве живет или угасает старая культура, они маскируются теми идеями, которые она предлагает...”¹³. “Пролетариат семинаристов” (выражение Ф. Достоевского) экстраполировал немецкую идеологию на свою неподготовленную почву. Камю тиранию России называл развитым типом государства, в отличие от иррациональной формы фашистского режима.

В современном государстве человек выступал в роли “ребенка”, игрушки, которой рационально управляют внешние силы. Кстати, об этимологии слова “ребенок”. В письменных памятниках оно

отмечается с XII века в форме *робенокъ* от корня *робА* (*∠robe*). *Робя* в древнерусском языке являлось производным от *робъ* – “раб”¹⁴.

“Ребенок” означает тот же народ в значении “раба” (управляемого). Таким образом, народ при коммунистическом режиме выступал в роли “дитяти” – того, кого необходимо опекать, учить, воспитывать согласно правящей идеологии, теми, кто рационально мыслит и рационально управляет. В массы внедрялся принцип патернализма¹⁵, идея полной зависимости существования каждого индивида от государства, заботящемся о своем “дитяти”.

Ортега-и-Гассет называл народ России молодым, незрелым, не успевшим перебродить. У “молодости” нет своих идей, и, как следствие, она экстраполирует на себя чужие. Так произошло с народом России. Как писал философ, Москва облачилась в камуфляж идеи, не принадлежащей ей, идеи марксизма – детища Европы, явившегося на свет логичным путем (на своей “почве”). Идеи Маркса, перенесенные на неподготовленную почву Российского государства, привели к неоднозначным последствиям. Произошел разрыв между социализмом реальным и социализмом теоретическим. Социализм по Марксу, это стадия в развитии общества, которая следует за капитализмом.

Процесс перехода должен проходить естественным путем, плавно, поскольку это естественноисторический процесс. Но в реалиях России 17-го года капитализм не достиг состояния зрелости, чтобы воплотить идею “полноценного” социализма. Открывшаяся возможность захвата власти была слишком соблазнительной, чтобы большевики не воспользовались ею.

Идея теоретического социализма состояла в “воспитании” народа, в его своеобразной подготовке к новой жизни правящими лицами. В итоге правительство должно было уйти, оставив самоуправляющимся народ. В реалиях России идеи Маркса были перевернуты с ног на голову. Социализм принял иную форму, форму тотальной опеки народа, представления о народе как “объекте” воздействия системы с укоренившейся патерналистской верхушкой, не желающей уступать место своему “детищу”. Поэтому, вместо самоуправления народа, предложено было управление народом со стороны пролетариата, пролетариат, в свою очередь, управляется партией.

Общество понималось как одна семья, впрочем, как и все народы, входящие тогда в состав СССР, во главе с Всеобщим отцом. Советское государство начиналось не с уничтожения церкви, а с предварительного этапа “подготовки разрушения” путем вдалбливания заклинания “мы не рабы, рабы не мы”, заучиваемое наизусть всеми – детьми и взрослыми¹⁶. Воспитанию подвергались все группы населения, представители всех поколений. Индивидуальное “Я” исчезает, на его место приходит безличное “МЫ”. Рождаясь, ребенок постепенно учиться ходить, самостоятельно мыслить, в социалистическом обществе все наоборот. Взрослые “дети” лишаются самостоятельности, собственного мышления, мнения, мироощущения. Главным компонентом тоталитаризма выступает жесткий контроль над сознанием человека, его мышлением, внутренним миром. Главная цель – научить “детей” мыслить и чувствовать коммунистически. Воспитание, исправление трудом вводилось в концентрационном лагере. Личность при этом исчезает, человек низвергается до уровня вещи¹⁷, некоего исходного материала, глины в руках “Творца”. Тотальная слепота окутывает массы, ввергая их в состояние “детскости”. Популярность различного рода лозунгов, призывов, проходящих апробацию на “детях” не имела границ. Один из таких призывов “Дадим пятилетку в три года”, как пишет А.Недель: “...садистское сознание отменяет даже те пределы, которое само устанавливает¹⁸. Биологическая данность ребенка такова, что, находясь в раннем детстве, он не осознает себя как субъекта, субъекта познающего, рефлектирующего на мир, существующего в реальном настоящем. К осознанию себя как субъекта он приходит позже. В тоталитарной системе происходит обратный процесс, возврат “назад”, человеческое “Я” разрушается под воздействием запретов извне. В результате чего объект воздействия превращается в “не-субъекта”, во “взрослого ребенка”.

Теперь “Я”, как некий знак, не совпадает с тем, кто его произносит, оно трансформируется в то, что ему не принадлежит. В тотальном сознании “Я” – “другой” сливаются, пронизывая друг друга. Постепенно оно превращается в ничто, “пустоту”¹⁹. Этот “пустой объект”, как ребенок, “зомби”, живет в своем ирреальном мире, идет по нарисованной кем-то дороге на чужой карте, с чужими пра-

вилами, становясь жертвой. Но жертвой уникальной, восхваляющей своего Верх-Радетеля. Как писал Камю, происходит “восхваление палача жертвами”²⁰. Особенно восхваляется бездомность, культ сирот достигает своего апогея, пропаганда создает ореол безграничной заботы государства, всеобщего Отца к сиротам, особенно к тем, у кого не было родителей, у кого тождественность была утрачена. Те же, кто имел родителей, корни, искусственно превращаясь в несубъекта, должны остаться сиротствующими и бездомными навсегда, режим позаботиться обо всех и вся.

Фашизм же, по определению Камю, “отказавшись обожествовать разум”, представлял собой иррациональную часть тоталитаризма²¹. Гитлер, как и другие тираны XX века, претендовали на всемирное господство. Государство ассоциировалось с аппаратом, во главе которого Верховный деспот, сын своего народа, претендовавшего на всемирное господство. Детство Гитлера, о котором он пишет в “Mein Kampf”, представляет интерес как демонстрация модели “семейных” отношений, перенесенных в последствии на общество. Семью Гитлера (сына мелкого чиновника) нельзя было назвать обеспеченной, благополучной, хотя он пытается придать ей более высокий ранг, называя “семьей помещика”, чего в действительности не было. Желание иметь добропорядочного отца, сохранилось у Гитлера с детских лет: “Отец был добросовестным государственным чиновником, мать ... занималась домашним хозяйством”²². В действительности отец – старый пьяница, домашний тиран, вызывающий ненависть и отвращение, в то время как о молодой матери у Гитлера сохранились наилучшие воспоминания. В последствии отношения к родителям вышли за рамки только семейных, приняв “болезненные размеры”, стали носителями определенной модели отношений, перенесенной на целые народы, которые стали символизировать его отца и мать. Как писал Э. Эриксон: “Первая глава “Mein Kampf” является произвольной исповедью Гитлера об Эдиповом комплексе”²³.

О немецком народе Гитлер писал как о ребенке, которого необходимо воспитывать: “Давайте воспитывать немецкий народ с самого раннего возраста...”²⁴. Ведущую роль в воспитании народа он отводит пропаганде, прессе же отводится роль “просветителя”, что-то

вроде школы для народа²⁵. Геббельсовска пропаганда базировалась на четырех основных законах:

- упрощения;
- вдалбливания, повторения;
- нагнетания;
- ограничения материала.

С одной стороны, такая методика “работы с народом” иллюстрирует отношения, организованные по принципу фамилизма²⁶. Главная задача нацизма – “вернуть каждого к истокам, в царство Матерей”²⁷, здесь используется, как и в советском тоталитаризме, принцип обратного действия, “движение “назад”, к “Матерям”, возвращение их в “детство”, состояние “детскости”, первобытности, безумной управляемости. Основной метод для достижения главной задачи – тотальное обращение в истинную веру, в случае сопротивления – уничтожение. Иррационализм гитлеровского тоталитаризма состоит в полном разрушении личности, превращение человека в “действующую модель”.

Что же касается отношения к детям, то в нацисткой Германии деторождение поощрялось пособиями, активной пропагандой. Взрослые люди – средство для воспроизводства потомства, нового поколения, не отягощенного идеями, компромиссами. “Немецкий мальчик, не забывай, что ты немец, а девочка, помни!, что ты должна стать немецкой матерью”²⁸.

Особое внимание уделялось обработке детей и подростков молодежными организациями: Юнгфольк, Гитлерюгенд. Гитлер же – возвеличенный всеобщий Отец, дети рождались во имя Фюрера и для него. Иррационализм фашизма в том, что террор был направлен как внутрь страны, так и во вне, выйдя за рамки всего человеческого. Несмотря ни на что, Гитлер выносит приговор своему недостойному “детищу”, отказавшись сдаться и уберечь немцев от полного уничтожения: “Если немецкий народ не способен победить, он не достоин жить”²⁹.

Таким образом, “семья” являлась не только первоисточком, но и моделью, перенесенной на общество, проявляющейся в воспитательных отношениях Верховного Отца с его “детьми” – народом. Подобная модель не ограничивается рамками прошлого.

Заформализованность традиционных форм демократии привели к ее кризису, проявлениям разного рода элементов тоталитаризма в современных демократических обществах. Господство в форме опеки, управление, разнородные манипуляции не сдают свои позиции, хотя и становятся все более скрытными, изощренными. Так, например, американский исследователь Алан Вульф считает, что для того, чтобы государство могло манипулировать сознанием граждан, достаточно превратить народ в общество потребителей, это помогает тормозить классовое сознание³⁰.

Очень точное определение, на наш взгляд, характеризующее состояние, в котором пребывает большинство людей в Украине. Нескончаемый поток рекламы товаров, услуг, тенденция к манипуляционным действиям со стороны СМИ. Взгляд обывателя направляется в манящий туман искусственного света супермаркетов, обладатель такого взгляда – легкая добыча “идеологических репрессий”. Мир материального поглощает обывателей. Современные технологии способствуют возникновению и развитию новых форм социального контроля. Вспомним четыре закона геббельсовской пропаганды и переложим их на современный лад. Чтобы реклама была эффективна, она должна:

- быть упрощенной (чтобы мог понять и ребенок);
- повторяться часто;
- использовать нагнетание;
- компактно (ограниченно) подавать материал.

Со стороны государственного аппарата распространяться такие формы контроля как:

- прописка;
- паспортный режим;
- тайная полиция;
- тотальный сыск³¹.

Яркий пример “семьи”, как способа ведения государственных дел – Россия президента Ельцина. Однако тоталитарность присутствует и в “благополучной” Америке. Все социальное в современном мире пронизано моделью семьи, семейных отношений, исторически сложившихся типов неравенства: мафия – семья, римско-католическая церковь во главе с Папой. Подобные примеров бесконечно

много, их невозможно охватить рамками одной статьи.

Таким образом, проблема господства над людьми, доминирования человека над человеком, различного рода неравенства и манипулирования, построение общества по принципу патернализма сохраняется и в современных условиях, актуальна на современном этапе развития общества.

¹ Локк Дж. Сочинения в 3 томах. Том 3. – М.: Мысль, 1988. – С.146.

² Халландер П. Антиамериканизм рациональный и иррациональный. – СПб: Лань, 2000. – С.12.

³ Маркс К., Энгельс Ф. О воспитании и образовании. В 2-х томах. Том 2. – М.: Педнаука, 1978. – С.118.

⁴ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. Том 1. – М.: Педнаука, 1981. – С.8.

⁵ Аристотель. Сочинения в 4 томах. Том 4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.

⁶ Кучма В.В. Государство и право древнего мира и средних веков. В 2-х частях. – Волгоград: Издательство ВГУ, 2001. – 548 с.

⁷ Там же.

⁸ Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Том 4.

⁹ Локк Дж. Сочинения в 3-х томах. Том 3. – С.145.

¹⁰ Франк С.Л. Философские предпосылки деспотизма // Вопросы философии. М.: Наука, 1992. – №3, С.122.

¹¹ Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С.13.

¹² Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990. – С.120.

¹³ Ортега-и-Гассет Восстание масс. – М.: Изд. АСТ, 2001. – С. 129.

¹⁴ Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971. – С.386.

¹⁵ Шкода В.В. На пути к гражданскому обществу. – Харьков, 2002. – С.9.

¹⁶ Папаян Р.А. Христианские корни современного права. – М: НОРМА, 2002. – С.51.

¹⁷ Камю А. Бунтующий человек. – С.303.

¹⁸ Недель А. Размещаясь в неизбежном. Эскиз сталинистской метафизики детства // Логос. – 2003. – №3.

¹⁹ Там же.

²⁰ Камю А. Бунтующий человек. – С.310.

²¹ Там же.

²² Гитлер А. Моя борьба. – М.: Витязь, 2002. – С.9.

²³ Эриксон Э. Детство и общество. – М.: Летний сад, 2000. – С.320.

- ²⁴ Гитлер А. Моя боротьба. – С.96.
²⁵ Там же. С. 73.
²⁶ Шкода В.В. На пути к гражданскому обществу. – С.15.
²⁷ Камю А. Бунтующий человек. – С.259.
²⁸ Гитлер А. Mein Kampf. – С.14.
²⁹ Камю А. Бунтующий человек. – С.262.
³⁰ Халландер П. Антиамериканизм рациональный и иррациональный. – С.207.
³¹ Шкода В.В. На пути к гражданскому обществу. – С.46.

Едуард Щербенко

ДВІ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ПОЛІТОЛОГІЇ

Коротка анотація. У статті розглянуто дві моделі політичної мови, імпліцитно присутні в українських підручниках з політології, одна з яких укорінена в класичній європейській традиції розуміння політики як сфери взаємодії вільних і рівних людей, а друга кладе в основу трактування політики принцип інтересу. Робляться висновки щодо наслідків прийняття кожної з цих моделей.

Постановка проблеми. Політична мова ще не стала в Україні предметом постійних досліджень. У той же час, потреба у такому аналізі є надзвичайно гострою. Відома іронічна сентенція, що всі розуміються на політиці (так само, як на медицині і вихованні дітей) – фіксує проблемну ситуацію, вихідну для фундаментального дослідження, і вимагає поставити під знак питання самі начала такого “розуміння всіх”. Д

раматизм положення посилюється тим, що невиконана робота з прояснення засновків нашої мови накладає обмеження на можливості побудови теоретичних конструкцій (оскільки нічого достеменно не відомо про фундамент, на якому має триматися така конструкція); а зрештою, і на можливості раціонального висловлювання про політику: оскільки не введено обмеження, які визначають грамотне застосування понять, у тому числі ключових, – вони на практиці втрачають статус понять і залишаються “просто словами”,

яким можна надавати взаємовиключного значення. Чи не найочевиднішим прикладом тут може бути слово “демократія”:

Зрозуміло, що політична мова не вичерпується самим лише “словником”; йдеться про ті принципи, презумпції, які лежать в її основі.

Якщо зіставити дві класичні формули: “дозволене все, що незаборонене” і “заборонене все, що недозволене” – очевидно, що кожна з них задає принципово відмінний порядок і змінює значення ключових понять: “влада”, “державна”, “політика”, “суспільство” і т.д.

Мета дослідження. Отже, дослідження політичної мови має бути спрямоване на виявлення таких фундаментальних “формул”, що визначають ті або інші горизонти нашої думки і дії. Це, в тому числі, допоможе прояснити причини труднощів і невдач у спробах реформувати наше суспільство: адже подібні формули йдуть корінням у найзвичайніші звички громадян, розчиняючись у загальному масиві поведінкових реакцій; відповідно, прояснивши цей пункт, ми підвищимо наші шанси на вдале реформування.

Останні дослідження і публікації. За останні роки серед праць, які присвячені студіям у цій сфері, можна назвати хіба що монографію Л.П. Нагорної¹. В ній вона розглядає можливості політичної лінгвістики для аналізу політичної мови, переходячи вслід за тим до аналізу в цьому світлі проблеми мовної політики в Україні. Нас же цікавить дещо інша проблема – як було зазначено, ті загальні фактично діючі моделі в політичній мові України, які визначають той або інший горизонт наших можливостей.

Основний матеріал і результати дослідження. За матеріал, на якому вивчається проблема, ми обрали підручники з політології, які вийшли друком в Україні після набуття незалежності. Цей вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник, подаючи фундаментальні основи дисципліни, зосереджений саме на ключових її положеннях, принципах, – що нас і цікавить у цьому дослідженні; по-друге, підручник відбиває поточний стан досліджень в країні, і таким чином репрезентує загальний стан політичної мови в суспільстві. У цій роботі ми обмежилися текстами, опублікованими в період з 1992 по 1996 рік, тобто від моменту набуття незалежності до прийняття Конституції, що може розглядатися як певний закінчений етап.

Ця стаття продовжує ряд робіт з вивчення політичної мови в Україні, в яких розглядалося, зокрема, як позначився на ній вплив тоталітаризму і які зміни відбулися в період т.зв. “перестройки”. Коротко формулюючи основні тези – тоталітаризм руйнує підвалини автономної думки в суспільстві, в той час як в період “перестройки” відбувається поступова легітимація феномена особистої думки в суспільному просторі. На цій здобутій основі почалося опанування західної традиції політичної думки, комунікація з якою була перервана протягом кількох десятиліть. Дана робота присвячена розгляду одного з аспектів названого процесу.

Важливий елемент трактування політики, який виявлений нами у дослідженому масиві текстів – недовільність влади, управління; її застосування передбачає певні підстави, начала. Тобто політика трактується як *раціональне* явище. Так, відзначивши невірність визначення влади як мети і засобу політики, автори зазначають: “Насправді ж істинна мета політики – не досягнення влади як засобу задоволення своїх інтересів, оскільки таке задоволення не може бути справедливим, а ефективність регулювання і управління соціальною дійсністю для виробництва матеріальних і духовних благ. І саме в цьому головне призначення і сутність політики”². Або в іншій праці, охарактеризувавши історію людства як постійну боротьбу різних соціальних сил зі своїми соціальними інтересами, далі автори пишуть: “У цій боротьбі за різних часів перемагав зрештою той, хто не тільки підміняв загальний інтерес своїм (це роблять усі учасники політичної драми), а й насправді представляв, репрезентував, відстоював його”³. “Специфіка державної політики полягає в тому, що вона, виражаючи і захищаючи інтереси певної соціальної групи, має враховувати інтереси і всіх інших існуючих в суспільстві шарів і груп, ніби інтегруючи їх”⁴.

Принциповим є те, що це раціональне трактування політики, коли воно присутнє, відкривається рівночасно і в історії політичної думки: “Виходячи з того, що ‘білшим есть Бог от короля и царя’, І.Вишенський наголосив: король чи цар тільки владою, одержаною від Бога, підноситься над своїми підданими, а в усьому іншому є рівними з ними – від природи і перед Богом. Одержавши владу від Бога, будь-який володар не може користуватися нею на свій розсуд,

свавільно, бо це є грубим порушенням божих настанов про рівність”. “Бог дав владу, як вважав І.Вишенський, не для того, щоб чинити свавілля, насильство, а для того, щоб утверджувати закон, справедливість. Царі, королі, усякі володарі й пани помиляються, думаючи, що надана їм влада – це справа лише їхньої свободи і волі. Не їхня влада, а Божа, вони тільки її виконавці...оскільки володарі залежні від Бога, то вони не можуть бути абсолютними можновладцями і діяти незалежно від волі Божої. Навпаки, вони мусять виконувати цю волю, суть якої, за переконанням І. Вишенського, полягає у праці, справедливості”⁵.

Принциповою тут є ідея суспільного договору. Сказавши про переддержавний стан “війни всіх проти всіх” з його неможливістю вести благополучне життя, підручник зазначає: “Люди вирішили вийти з природного стану і жити в стані громадянському. Для цього вони уклали договір і таким чином створили державу. **Згода людей є основа будь-якої влади.** Вираження її – договір. Він зводиться до того, що кожна людина віддає свою особу під вище керівництво загальної волі і тим самим стає його учасником. (Тобто її воля артикульована саме як воля, вільна – в цьому новому утворенні (спільної волі) – а це може бути не тільки як крапля зливається з краплею, але й як травинка залишається собою у *різнотрав’ї*. – Е.Щ.) Вся влада переходить суверенові, який утворюється із учасників згоди. Людина здобуває громадську свободу і право власності. **В результаті люди рівні силою права і згоди.**” (виділено нами. – Е.Щ.)⁶ Отже, держава постає цивілізаційним винаходом: через введення обмежень – що ми не здійснюємо руйнівних дій, діємо *культурно* – ми створюємо (штучно) нову форму, яка трансформує наші можливості, і разом ми можемо те, чого не могли осібно.

Цей елемент доброї волі виявляється наріжним. Коли ми майже як кліше вживаємо: “В сучасних умовах терміном “громадянське об’єднання” позначають *добровільне* утворення, що виникає внаслідок вільного виявлення волі громадян, які об’єднуються на основі спільності соціальних, професійних, соціально-демографічних або інших відповідних цілей та інтересів, рівноправності учасників, організаційної самостійності”⁷ або: політичні партії утворюються “на *добровільних* засадах”⁸ (виділено нами. – Е.Щ.) – ми не помічаємо,

що це укорінене в самих началах європейської політичної думки: в античному світі “політика вважался сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні”⁹. “На відміну від східних традицій Аристотель підкреслював принципову різницю між політичною владою, батьківською владою над дітьми і панською владою над рабами. Специфіка політичної влади полягала, на його думку, у тому, що вона виходить з відносин свободи і рівності”¹⁰. “В цілому соціально-політична і державно-правова проблематика висвітлюється Аристотелем з позиції ідеального розуміння держави як політичного спілкування вільних і рівних людей”¹¹. А далі ми знайдемо у Гроція визначення держави як “довершеного союзу вільних людей, укладеного для дотримання права і загальної користі”¹², а у Канта – що громадянське суспільство є відношенням між вільними людьми; що оскільки свобода здійснюється згідно з законами, – свобода одного сумісна зі свободою всіх інших, і йдеться про “всесвітньо-громадський стан”¹³.

Тут перед нами принциповий пункт: відносини свободи і рівності виступають вихідною умовою політики, її презумпцією (і саме так введено визначення політики як принципово іншої сфери); відповідно, все, що будеться не на цих началах, виводиться за межі політики (як стосунки пани/раби і батьки/діти). Якщо не враховувати цю принципову різницю, то, за словами Єжі Леца, ми не відрізнимо конституцію від тюремного статуту.

Для пояснення і дальшого розвитку нашої думки нагадаємо, що суспільний договір належить до т.зв. фікцій – тих формалізацій, які вводяться в кожній теоретичній дисципліні. Суспільний договір означає не посилення на історичний факт якоїсь найпершої домовленості між людьми, – а ідеальну модель, згідно з якою описується реальність. Проте така модель не є довільною: вона фіксує певні фундаментальні закономірності, і в цьому випадку – устрій тих речей, які можуть триматися тільки спільними зусиллями. Уявімо собі, що якийсь володар зміг би відняти від усіх інших усі наявні гроші. Природно, він і сам втратив би можливість користуватися ними, оскільки вони мають сенс тільки в умовах розосередженості і обміну. Уявімо іншу ситуацію: коли такий володар спробував би забрати собі всі права, позбавивши їх інших, щоб мати лише самому – про-

сто кажучи, мати можливість чинити щодо інших все що завгодно, нічим не внормовано. Природно, виникла б подібна ситуація: оскільки всі інші усунуті зі сфери права – їх дії щодо цього володаря також не обмежені жодним правом; таким чином, позбавивши прав інших, він водночас позбавляє прав і себе. Нарешті, для наочності, уявімо собі подібну ситуацію з розумом: очевидно, що людина, яка залишилася б одна з розумом посеред усіх, позбавлених розуму – не мала б здатності порозумітися з ними, оскільки вони перебувають поза межами розуму.

Таким чином, є речі – на кшталт грошей, прав, розуму, які можуть триматися лише спільно (і не підлягають монополізації) – в цьому сенс ідеї суспільного договору. Такою ж ідеєю є особистість як учасник цього договору, носій прав і свобод: це не емпірична реальність, а **принцип**. Отже, вона не може бути усунена з моделі політичного, і твердження, що політика має будуватися на особистісних началах, є не благим побажанням філантропів, а математично строгим висновком.

Коли ми дотримуємося таких раціональних начал, то можемо раціонально описувати політику. І тоді, наприклад, за охороною власності державою побачимо захист прав громадян: захист приватної власності “є захистом індивідуальної свободи, оскільки держава захищає права людини на результати її праці”. “Обороняючи приватну власність, держава цим самим визнає за громадянином його власне право на властиві йому фізичні і духовні здібності. І, з другого боку, тільки захищаючи право приватної власності, можна досягнути справедливих відносин у суспільстві, оскільки держава боронить свободу особистості і результати її праці від можливих зазіхань із боку кого б там не було”¹⁴. А за явищем лобізму відкриємо певну конституційну норму. Зазначивши, що лобізм є неунікним явищем в умовах демократичного суспільства і правової держави, і завдання полягає в тому, щоб зробити цей механізм цивілізованим, таким, що відповідає культурним нормам, автор продовжує: “Історія лобізму в США показує, як нарощувався цей культурний потенціал, хоча спочатку лобізм ототожнювався з корупцією. Але, незважаючи на поширену думку, лобізм неможливо було знищити, оскільки це була відпочатку конституційна норма. За Конституцією США кож-

ний громадянин або представник організації може звертатися з петиціями до уряду, тобто чинити на нього тиск”¹⁵.

Отже, як свідчить викладене, в досліджених нами текстах підручників з політології можна виявити виразний елемент раціонального підходу до політики.

Проте цей елемент, на жаль, не є послідовно витриманим. У різних працях легко можна знайти визначення політики *переважно* через інтерес. Ось кілька прикладів, взятих з різних підручників: “Суспільні, політичні змагання виникають, коли певна соціальна група прагне задовольнити свої певні прагнення щодо решти суспільства за рахунок обмеження інтересів інших груп.”; “Сутність політичного життя полягає в дбанні спільнотами про свої часткові, корпоративні інтереси, у боротьбі за їх переважне задоволення.”; “керівні групи є виразниками інтересів окремих великих суспільних груп, хоча вони й нав’язують свою волю даним суспільним групам, суспільству в цілому” і т.д.

Проблема полягає не в тому, що звертається увага на інтерес у політиці, а в тому, що не завжди чітко обумовлюється обмеженість цього інтересу певними правилами – насамперед збереженням начал суспільного договору, про який йшлося вище – адже тільки підтримання цього загального поля дозволяє говорити про царину *політичного*. Задовольнити ж інтереси різні групи, нерідко буває, прагнуть, в тому числі, і руйнуючи політичне. Неусвідомлення цього принципового пункту призводить до того, що сказавши: “Напрями діяльності сучасних громадських об’єднань настільки різнобарвні і численні, наскільки різноманітні і численні ті людські інтереси та соціальні потреби, що лежать в їх основі”, – автори тут-таки відносять до них об’єднання “від неофашистського руху до партії зелених”¹⁶, що, зрозуміло, виходячи з викладеного, неприпустимо: адже будь-які тоталітарні рухи руйнують сферу політичного як спілкування вільних і рівних людей.

Говорячи просто, інтереси, не обмежені нічим, ведуть до сумнозвісної “війни всіх проти всіх”, – виходом зі стану якої й починалася політика. Таким чином, “легітимація інтересом” насправді є руйнівною для політики як такої і суспільства в цілому. Не змінює нічого і введення пункту про те, що задовольнити ці інтереси можна

через “здобуття, утримання і використання” державної влади – адже це може виявитися узурпацією держави. “Стати суб’єктом політичного життя – це не просто отримати право, мати дозвіл, це значить навчитися усвідомлювати, виражати і захищати свої інтереси у політичній системі і разом з тим розвивати і вдосконалювати саму політичну систему у відповідності до цих інтересів.” (виділено нами. – Е.Щ.)¹⁷ Це лише додає новий інструмент у посиленні потуги, яку ніщо не буде обмежувати – як відбувалося в тоталітарних країнах.

Іноколи цю проблему намагаються розв’язати через введення поняття “всезагального інтересу” і твердження, що цей інтерес у динаміці різних сил у суспільстві “задовольняється стихійно”. Проте, по-перше, досвід показує, що таке твердження не відповідає дійсності: це засвідчують численні громадянські конфлікти і війни. По-друге, “всезагальний інтерес” не схожий за своєю природою на звичайні інтереси, відомі нам безпосередньо з повсякденного життя: усвідомлення цього інтересу є результатом величезної роботи щодо досягнення консенсусу в суспільстві (наскільки це не просто, свідчить досвід сучасної України), що відбувається через численні переговори, введення нових уявлень, ускладнення самої картини світу; – це усвідомлення не дається нам безпосередньо.

Окрім того, намагання описати політичні феномени через інтерес як ключовий елемент викликає суперечливість у самому описі: “Вирішальне значення для політики має те, чиї інтереси відбиває та чи інша партія. Виявити це не завжди просто. Намагаючись повернути на свій бік ширші верстви населення, політичні партії виступають з певними гаслами, здійснюють систематичну пропаганду й агітацію. Проте ці гасла часто спрямовані тільки на те, щоб дістати підтримку більшої кількості виборців. Уже через це назва партії не завжди відображає її класову, соціальну природу. Цього не можна зробити і на основі вивчення соціального складу її членів. Наприклад, серед членів правлячих, консервативних партій чимало робітників. У свою чергу, серед членів соціалістичних партій чимала частина тих, що не належать до найманих працівників....Для визначення природи партій недостатньо і їхніх програм, передвиборних маніфестів. Часто вони дбають тільки про тактичні партійні інтереси. Іноді проголошуються цілі, які суперечать самій природі

цих партій”¹⁸. “Зі сказаного вище зрозуміло, що сучасні політичні рухи і політичні партії є виразниками певних групових інтересів. Спірним є лише питання про те, наскільки жорстко прив’язані ці політичні утворення до існуючих в суспільстві границь соціально-класового поділу. Адже в кожній із сучасних розвинутих демократій не тільки власники та бізнесмени, а й робітники мають по декілька політичних партій. З іншого боку, електорат усіх без винятку партій є змішаним у соціально-класовому відношенні, відображаючи той незаперечний факт, що свідомість та політична орієнтація людей визначаються сьогодні не тільки соціально-класовою належністю, хоча остання й відіграє у формуванні політичного світогляду далеко не останню роль”¹⁹.

Таким чином, визначення політики через інтерес, у тому числі через прагнення здійснити його шляхом здобуття влади, є, на наш погляд, незадовільним.

Характерним для названого підходу є поява в тексті терміна “населення” (а також слів “маси” і “люди”) під час опису політичних явищ, що досить часто зустрічається на сторінках досліджених текстів: “Без опори на партійну систему, що агрегує інтереси різних груп населення, неможлива ефективна робота парламенту” (виділено нами. – Е.Щ.).

Зрозуміло, що слово “населення”, яке належить до демографічної реальності, не може відтворити досвід громадян, які активно використовують політичні інституції (через цю практику населення стає **громадськістю**). На наш погляд, за вживанням такого терміна може стояти досвід **неполітичного** існування спільноти.

Висновки. Отже, нами виявлено дві принципово різні моделі в текстах українських підручників з політології, які видавалися протягом часу незалежності до 1996 року. Якщо перша з них виходить з класичної традиції, де політика постає феноменом, який ґрунтується на відносинах вільності і рівності, що приймаються як презумпція політичного і зафіксовані в ідеї суспільного договору, то друга характеризується трактуванням політичного через принцип інтересу. Якщо перша дає основу для раціонального опису політичних явищ, то друга не дозволяє цього зробити і створює ризик виродження політики у “війну всіх проти всіх”.

Слід зазначити, що підходи, які відповідають як одній, так і іншій моделі, зазвичай сусідять на сторінках тих самих книжок, що, природним чином, відображало становище політичної мови в тодішній академічній літературі, і ширше – українському суспільстві. Подальші зміни в характері політичної мови сучасної України стануть предметом наступних досліджень.

¹ Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

² Основи політології: Курс лекцій: [Навч. посібник для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін.] За ред. М. Сазонова. – Х.: Основа, 1993. – С. 48.

³ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І.С. Дзюбка, В.Ф. Панібудьласка, Ю.С. Шемшученко та ін.; За заг. ред. І.С. Дзюбка. – К.: Вища шк., 1993. – С. 46.

⁴ Політологія: Конспект лекцій / За заг. ред. В.І. Астахової. – Х., 1996. – С. 6.

⁵ Політологія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1993. – С. 88.

⁶ Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання). – Х.: ХДП ім. Г.С. Сковороди, 1993. – С. 23–24.

⁷ Там само. – С. 65.

⁸ Бебик В.М. Основи теоретичної та практичної політології: Підручник. – К.: МАУП, 1994. – С. 56.

⁹ Політологія... За заг. ред. І.С. Дзюбка. – С. 44–45.

¹⁰ Новаков А.С., Новакова Е.В. Краткое изложение теории политики: Учебно-методическое пособие для студентов по изучению вузовского курса. – Луганск: ЛСХИ, 1993. – С. 18.

¹¹ Політологія / За ред. О.І. Семківа... – С. 30.

¹² Политология: материалы к лекциям (для студентов всех специализаций) / Сост.: А.М. Черныш, Т.Г. Медоварова, Д.П. Кавка и др. – Запорожье: ЗГУ, 1993. – С. 14–15.

¹³ Основи політології... За ред. М. Сазонова... – С. 139.

¹⁴ Там само. – С. 161.

¹⁵ Политология... Сост.: А.М. Черныш... – С. 83.

¹⁶ Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання). – С. 65–66.

¹⁷ Основи політології. Конспект лекцій для студентів усіх спеціалізацій (Гнип'юк В.Ю. та ін.) – Л.: Львівська політехніка, 1994. – С. 83.

¹⁸ Політологія / За ред. О.І. Семківа... – С. 295–296.

¹⁹ Основи політології... (Гнип'юк В.Ю...) – С. 59–60.

ПРОБЛЕМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Фелікс Барановський

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕМОКРАТІЙ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПРАГНЕНЬ УКРАЇНИ: ДОСВІД ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Європейська інтеграція є дієвим способом залучення активних громадян України до міжнародного суспільного, політичного, інтелектуального життя, фактором прискорення розвитку соціально-політичної сфери, більш ефективного знаходження Україною місця в мінливих глобальних реаліях.

Спрямування політики України на повномасштабну інтеграцію в європейські структури викликане необхідністю враховувати існуючі об'єктивні реалії європейської та світової політики, продиктовані національними інтересами України.

Можна з повним правом стверджувати, що вперше у новітній історії Європи мирним шляхом кардинально змінюється геополітична карта континенту. Це визначається приєднанням держав Центрально-Східної Європи до ЄС, які виступають ядром євроінтеграційних процесів. За нових історичних умов розширення ЄС можна розглядати як розширення простору стабільності, безпеки і добробуту, а також – як реальний шлях природного входження держав ЦСЄ до нової європейської єдності країн і народів.

Чи є для нашої країни альтернатива входженню до системи європейської економіки і політики? З іншого боку, чи спроможна Україна залишитися у стані ізоляції, концентруючи увагу переважно на проблемах власної надзвичайно ослабленої економіки та відгородитися від решти світу стіною протекціонізму? Нема ніякого сумніву: такий шлях неминуче прирікає нашу державу на постійне відставання та призведе, зрештою, до її занепаду, а то й поставить у напівколоніальну залежність від розвиненого світу. У кооперації з

іншими народами ми можемо пройти свій шлях модернізації та інтеграції в світову економіку й політику значно скоріше і з меншими втратами, ніж робитимемо це самотужки.

Нині в багатьох випадках наша держава змушена займати вибічувальну позицію та виступати скоріше у ролі об'єкта інтересів різних акторів на світовій арені, ніж у ролі активної власної дієвої сили. Це негативно відбивається на іміджі держави і, як наслідок, призводить до загострення конфронтації між внутрішніми соціально-політичними силами, які дотримуються протилежних зовнішньополітичних орієнтацій.

З урахуванням політичної реальності, одним з ключових факторів є здатність владних еліт пропонувати і впроваджувати стратегії, вмотивовані потребами суспільного розвитку. Первинним і фундаментальним завданням євроінтеграційного лобі в Україні є сприяння підвищенню загальної ефективності державного апарату в реалізації загальнонаціональних потреб.

Успішне виконання критеріїв відповідності щодо вступу до ЄС багато в чому залежить від сталості політико-інституціональної побудови в самій Україні.

Проте у цьому аспекті існує ще багато проблем. Передусім, це різке розходження між формально закріпленими нормами і порядком, що реально існує. Згідно з Конституцією, Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка захищає основні права і свободи громадян.

Насправді, за демократичним фасадом виявляється слабкість держави при засиллі бюрократії, невиконанні законів, криміналізації влади, сильні кланово-корпоративні й авторитарні тенденції. У протиріччя з принципами розподілу влади вступають залежний стан судів та крайнє обмеження контролю представницьких установ за виконавчими органами. Формально існує багатопартійність, але майже всі партії являють собою поверхові утворення, які не мають міцних зв'язків у суспільстві.

Причини цих протиріч, перспективи розвитку українських політичних інститутів важко зрозуміти, не звертаючись до світового контексту і, зокрема, до європейського, в якому відбувалися і відбуваються реформи політичної системи України. Інституційний

розвиток також поєднується з процесами, що відбуваються в інших сферах суспільного буття.

Світовий досвід змушує ставитися до політичних інститутів не як до простого інструмента управління, але як до упорядкованого механізму взаємодії керівників і керованих, який тільки тоді є ефективним, коли його укорінено у засвоєних суспільством не лише писаних, але й неписаних нормах, зразках поведінки, ціннісних системах .

Цей підхід дає змогу не тільки краще зрозуміти, чому інституційний порядок, встановлений Конституцією і законами, далеко не завжди знаходить відповідність у реальній політичній практиці, звідкіля йдуть ті труднощі, з якими стикається розвиток політичних інститутів у сучасній Україні.

У зв'язку з цим постає нагальне питання про використання європейського досвіду політичної інституціоналізації, про можливість, закономірності і способи його запозичення.

Історичний розвиток кінця ХХ – початку ХХІ століття значно актуалізував цю проблему.

Ідеться перш за все про глобалізацію, яка різко інтенсифікувала світові зв'язки та швидко перетворює планету на єдиний економічний та інформаційний простір. “Активізація глобальних трансформацій за останні десятиліття призвела до того, що цей відносно новий світовий феномен перетворюється на головний чинник впливу на процеси розвитку”¹. Глобалізація не тільки прискорила процес запозичення культурних та інституційних зразків, але, загостривши конкуренцію за місце у новому світовому порядку, зробила вдосконалення національних економічних і політичних механізмів категоричним імперативом для кожної країни, умовою її виживання.

Одним із підсумків ХХ століття стала вельми важлива перевага демократичної моделі соціально-політичних інститутів, взаємовідносин керівників та керованих, яка затвердилася у країнах Заходу. Її перевага, яка виявляється передусім у довгостроковому плані, полягає у гнучкості, що забезпечується за рахунок ефективного зворотного зв'язку. Можливість суспільної консолідації, оптимізації управління і взаємодій соціальних і політичних суб'єктів, яку створює диференційована система демократичних представницьких ін-

ститутів, значно підкріпила виграшне положення, яке дала Заходу ефективна ринкова економіка. Відтак значно збільшився розрив між Заходом і рештою світу.

Саме це пояснює перетворення за останній час парламентсько-представницької демократії на своєрідний еталон сучасних політичних інститутів, що в значній мірі породило хвилю інституційних перетворень у багатьох країнах.

Той факт, що політичні структури і законодавчі норми потребують свого укорінення у санкціонованих суспільством нормах, правилах поведінки, системах цінностей, говорить про обмеженість спроб простого копіювання і тим більше імітації західних демократичних зразків, не підкріплених свідомою діяльністю політичних акторів над розвитком внутрішніх передумов демократизації. Саме поверховий підхід до реформ і призивів на початку 90-х років ХХ століття у багатьох країнах колишнього СРСР до створення квазі-демократичних і навіть псевдодемократичних режимів.

Політичні інститути історично обумовлені, а отже протягом часу можуть трансформуватися, оновлюватися, відповідаючи на нові виклики. У цьому зв'язку важливим джерелом їх оновлення є громадянське суспільство, активізація його ініціативних сил. Поза громадянським суспільством не можуть виникнути імпульси та сили, які дають опору для розвитку демократичних інститутів.

У цьому сенсі важливим чинником виступає відповідальність держави, оскільки від її взаємодії із громадянським суспільством, правового врегулювання та підтримки багато в чому залежить нормальний стан і розвиток самої держави.

Цей аспект неабияким чином стосується України як для країни з несталими демократичними інститутами. Перспективи демократичних політичних реформ значною мірою залежать від того, чи знайдуться в нашій державі політичні сили, здатні активізувати наявні можливості суспільної самоорганізації, використати новітні тенденції у розвитку сучасних політичних інститутів. “Чотирнадцятирічний досвід існування держави Україна... вказує на явну незакінченість процесу утвердження формальних інститутів. Ілюструють це положення недоліки щодо реалізації в нашій державі принципів верховенства права, недостатня прозорість політично-

го процесу, дисгармонія у взаємодії елементів політичної системи суспільства, нарешті, певна невизначеність парламенту в структурі органів державної влади”²².

Європейська інтеграція накладає свій відбиток на необхідність вироблення нових підходів щодо гнучкості та адаптивності політичних систем країн Європи в рамках ефективного функціонування єдиних наднаціональних інституцій.

У цьому сенсі не є винятком і розвинуті європейські держави зі сталими демократичними традиціями. Зокрема, політична система Великої Британії є однією з найбільш сталих та найстаріших у Європі, проте об’єктивні тенденції до децентралізації у державному управлінні та до регіоналізації в рамках євроструктур змушують політичний істеблїшмент країни та наукову еліту розглядати можливість здійснення конституційної реформи.

До певного часу поєднання змінюємих (Палата громад, уряд) і постійних (Палата лордів, монархія) владних структур створювало оптимальний баланс, який, з одного боку, забезпечував періодичну зміну влади і оновлення політичного курсу, а з іншого – його спадковість. Цьому ж сприяла і традиційна мажоритарна виборча система, за якої дві головні партії, що збирають відносну більшість голосів у виборчих округах, отримують непропорційно велику кількість місць у парламенті. У результаті двопартійна система, що закріпилася, створює реальні гарантії політичної концентрації влади у руках парламенту і уряду за відсутності вагомих регіональних структур – високий ступінь централізації держави.

Однією з особливостей британської конституційної реформи може стати надання частини повноважень центру на місця і укріплення тим самим демократичних принципів у державному управлінні. Важливу роль у цьому відіграє намагання більш органічно інтегрувати Велику Британію у політичну структуру Європейського Союзу, одним із пріоритетних напрямів діяльності якого є активна регіональна політика, націлена не тільки на допомогу і підтримку слабозвиненим регіонам, але й на все більш органічне залучення регіональної влади до політичної системи ЄС. Це також означає, що чим міцнішими в тій чи іншій країні є регіони, тим більш ґрунтовними будуть її позиції і вплив у Євросоюзі. Вплив регіонів

має певною мірою компенсувати невідворотне послаблення впливу центральних органів влади в ЄС.

Важливим елементом конституційної реформи є також система заходів, спрямованих на позбавлення другої палати британського парламенту спадкового статусу і поступове перетворення її на орган, який є аналогічним до других (верхніх) палат парламентів інших демократичних держав.

Проте, у цьому аспекті, може виникнути нова проблема, а саме: неминуче суперництво двох палат, що володіють фактично однако-вим статусом. Цей статус всенародно обраного органу надасть новій палаті можливість претендувати на таку ж саму повністю самостійну роль, що й Палата громад. Навіть спроби розділити їх повноваження і сфери компетенції будуть не в силах ставити під питання та блокувати рішення першої. Вихід може бути знайдений у збереженні підпорядкованого положення другої палати з наданням їй більш легітимного статусу. У той же час ефективність її роботи, особливо в частині експертизи законопроектів, має суттєво збільшитись. При цьому зберігається інститут лордів-судів, яких обиратиме оновлена палата³. Палата також має отримати більш широкі контрольні повноваження над найбільш важливими рішеннями виконавчої влади, а також повноваження в області експертизи європейського законодавства⁴.

Неминучість подальших кроків щодо реформування палати полягає саме у тих імпульсах до демократизації, які йдуть від найбільш політично відповідальної частини суспільства та які виявляються, передусім, у варіантах її виборності.

Важливою складовою конституційної реформи є зміна системи виборів до представницьких органів влади Великої Британії та Європейського Союзу. Внаслідок її здійснення суттєво змінюється увесь традиційний британський механізм партійної системи, заснований на переважанні двох головних політичних партій. Загальновизнаним фактом є те, що тільки завдяки мажоритарній системі, яка існує у Британії, консерваторам та лейбористам вдається не допустити так звані треті партії до влади і формувати однопартійні уряди. Вибори за пропорційною системою не дали б абсолютної переваги в Палаті громад жодній з партій.

Перехід до нової виборчої системи послаблює не тільки традиційну британську двопартійність. Інша істотна проблема, яка до того ж щільно перекликається з вітчизняними проблемами в світлі переходу до пропорційної системи в Україні, – це проблема відносин кандидата в депутати, а потім і депутата, та виборця. За пропорційною системою виборець голосує вже не стільки за конкретного кандидата, скільки за ту чи іншу партію.

Під час проведення виборів за мажоритарною системою важливу роль відіграє особистісний елемент відносин кандидата з виборцем, який, незважаючи на зниження ролі традиційних методів агітації, залишається достатньо високим. Ще більше значення має те, що після виборів і депутати, і кандидати, які програли, залишаються пов'язаними з своїм округом і, щоб не втратити досягнутої підтримки, намагаються зміцнити і розширити ці зв'язки.

Вищезазначений аспект породив значні дискусії у Великій Британії щодо різних варіантів системи пропорційного представництва, які точилися в процесі вироблення принципових рішень про її втілення.

Ці варіанти відрізняються не тільки тією чи іншою мірою компромісності з існуючою системою, але й, що особливо важливо, мірою відкритості чи закритості виборчих списків. Зокрема, на виборах у Європарламент було використано систему так званих регіональних списків.

У відповідності до цієї системи партії, що беруть участь у виборах, повинні скласти списки своїх кандидатів та представити їх на суд виборця. Проте така загальна система реалізується у двох основних варіантах – відкритих та закритих списках. У першому випадку виборець отримує бюлетень, в якому за назвою партій йде повний список висунутих нею у цьому окрузі кандидатів. У другому випадку списки в бюлетені відсутні і надано лише назви самих партій.

За системи відкритих списків виборець може проголосувати за когось із партійних кандидатів або за ту чи іншу партію в цілому. Тим часом, в результаті того, що більшість виборців віддають перевагу голосуванню за партії, а не за окремих кандидатів, вибраними стають зазвичай кандидати з верхньої частини списку. Проте сам

факт наявності у виборця права вибору між конкретними кандидатами істотно підвищує їх зацікавленість і у самих виборах, і в їх результатах.

У 1998 році на виборах у Європарламент уряд Великої Британії, використовуючи довід про надмірну складність системи відкритих списків, вніс законопроект про застосування системи закритих списків.

У процесі проходження законопроекту його відмовилась ухвалити Палата лордів. При цьому її члени виступили не проти системи регіональних списків як такої, а проти так званої анонімності вибору, зумовленої закритістю списків. Більш того, у запропонованих поправках вони рекомендували не варіант, за яким кандидатури в списках наводяться у порядку, визначеному партійним керівництвом, а варіант алфавітних списків. Палата п'ять разів повертала законопроект на доопрацювання⁵.

Щодо виборів до Палати громад відносно введення пропорційної виборчої системи, то для вироблення відповідних пропозицій було створено спеціальну комісію. Цією комісією було запропоновано два принципи голосування, де за першим принципом мають бути обрані 80% членів Палати і 20% – за другим⁶.

За першим принципом, як і за мажоритарної системи, голосування здійснюється в рамках виборчих округів, що існують, але виборець повинен висловитися не просто на користь однієї з кандидатур, присвоївши їй перший номер, але й визначити свої уподобання за всіма іншими кандидатурами, надавши їм відповідно другі, треті тощо номери. Переможець при цьому визначається не шляхом виявлення відносної більшості серед тих, хто отримав перші номери, а за більш складною системою. Якщо за підрахунком голосів по перших номерах не виявляється кандидат, що набрав абсолютну більшість голосів, зі списку виключається той, хто набрав мінімальну кількість перших голосів, а отримані ним другі голоси додаються до перших і других голосів тих, що залишилися у списку. Якщо й при цьому не виявляється переможець, знімається наступний кандидат, відбувається новий перерозподіл, і так до того моменту, коли хтось із тих, хто залишився, не набере більш ніж 50%. Причому це не обов'язково буде той, хто зібрав відносну більшість перших го-

лосів. Оскільки той, хто зібрав їх меншу кількість, може отримати більше других, третіх тощо і, таким чином, стати переможцем.

Головна перевага цього принципу пропорційної системи перед мажоритарною полягає у тому, що він закриває шлях тим кандидатам, які, навіть набравши відносну більшість голосів, у той же час не в змозі дістати підтримку більше половини виборців, виражену через другий, третій тощо голоси. Відповідно більш відчутним стає зв'язок переможця з виборцями округу, оскільки він є зобов'язаний своїм обранням не тільки електорату власної партії, але й якоїсь його частини з інших партій, тобто їх більшості.

Другий принцип голосування є майже аналогічним до системи регіональних списків. Проте головна відмінність полягає у тому, що виборчим округом є не регіон, а значно менші за розміром територіальні одиниці. Відповідно по кожному з цих округів має бути обрано лише декілька депутатів. Це означає, що знімається питання про закриті чи відкриті списки, імена всіх кандидатів від кожної партії вносяться у бюлетені, і виборець має повну можливість зупинити свій вибір на одному з них, або вибрати партію, якій він віддає перевагу. Подібний принцип не тільки виключає анонімність вибору, але й, що не менш суттєво, робить кандидата, який здобув перемогу, представником достатньо компактної і близької до виборця територіальної одиниці. Паралельно укріплюються зв'язки обраного депутата з місцевими партійними організаціями, оскільки саме їм буде належати головна роль під час висування кандидатів і складання списків.

У ході голосування за будь-яким принципом пропорційного представництва різко зростає партійність вибору. Цей аспект робить значно актуальнішою, ніж раніше, проблему визначення кандидатур для списків партій. Змушений робити свій вибір не стільки між конкретними кандидатами, скільки між партіями, виборець має бути впевнений, що й саме формування партійних списків є органічною частиною електорального процесу, а не результатом домовленостей партійної верхівки.

Виходячи з цього, політичні партії Великобританії основний наголос в системі відбору кандидатів роблять на глибшому залученні в цей процес своїх найбільш твердих прихильників.

Зокрема, ліберальні демократи проводять відбір на основі опитування членів партії кожного виборчого округу. Сформовані таким чином списки кандидатів, створені у порядку, який визначається на основі тих же опитувань, передаються у засоби масової інформації.

Лейбористи також застосовують принцип, згідно з яким вирішальне слово під час вибору кандидатур належить членам партії. Враховуючи, що лейбористи вже мають членів парламенту, які підлягають переобранню, процедура відбору кандидатів передбачає певну їх перевагу перед іншими претендентами. Кінцеві списки уточнюються і скорочуються на спільних засіданнях представників регіональних організацій і національного виконкому партії, а потім оприлюднюються.

Консервативна партія також допускає участь членів партії у відборі кандидатів. На попередньому етапі члени партії кожного електорального регіону відбирають кандидатів на серії первинних зібрань, а потім до цього процесу долучаються представники регіональних організацій і центрального апарату.

Оскільки заходи щодо виявлення думок членів партії впливають на рішення кадрових питань, перехід до пропорційної виборчої системи деякою мірою стимулює розвиток внутрішньопартійної демократії. Більш успішним цей процес може бути лише у разі, коли цей перехід супроводжується підвищенням дієвості і ефективності участі пересічних членів у рішенні внутрішньопартійних питань. Зокрема, до таких можна віднести ті, що пов'язані з їх відчуженням від партійних верхів і послабленням ефективності партійного механізму. Серйозна роль, пересічних членів й активістів під час відбору кандидатів полягає у тому, що вони зміцнюють, а не послаблюють позиції керівництва та його зв'язок із масами, допомагають позбутися помилок і зупинити вибір лише на тих кандидатах, які користуються найбільшою підтримкою та авторитетом у партії.

Конституційна реформа у Великій Британії являє собою дуже серйозний крок на шляху модернізації всієї політичної системи та суттєвого зміцнення демократичного правопорядку і підвищення ефективності державного управління. Вона викликана як тенденціями до регіоналізації, що пов'язані з процесами європейської інтеграції, так і з об'єктивними тенденціями до децентралізації у

державному управлінні. Має бути зведеним до мінімуму елемент архаїки у рамках політичної системи країни, що істотно наблизить її до держав континентальної Європи. Це, в свою чергу, позитивно відбивається на різних аспектах інтеграції Британії в рамках Європейського Союзу.

Реформування британського парламентаризму та його найбільш архаїчної частини породжується перш за все із намаганням, яке довго накопичувалося у суспільстві та його еліті, покінчити нарешті зі спадком Середньовіччя й одночасно зробити британський парламент більш демократичним, раціональним і ефективним.

Зміни у виборчій системі покликані позбутися очевидної невідповідності між розкладом партійно-політичних сил у суспільстві, з одного боку, і в представницьких закладах – з іншого.

Важливим елементом також є те, що загальною метою модернізації політичної системи Великої Британії є розв'язання масштабних завдань, пов'язаних із загрозою відчуження громадян від суспільно-політичних справ. Цей аспект практично однаковою мірою характеризує глибинну передумову всіх складових конституційної реформи. На думку деяких аналітиків, за останній час внаслідок послаблення традиційних зв'язків між суспільством і державою, громадяни Британії почали байдуже і досить цинічно ставитися до політики, різко знизилась їх довіра до владних інститутів⁷. Отже, на зламі тисячоліть виявилася необхідність глибоких змін, що здатні вивести країну на новий щабель політичного розвитку.

Не викликає сумніву той факт, що політична реформа у Великій Британії є органічною частиною процесів, які відбуваються у західних державах. Ці процеси, спрямовані на вирішення низки виключно практичних завдань, водночас покликані вивести ці країни на новий, більш високий рівень демократизації, що відповідає вимогам ХХІ століття.

Нині, коли Україна формує свою політичну систему, країни Європи вже накопичили значний досвід державотворення і досить плідно працюють над його вдосконаленням у рамках процесів інтегрування в європейське співтовариство.

Саме тому, щоб удосконалити демократичні інститути та владні механізми в Україні з метою повноправного входження у спільний

європейський простір, є дуже необхідними вивчення, всебічний аналіз та використання досвіду європейських країн щодо діяльності політичних інститутів, способів їх легітимації, механізмів та інструментів реформування політичної системи.

¹ Білорус О. . Глобалізація і глобалізм: парадокси чи закономірність постіндустріальної цивілізаційної еволюції? //Економічний часопис.– XXI. – 2004. – №3. – С.11.

² Древаль Ю. Політична реформа: вдосконалення політичних інститутів, чи... з пастки в пастку? //Віче. – 2005. – №2. – С.7.

³ Див.: House of Lords reform. House of Commons Research Paper 98/85, Aug. 1998. – P.14.

⁴ House of Lords reform. Op. sit. – p.32.

⁵ European Parliamentary Election Bill. House of Commons Research Paper 98/102. Dec. 1998. –P.57–62.

⁶ Див.: Development in British Politics.– London, 2000; Voting Systems. 3rd edition.– 14 Dec. 1998.

⁷ Див.: Hennessy P. The Hidden Wiring. – London, 1996 – P.220–240.

Анатолій Береза

ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Європейська регіональна політика реалізується як інститутами ЄС, так і відповідними адміністративними органами держав-членів. У країнах ЄС існує багато інституціональних моделей і традицій здійснення регіональної політики. Насамперед це пов'язано з історичними та управлінськими традиціями кожної конкретної держави. Аналіз функціональних розв'язок може сприяти виявленню причин ефективності чи неефективності європейської регіональної політики. Такий аналіз буде корисним під час розробки Україною регіональної політики, особливо з погляду перспективи її членства в Європейському Союзі.

Слід зауважити, що у більшості країн Західної Європи основи державної регіональної політики були закладені після Другої світо-

вої війни. Найбільш активна фаза розвитку в цій сфері тривала з кінця 1950-х – початку 1960-х аж до середини 1970-х років. Саме в цей період регіональна політика стала своєрідною лабораторією, в якій у багатьох країнах відбувався інтенсивний пошук і тестування нових схем взаємодії та інструментів впливу не тільки на економічний розвиток окремих територіальних одиниць, але на всю національну економіку¹.

Зростання уваги до регіонального розвитку було продиктоване кількома чинниками. Відносний економічний бум в ці роки призвів до піднесення економіки у більшості західноєвропейських країн. Але в окремих регіонах швидке зростання спричинилося до “перегріву” національних економік. У територіальних одиницях з відставною структурою господарювання, сильно залежних від результатів праці “традиційних” галузей (сільського господарства, вугільної, текстильної промисловості, чорної металургії) економічне становище і надалі залишалося складним. Тобто поштовхом до активізації регіональної політики у багатьох країнах Західної Європи в цей період стало, з одного боку, збільшення регіональних відмінностей з ряду ключових економічних індикаторів, а з іншого – відносно стабільний стан національних економік, що дало змогу урядам виділити значний обсяг спеціальних асигнувань для вирішення цієї проблеми.

1. Ірландія: ефективна держава завбільшки з регіон

Наприкінці 70-х років ХХ століття економісти оцінювали ірландську економіку як одну з найбільш відсталих серед країн ЄС. Через 10 років ті ж самі фахівці називали Ірландію “кельтським тигром”.

Нині економіка цієї держави продовжує демонструвати небачений успіх: високе і стабільне зростання, низьку інфляцію (близько 2 – 3 %), значний позитивний торговий баланс. З другої половини 1998 року Ірландія, яка була найбільш відсталою на момент свого вступу до ЄС, догнала Європу: рівень ВВП на душу населення перевищив середній показник для всього Європейського Співтовариства.

Серед причин такого вражаючого успіху Ірландії називають правильну політику уряду, якому вдалося підняти макроекономічні показники та залучити зарубіжних інвесторів. Особливий вплив на

зростання виробництва справили американські підприємці, які належать до найбільших інвесторів та виробників у Ірландії.

Певну роль в ірландському диві відіграла і європейська політика регіонального розвитку. У такій невеликій країні, як Ірландія, значні й довготермінові державні асигнування повинні були вплинути на вирівнювання умов економічної конкуренції, особливо тому, що вони були спрямовані на освіту трудових ресурсів і технічну інфраструктуру (шляхи, телекомунікація, енергетика). Більше того, заслугою європейської допомоги було звільнення державного бюджету від інвестиційних зобов'язань, що дало змогу зменшити його дефіцит і відповідно поліпшити макроекономічні показники.

У Ірландії між усіма політичними силами утвердився консенсус щодо основних напрямів політики регіонального розвитку. Основну роль у реалізації цієї політики відіграє центральний уряд і його територіальні представництва. Компетенція місцевих влад дуже обмежена і на надмісцевому рівні не існує самоврядування. Проте ірландський уряд створив квазірегіональні дорадчі структури, до складу яких входять представники місцевих влад та інші соціальні партнери, метою діяльності яких є розвиток мережі співробітництва місцевих влад, підприємців, громадських організацій та агенцій розвитку. Регіональна політика уряду дуже тісно пов'язана з промисловою, окремі автори навіть стверджують, що це одна й та сама політика².

За розробку і реалізацію регіональної політики відповідає уряд, що складається з висококваліфікованих спеціалістів, які професійно розробляють програми. На думку експертів, Ірландія є прикладом “держави, яка вчиться”, а отже, велика увага приділяється постійному підвищенню якості роботи і виправленню помилок. Ірландські урядовці, завдяки вимозі обов'язкового володіння як мінімум англійською мовою, перебувають у постійному тісному контакті з брюссельською бюрократією, що позитивно впливає не тільки на характер співробітництва, а й на науковий рівень регіональних проєктів³.

Незначна площа, яку займає Ірландія, дає змогу ЄС розглядати її як один регіон. Тобто правильніше було б охарактеризувати владу не як ефективний центральний уряд, а ефективний регіональний уряд,

який, проте, має більше компетенції, ніж будь-який європейський регіональний орган. Він має безпосередній контакт з Брюсселем і без обмежень (у вигляді центрального уряду) може приймати рішення щодо економічного розвитку. Крім того, за допомогою агентств розвитку ірландська влада встановила добрі стосунки із місцевим самоврядуванням і підприємцями. Але незалежно від того, в якій площині буде аналізуватися управлінська система Ірландії, рецептом її успіху було надання державною владою найвищого пріоритету в своїй діяльності економічному розвитку. Важливим чинником був і тісний зв'язок між промисловою, макроекономічною політикою з інструментами регіонального розвитку.

2. Греція: слабка центральна державна влада і слабке місцеве самоврядування

Греція стала членом Європейського Співтовариства у 1981 році, при цьому одним з важливих мотивів її вступу було бажання отримати допомогу від ЄС. Водночас грецька еліта мала наївні уявлення про європейські фонди. Їй здавалося, що значна частина фінансових коштів сама вирішить усі грецькі проблеми. Політики та урядовці прагнули отримати якнайбільше коштів від європейських інститутів. Проте, як згодом виявилось, вони не були підготовлені й не прагнули до ефективного їх використання. Уряд не мав продуманої і довгострокової регіональної політики, не було також розробленої промислової політики.

Грецький приклад наочно демонструє, що регіональна політика центральної влади не принесе результату за відсутності відповідної економічної політики уряду. Економічна політика держави є відправною точкою для просування ініціатив регіонального розвитку. Ці два напрями діяльності уряду повинні бути скоординовані між собою. Слід також зазначити, що грецькі чиновники були слабо підготовлені для того, щоб визначати пріоритети розвитку і ефективно використовувати фінансову допомогу ЄС. Внаслідок цього допомога, особливо на початковому етапі співпраці, була використана нерезультативно.

До недоліків грецької регіональної політики можна віднести погано продуману структуру інститутів, відповідальних за її реалізацію. Система працює зі збоями як на центральному, так і на ре-

гіональному рівні, оскільки діяльність різних центральних органів дублюється і призводить до дезорієнтації.

У Греції діє централізована система управління, створена на зразок французької. У сфері розробки і реалізації регіональної політики всі основні рішення приймаються виключно центральним урядом. Плани місцевого і регіонального розвитку, а також інвестиційні плани, які подаються на затвердження уряду, можуть бути виправлені, доповнені або ж повністю відкинуті. Велике значення під час прийняття такого типу рішень має система протекціонізму і клієнтізм між чиновниками різних рівнів державного управління. Основні рішення стратегічного і політичного характеру можуть бути прийняті лише на центральному рівні. Отже, глибоко проникаючий централізм стримує розвиток громадських ініціатив і самоврядування місцевих влад⁴. Слабкість місцевого самоврядування вважається величезною перешкодою для ефективного використання європейських фондів на регіональний розвиток⁵.

Як уже зазначалося, в Греції не існує самоврядування на рівні регіону. Постійні адміністративно-територіальні реформи призводять лише до організаційного хаосу і дублювання компетенції між самоврядуванням і спеціальними органами уряду. Парадоксально, але поступове становлення самоврядування тут не зменшує фінансового централізму і не сприяє прийняттю рішень на нижчих рівнях, а тільки веде до постійного хаосу, пов'язаного з реформами. Рівень розвитку знань про європейські механізми регіональної політики у місцевих еліт дедалі більше відстає від реальних потреб, відповідальність за це частково лежить на центральному уряді, який обмежує свободу місцевих партнерів у прийнятті рішень і не проводить відповідної інформаційної політики. Внаслідок цього громадська підтримка і зацікавленість зменшуються, а амбіції чиновників, які просувають приватні інтереси, сприяють процвітанню клієнтелізму в публічному житті⁶.

3. Франція: домінування центру над регіонами

Уже декілька десятиліть у Франції існує самоврядування на регіональному рівні. Одночасно утримується унітарна модель державного устрою і сильно централізоване державне управління. Прикладом цього є деконцентрація державного управління на рівні

регіонів і департаментів. Префекти, які є представниками уряду на рівні регіонів, наглядають за законністю ініціатив місцевого самоврядування, реалізацією політики уряду на місцях і забезпечують координацію діяльності органів самоврядування з напрямками державної політики.

У сфері регіональної політики і європейських програм регіонального розвитку провідні позиції займає уряд. Регіональне самоврядування хоч і має право на планування соціально-економічного розвитку й управління територіями, але обмежене у коштах, призначених на зазначені цілі. Більше того, держава координує і спрямовує використання цих коштів через підписання з регіоном умов, за допомогою яких вона може впливати і на рішення про надходження зарубіжних інвестицій. Співробітництво уряду і регіонів відбувається переважно на основі контрактів, підписаних префектом і представниками регіонального самоврядування.

Основна частина бюджетних коштів, узгоджених у контрактах, при цьому спрямовується на урядові цілі. Французька система розглядає інститут контрактів як фінансування безпосередніх чи опосередкованих інвестицій центру в регіони, а не як передачу коштів у розпорядження органів самоврядування. У четвертому поколінні контрактів, запланованих на 2000 – 2006 роки, головними цілями уряду визначено: підтримка сталого розвитку, боротьба з безробіттям, зменшення регіональних диспропорцій. При цьому лише близько 11 % загальної суми контрактів буде використано на фінансування пріоритетів, визначених регіонами⁷.

Організація регіональної політики Франції надто централізована. Саме це є однією з причин того, чому ефективність цієї моделі оцінюється досить обережно, багато критики лунає і на адресу контрактів. І хоча французькі чиновники вважаються досить професійними, проте інституційна система накладає внутрішні обмеження, які унеможливають їх максимально ефективну діяльність. Місцеве самоврядування, в свою чергу, не може використати потенціал громадської активності. Регіональні ради тільки формально відповідають за регіональне планування, але практично не беруть участі в європейських програмах. Діяльність у цьому напрямі, керована значною мірою урядовими агентствами DATAR, не завжди

відповідає реальним потребам проблемних територій. Більше того, регіональні влади майже не беруть участі у мобілізації суспільного потенціалу на цілі розвитку, не займаються координацією співпраці між різними регіональними інститутами та організаціями.

4. Німеччина: сильні регіони, підтримувані державою

Німецька інституційна модель регіональної політики разом з ірландською належать до найбільш ефективних у Європі. Найкраще це демонструє приклад вдалої реструктуризації східних земель. Протягом 10 років після об'єднання Німеччини основні економічні параметри цих територій поліпшилися майже вдвічі, хоча для успішного завершення цього процесу ще потрібен час та кошти. Невирішеною залишається і проблема структурального безробіття, яке на території східних земель є досить високим.

На думку експертів, своїм успіхом німецька регіональна політика завдячує кільком чинникам, найголовнішим серед яких є досконала організація інститутів, відповідальних за регіональний розвиток, а також значна фінансова та організаційна допомога східним землям з боку федеральної влади та західних земель.

Відповідає за регіональну політику в Німеччині переважно регіональне самоврядування (землі), яке має у своєму розпорядженні не тільки повноваження, а й відповідні кошти. Тому землі розробляють власні стратегії розвитку і самостійно вживають заходів щодо реалізації інвестиційних проєктів. Проте вони, як правило, намагаються заручитися підтримкою федеральної влади і європейських фондів для втілення своїх ідей.

Німецька конституція в окремих випадках передбачає допомогу з боку національного уряду регіональному розвитку, яка надається у разі економічної нестабільності, необхідності коригування диспропорцій економічного розвитку або з метою сприяння економічному зростанню. Зазвичай центр приймає пропозиції, підготовлені регіональними владами, а також розробляє і пропонує власні проєкти, які можуть бути прийняті землями.

Рішення у сфері спільних завдань федерального уряду і земель ухвалюється під час роботи Комітету з планування. До його складу входять представники всіх 16 земель та федеральної влади. На засіданнях головує федеральний міністр економіки. Рішення про

розподіл коштів приймається кваліфікованою більшістю (3/4 голосів), причому уряд і представники земель мають однакову кількість голосів. Таким чином обидві сторони мають порівняно сильні переговорні позиції.

Аналогічно розробляються і європейські програми. Федеральне міністерство економіки опрацьовує під час консультацій з представниками земель програми регіонального розвитку. Вони узгоджені з економічною політикою країни і часто містять цілі, які були визначені під час спільного обговорення. При цьому федеральний уряд прагне, щоб європейські програми містили ініціативи і були узгоджені зі стратегіями розвитку земель.

Землі також координують участь соціальних партнерів у політиці регіонального розвитку. Зокрема, вони дбають про залучення до цього процесу місцевого самоврядування і приватних підприємців. Варто зазначити, що частка останніх у фінансуванні регіонального розвитку становить близько 70 %.

Ще одним чинником, який забезпечує результативність німецької регіональної політики, є тісний зв'язок з економічною політикою. Як на федеральному, так і на рівні урядів земель відповідальність за підготовку і прийняття регіональних програм лягає на міністерства економіки.

Заслуговує на увагу факт тісної співпраці між міністерствами економіки різних земель. Завдяки цьому регіональна політика тісно пов'язана з промисловою політикою Німеччини.

Регіональні програми спрямовані на підтримку вітчизняних підприємців, при цьому допомогу можуть отримати не лише малі та середні підприємства, а й великі концерни, які інвестують у проблемні регіони.

Отже, підсумуємо аналіз моделей регіональної політики:

а) Координаційна роль національного уряду

Насамперед зазначимо, що ефективність регіональної політики залежить від якості діяльності центрального уряду, насамперед від прийняття відповідної економічної політики і її тісного поєднання із заходами, спрямованими на регіональний розвиток. Тільки при використанні цих двох інструментів можлива результативна державна політика щодо регіонів. Як демонструє німецький приклад, феде-

ральна влада може успішно задавати напрям двом сферам політики. Проте при цьому не повинні порушуватися концепції планування і організаційні рішення регіонів. Така ситуація має місце у Франції, що негативно позначається на результатах функціонування цієї моделі. Центральний уряд повинен здійснювати відповідний контроль і нагляд за інвестиційними ініціативами регіонального самоврядування.

Прикладом добре організованого центрального уряду є також ірландська модель. На увагу заслуговує, зокрема, вміло організована співпраця між міністерствами. Економічна політика Ірландії тісно пов'язана з регіональними програмами, в тому числі європейськими програмами структурної допомоги ЄС. Одночасно уряд ефективно виконує функції, які мали б належати регіональним владам (наприклад, організовує локальне партнерство). У випадку Ірландії це не призводить до жодних додаткових організаційних ускладнень.

б) Сильна позиція регіонального самоврядування

Запорукою результативності регіональної політики є поява сильного регіонального самоврядування. Влада цього рівня повинна мати відповідні права і власні бюджетні кошти, що робить можливим результативне планування і реалізацію регіональної політики. Регіони повинні також мати сильну переговорну позицію щодо урядових партнерів, оскільки за такої умови можна успішно реалізувати інтереси суспільства. Ключовим завданням регіональних влад є мобілізація внутрішнього суспільного потенціалу, що є основною передумовою створення сприятливого клімату підприємництва. Це означає насамперед формування мережі регіональної співпраці, яка спирається на спільні дії місцевого самоврядування, громадських організацій, фінансових інститутів і підприємців. Неefективне використання публічних коштів у грецькій моделі значною мірою спричинене саме погано організованою співпрацею на територіальному рівні.

в) Система співпраці центру і регіонів

Як свідчить досвід європейських країн, основним елементом системи ефективної регіональної політики є продумана організація взаємодії центру та влади на місцях. Обидві сторони мають власні погляди на вирішення територіальних проблем. Центр займається

насамперед питаннями, важливими з точки зору пріоритетів розвитку цілої держави, а вже потім – урядова підтримка у вирішенні проблем, важливих для конкретних регіонів. У свою чергу, місцеве самоврядування у своїй діяльності обмежується власним регіоном. Обидві точки зору узгоджуються в системі співробітництва, генеруючи імпульси розвитку для взаємної користі. Зразок механізму співпраці між центром та регіонами демонструє німецька модель. У випадку Франції надто сильну позицію займає центральний уряд.

г) Якість регіональних програм

Велике значення має і саме спрямування стратегічних регіональних програм. Вони повинні сприяти сталому розвитку, який спирається на внутрішні резерви зростання. Розв'язки, які полягають лише у передачі коштів з центру в регіони, помилкові інвестиції чи підтримка неефективних бюрократичних ініціатив не дають імпульсу розвитку. Вони сприяють зростанню залежності регіонів від центру, безініціативності самоврядування. Таку ситуацію можна спостерігати в деяких грецьких регіонах.

Враховуючи світові економічні тенденції, програми регіонального розвитку повинні підтримувати не лише малі та середні підприємства, а й великий національний бізнес. Останній може бути більш конкурентоздатним на світовому ринку, ніж малі підприємства, що обмежуються лише локальним ривнем.

У випадку України особливе значення буде мати здатність залучати міжнародних інвесторів. Особлива увага при цьому має приділятися пропорції між іноземним капіталом і можливостями для розвитку місцевих підприємств.

¹ Фатеев В.С. Региональная политика: теория и практика. – Минск: Европейский гуманитарный университет, 2004. – С. 96.

² Adsheed M., Quinn B. The Move from Government to Governance: Irish Development Policy's Paradigm Shift // Policy & Politics. – 1998. – № 2. – P. 167–183.

³ Bollen F., Hartwig I., Nicolaidis P. EU Structural Funds beyond Agenda. Reform and Implications for Current and Future Member States. – European Institute of Public Administration, 2000.

⁴ Getimis P., Economou D. Greece // H. Heinelt, R. Smith (red.). Policy Networks and European Structural Funds. – Avebury, 1996.

⁵ Paraskevopoulos Ch.J. Social Capital, Institutional Learning and Regional Policy: Evidence from Greece // *Regional & Federal Studies*. – 1998. – № 3.

⁶ Ioakimidis P.C. EU Cohesion Policy in Greece // L. Hooghe (red.), *Cohesion Policy and European Integration*. – Oxford: Oxford University Press, 1996.

⁷ Grosse T. Wpływ procesów globalnych i integracji europejskiej na polski system polityki regionalnej // *Studia regionalne i lokalne*. – 2001. – № 1. – P. 74.

О. Боринська

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІЇ У ПОСТТОТАЛІТАРНИЙ ПЕРІОД

Після розпаду СРСР утворилися незалежні держави, які обрали демократичний шлях розвитку, однак не всі змогли впровадити його в життя і побудувати громадянське суспільство. Трансформація політичної системи проходить суперечливо, а прозорість і чесність виборів є індикатором демократичності політичного режиму. Особливий варіант політичної трансформації демонструє Білорусь: країна в центрі Східної Європи із населенням близько 9 млн. чол., найбільш “соціалістична” із всіх колишніх союзних республік, з досить високим рівнем життя, найменш корумпованими чиновниками в недалекому минулому і з осередком “президентської диктатури” сьогодні.

Початкові умови розвитку Білорусі мало чим відрізнялися від українських, і якщо економічний розвиток, на перший погляд, приблизно на одному рівні, то політичне життя країн суттєво відрізняється. Україна після подій “Помаранчевої революції” будує демократичне суспільство, а Білорусь набирає все більше ознак тоталітарної держави.

Темою виборів та демократичних перетворень у Білорусі зацікавилася чимало науковців та журналістів. Загальні проблеми трансформації білоруського суспільства розкрито у статтях А. Панчишина¹, В. Чернова², О. Кордуна³, В. Карбалевича⁴. О. Грінкевич, О. Чередніченко⁵ та В. Дубнова⁶ у своїх публікаціях вони зупиняються на більш детальному вивченні феномена харизми

О. Лукашенка, Д. Фурман, О. Буховець⁷ вивчають сучасне суспільство у Білорусі через призму самосвідомості і самоусвідомлення громадян. Цікавить вчених і білорусько-українські взаємини як на політичному, так і на культурному рівнях, зокрема ці питання висвітлені у публікаціях І. Бавкова⁸ та К. Бондаренка⁹. На сьогодні існує чимало публікацій присвячених перетворенням у білоруському суспільстві, проте бракує узагальненого системного аналізу подій, що привели Білорусь від демократії до авторитарного режиму.

У цій статті ми проаналізуємо політичні трансформації у Білорусі, прослідкуємо шлях країни від демократії до диктатури, визначимо причини такого перетворення, а також проведемо паралелі з політичною ситуацією в Україні.

27 липня 1990 р. Верховна Рада Радянської Білорусі ухвалила Декларацію про державний суверенітет. Путч у Москві (серпень 1991 р.) прискорив крах радянської імперії і, як наслідок цього, 27 серпня 1991р. Верховна Рада Білорусі проголосувала за надання Декларації статусу конституційного закону¹⁰.

Прагнення до змін нарешті охопило і білоруське суспільство: президентські вибори 10 липня 1994 р. були названі “народною революцією”. Особливістю білоруського варіанту було те, що переміг кандидат, який виступив як проти старого режиму і свавілля радянської номенклатури, так і проти ринкових перетворень. Соціально-політичні ідеї О. Лукашенка неконкретизовані і загальні, але основна увага електорату зосереджувалася на чесності та рішучості кандидата. Проти О. Лукашенка виступили як інтелігенція, яка не могла вибачити неосвіченість, так би мовити середній IQ кандидата, так і номенклатура, яка не сприймала О. Лукашенка, бо він був не з її оточення. Зовнішньополітичні чинники також мали б відіграти свою роль: російському керівництву значно бажаніший передбачуваний В. Кебич, ніж імпульсивний та емоційний О. Лукашенко. Незважаючи на все це, О. Лукашенко у 1994 р. мав незаперечну підтримку у народі, і хоча програма мала досить невизначену соціально-економічну позицію, зате були присутніми сильний натиск на моральність і обіцянка “навести порядок” у країні у разі перемоги. У першому турі О.Лукашенко здобув 44,82% голосів, тоді як В.Кебич – 17,33%, З.Позняк (Білоруський Народний Фронт) – 12-

,82%, С. Шушкевич – 9,91%. Другий тур став для О. Лукашенка тріумфальним: він здобув 80% голосів виборців, а його конкурент В. Кебич лише 14%¹¹. Подібні політичні процеси відбувались і в Україні: у липні 1994 р. на президентських виборах переміг Л. Кучма, і хоча його популярність серед народу була значно меншою, ніж у О. Лукашенка, український Президент намагався втілити в життя способи правління білоруського лідера.

На думку психологів О. Грінкевича та О. Чередниченка, “О. Лукашенко має всі характеристики фанатика: у нього немає близьких друзів, нормальної сім’ї, а є лише одна мета – влада. Він постійно демонструє, що влада для нього інструмент. Почасти це так. Але його амбіції сягають далі, ніж керувати Білоруссю¹²”.

Законодавча база Білорусі була закріплена у Конституції, прийнятій 15 березня 1994 р., яка набрала чинності 30 березня того ж року, після опублікування у всіх центральних газетах республіки. Основний Закон проголошує Білорусь унітарною правовою соціальною державою. У розділі 4 (глава 6) йдеться про створення нового органу влади – Конституційного Суду, який входить до особливих видів контролюючої влади, в цю ж групу виділено прокуратуру та контролюючу палату. За Конституцією 11 членів Суду обиралися парламентом на 11 років. Завданням Суду була оцінка відповідності правових актів Конституції країни. Конституційні звернення можуть подаватися Президентом, головою парламенту, групою не менш як з 70 депутатів, Верховним Судом, Вищим економічним Судом або Генеральним прокурором¹³. Ми навмисне зупинилися детально на повноваженнях Конституційного Суду, для того, щоб конкретизувати, як саме “обійшов” Основний Закон О. Лукашенко, які переваги отримав, змінивши чинну Конституцію.

Згідно з Конституцією Президент вважався главою держави і виконавчої влади, мав право створювати і ліквідувати міністерства й ін. урядові органи, пропонувати на затвердження парламенту прем’єр-міністра, міністрів (ст.100), глав Центрального Банку, Верховного Суду, Конституційного Суду. “Не було б перебільшенням стверджувати, – вважає О. Кордун, – що Конституція Білорусі 1994 р. стала правовою базою для розвитку авторитарного режиму О. Лукашенка, адже, незважаючи на існування певної системи стри-

мувань і противаг, баланс властей мав явний ухил у бік президентської її “левої частини”¹⁴.

Наступ на демократію в Білорусії почався ще з червня 1994 р., коли прем’єр-міністр В. Кебич закритим тижневиком “Свобода” та програми на радіо “Криниця” і “Білоруська молодь”, за критику існуючої влади. За звинуваченням у “хабарництві” на лаві підсудних опинилися колишній міністр сільського господарства В. Леонов, В. Старовойтов, а згодом і прем’єр-міністр М. Чигир (очолював уряд республіки у 1994 – 1996 рр.). У вимушеній еміграції перебуває колишній лідер БНФ З. Позняк та колишній голова Верховної Ради С. Шарецький. Набула широкого застосування практика зникнення людей: зникли экс-голова Національного банку Т. Віннікова, колишній міністр внутрішніх справ Ю. Захаренко, голова Центрвиборчкому В. Гончар. Постраждали журналісти, які наважилися виступити проти існуючого режиму: ув’язнення П. Шеремета та ін. викликало обурення та осуд у суспільстві та міжнародних правових організаціях¹⁵. Проводячи паралель з Україною, нагадаємо “касетний скандал” та “справу Гонгадзе”, у замовленні вбивства журналіста опозиція звинуватила найвищих посадових осіб на чолі з Л. Кучмою.

Ставши біля керма країни, О. Лукашенко повною мірою став використовувати всі державні ресурси для закріплення особистої влади. У березні 1995 р. закінчувався термін повноважень білоруської Верховної Ради. Перед виборами були заборонені партійні списки, закриті опозиційні видання, проводилася пропаганда, яка спиралася на адміністративний ресурс. Вибори до парламенту проводилися разом з референдумом, на який виносилися питання про статус російської мови, відновлення герба і прапора БРСР (з невеликими змінами), право Президента розпустити парламент та про політико-економічну інтеграцію з Росією. За даними незалежних спостерігачів на референдумі відбулися масштабні фальсифікації: оголошено, що 50% населення взяло участь, тоді як насправді близько 25%. У результаті була змінена державна символіка, білоруська мова фактично втратила статус державної. Спираючись на результати референдуму, в квітні 1996 р. у Москві було підписано угоду про Співдружність Росії та Білорусі¹⁶.

Інакше поставилися до сфальсифікованого референдуму європейські держави. Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі на конференції, що відбулась у Лісабоні (грудень 1996 р.), гостро засудила референдум та його наслідки і виключила Білорусь з числа асоційованих членів організації. Фальсифікація результатів референдуму призвела до міжнародної ізоляції республіки. Європейський парламент 7 жовтня 1999 р. ухвалив спеціальну резолюцію, в якій зазначалося, що Білорусь не йде шляхом демократичних перетворень, пролунали заклики до білоруської влади дотримуватись міжнародних стандартів щодо прав людини. Подальша співпраця між ЄС та Білоруссю можлива лише за умови глибинних політичних та економічних змін. США в особі посла Д.Спенгарда також заявили про неприйняття фальсифікації, а відновлення демократії можливе за умови вільних та справедливих виборів¹⁷.

Незважаючи на протест міжнародної спільноти, 9 січня 1996 р. розпочав свою роботу новообраний парламент республіки. До нього обрано 198 депутатів, ще 52 місця залишилися вакантними, отже, проводилися довибори, результати яких були також підробленими. Серед політичних партій та рухів найчисельніше представництво отримали комуністи та аграрії. Решта партій не мали достатнього впливу на діяльність законодавчого органу республіки. Білоруський Народний Фронт, який донедавна вважався найавторитетнішим об'єднанням правоцентристських сил, не отримав жодного мандата у Верховній Раді¹⁸.

Опозиція намагалась виправити ситуацію і у листопаді 1996 р. було ініційовано імпічмент і підписано конституційну угоду. Переговори стосовно імпічменту вели Голова Верховної Ради С. Шарецький, О. Лукашенко та голова Конституційного Суду Г. Цехиня. Під тиском Росії, інтереси якої представляли В. Черномирдін, Є. Строев, Г. Селєзньов, укладено угоду, метою якої було затримати голосування стосовно імпічменту на один день, а вже в неділю закінчився черговий референдум, результати якого без особливих зусиль були підроблені діючою владою¹⁹.

Наступного тижня все йшло за провладним сценарієм: депутатів не пустили в парламент; замість Верховної Ради створили Народні Збори, куди О. Лукашенко призначив депутатів. Прем'єр-

міністр М. Чигир подав у відставку, протестуючи проти свавілля Президента²⁰.

Події 1996 р. можна назвати конституційним переворотом: була скасована Конституція 1994 р., розпущено Верховну Раду і створено двопалатний парламент. Палата депутатів складалась з народних обранців Верховної Ради XIII скликання, а палата представників – з голів адміністрацій областей та Мінська. Президент отримав право призначати сенаторів, прем'єр-міністра та членів уряду, розпускати парламент, призначати половину членів Конституційного Суду з головою включно, голову Верховного Суду, Генерального прокурора, голову комітету державного контролю²¹.

Усі ці зміни відбулися як наслідок референдуму, тобто через формальну згоду народу. Нічого не заважало О. Лукашенку зміцнювати особистий політичний режим, а також проводити одну з обіцянок кампанії: тісну інтеграцію з Росією. 2 квітня 1997 р. О. Лукашенко і Б. Єльцин підписали у Москві договір про утворення Союзу Росії та Білорусі, а вже в грудні 1998 р. був підписаний третій договір у якому йшлося про єдину грошову одиницю, спільні оборону і уряд²².

Міжнародне співтовариство різко засудило дії О. Лукашенка: 7 жовтня 1999 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію про становище в Білорусії, де констатував: влада цієї країни не бажає йти демократичним шляхом, що перешкоджає економічній та політичній інтеграції у європейські структури²³.

На відміну від білоруських, президентські вибори в Україні у жовтні-листопаді 1999 р. були визнані іноземними спостерігачами та представниками міжнародних організацій демократичними. Вони принесли впевнену перемогу Л. Кучмі: у другому турі за нього проголосувало 56% виборців, тоді як за головного суперника – кандидата від комуністичної партії П. Симоненка – 38%. Варто зазначити, що у передвиборчій кампанії Л. Кучма вперше широко використав всі можливості адміністративного ресурсу.

На президентських виборах 2001 р. опозиція Білорусі сподівалася змінити політичну ситуацію на свою користь. Лідери В. Гончарик, А. Лебедько, С. Шушкевич, користуючись підтримкою своїх партій, провели передвиборчу кампанію, що само по собі майже неможливо зробити в умовах повної заангажованості переважної більшості

засобів масової інформації. Після проголошення підсумків (перемога О. Лукашенка із результатом 75% голосів) опозиція позбавилась ілюзії перемоги легальним шляхом. Влада змогла сфальсифікувати результати більш як на 25%, оголосити вибори такими, що відбулися, будучи впевненою у своїй міцності і якщо не підтримці народу, то у його байдужості і пасивності. Після цих подій білоруський політолог В. Карбалевиц писав: “Виходить, що білоруси голосують за цінності, які не змінюються, і суспільство самовідтворюється разом з режимом²⁴”. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши суспільні цінності тих верств населення, які підтримували О. Лукашенка. Отже, соціальна база режиму складалася з колгоспно-радгоспного селянства, міських робітників і службовців, які походять з того ж таки села. Їхня свідомість була змінена комуністичною ідеологією за роки радянського тоталітаризму. У ній присутні занижений рівень запитів, консерватизм, страх перед конкуренцією, пошук ворогів, культ авторитарного правителя, політична пасивність та покірність, індивідуальна пристосованість до будь-якої влади²⁵. Причини такої пасивності громадян і байдужості до політичних перетворень соціологи знаходять у незавершеності процесу формування білоруської нації. Білоруський селянин початку століття мав своєрідну народну культуру і спілкувався мовою, яка значно відрізнялася від російської літературної, але не рахував себе представником “білоруського народу” і не знав, що його мова – рівноцінна російській чи польській. Білоруський радянський міщанин практично нічим не відрізнявся культурою від російського, розмовляв, – і надалі говорить сьогодні, – по-російськи, білоруської не знає або знає погано. При цьому він чітко усвідомлював, що є білорусом, громадянином БРСР – рівноправної республіки і навіть членом ООН і що його рідна мова – білоруська²⁶. Російські соціологи Д. Фурман, О. Буховець називають незалежність, що звалилася на голову білорусам, не кривавою, але все ж трагедією: “Білоруси – працелюбні, чесні, спокійні люди. Якість робочої сили вища, ніж у сусідніх народів, більша нетерпимість до корупції, але білорусам заважає деяка “етнічна невизначеність”, проходить так зване “звикання до незалежності”, і навіть О. Лукашенко самим фактом свого існування створює звичку до особливої білоруської історії, особли-

вої держави²⁷”. Білоруські вчені і політики З. Позняк, А. Астапенко вважають свою націю хворою, неповноцінною, позбавленою національної свідомості, тому БНФ не має масової підтримки, яка присутня у інших народів і є рушійною силою державотворення²⁸.

Референдум 2004 р. перевершив усі попередні вибори своїм цинізмом і ступінню фальсифікації. Несподівано на 20% збільшилась заробітна плата у працівників бюджетної сфери, на 30% – піднялися пенсії, адже найактивнішими і найвідданішими виборцями залишаються дисципліновані пенсіонери.

Пропрацьовано навіть питання у бюлетенях, де першим пунктом нагадується про Президента, а у наступних – зміни до Конституції, а саме: до статті 81, з якої вилучено слова “не більш як на 2 терміни” (ліміт посадової особи на посту Президента). Білоруси, відповідаючи “так” на запитання “чи задоволені ви Президентом”, автоматично голосували за зміну Конституції, і легітимізацію існуючого режиму²⁹.

За даними незалежних спостерігачів, у Білорусі близько 7 млн. виборців, і лише 42% дали ствердну відповідь. Але Республіканський Союз Молоді (названий в народі “Лукомолом”) оголосив результати свого екзит-полу, де “за” висловилися 82% виборців, при явці 80%. На фоні масштабної фальсифікації порушення на зразок агітації у день голосування та недопуск незалежних спостерігачів – навіть не бралися до уваги³⁰.

18 жовтня 2004 р. у Мінську пройшов несанкціонований мітинг проти результатів референдуму та парламентських виборів. У ньому взяло участь близько 1500 чоловік: перекрили дорогу від резиденції Президента до центрального проспекту Мінська, вигукуючи гасла “Живи, Білорусь!” Мітинг було розігнано міліцією: 20 осіб заарештовано, 20-30 – отримали поранення внаслідок сутички³¹.

Передбачаючи подальший розвиток подій, російський журналіст В. Дубнов дав таку оцінку ситуації: “Білорусь – не полігон. Білорусь – наша спільна лабораторія, у якій експеримент вперше доведено до логічного завершення³²”. Вибори в Україні 2004 р. показали все різноманіття брудних технологій, нехтування законодавством і виборчим правом громадян, застосованих і ретельно відпрацьованих на виборах у Білорусі.

Провівши паралелі між політичними перетвореннями України та Білорусі, зазначимо, що є багато спільного між країнами, бути союзниками доцільно і природно. Про необхідність тіснішої співпраці пише білоруський вчений І. Бавков: “Поодинокі – Білорусь та Україна – болюче вириваються з посткомуністичного, постсо-вєцького, постколоніального простору... Разом – вони утворюють цивілізацію”³³. Знайшла відгук ця теза і в українській публіцистиці: “Українці і білоруси створені як природні союзники, – пише К. Бондаренко, – і в українців немає нікого ближчого за білорусів і навпаки”³⁴. Прагнення національно свідомої еліти двох країн до зближення, співпраця у сфері культури обов’язково вплине і на політичні відносини. З. Бжезінський спрогнозував, що “Помаранчева революція” дасть поштовх до демократичних перетворень на всьому пострадянському просторі. Можливо, саме Білорусь, всупереч песимістичним прогнозам, буде однією з перших країн, де відбудуться політичні трансформації, які повернуть країну на демократичний шлях розвитку.

Сьогодні режим О. Лукашенка ще має певний “запас міцності”: у Білорусі відсутня об’єднуюча національна ідея, а відповідно, і лідер. Економічний стан країни загалом задовольняє більшість населення. Рівень життя зростає, соціальні гарантії забезпечуються владою більш послідовно, ніж в Україні чи в Росії. Харизма О. Лукашенка і повна інформаційна ізоляція забезпечуватимуть Президентові і наступні перемоги на виборах, які будуть проходити під жорстким контролем діючої влади.

Незважаючи на періодичні “похолодання” і “потепління” у стосунках з Росією, Москва не відіграє великої ролі у внутрішній політиці Білорусі. Навпаки, О. Лукашенко використовує “тісні взаємозв’язки” з Росією у своїх передвиборчих кампаніях. Білорусь залишиться в “зоні впливу” Росії, своєрідним буфером з Європою та розширеним на схід НАТО, отже триватиме економічна допомога, співпраця.

“Президентська диктатура” досить своєрідна форма політичного правління, її основу становить харизма лідера, який прийшов до влади легітимним шляхом. У найближчому майбутньому зміна ситуації можлива за умови серйозних прорахунків чи усуненні

О. Лукашенка від управління державою. Але і у такому разі пройде чимало часу, коли Білорусь стане не декларативною, а насправді демократичною державою.

¹ Панчишин А. Білорусь сиротіє// “Політика і культура”. – 1999. – №13. – С. 12–13.

² Чернов В. Политический режим в постноябрьской Беларуси// Людина і політика. – 1999. – № 1. – С.50–56.

³ Кордун О. Стосунки президента та Конституційного суду як дзеркало білоруської демократії// Нова політика. – 1997.– №1. – С.8–11.

⁴ Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій// Політична думка. – 2000. – № 1. – С.18–42.

⁵ Грінкевич О., Чередніченко О. Феномен Олександра Лукашенка// Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 112–130.

⁶ Дубнов В. Бульба – 3, или Батька ставит последнюю точку// Новое время. – № 43. – С. 6–12.

⁷ Фурман Д., Буховец О. Парадоксы белорусского самосознания и белорусская политика// Свободная мысль. – 1996. – № 1. – С. 57–75.

⁸ Бавков І. Білорусь – Україна: подорож на межу // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.232–234.

⁹ Бондаренко К. Земля нами здана без бою // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.260–268.

¹⁰ Смалянчук А. Білорусь у ХХ столітті: геополітичне становище і спроби формування власної політики // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.241–253.

¹¹ Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. – 2000. – № 1. – С.38.

¹² Грінкевич О., Чередніченко О. Феномен Олександра Лукашенка // Політична думка. – 2000. – № 2. – С.128.

¹³ Кордун О. Стосунки президента та конституційного суду як дзеркало білоруської демократії// Нова політика. – 1997. – № 1. – С.8.

¹⁴ Кордун О. Там само. – С.9.

¹⁵ Батенко Т.О. Лукашенко: спроба політичного портрета // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.266.

¹⁶ Дубнов В. Назв. праця. – С. 6.

¹⁷ Розанов А. Білорусь: вектори зовнішньої політики // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.223.

¹⁸ Панчишин А. Білорусь сиротіє // Політика і культура. – 1999. – №13. – С.12.

¹⁹ Панчишин А. Там само. – С.13.

²⁰ Сімон Т. Крах парламентаризму в Білорусі, Росії, Україні // Політична думка. – 2000. – № 2. – С.60.

²¹ Сімон Т. Там само. – С.62.

²² Смалянчук А. Білорусь у ХХ столітті: геополітичне становище і спроби формування власної політики // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.251.

²³ <http://www.europarl.eu>

²⁴ Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. – 2000. – № 1. – С.39.

²⁵ Чернов В. Политический режим в постноябрьской Беларуси // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С.50.

²⁶ Фурман Д., Буховец О. Парадоксы белорусского самосознания// Дружба народов. – 1996. – № 6. – С.120.

²⁷ Фурман Д., Буховец О. Там само. – С.121.

²⁸ Фурман Д., Буховец О. Белорусское самосознание и белорусская политика // Свободная мысль. – 1996. – № 1. – С.58.

²⁹ Дубнов В. Бульба – 3, или Батька ставит последнюю точку // Новое время. – № 43. – С. 9.

³⁰ Дубнов В. Там же. – С.10.

³¹ <http://www.newsinfo.ru>.

³² Дубнов В. Бульба – 3, или Батька ставит последнюю точку// Новое время. – № 43. – С.12.

³³ Бавков І. Білорусь – Україна: подорож на межу // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.234.

³⁴ Бондаренко К. Земля нами здана без бою // “І” Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С.2.

ШЛЯХИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЛАДИ: УКРАЇНА І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

*“Хто володіє інформацією,
той володіє владою”*

Вступ на рубежі ХХІ сторіччя індустріально розвинутих країн світу в інформаційну стадію розвитку і глобалізація світових комунікацій призвели до глибоких змін співвідношення влад у суспільстві, різкого підвищення політичного впливу інформаційної влади в суспільстві і, перш за все, її головних носіїв – засобів масової інформації (ЗМІ).

Це стимулювало появу цілого ряду концепцій, що обґрунтовували пріоритетну значимість ЗМІ в житті суспільства та настання епохи “медіократії” або “телекратії”¹.

Проблеми інформаційної влади та шляхи її демократизації уже давно стали предметом прискіпливої уваги зарубіжних дослідників. Особливо слід зазначити вагомий внесок таких учених, як О. Тоффлер, Дж. Кін, Д. Белл, Г. Шіллер, а також російських науковців В. Пугачова, А. Позднякова, М. Мойсеева, А. Ручки та ін.

Серед вітчизняних досліджень слід відзначити роботи В. Горбатенка, Є. Лук’яненка, А. Москаленка, Г. Почепцова, М. Требіна, О. Чубукової, В. Бебика, Н. Василенко, О. Сидоренка та ін., в яких в тій чи іншій мірі розглядаються загальні питання, що стосуються ЗМІ в посткомуністичній Україні, проблеми та здобутки України на шляху до інформаційного суспільства. Але на сьогодні відчувається брак ґрунтовних аналітичних і прогностичних досліджень політичних можливостей нової, перспективної інформаційної техніки і технології. А тим часом, маючи потужні технічні та електронні засоби масової інформації, найрозвиненіші щодо цього країни значною мірою контролюють інформаційний простір, впливають на свідомість, громадську думку далеко за межами власних кордонів. Завданням цієї статті є спроба розглянути зазначені питання в контексті демократизації інформаційної влади в Україні.

Поняття інформаційної влади та її особливості

До ЗМІ, як відомо, належать: преса, радіо, телебачення, масові довідники, кіно-, аудіо, відеозаписи тощо. Вони виконують різні функції в політичному житті суспільства. Найважливішою з них є інформаційна. Вона полягає в одержанні, поширенні, коментуванні й оцінці фактів про найважливішими для громадян і органів влади події, які мають суспільне значення і на основі яких формується думка про діяльність уряду, парламенту, партій та інших політичних інститутів, про економічну культуру та інші сфери суспільного життя.

До інших функцій ЗМІ належать: освітня, соціалізація, критики і контролю, мобілізаційна. Функціями ЗМІ вважаються також: інноваційна, оперативна, формування громадської думки, артикуляції й інтеграції. Всі вони існують у взаємодії, всебічно впливають на всі сторони життя суспільства.

Безпосередній і найсильніший вплив на політику ЗМІ здійснюють через політичні комунікації – процес передавання, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян, враховуючи їхні потреби та інтереси.

Політичну комунікацію можна зобразити такою схемою: комунікатор (той, хто надає інформацію) – повідомлення – певний канал або засіб передачі – реципієнт (отримувач інформації).

В основу канонічної моделі процесу політичної комунікації покладено відому схему Г. Лассуелла, згідно з якою комунікація розглядається як структура, що відповідає на питання: “Хто повідомляє? Що саме? Для кого? Якими засобами? З якою метою? З яким ефектом? Тобто одержується лінійна модель, за якою ЗМІ надають інформацію, яка поступово впливає на свідомість чи підсвідомість реципієнта”².

Слід зазначити, що інформаційна влада здатна впливати на політичну поведінку людей різними способами. Це, перш за все, спонукати людей до певних дій. Визначати їхні цілі і зміст, а також запобігати або блокувати виникнення небажаних, зазвичай опозиційних політичних рухів і протестів. Суть цього способу полягає у здатності комунікатора замовчувати політичні факти, применшувати їх

значення, відволікати людей від тих чи інших подій за допомогою різних сенсацій, скандалів, шоу тощо³.

Хоча мас-медіа покликані вирішувати певні завдання в політичній системі і суспільстві, в реальному житті вони достатньо самостійні, мають свої власні методи й мету діяльності, власні інтереси і потреби, які часто не збігаються з потребами суспільства. Активна роль ЗМІ в політиці пов'язана з їх впливом на різні етапи і сторони інформаційного процесу в суспільстві. Висхідною точкою цього процесу є виготовлення та відбір розповсюджуваної в суспільстві інформації. Від того, яку інформацію отримують агенти політики, багато в чому залежать їх наступні дії. Як зазначають автори навчального посібника з політології ФРН, – мати важливу інформацію означає мати владу; вміти відрізнити важливу інформацію від неважливої означає володіти ще більшою владою; можливість поширювати важливу інформацію у власній режисурі або замовчувати її означає мати подвійну владу.

Широкі можливості засобів масової комунікації, що покликані бути гарантом формування демократичних форм життєдіяльності соціального організму, активно впливають на політичну свідомість і поведінку громадян; і це свідчить про дуже важливу роль “четвертої влади” в суспільстві. Деякі дослідники масових комунікацій говорять навіть про наступаючу епоху “медіократії” – влади ЗМІ, які не стільки відображають та інтерпретують дійсність, скільки конструюють її за своїми правилами і на свій розсуд.

Оцінки зростаючого впливу ЗМК на політику і суспільство прямо протилежні. Деякі автори, наприклад, О.Тофлер, бачать у ньому паростки нової, більш високої і гуманної цивілізації, інформаційного суспільства, реальний поступ до гетерогенної, особистісної, антибюрократичної, мислячої, творчої держави, яка здатна вирішити найгостріші сьогоденні конфлікти⁴.

Інші ж дослідники, констатуючи спустошливий і руйнуючий вплив на особистість і культуру мас-медіа і особливо телебачення, оцінюють зростаючу роль інформаційної влади досить песимістично. Так, відомий італійський кінорежисер Федеріко Фелліні стверджував, що за допомогою гіпнотичної навіюючої сили видовища, яке і вдень, і вночі без будь-якої перерви приходиться до людей в дім,

телебачення зруйнувало не тільки кіно, а також ставлення індивіда до дійсності. Все життя: природа, наші друзі, література, жінки – все поступово згасає під дією цього маленького екрана, який стає все більшим і проникає всюди. Він поглинув усе: реальність, нас самих і наше ставлення до дійсності.

Досвід історії показує, що ЗМІ можуть слугувати різним політичним цілям: як просвіщати людей, розвивати у них почуття власної гідності, прагнення до свободи і соціальної справедливості, сприяти і допомагати їх компетентній участі в політиці, збагачувати особистість, так і духовно поневолювати, дезінформувати і залякувати населення, розпалювати масову ненависть і сіяти недовіру і страх.

Найбільша небезпека для громадян і демократичного державного устрою – використання ЗМІ з метою політичного маніпулювання. Воно являє собою приховане маніпулювання політичною свідомістю, впливає на поведінку людей з метою примусити їх діяти (або не діяти) всупереч своїм інтересам. Маніпулювання базується на брехні і обмані, причому це не “брехня для спасіння”, а цілеспрямовані, корисливі дії з боку зацікавлених в цьому відповідних політичних, громадських, а то й державних інституцій. Без відповідної боротьби з маніпулюванням воно може стати головною функцією ЗМІ і звести нанівець проголошені державою демократичні принципи, що їх вони проповідують і втілюють у соціальне середовище.

Можливості маніпулятивного використання ЗМК великі, але не безмежні. Межі маніпулювання громадською думкою відбивають, перш за все, уже існуючий стан масової свідомості, усталені стереотипи і погляди значної кількості населення. Для того, щоб бути ефективним, маніпулювання мусить спиратися на менталітет мас та існуючі уявлення населення щодо суспільно-політичних явищ, відносин у суспільстві та політичної організації соціуму. Хоча під впливом пропаганди ці уявлення можуть поступово змінюватися.

Суттєвими перешкодами для маніпулювання є власний досвід людей, а також неконтрольовані владою системи комунікацій: сім'я, родичі, знайомі і друзі, інтеракційні групи, що складаються у виробничій та іншій діяльності. Однак політичне маніпулювання, особливо за монополії його ініціаторів на ЗМІ, економічну і політичну владу здатне обходити ці бар'єри, оскільки верифіковані можливос-

ті індивідуального і групового досвіду стосовно політики обмежені і можуть мати різні інтерпретації⁵.

Інформація завжди впливала на оновлення, зміну застарілих систем, у тому числі на політичне життя, зумовлюючи пошук нових підходів, рішень. Історії відомо немало ситуацій, коли під безпосереднім впливом поширеної ЗМІ інформації (дезінформації) владні структури, відповідальні посадові особи змінювали свою позицію, приймаючи серйозні політичні рішення. Але поширенішим і значущим є їх опосередкований вплив на погляди, настрої, переконання широкого загалу громадян, на формування громадської думки.

Громадська думка може бути єдиною, монолітною, моністичною, виявляти волю, потреби й інтереси всього народу, але частіше вона має плюралістичний характер: окремі спільноти можуть мати свої підходи, погляди та вимоги щодо забезпечення цих потреб та інтересів з боку держави та окремих її інститутів. Тоді постає питання про формування громадської думки більшості на основі узгодження поглядів, досягнення консенсусу між різними верствами населення.

Співзвучність політики владних структур і настроїв громадської думки спостерігається далеко не завжди. Тому ЗМІ виконують важливу функцію – громадського суспільного контролю за діяльністю влади, всіх її гілок, установ, посадових осіб.

Оскільки головне завдання влади – підпорядкування людей своїй волі, а ЗМІ володіють потужними можливостями впливу на їх свідомість і поведінку, це дає достатні підстави розглядати ЗМІ як “четверту владу” (поряд із законодавчою, виконавчою та судовою). Перефразовуючи афористичний вислів Т.Манна щодо театру, можна сказати, що ЗМІ своєю діяльністю здатні перетворити примітивний натовп на справжній народ, виправдовуючи при цьому назву “четверта влада”.

Інформаційна влада в Україні

Одним з найважливіших завдань Української держави після проголошення її незалежності стало формування і забезпечення демократичних засад діяльності ЗМІ. Конституція України, інші законодавчі акти багато уваги приділяють цим проблемам. Зокрема, ст. 34 Конституції України проголошує: “Кожному гарантується право на

свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір”⁶. У Законі України “Про засоби масової інформації” йдеться про право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію⁷. Але реальна практика свідчить, що конституційні, законодавчі засади свободи слова реалізуються зі значними складнощами, що утруднює використання ЗМІ суспільних функцій.

ЗМІ за природою і суспільним призначенням є суспільним демократичним інститутом, але функціонують вони в іншій системі відносин власності. Сили, що здійснюють контроль над ЗМІ, проklamують свою відданість суспільним ідеалам, фактично дбаючи про власні корпоративні або партійні інтереси. Власність на ЗМІ є скоріше супер-приватною, ніж суспільною, що визначає умови їх діяльності. Таким чином, приватизація засобів масової інформації обернулася повним контролем власників над ними, а також тенденцією до монополізації.

Здатність ЗМІ забезпечувати неабиякі доходи, значний політичний вплив зумовлює гостру конкурентну боротьбу за прибутки, ринки збуту інформації, респондентів. Вона проявляється в загостренні конкурентного суперництва між різними засобами масової інформації; зосередженості на найяскравішій, найпривабливішій друкованій або візуальній інформації; змаганні за найшвидшу, найоперативнішу подачу інформації.

Панування над ЗМІ політичних та фінансових структур перетворює багатьох з них на засоби маніпуляції свідомістю мас, інструмент їх політичного та морального розбещення. Протистояти всім негативним впливам на ЗМІ можливо лише за реальної демократизації управління ними. Поки що непоодинокі спроби в різних країнах і в різні часи створити реально діючий ефективний механізм демократичного управління ЗМІ так і не вдалися.

Подібні проблеми стоять і перед українські ЗМІ, хоч роздержавлення, подолання державно-партійного монополізму створили якісно нову ситуацію для їх функціонування. Політична та ідеоло-

гічна багатоманітність втілюється й у плюралізмі ЗМІ, у розмаїтті поширюваних ними поглядів. Але ще не подолані адміністративне втручання владних структур в їх діяльність, невинуватена прискіпливість судових органів, тиск різних кланів на ЗМІ, що суттєво обмежує реальну свободу слова.

Подальший розвиток українського суспільства, української державності залежатиме від багатьох чинників, серед яких одним з найважливіших є вдосконалення діяльності ЗМІ. Продукування інформації вимагатиме величезних витрат, а доступ до неї залежатиме від можливостей користувачів, що впливатиме на майнове, фінансове, соціальне розширення суспільства.

Форми і способи організації інформаційної влади

Демократичні перетворення у суспільстві, зокрема роздержавлення та демонополізація у сфері ЗМІ, створюють передумови для того, щоб вони реально відігравали роль “четвертої влади”. Але тут необхідно врахувати ряд обставин.

Можливе ускладнення глобальних аспектів інформаційного суспільства. Адже і тепер країни володіють неоднаковими можливостями поширення інформації. Маючи потужні технічні та електронні засоби трансляції інформації, найрозвиненіші щодо цього країни значною мірою контролюють світовий інформаційний простір, впливають на свідомість, громадську думку далеко за межами власних кордонів.

Тому утвердження інформаційного суспільства не може автоматично подолати суперечності ні в національному, ні в глобальному масштабі без ефективних механізмів демократичного контролю та регулювання всіх сфер суспільного життя.

Незалежність мас-медіа можуть забезпечувати відповідні форми їх суспільної організації. Існують три головні форми сучасної організації ЗМІ: приватна (комерційна), державна і суспільно-правова.

За комерційної організації, що переважає, наприклад, в США, ЗМК знаходяться у приватній власності і фінансуються виключно за рахунок доходів від реклами і приватних пожертвувань. Для них характерна жорстка конкуренція за рекламні доходи і аудиторію. Важливим недоліком комерційної організації мас-медіа є їх пряма

залежність від рекламодавців і власників, а також в погоні за успіхом часте забування ними суспільних інтересів та етичних норм.

В умовах держаної організації ЗМК належать державі і безпосередньо фінансуються і контролюються нею. Перевагою цієї форми організації, що притаманна, наприклад, Франції, є незалежність ЗМІ від великого капіталу, їх підконтрольність парламенту та уряду. Але державне утримання ЗМІ може знижувати їх конкурентноздатність і використовуватися для їх підкорення можновладцям та бюрократії. До того ж воно лягає значним тягарем на державний бюджет.

Суспільно-правова організація ЗМК прагне звільнити їх від державної і приватної залежності. Вони фінансуються, головним чином, за рахунок спеціального податку, що сплачується громадянами, мають права юридичної особи і самоуправління, хоча в цілому контролюються громадськими радами із представників найважливіших суспільних груп та організацій. Цей принцип організації радіо і телебачення переважає у ФРН, хоча й тут існує і приватне теле- і радіомовлення. Преса ж повністю знаходиться у приватній власності.

Жоден із розглянутих способів суспільної організації ЗМК не може вважатися універсальним, позбавленим недоліків. В Україні та інших державах, які характеризуються високим рівнем соціальної нерівності, бідністю переважаючої більшості населення, слабкістю опозиції та політичної активності громадян, найкращим способом не допустити підкорення ЗМІ великому, частіше всього кримінальному, капіталу, іноземним компаніям та правлячій бюрократії, могла б бути переважно державна організація теле- і радіомовлення з жорстким демократичним контролем за їх роботою, яка передбачала б, зокрема, надання екранного і ефірного часу різним силам, що стоять на платформі правової державності, пропорційно їх електоральній підтримці. ЗМК, як і інші великі установи, управляються і контролюються певними особами або ж відповідними органами. В комерційних ЗМІ функції такого контролю виконують перш за все їх власники, в державних – державні інституції, в суспільно-правових – громадськість, політичні організації та об'єднання. При цьому у всіх випадках передбачається, що ЗМІ діють лише у межах закону.

У більшості країн світу існують спеціальні органи загального контролю над діяльністю ЗМІ, які слідкують за дотриманням ними

етичних та правових норм. Так, у Франції такою інстанцією є Вища рада з аудіовізуальної комунікації. Вона контролює не лише державні, а й приватні теле- і радіостанції, зокрема, видає їм державні ліцензії на право виходу в ефір. У Великобританії загальне спрямування діяльності радіо і телебачення визначають уряд та парламент. За дотриманням пресою етичних норм слідкує спеціальна комісія із самоконтролю.

Демократичний контроль з боку суспільства за мас-медіа, звичайно, не має нічого спільного з попередньою цензурою, і не є порушенням свободи слова та вільного висловлення думок. Інформаційна, політична і будь-яка інша свобода одних людей вимагає обмежень в тих випадках, коли вона порушує свободу і права інших громадян і цілих держав.

У сучасному світі з розвитком супутникового телебачення і деяких інших ЗМІ, які мають майже безмежний радіус дії, розширилися можливості культурно-інформаційної експансії могутніх інформаційних корпорацій передових країн Заходу. Володіючи новітньою технікою і технологією, великим досвідом радіо- і телемовлення та спираючись на свою економічну силу, вони безпосередньо підкорюють або зовсім витісняють національні радіо, телебачення і кінематограф та нав'язують іншим державам свої культурні та споживчі стандарти. Як неодноразово відзначалося на конференціях ЮНЕСКО, під приводом свободи поширення інформації транснаціональні інформаційні корпорації формують неадекватні соціально-економічним реальностям цих держав потреби і ціннісні орієнтації, культивують "споживацтво у світі бідності" і таким чином дестабілізують політичну ситуацію, руйнують культурну самобутність народів. Все це деякою мірою проявляється і в сучасній Україні. Така "свобода інформації" вимагає обмеження. Інформаційна влада, як і політична та економічна, потребує контролю з боку суспільства.

Окрім спеціальних органів державного та громадського контролю використовувати ЗМІ в інтересах громадян і запобігти негативним наслідкам їх діяльності допомагає комунікаційне виховання населення і особливо молодого покоління. Теоретичною основою такого виховання є спеціальна наука та навчальна дисципліна – педагогіка ЗМК. Її головне завдання полягає в тому, щоб навчити гро-

мадян критично ставитись до мас-медіа, компетентно і відповідально їх використовувати.

Вивчення цієї дисципліни має на меті ознайомити людей з центральною роллю ЗМІ в демократичній державі і в сучасній політиці в цілому, з їх позитивним і негативним впливом на реципієнтів, сформувавши у них здатність орієнтуватися в складному потоці інформації і виробити імунітет до маніпулювання і примітивної друкованої, відео- та іншої продукції.

Політико-комунікаційне виховання молодого покоління набуває все більшого поширення в західних демократіях. Очевидно, що воно ще більше необхідне Україні, де грамотність населення у сфері масових комунікацій досить низька, а можливості їх використання в маніпуляційних цілях високі. Лише комплексно вирішуючи різноманітні проблеми в галузі масових комунікацій на основі врахування світового досвіду і власних суспільних реальностей, Україна може створити ефективну і життєздатну демократію.

Таким чином, становлення інформаційного суспільства свідчить, що нормальна життєдіяльність суспільно організму сьогодні цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування й безпекою інформаційного середовища.

Виробництво та управління, оборона і зв'язок, транспорт та енергетика, фінанси, наука та освіта, засоби масової інформації – все залежить від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності, вірогідності інформації. Викликом цивілізації сьогодні є готовність тієї чи іншої країни вступити у стадію активної інформатизації. Україна повинна створити відповідні структури, забезпечити захист інфосфери від зовнішнього впливу з боку будь-якої країни.

Наша держава має для цього необхідні можливості. Про це свідчать високий рівень розвитку наукомістких виробництв, величезний (нехай і частково розтрачений) науковий потенціал. Головне на шляху демократизації інформаційної влади – збереження недоторканності власної аксіосфери, досягнення згоди й розуміння між державою, суспільством і особою, створення такої обстановки в країні, коли ЗМІ не є інструментом маніпулювання в руках непорядного політика, а відбивають справжній стан справ, коли інформація

про доленосні аспекти в житті держави прийматиметься не купкою “всенародно обраних”, а самим народом.

¹ Пугачев В.П. Информационная власть и демократия // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 4, С. 77.

² Гаджиев К. Введение в политическую науку. – М., 1997. – С.324–325.

³ Пугачев В.П. Назву праця. – С.67–69.

⁴ Тофлер О. Проблема власти на пороге XXI века // *Свободная мысль*. – 1992. – № 2.

⁵ Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ. – М., 1980. – С.25–40.

⁶ Там само.

⁷ Закон України “Про інформацію” від 2. 10. 92. – К., 1992.

Сергій Кононенко

ІДЕАЛІЗМ – ТИП ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ І ФОРМА ПІЗНАННЯ В ПОЛІТОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Теоретична площина суспільствознавства і, зокрема, політології міжнародних відносин облаштована якісно-плюралістичним чином, тобто тут присутні різні (за будовою і способом реалізації) теорії. Одним з якісних різновидів цих теорій, в політології міжнародних відносин, є Традиція та ідейна течія. Остання постає ціннісно-історичною пізнавальною формацією – її “пізнавальний механізм” полягає в оцінювальному доборі ¹, а сама вона є формою присутності Історії в політичній науці.

Політологічне пізнання користується і звертається до, оформлених в Традицію, ідецій історичних досвідів. В процесі таких ідецій, виокремлюється ціннісний елемент, формується розуміюча структура, визначається референтний історичний досвід. Таким чином, суспільна наука увіковічне “дух” певного часу, перетворює історично-конкретний тип суспільного мислення на пізнавальну формацію. Пізнання і теоретизування на підставі Традиції передбачає ціннісну селекцію, коли факти і смисли добираються на відповідність певній цінності, яка становить стрижень даної Традиції.

Саме тому, Традиції завжди замало, аби зрозуміти сучасність і передбачити майбутнє. Вона частково “засліплює”, ґрунтується на вірі, має прихильників і ворогів.

Міжнародно-політологічна Традиція має власну будову, складається з ціннісного елемента/стрижня (догмата), розуміючої структури, референтного історичного досвіду. Таким чином, Традиція послугує об’єктом віри, засобом пізнання, формою присутності Історії в суспільствознавстві. В політології міжнародних відносин виокремлюються чотири основні Традиції – реалізм, ідеалізм, модернізм, глобалізм.

Ідеалізм, як і три інші Традиції теоретизування в політології міжнародних відносин, має власний ціннісний елемент, тобто об’єкт віри ідеаліста. В той час як реаліст вірить в “людську природу” (дуальну, позаісторичну, раціональну), ідеаліст вірить у прогрес, в лінійне вдосконалення людини і суспільства в історії. Для ідеаліста, світ політики (в тому числі міжнародної) перебуває цілковито в “історичному потоці” і, таким чином, є детермінованим перебігом історії, змінюючись разом з нею. Разом з тим, ідеалістський “прогрес” є не простим вдосконаленням, а вдосконаленням за певним зразком-ідеалом. Отже, позаісторичність реалізму ідеаліст “переносить” в майбутнє, в час “після” Історії (тобто “після” її завершення), перетворюючи установку (реалізму) на ідеал (ідеалізму). Припинення історичного процесу є досягненням абсолютного стану, приходом Утопії, втіленням ідеалу, моментом тотального перетворення соціального універсуму.

Об’єктом ідеалістської віри і ціннісним елементом/стрижнем цієї Традиції є “прогрес”. Ідеаліст вірить в те, що не існує нічого позаісторичного, все вміщено до історії і змінюється в її “потоці”. Він також переконаний, що історія прогресує в напрямку до встановлення абсолютного стану через поступове втілення Утопії, а, отже до свого завершення. “Прогрес”, в розумінні ідеалізму, є наближенням такого абсолютного стану, поступовим втіленням Утопії. Нарешті, згідно з ідеалістським догматом, існує, невпинно діючий, “принцип прогресу”, який містить у собі відповідну Утопію, ідеал пост-історичного майбутнього. Отже, історія для ідеаліста є не джерелом прикладів та ілюстрацій як у випадку реалізму, а всеосяжним по-

ступом, втіленням певного принципу тотального переустрою соціального Універсуму.

Ціннісний елемент/стрижень обумовлює визначальні риси розуміючої структури цієї ідейної течії і Традиції. Першою такою рисою ідеалізму є виокремлений і концептуально оформлений “принцип прогресу” – схема за якою розгортається історія і образ того абсолютного стану, котрого вона досягне після свого “завершення”. Лінійність ідеалістської схеми історичного процесу власне і пояснюється існуванням одного всеосяжного “принципу прогресу”, який спрямовує процесуальну динаміку, містячи в собі схему (чи “програму”) минулого, сучасного, майбутнього². Разом з тим, необхідно зауважити, що ідеалізм по суті футуристичний. Він (соціологічно, історіософськи, політологічно) зорієнтований в прийдешній день, в час остаточного втілення Утопії.

Другою ключовою рисою та елементом розуміючої структури ідеалізму є “месіанізм”, тобто припущення, після виокремлення “принципу прогресу”, існування носія (переважно, це певна велика держава, нація та її лідери, як і союзники) такого принципу. Означений носій прагне спроектувати відповідний “принцип прогресу” (після втілення у внутрішньому устрої) на решту світу, на вернувши людство у свою (ідеологічно оформлену) віру. Ідеаліст має проєкційно-перетворююче уявлення про політичну дію, згідно з яким, зовнішня політика є здійсненням і проєкцією назовні (у міжнародне середовище) бачення кращого облаштування світової спільноти, яке, переважно, формується і, частково, втілюється всередині національного суспільства, поширюючись на решту світу у формі глобальної ідеології.

Третя ключова риса та елемент розуміючої структури ідеалізму може визначатися як перспектива “ціннісно-системної гомогенізації”. Йдеться про завершення Історії остаточним втіленням “принципу прогресу” і витворенням системно та ціннісно однорідної світової політики, яка: по-перше, компонується державами з подібним суспільним устроєм; по-друге, впорядкована за єдиним структурно-інституційним зразком і системою цінностей³.

Ідеалізм, як Традиція в політології міжнародних відносин, якісно (за рівнем теоретичної рефлексії) відрізняється від зовнішньопо-

літичних ідеологій, доктрин, теоретичних підходів, котрі є рефлексією першого ступеня, тобто конкретно-історичними теоретико-легітимуючими (ідеальними) аспектами так само конкретно-історичної зовнішньої політики. Пізнавальний (політологічний) ідеалізм відрізняється від глобальних ідеологій, котрі визначали “долю” того історичного періоду, ідеацією якого, власне і є ця ідеалістська Традиція. Ідеалізм, як Традиція в політології міжнародних відносин, виник внаслідок ідеального перетворення схеми конкретно-історичної дії та взаємодії глобальних ідеологій у світовій політиці на пізнавальну схему, що, власне, і є ідеацією. Остання полягає у редукції емпіричного змісту і збереженні лише абстрактної схеми взаємодії – перетворенні форми відносин на форму пізнання.

Історичний період після Першої світової війни був часом зіткнення на міжнародній арені глобальних ідеологій – лібералізму, комунізму, фашизму (націонал-соціалізму); натхненних націоналізмами великих націй – американської, російської, німецької; ресурсно забезпечених та інституційно уособлених великими державами – Сполученими Штатами, Радянським Союзом, нацистською Німеччиною (Третім Рейхом). Таким чином, маємо три конкретно-історичні ідеалізми: ліберально-американський, російсько-більшовицький, німецько-фашистський. Кожен з цих конкретно-історичних ідеалізмів: по-перше, ґрунтувався на вірі в прогрес і завершення Історії втіленням власної Утопії; по-друге, мав власний “принцип прогресу”, який містив у собі як обриси абсолютного, постісторичного стану (Утопію), так і схему розгорнення історії в напрямі до такого стану; по-третє, визначав носія цього “принципу прогресу”, тобто державу-месію (Сполучені Штати, Радянський Союз, Німеччина); нарешті, окреслював перспективу ціннісно-системної гомогенізації світу (глобальна демократія і демократичний світопорядок, світовий комунізм, глобальний расовий порядок).

Ленінізм-більшовизм є одним з трьох конкретно-історичних ідеалізмів, спрямованих на завершення Історії (втіленням Утопії) і тотальну перебудову міжнародних відносин за відповідним глобально-ідеологічним зразком. Більшовицька зовнішньополітична ідеологія (похідна глобальної ідеології комунізму, передусім в його марксистській інтерпретації) є одним з найяскравіших зразків кон-

кретно-історичного ідеалізму та емпіричних джерел (прототипів) ідеалізму пізнавального (політологічного).

Російсько-радянські більшовики (як і всі комуністи) вірили в соціально-класовий прогрес історії та її завершення встановленням безкласового суспільства, позбавленого експлуатації, держав, воєн, тобто всіх жорстоких атрибутів реального історичного процесу. Вони стали практиками, викоханої класиками, комуністичної Утопії, тими, хто спробував “завоювати небеса”.

Нова російсько-радянська імперія та новий (модифікований комунізмом та оформлений у більшовизм) російський націоналізм стали джерелом сили та наснаги комуністичного “принципу прогресу”, інструментами втілення цієї Утопії і марксистського сценарію “завершення Історії”.

Радянський Союз як ідеалістсько-більшовицький “агент прогресу” (носій комуністичного “принципу прогресу”) був, водночас, і зразком, і фактором тотального перетворення світу. Внутрішня слабкість держави-месії та ворожо-потужне міжнародне середовище роблять державу-месію винятково зразком (а не фактором історичного перетворення), в якому лише виношується “ембріон” майбутнього світоустрою.

З позицій більшовизму, держава переможної соціалістичної революції перетворюється на чинник історичного прогресу (на державу-месію), який здійснюється, в тому числі, і методом революційних воєн. Винятково такі війни, згідно з доктриною ленінізму-більшовизму, витлумачуються як справедливі та прогресивні, а всі інші – реакційні, злочинні, імперіалістичні. Своєю зростаючою силою, держава “диктатури пролетаріату” нав’язує (в тому числі, збройно) решті світу комуністичний “принцип прогресу”, вже втілений в її межах. Саме у такий спосіб відбувається ціннісно-системна гомогенізація міжнародних відносин і світової спільноти.

Фашизм і націонал-соціалізм становили альтернативний більшовицько-комуністичному проект тотального світопереоблаштування і, відповідно, одне з історико-емпіричних джерел ідеалізму як Традиції політології міжнародних відносин. Хоча цей проект проіснував найкоротший історичний час і був, у порівнянні з двома іншими, найменш доктринально раціональним, він, однак, є найпо-

казовішим реально-історичним ідеалізмом саме в міжнародно-політичному сенсі.

Фашист також вірить в прогрес і завершення історії втіленням Утопії. Проте, його постісторичний стан має інше соціобуттєве “розташування” щодо перебігу історії, ніж ліберальна та комуністична Утопії. На відміну від двох останніх, фашистська “вже існує” – це вічний і незмінний вітальний порядок, ієрархія життя, яка затьмарена і “засмічена” багатосотлітніми нашаруваннями та штучними наростами.

Остаточне звільнення єдиного і сталого, вічного і непорушного расового життєвого порядку від штучно-спотворюючих цивілізаційних обмежень і стане днем приходу фашистської (націонал-соціалістичної) Утопії, тобто часом завершення Історії в баченнях саме цього різновиду конкретно-історичного ідеалізму. Націонал-соціалістичний постісторичний стан і сценарій постісторичного майбутнього є архаїчним (цей абсолютний порядок “вже існує”), натомість ліберальний і комуністичний – футуристичні (їх ще належить збудувати). Однак, фашизм також мав свою Утопію, він також потребував певного історичного часу на її втілення, що неминуче передбачає (і в рамках цієї доктрини) віру в прогрес, тобто віру в Історію як процес втілення расово-життєвого порядку (хай це втілення і є “очищенням та відродженням”, а не побудовою), приходом котрого вона й завершиться.

Фашизм і націонал-соціалізм не є настільки раціонально (чи доктринально) виокремленими, розвиненими і “рафінованими” як лібералізм або комунізм, що пояснюється не лише специфікою внутрішньої (суто ідейної) будови двох останніх, але й швидкою поразкою у Світовій війні перших. Однак, на відміну від лібералізму і комунізму, фашизм містить у собі найбільше міжнародно-політичних імплікацій. Інакше кажучи, цей різновид конкретно-історичного ідеалізму є найбільш зовнішньо зорієнтованим і зацікавленим у світовій політиці. Крім того, фашистський конкретно-історичний ідеалізм найкращим чином демонструє русійну силу та джерело натхнення всіх трьох глобальних ідеологій та відповідних проєктів світопереоблаштування – націоналізм⁴. В комуністичному і ліберальному проєктах, ця русійна сила та джерело натхнення були

приховані за універсалістською риторикою і, загалом, інтернаціоналістським світоглядом, “проступивши” лише згодом, за часів воєн та занепаду.

Натомість, фашизм і націонал-соціалізм одразу постали як зовнішньополітичні ідеології певних націй і держав, лише розпочавши (так і не завершивши) трансформацію в глобальний проект світоустрою, не встигнувши приховати націоналістичне походження під універсалістським “камуфляжем”. Крім того, еволюція цієї доктрини (на відміну від лібералізму та комунізму) була позбавлена стадії “первинного ідейного визрівання”, розпочавши свій історичний шлях майже одразу з політичної практики, доктринально розвиваючись “на марші” (причому буквально). Інакше кажучи, фашистська філософія та ідеологія не передували відповідній політичній і, зокрема, міжнародно-політичній практиці, а розгортались разом з нею.

Згідно з базовими постулатами націонал-соціалізму, ціннісно-системна гомогенізація світової спільноти може здійснюватися винятково на расових засадах (чи, радше, засадах “расової чистоти”), а ідеальний, постісторичний порядок постає як ієрархія рас. В світі, на думку фашизму, має запанувати один расовий тип (одна раса), посівши верхівку глобального розташування сил.

Третім (хоча й мабуть головним) конкретно-історичним ідеалізмом та історико-емпіричним джерелом ідеалізму як Традиції політології міжнародних відносин є лібералізм, який вперше постав глобальним проектом світопереоблаштування у формі вільсоніанства, живлячись американським націоналізмом та опираючись на американську великодержавність. Перемога (хай і тимчасова) саме цього різновиду конкретно-історичного ідеалізму над двома іншими (комуністично-більшовицьким і націонал-соціалістичним), а також доктринальні риси власне лібералізму (антропоцентризм, гуманізм, пріоритет свободи) призвели до хибного ототожнення ліберального ідеалізму з ідеалізмом загалом.

Лібералізм склав ідейне осердя одного з трьох глобальних проєктів, котрий, подібно оформленню комунізму в більшовизм, набув форми вільсоніанства. Причому, останнє містило у собі не лише ідею поширення демократії, але й багато інших суто ліберальних

концепцій (зокрема, “вільну торгівлю” та “багатосторонній інституціоналізм”).

Вільсоніанство, як і решта зразків конкретно-історичного ідеалізму, є, водночас, глобальним проектом світопереоблаштування (“принципом прогресу”) та ідеологією зовнішньої політики Сполучених Штатів, постаючи, свого роду ідеологічною матрицею (всеосяжно-впорядковуючою) всієї американської зовнішньополітичної діяльності. Прихід Сполучених Штатів у світову політику майже збігається з настанням ери ідеалізму (часом зіткнення на міжнародній арені глобальних ідеологій). Через те, саме ідеологічні міркування є вирішальними та інтегруючими для зовнішньополітичної практики цієї наддержави, вони об’єднують та структурують всі інші мотиваційні комплекси (економічні, політичні, безпекові) зовнішньої політики⁴.

Таким чином, у випадку всіх трьох зразків конкретно-історичного ідеалізму, можна говорити про цілковиту ідеологізацію зовнішньої політики (передусім, великих держав-месій). Наскрізь ідеологічними були не лише зовнішньополітичні практики російських комуністів (більшовиків) і німецьких націонал-соціалістів, але й американських лібералів, зовнішньополітичне мислення котрих, базувалося і було ідейно пронизаним постулатами вільсоніанства.

Таким чином, лібералізм у формі вільсоніанства протистояв двом іншим конкретно-історичним ідеалізмам – комунізму/більшовизму та фашизму/націонал-соціалізму, змагаючись з ними за світове панування і, навіть, (хай тимчасово) перемігши у цьому зіткненні. Вільсоніанство є лише одним з різновидів конкретно-історичного ідеалізму (ліберального), одним з трьох глобальних проектів світопереоблаштування, який за своїм спрямуванням до завершення Історії і тотальної реконструкції світу є не менш тоталітарним ніж фашизм та націонал-соціалізм чи комунізм-більшовизм. Ліберальний “принцип прогресу”, отримавши носія в особі Сполучених Штатів та набувши історично-конкретної форми вільсоніанства, опинився перед загрозою (з погляду ідеалізму) “націоналізації”, тобто загрозою трансформації винятково в ідеологію американської зовнішньої політики, з перспективою перетворення на імперську ідеологію. Такій трансформації (деградації, з погляду ідеалізму) могло посприяти

навіть змагання з двома іншими глобальними ідеологічними проєктами. З іншого боку, відрив глобально-історичного, ідеологічного проєкту світопереоблаштування від живлячих і підтримуючих його національного ґрунту та великодержавної опори, неминуче призведе до перетворення цього проєкту на екстравагантну (з погляду “національних інтересів”) політичну фантазію, а прихильників на політичних мрійників.

Однак, поки що ліберальне вільсоніанство виглядає найменш “націоналізованим”, переважаючи, за інтернаціоналізмом та універсальністю, альтернативні – комуністично-більшовицький (він був остаточно “націоналізованим” у формі сталінізму, маоїзму та офіційної зовнішньополітичної ідеології КНР) і фашистський (він так і не встиг стати цілковито універсальним) глобальні історичні проєкти.

Ми живемо в ліберало-центричному, ідеологічно однополюсному світі. Два основних опоненти лібералізму не витримали політичної та економічної конкуренції: фашизм – внаслідок військової поразки держав-носіїв цієї глобальної ідеології; комунізм – внаслідок розпаду наддержави-носія. Сьогодні, лібералізм перебуває в становищі переможених ним глобальних ідеологій. Він також не витримує історичного випробування, випробування “прищепленням ліберальних демократій” решті світу. Відбувається відторгнення його цінностей більшістю позаєвроатлантичних народів, виникають антиліберальні фундаменталізми. Подібним чином, фашизм не витримав історичного випробування війною, а комунізм світовою революцією і спроможністю дати реальну політичну та економічну альтернативу решті позакомуністичного світу. Лібералізм, втрачаючи ознаки “глобальної віри”, перетворюється на політичне знаряддя домінування країн світ-системного ядра та ідеологічний засіб периферизації решти народів світу.

¹ Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. – М.: Юристъ, 1995. – С. 39, 51;

² Fukuyama F. The End of History and The Last Man. – N. Y.: The Free Press, 1992. – P. 165, 171, 245;

³ Muravchick J. Exporting Democracy. Fulfilling America's Destiny. – Washington D. C.: The AEG Press, 1991. – P. 3, 8;

⁴ Smith T. America's Mission. The United States and The World Wide Struggle for Democracy in The Twentieth Century. – New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 1994. – P. 87;

Артем Курас

ДИПЛОМАТИЧНА АКТИВНІСТЬ НАВКОЛО ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ КНДР

Північна Корея з самого моменту свого проголошення (фактичного у 1948 році, формального – у 1949 році) є впевненим генератором постійної, можна сказати, вишуканої напруги у світовій політиці високого гатунку. І річ не тільки у перманентному розколі Корейського півострова на дві держави, а й у тому, що так звана “корейська проблема”, починаючи з війни 1950 – 1953 років, є фундаментом для формування світової політики не тільки у Далекосхідному регіоні, а й у всьому світі зокрема.

І це не гучні слова. Адже за позиціями конкретних країн у питанні ядерної програми КНДР, їхнім баченням і політикою щодо “двох Корей” можна визначити, як за проведенням хімічних дослідів і за реакцією на ті чи інші речовини лакмусових папірців, склад цих речовин, так і аналізуючи стан та перспективи вищенаведених питань, підходимо до бачення міжнародних відносин і конкретних зовнішньополітичних цілей, напрямів діяльності провідних країн світу на сучасний момент. Подивимось на склад учасників постійних шестисторонніх переговорів з ядерної програми Пхеньяна: Російська Федерація, США, Китай (КНР), Південна Корея (РК), Японія, Північна Корея (КНДР). Що відразу можна сказати?

1. П'ять з шести учасників цієї групи є за географічним фактором близькими сусідами, тісними з різним ступенем співробітництва, звичайно, економічними і політичними партнерами в межах одного регіону. Тобто геополітичний чинник у політиці цих п'яти країн є одним із основних.

2. Росія є яскравим прикладом вірності нашої першої тези. За останні роки стійка тенденція до надактивної зовнішньої політики

формування і презентація себе як якщо не наддержави, то беззаперечного світового лідера, роблять Москву формально, а у цьому питанні і фактично, дуже впливовим учасником політичного процесу. За останні п'ять років можна з певністю відзначити, що старі зв'язки між Росією та КНДР відновлено на якісно новому рівні. І річ не тільки у взаємних двосторонніх контактах, а й у тому, що послідовне юридичне визнання Пхеньяна з боку Москви, його суверенних прав та інтересів і водночас укріплений, будемо відверті, міжнародний авторитет Російської Федерації дає в руки російського керівництва дві значні дипломатичні переваги. По-перше, довіра своїх північно-корейських партнерів до Кремля може стати корисною, коли напруження навколо фактичного (а з технічної точки зору цей факт є майже доведеним) володіння ядерною зброєю викличе відповідну вкрай негативну і відверто войовничу реакцію у Вашингтоні, то тоді Москва, на відміну від всіх інших центрів сили, може з більшою надією на успіх виступити як посередник-миротворець у цій кризі. По-друге, у Росії чудово усвідомлюють, що сама історична, географічна, а в минулому й економічна близькість двох країн може привести до появи своєрідної "азіатської Білорусії" як відвертого апологета Москви. Однак ризики занадто тісного співробітництва з Пхеньяном у Кремлі усвідомлюють чудово. Особливо це торкається повної ідеологічної несумісності сучасної Росії та КНДР, принаймні на офіційному рівні. По-третє, незважаючи на такі відверто партнерські відносини, можливість отримати офіційно ядерну державу поруч з собою становить, принаймні теоретично, але все таки небезпеку для самої Російської Федерації.

3. США нині, особливо на фоні перманентної іракської кампанії, яка є партизанською війною з усіма притаманними їй рисами, відносинами з Китаєм (позиція якого є справжнім віддзеркаленням позиції Росії з тою хіба відмінністю, що у Пекіні прагнуть не лише фактичного, як у Москві, а й формально-пропагандистського усунення Америки від врегулювання "північно-корейського питання"), нова зовнішня політика Республіки Корея, яка має на меті власні цілі поступового об'єднання з Північчю і якій наявність ядерного арсеналу Пхеньяна – це реальна можливість у стратегічній перспективі досягти й світового рівня військової потужності. А у історичній пер-

спективі неминучого воз'єднання єдиного народу об'єднана Корея стане за наявності надмілітаризованої Півночі і надрозвинутого економічного велетня Півдня регіональним лідером щонайменше. Такий сценарій не вигідний старим “акулам” – Москві, Вашингтону, Пекіну, Токію. Японці взагалі є офіційними прихильниками американської лінії, тому що розраховують на врегулювання питання на ґрунті економічного умиротворення Півночі (в тому числі і за власний кошт), але за збереження ізоляції КНДР. Другий варіант розвитку подій у Японії, а це варіант офіційного визнання ядерного статусу КНДР, може призвести до “ефекту доміно”, а саме: нарощування військового потенціалу Токію на захист від агресивного сусіда, а також як реакція на змінений в такому разі баланс сил і рівновагу в регіоні насамперед. Промисловий потенціал, науково-технічний рівень дозволяє дуже швидко створити оборонний ядерний потенціал у самій Японії. У країні створено резерв з незбагаченого плутонію за середнім результатом підрахунків у 200 т. Це є сировинна база для гіпотетичного японського ядерного арсеналу.

Звичайно, все це гадане моделювання майбутнього. Але воно спирається на цілком реальні існуючі вже зараз політичні, військові, економічні, національні та навіть світоглядні концепції, котрі панують у зацікавлених країнах.

Олексій Ляшенко

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСІ ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЇ ЄВРОПИ (1991–1995 РР.)

У 2005 р. виповнилося 10 років відтоді, коли було безстроково продовжено дію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який є вагомим чинником забезпечення безпеки і стабільності у сучасному світі. Українська держава взяла активну участь у цьому процесі, однією з перших у світі добровільно відмовившись від ядерної зброї. Зараз можна почути різні оцінки того, чи варто було Україні відмовлятися від ядерної зброї та скорочувати звичайні озброєння. Втім, на наш погляд, десять років тому ці кроки України

посприяли становленню молодій державі, залученню її до загальноєвропейського процесу створення нової системи безпеки на континенті.

Україна підписала документи Ради з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) у лютому 1992 р., а у червні 1992 р. – Паризьку хартію¹. З цього часу Україна формально стала повноправним учасником процесу укріплення безпеки і співробітництва у Європі. Однак фактично Україна вже діяла у межах домовленостей НБСЄ. Так, на 46-й сесії Генеральної асамблеї ООН у 1991 р. вона вперше брала участь як незалежна держава. Значну увагу на цій сесії українська делегація приділила вирішенню питань роззброєння та міжнародної безпеки.

У першому комітеті ГА ООН тодішній Міністр закордонних справ України А.Зленко більш детально визначив ставлення України до цих питань, зокрема, він озвучив українське бачення конкретних кроків на шляху ядерного роззброєння, а саме: якнайшвидше припинення випробувань ядерної зброї, знищення наявних її запасів та гарантій невиробництва у майбутньому. Водночас Україна не заперечувала проти збереження погодженого мінімального запасу ядерного стримування². У числі 44-х країн Україна виступила співавтором проекту резолюції з питання “Договору про всеохоплюючу заборону випробувань ядерної зброї”, у якій пропонувалося провести переговори з цієї теми у межах Конференції по роззброєнню³. Також Україна була співавтором проекту резолюції “Запобігання гонці озброєнь у космічному просторі”, який було схвалено ООН⁴. За сприяння України ГА ООН прийняла і такий документ, як проект резолюції “Про укладення ефективних міжнародних договорів про гарантії державам, які не мають ядерної зброї, проти застосування або загрози застосування ядерної зброї”, у якому, зокрема, зазначалося, що найефективнішою гарантією була б цілковита ліквідація ядерної зброї⁵.

Україна активно виступила за створення зон, звільнених від ядерної зброї, а також за скорочення звичайних озброєнь, зокрема у Європі, адже це питання торкалося і збройних сил, розташованих в Україні. Україна висловила наміри стати учасником переговорного процесу з цього питання і виступила співавтором проекту

резолуції “Заходи по зміцненню довіри і безпеки та роззброєння у сфері звичайних озброєнь у Європі”. Показово, що цей проект був поданий від імені НБСЄ та України і Білорусі, які на той час ще не були її учасниками. Зокрема, у проекті наголошувалося, що новий порядок у сфері безпеки у Європі, повинен, як і раніше, базуватися на процесі, початок якому поклала НБСЄ, яка є важливим фактором стабільності у той момент, коли на континенті відбуваються значні позитивні процеси, інколи, на жаль, супроводжувані воєнними конфліктами⁶.

Україна була співавтором проекту резолюції “Регіональне роззброєння”, у якому наголошувалося на необхідності докласти колективні зусилля на регіональному рівні для сприяння роззброєнню, нерозповсюдженню ядерної зброї та зміцненню довіри. Було підкреслено, що в ході втілення цих заходів у життя слід враховувати специфіку кожного регіону і вільне волевиявлення зацікавлених сторін⁷.

Нарешті, на 46-й сесії ГА ООН, Україна офіційно підтвердила, що визнає такі норми НБСЄ і ООН, як непорушність кордонів, відмова від територіальних претензій, забезпечення прав національних меншин (у тому числі – надання їм умов для виявлення і збереження етнічної, релігійної і культурної самобутності), як невід’ємні умови забезпечення міжнародної та національної безпеки.

Позицію України з питань роззброєння на 46-й сесії ГА ООН виклав тодішній Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Він, зокрема, запропонував перетворити процес знищення військових потенціалів на такий, що охоплював би всі регіони і всі країни світу, заявив про бажання України стати безпосереднім учасником переговорного процесу з цієї проблеми, а також підкреслив позитивне ставлення України до нерозповсюдження ядерної зброї і оголосив про тимчасовість її перебування на території України, про прагнення стати без’ядерною і позаблоковою державою, збереження статусу держави вільної від хімічної зброї, що цілком відповідало міжнародним зусиллям, спрямованим на обмеження і ліквідацію зброї масового знищення⁸.

24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Заяву “Про без’ядерний статус України”, у якій було чітко викладено позицію

України відносно зброї масового знищення, розміщеної на її території. У документі, зокрема, порушувалося питання про право України на контроль за незастосуванням розміщеної на її території зброї. А також заявлялося про проведення політики, спрямованої на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування у мінімальні строки і дотримання положень Договору між СРСР і США про скорочення стратегічних озброєнь від 1991р. у частині, що стосувалася зброї, розміщеної в Україні.

Також у Заяві висловлювалося прагнення до переговорів з іншими “ядерними” країнами колишнього СРСР про знищення ядерної зброї та підкреслювалася готовність України приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі ДНЯЗ) від 1968 р. і укласти з МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії⁹.

На підставі аналізу документів ми можемо дійти висновку, що ще до вступу у НБСЄ Україна сформулювала своє ставлення до актуальних проблем міжнародної безпеки, над вирішенням яких працювала НБСЄ, у відповідності до принципів Народи, було створено передумови для включення України у НБСЄ.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Звернення “До парламентів і народів світу”, у якому, зокрема, наголошувалося, що Україна як європейська держава готова приєднатися до Гельсінського заключного акта 1975 р., Паризької хартії та інших документів НБСЄ.

Також Звернення містило заклик до парламентів і урядів країн НБСЄ підтримати наміри України стати безпосереднім і рівноправним учасником загальноєвропейського процесу, брати участь у інших європейських структурах¹⁰. Протягом лютого – червня 1992 р. Україна підписала документи НБСЄ і підтвердила свої наміри скоротити до 2000 р. армію до кількості 200-220 тис. чоловік¹¹, а також рішучість не застосовувати ядерну зброю і свої наміри суворо дотримуватися положень ДНЯЗ і Конференції з біологічної і токсичної зброї 1972 р., брати участь в укладенні міжнародної угоди з заборони і ліквідації хімічної зброї, висловила готовність вжити необхідних заходів, що виключають передачу ядерних технологій і експертних знань з розробки зброї масового знищення іншим країнам. Отже, починаючи з 1992 р., головним аспектом діяльності

України у межах НБСЄ стало виконання взятих зобов'язань зі скорочення і ліквідації озброєнь.

Ще у Декларації про державний суверенітет України було заявлено про право України на власні збройні сили. 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України була ухвалена Постанова “Про військові формування на Україні”, згідно з якою всі дислоковані на її території війська підпорядковувалися Верховній Раді, створювалося Міністерство оборони, Уряду доручено приступити до створення Збройних Сил і Республіканської гвардії¹². 12 вересня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про правонаступництво України”, у якому, зокрема, зазначалося, що Україна є правонаступником за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та її інститутам¹³. Відповідно до цього Закону 30 вересня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради у відання України передано частини прикордонних і внутрішніх військ колишнього СРСР, розміщені на українській території¹⁴.

Україна у процесі створення власних Збройних сил взяла за основу ті частини, що були на момент розпаду СРСР розміщені на її території: 3 військові округи і Чорноморський флот. Очевидно, що навіть для України такий військовий потенціал був надто великим. Для Європи ж була неприпустимою ситуація, коли така держава, як Україна, знаходилася за межами Договору про звичайні збройні сили у Європі. Зрештою, для України, як і для інших країн СНД, приєднання до ДЗЗС було умовою отримання західної допомоги. У внутрішньому плані, проблема приєднання до Договору України, з огляду на ряд заяв російського керівництва, що ніякого поділу Збройних Сил колишнього СРСР не буде і що всі чотири флоти СРСР належать Росії¹⁵, звелася до забезпечення національної безпеки і отримання своєї частки зі спадку СРСР. Верховна Рада України заявила, що Україна, як правонаступник СРСР, вважає обов'язковим виконання ДЗЗС і готова до переговорів¹⁶.

Проблема полягала у тому, що відповідно до ДЗЗС колишній СРСР мав певну квоту по звичайних озброєннях на європейській частині своєї території. Після розпаду Союзу тут виникло сім держав (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан). Їм належало розділити частку СРСР між собою

для того, щоб потім приєднатися до ДЗЗС. Переговори з цього приводу почалися у грудні 1991 р. Вони проходили складно, в основному, через позицію, яку зайняла Росія, відверто вимагаючи для себе явно завищений відсоток озброєнь. Природно, це викликало спротив решти учасників переговорів. Тоді російська сторона запропонувала застосовувати метод “узагальненого показника” на основі площі держави і протяжності її кордонів. Згідно з цим методом, частка Росії становила 54,1%, а України – 21,8%. Однак Росією було враховано північні території, у яких, в принципі, неможливо розміщувати танки і бронетранспортери, а відтак Росія діставала у цих видах озброєння перевагу у центральних районах на кордонах з Україною, Білоруссю та країнами Балтії. Тому така пропозиція теж не зустріла підтримки з боку решти учасників переговорів. Далі ініціативу перехопила Україна, яка запропонувала визначити “усереднений критерій”, який виводився з урахуванням необхідної кількості зброї, потреби у зброї відносно до кількості населення і кількості зброї у сусідніх країнах, чисельності населення всередині країни, врахування регіональних рівнів і загальної квоти озброєнь, потреби у військовій техніці відповідно до національної концепції оборони. Згідно з цим підходом на долю України припало 27,9% зброї колишнього СРСР у Європі¹⁷. Внаслідок тривалих переговорів у Ташкенті було підписано спеціальну угоду¹⁸, що врегулювала спірні питання і відкрила шлях до приєднання колишніх радянських республік до ДЗЗС.

1 липня 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили у Європі¹⁹. Після цього Україна почала скорочення своїх Збройних Сил відповідно до зобов'язань, взятих під час вступу до НБСЄ, 10 липня 1992р., коли Президент України та Міністр закордонних справ України у ході саміту НБСЄ у Гельсінкі підписали заключний акт щодо кількості особового складу збройних сил у Європі, тимчасову угоду про введення у дію ДЗЗС і вручили грамоту про ратифікацію ДЗЗС Верховною Радою України²⁰. За словами заступника начальника Генштабу Збройних Сил України М. Пальчука, протягом 1993 – 1999 рр. кількість особового складу військ зменшилася більш ніж у 2 рази. Подібних прикладів не знала жодна армія Європи²¹.

У січні 1993 р. Україна однією з перших підписала Паризьку конвенцію про заборону хімічної зброї²². Отже, на початок 1993 р., Україна виконала частину взятих при вступі до НБСЄ зобов'язань. Однак нерозв'язаним залишалося найскладніше питання – питання про ядерну зброю колишнього СРСР на території України.

З припиненням існування Радянського Союзу, доля його ядерного потенціалу опинилась у центрі уваги світового співтовариства. З появою на карті світу чотирьох країн, що володіли ядерною зброєю, на перший план вийшли проблеми, пов'язані з її нерозповсюдженням та реалізацією договору про скорочення стратегічних ядерних озброєнь.

Системи, розміщені в Україні, були здатні здійснити запуск 1700 ядерних боєголовок. Отже, за своїм ядерним потенціалом Україна займала 3-тє місце в світі після США і Росії. Від самого початку свого існування як незалежної держави вона задекларувала свої наміри позбутись ядерної зброї і стати без'ядерною державою. Наша держава взяла активну участь у розв'язанні проблеми радянського ядерного арсеналу у рамках СНД. Так, Україна стала учасником Угоди СНД про спільні заходи у сфері ядерних озброєнь, підписаної 21 грудня 1991р. у Алма-Аті, яка передбачала формування спільної політики з ядерних питань. Згідно з цією угодою Україна, Білорусь і Казахстан погоджувалися на єдине командування військово-стратегічними силами, єдиний контроль над ядерною зброєю, зобов'язувалися забезпечити до 1 липня 1992 р. виведення до Росії тактичних ядерних ракет для розукомплектування за спільним контролем, зобов'язалися приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (далі – ДНЯЗ)²³. Таким чином, Україна почала практично виконувати задекларовані зобов'язання. Починаючи з середини січня і по березень 1992р., з України було виведено 57% тактичних ракет²⁴. Щоправда, у зв'язку з порушенням Росією процесу розукомплектування і знищення, відсутністю належного контролю, тодішній Президент України Л.Кравчук видав розпорядження про тимчасове припинення виводу тактичних озброєнь до забезпечення гарантій її ліквідації, підкресливши необхідність встановлення міжнародного контролю за цим процесом²⁵. Завдяки цьому було створено міжнародну комісію у складі України, Росії, Білорусі і Казахстану з питань

вивезення і знищення ядерної зброї. 6 травня 1992р., раніше визначеного терміну, Україна виконала свої зобов'язання щодо ліквідації тактичних ядерних ракет. Слід зазначити, що процес виведення тактичних ядерних ракет був першим досвідом України у набутті нею без'ядерного статусу. Тому він був позначений певними прорахунками з боку України. Насамперед, коли ракети були виведені до Росії і Україна порушила питання про компенсацію ядерного палива, російське керівництво відмовилось вирішувати це питання.

Більш важливою і складною була проблема стратегічних озброєнь. Вирішення цього питання Україною було зумовлене, зокрема, й зобов'язаннями, взятими під час вступу до НБСЄ. Як і у випадку із тактичними ракетами, Україна стала учасником угод країн СНД від 30 грудня 1991 р. та 14 лютого 1992 р. відносно статусу стратегічних сил на території СНД, єдиного контролю і командування над ними, а також строків ліквідації ядерної зброї в Україні та Білорусі. Зокрема, ці домовленості визначали, що “ядерна кнопка” знаходилась у Росії, але використання стратегічних ракет було можливе лише за погодженням з лідерами країн СНД. Також встановлювався строк виведення стратегічних озброєнь – кінець 1994 р²⁶.

У той же час відповідно до Закону про правонаступництво України на порядку денному було приєднання до договорів по роззброєнню, укладених ще СРСР. Це були Договір про скорочення стратегічних озброєнь (СТАРТ-1) між СРСР і США від 1991р. та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 р. 23 травня 1992 р. було підписано Лісабонський протокол до СТАРТ-1. Згідно з ним Україна зобов'язувалася ратифікувати СТАРТ-1 та якнайшвидше приєднатися до ДНЯЗ як без'ядерна держава²⁷.

Відповідно до СТАРТ-1 Україна мала скоротити 130 ракет СС-19, зберігаючи 46 ракет СС-24 та стратегічні бомбардувальники. Враховуючи промахи, допущені під час виведення тактичних ракет, про які йшлося вище, до ратифікації СТАРТ-1 українське керівництво підійшло більш ретельно. У Верховній Раді України було створено спеціальну робочу групу, яка опрацьовувала шість основних аспектів ліквідації ядерної зброї: військово-політичне значення, військово-технічне, фінансово-економічне, екологічні питання, соціальні проблеми військовослужбовців, звільнених у запас вна-

слідок ліквідації ядерної зброї, а також гарантії безпеки України. Після вивчення цих питань було зроблено висновок: у військово-політичній сфері – ядерна зброя в Україні має бути скорочена у рамках СТАРТ-1; військово-технічні аспекти цілком не вирішувалися, конкретних технологій віднайдено не було; зовсім не вписувалися у стан української економіки фінансово-економічні аспекти скорочення.

Отже, більшість депутатів Верховної Ради дійшли висновку, що Україна зможе здійснити це лише за участі світового співтовариства. Невизначеними залишалися і екологічні, соціальні питання та гарантії безпеки України²⁸. Таким чином, швидкої ратифікації СТАРТ-1 Верховною Радою України не відбулося. Слід зазначити, що у 1993 р. питання ядерних ракет в Україні було досить актуальним для українського суспільства. При цьому, ставлення до ліквідації стратегічних ракет було досить неоднозначним. Можемо виділити у 1993 р. принаймні чотири точки зору на те, чи зможе ядерна зброя на території України стати стримуючим фактором. Прихильники першої стверджували, що це цілком можливо. Другий підхід був більш витонченим. Він також базувався на визнанні стримуючого потенціалу ядерної зброї, але зазначалося, що Україна ніколи не зможе стати фактором ядерного стримування у західному розумінні. Третій підхід, навпаки, заперечував стримуючий потенціал ядерної зброї. Натомість цінність ядерної зброї визначалася тим, що Україну з ядерною зброєю ніколи б не втягли у військовий конфлікт. Нарешті, прихильники останнього підходу розглядали ядерну зброю як нищівний для української безпеки фактор і вважали, що справжню безпеку Україні могла гарантувати інтеграція у регіональні і пан'європейські економічні і політичні структури і процеси, вбачаючи у наявності в Україні ядерної зброї найбільшу перешкоду на цьому шляху²⁹.

Характерною рисою суспільного ставлення до ядерної зброї було й те, що досить складно пов'язати прихильників тієї чи іншої точки зору з якоюсь політичною течією в тогочасній Україні. Наприклад, необхідність збереження ядерної зброї в Україні доводили представники діаметрально протилежних політичних партій: С. Хмара (представник правих партій) та комуніст Б. Олійник. Перший об-

грунтував небезпеку з боку Росії, спроможність України самотужки контролювати ядерну зброю. Також С. Хмара закликав не забувати урок з тактичними ракетами і те, що, на його думку, Україна лише проголосила намір позбутись ядерної зброї, а не зобов'язалася це зробити. Звертав він увагу й на те, що реально ніхто у світі не поспішав повністю позбутись ядерних арсеналів, а Україну до цього примушували. Зважаючи на вже взяті зобов'язання, С. Хмара відстоював необхідність скорочення лише частини стратегічних ракет, передбаченої СТАРТ-1³⁰. Політичний противник “націоналіста” С. Хмари Б. Олійник також застерігав від можливості агресивних дій Росії відносно України³¹.

Міжнародне співтовариство, зважаючи на існування в Україні такого неоднозначного ставлення до ядерної зброї, висловило занепокоєння, а західні держави зайняли досить жорстку позицію. Так, представник штабу ядерного планування та відділу оборонного і політичного планування НАТО В. Маркус на міжнародній конференції, присвяченій ролі України для європейської безпеки, обґрунтував таку позицію тим, що українські ракети націлені на країни Альянсу і це не може непокоїти Захід³².

Незважаючи на жорстку позицію Заходу, Верховна Рада України ратифікувала СТАРТ-1 з низкою застережень, що стосувалися ліквідації лише частини ядерної зброї³³. На відміну від Верховної Ради України, Уряд нашої країни і Президент Л. Кравчук були рішуче налаштовані позбутись ядерної зброї, що й засвідчило підписання Тристоронньої угоди президентів США, Росії та України 14 січня 1994 р. Відповідно до неї президенти США і Росії визнали важливість надання компенсації Україні, Казахстану і Білорусі за вартість високозбагаченого урану, що містився у ядерних боєзарядах, розташованих на території цих країн. Також президенти США і Росії проінформували Л.Кравчука, що готові надати Україні гарантії безпеки відразу після набрання чинності СТАРТ-1 і приєднання України до ДНЯЗ як держави, що не володіє ядерною зброєю³⁴. Після підписання цього документа більшість застережень Верховної Ради було відхилено, незважаючи на те, що деякі депутати критично, як свідчить преса, поставилися до повноважень Президента Л.Кравчука підписувати такий документ³⁵.

Таким чином, Україні залишалося зробити останній крок, щоб виконати зобов'язання, взяті при вступі до НБСЄ – приєднатися до ДНЯЗ³⁶. Відповідно до Лісабонського протоколу, потрібне було укладення окремої угоди між Україною і Росією з демонтажу боєголовок. Однак переговори зайшли у глухий кут після того, як Президент Росії Б. Єльцин заявив 29 січня 1992 р. про те, що ядерна зброя, розміщена в Україні, має перейти під повний російський контроль³⁷.

Захід, визначаючи Росію як єдиного спадкоємця СРСР за ДНЯЗ, не відреагував на таку заяву. Натомість Україна, виходячи з проголошених цілей розвитку власних збройних сил і недопущення розміщення іноземних військ на її території, почала зміцнювати адміністративний контроль над стратегічними силами, розташованими в Україні.

Зокрема, такий контроль включав фінансування технічного обслуговування та витрат на утримання персоналу. Також українським керівництвом було вироблено власну позицію з приводу приєднання до ДНЯЗ, враховуючи попередній досвід ядерного роззброєння України. Головним чином, зауваження української сторони стосувалися приєднання України до ДНЯЗ як без'ядерної держави.

Так, заступник голови комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки О. Черноусенко зазначив, що поділ країн на ядерні та неядерні відповідно до ДНЯЗ є, по суті, дискримінаційним, бо закріплює вічне право перших на володіння ядерною зброєю і не гарантує припинення її нарощування, перешкоджаючи появі нових ядерних держав.

Україна, на момент укладення ДНЯЗ у 1968 р., у складі СРСР брала активну участь у створенні ядерної зброї і мала її на своїй території. Відповідно до Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності і боргів від 1978 р., ядерна зброя в Україні оголошувалася власністю останньої. Тому, зважаючи на положення ДНЯЗ, Україна фактично була ядерною державою. Крім того, статус неядерної держави, на думку О. Черноусенка, не давав Україні змоги надалі розвивати діяльність з ефективного впливу на процес роззброєння у світі – найголовнішу мету України у проголошенні власної без'ядерності. Тому, враховуючи зазначені

чинники, було б доцільно приєднатися до ДНЯЗ як тимчасово ядерна держава, що володіє зброєю, успадкованою від СРСР³⁸.

Президент України Л.Кучма також відзначив, що ДНЯЗ, укладений у 1968 р., не передбачав ситуації, коли держава володіє успадкованими боєзарядами. Виступаючи перед Верховною Радою, Л. Кучма також наголосив, що подальше зволікання з ратифікацією ДНЯЗ призведе до ізоляції України у світі як держави, що не виконує своїх зобов'язань. Далі Президент обґрунтував неможливість використання, створення і утримання Україною ядерного арсеналу, нагадав, що на 1995 р. планувався перегляд ДНЯЗ і Україні для того, щоб взяти участь у цьому процесі, необхідно приєднатися до ДНЯЗ. Л. Кучма підсумував, що правомірним є приєднання України до ДНЯЗ із заявами, що відображають фактичний стан зі статусом нашої держави, який склався на 1994 р³⁹.

Після тривалих дебатів 16 листопада Верховна Рада України ратифікувала ДНЯЗ із наступними застереженнями: по-перше, договір не охоплює повною мірою унікальної ситуації, що склалася внаслідок розпаду СРСР; по-друге, Україна є власником успадкованої від СРСР ядерної зброї; по-третє, наявність ядерної зброї на території України до її повної ліквідації та відповідна робота з утримання, обслуговування та ліквідації не суперечить ст. I та II ДНЯЗ; по-четверте, загроза силою або її використання проти України буде розглядатися як виняткові обставини, що загрожують її найвищим інтересам. Наприкінці вказувалося, що Закон набере чинності після надання Україні гарантій безпеки ядерними державами, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа⁴⁰.

Якнайкраще суті отримання гарантій відповідала Будапештська нарада НБСЄ, темою якої була безпека у Європі. Слід зазначити, що текст українського Закону про приєднання до ДНЯЗ викликав неоднозначне тлумачення у країн-депозитаріїв Договору, насамперед – Росії. Зокрема, російська делегація висунула вимогу включити до тексту Меморандуму пункт, який би зобов'язав переглянути Закон України про приєднання до ДНЯЗ і зняти вищезначені застереження⁴¹. Однак делегація України зайняла однозначну позицію щодо непорушності застережень. Компромісним можна вважати запис у

преамбулі, що Україна “не володіє” ядерною зброєю, оскільки “володіння” передбачає оперативний контроль, якого Україна не мала, на відміну від поняття “власності”, що є невід’ємним юридичним правом України. Таким чином, на нашу думку, таке формулювання можна трактувати не як приєднання України до ДНЯЗ як неядерної держави, а в розумінні того, що вона не може використовувати цю зброю у військових цілях.

Після тривалих узгоджень 5 грудня 1994 р. у рамках саміту НБСЄ було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до ДНЯЗ. Відповідно до цього документа Росія, США і Велика Британія підтвердили свої зобов’язання поважати незалежність і суверенітет України та її кордони; утримуватися від загрози силою, чи її використання проти територіальної цілісності і політичної незалежності України, крім самооборони; утримуватися від економічного тиску на Україну; домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні, якщо остання стане жертвою акту агресії або погрози використання ядерної зброї; не застосовувати ядерну зброю проти України, крім випадку нападу на них та їх союзників України спільно, або в союзі з державою, що володіє ядерною зброєю⁴². Також у односторонньому порядку гарантії безпеки Україні надали Франція та Китай⁴³. Крім Меморандуму, була оприлюднена Спільна декларація європейської безпеки, у якій висловлювалося прагнення США, Росії, Великої Британії та України підтримувати існуючу тенденцію щодо розвитку структури європейської безпеки⁴⁴.

Одним з найголовніших підсумків НБСЄ у 1994 р. стало прийняття Будапештського документа НБСЄ, у якому формулювалися подальші завдання НБСЄ у сферах запобігання конфліктам, кодексу поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки, принципи побудови загальної і всеохоплюючої безпеки для Європи у XXI ст. та ряд інших важливих рішень⁴⁵. Одним із співавторів цього документа була Україна.

З приєднанням України до ДНЯЗ нерозривно пов’язана її участь у Конференції по перегляду положень Договору, яка відбулась у 1995 р. Слід зазначити, що велику роль в успіху Конференції відіграв приклад таких держав, як Україна та Південна Африка, які за

різних історичних обставин набули ядерну зброю і свідомо від неї відмовились. Учасників Конференції можна поділити на дві групи. Першу становили ядерні держави та країни Європи, які виступали за безумовну і беззастережну пролонгацію Договору. Іншу групу становили такі держави, як Іран, Малайзія, Єгипет, Сирія та Нігерія. Вони вбачали у продовженні строку дії ДНЯЗ можливість увічнення ядерної зброї і посилення домінування ядерних держав. Отже, пропонували продовжити дію ДНЯЗ на 25 років. Крім того, ще напередодні Конференції ряд країн висунули свої заперечення і вимоги. Так, Індонезія і Мексика вимагали повної заборони ядерних випробувань, а Єгипет – оприлюднення ізраїльської ядерної програми⁴⁶. Індія вказувала на те, що у існуючому вигляді ДНЯЗ є дискримінаційним і таким, що не гарантує контролю над неядерними державами⁴⁷.

Українська делегація, як і решта країн Європи, виступала за безстрокове продовження дії ДНЯЗ. Зважаючи на досягнення України у цьому плані, її було обрано віце-головою Конференції і головою Першого головного комітету. За словами тодішнього заступника Міністра закордонних справ України К.Грищенка, українська сторона сформулювала низку заходів і принципів, які повинні були сприяти подальшому роззброєнню. Деякі з них були відображені у заключних рішеннях Конференції: про якнайшвидше укладання договору про заборону ядерних випробувань, досягнення прогресу на переговорах про заборону виробництва матеріалів для військових цілей, а також про надання з боку ядерних держав повних гарантій безпеки неядерним країнам учасникам ДНЯЗ у формі міжнародно-правового документа.

Відповідно до рішень Конференції, у цьому контексті особливий інтерес викликав Меморандум про гарантії Україні, наголошувалося на необхідності використання цього досвіду⁴⁸. Багато в чому завдяки позиції України більшістю учасників Конференції було схвалено рішення про безстрокову пролонгацію ДНЯЗ.

Таким чином, проголосивши намір стати без'ядерною державою у 1990 р. і приєднавшись до НБСЄ у 1992 р., Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері безпеки і роззброєння у Європі. Зважаючи на те, що Україна успадкувала від СРСР величезний військовий по-

тенціал (включаючи й ядерну зброю), процес виконання Україною своїх зобов'язань був складним і викликав неоднозначне ставлення всередині України і за її межами. Аналіз документів також свідчить, що керівництво держави у особі Президента та Верховної Ради, виконуючи взяті зобов'язання, послідовно відстоювало національні інтереси України, продиктовані необхідністю гарантування національної безпеки, що проявилось у ході приєднання до СТАРТ -1 і ДНЯЗ.

Виконання Україною взятих під час вступу до НБСЄ зобов'язань у сфері роззброєння і політичному плані надало нашій державі високої репутації в світі, підвищило її авторитет на міжнародній арені. Свідченням цьому є роль України на Конференції по продовженню дії ДНЯЗ. Виконання Україною зобов'язань щодо ліквідації ядерних озброєнь було оцінено на саміті ОБСЄ у 1996 р. як історичний крок на шляху зменшення ядерної загрози і створення єдиного простору безпеки у Європі⁴⁹, що засвідчив Підсумковий документ Лісабонського саміту ОБСЄ 1996 р. Зрештою, виконання взятих зобов'язань довело відданість України загальноєвропейським принципам безпеки, незастосування сили у вирішенні спорів, про що свідчить приєднання України до Конвенції з примирення і арбітражу у межах НБСЄ⁵⁰, і стало важливим кроком у залученні України до загальноєвропейського процесу.

Звичайно, десять років по тому для європейської спільноти більш актуальними є інші питання (проблеми реформування ЄС, боротьба з тероризмом, забезпечення енергоносіями), а питання ядерної безпеки є чимось непорушним і усталеним. Втім, на наш погляд, роль, що її відіграла наша держава у розв'язанні найбільш актуального питання європейської безпеки 10 років тому, є вагомим аргументом на користь реального, а не на рівні декларацій, підключення України до вирішення сучасних проблем Європи, і насамперед, приєднання до спільних з ЄС проектів енергозабезпечення.

¹ Батирев С, Демиденко В. Президент України задоволений візитом у Францію // Правда України. – 1992. – 19 червня

² Документ ООН А /С.1/46/ PV.3. – С.83-85

³ Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/ PV.33. – С.9–10

⁴ Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.34. – С.32–34

⁵ Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.36. – С.44–45

⁶ Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.34. – С.58

⁷ Архів МЗС України. Фонд документів ГА ООН Док. ООН А /С.1/46/PV.34. – С.59-61

⁸ Радянська Україна. – 1991. – 3 жовтня

⁹ Заява Верховної Ради України “Про без’ядерний статус України” // Демократична Україна. – 1991. – 26 жовтня

¹⁰ Звернення Верховної Ради України “До парламентів і народів світу”, 5 грудня 1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №8

¹¹ Рождение военной державы // Московские новости. – 1992. – 9 августа

¹² Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38. – С.506

¹³ Закон України “Про правонаступництво України” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №46. – С. 617

¹⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №44. – С.1268–1269

¹⁵ Указ Президента України “Про збройні сили України” // Демократична Україна. – 1991. – 14 грудня; Литовкин В. Маршал авиации Евгений Шапошников протестует против действий руководства Украины // Известия. – 1992. – 6 января

¹⁶ Заява Президії Верховної Ради України “Про Договір про звичайні збройні сили у Європі” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №5. – С.49

¹⁷ Гречанінов В., Ларцев В. Важкий шлях до компромісу // Голос України. – 1992. – 25 червня

¹⁸ Голос України. – 1992. – 16 травня

¹⁹ Постанова Верховної Ради України “Про ратифікацію Договору про звичайні збройні сили у Європі та Угоди про принципи і порядок його виконання” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №37. – С.551

²⁰ Голос України. – 1992. – 11 липня

²¹ Пальчук М. Перехід на якісні параметри – нагальна вимога часу // Військо України. – 1999. – №11-12. – С.5

²² Грищенко М.В. Розбудова національних збройних сил та проблема роззброєння в Україні // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип.4. – С.82

²³ Алма-Атинська Декларація; Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї // Демократична Україна. – 1991. – 24 грудня

²⁴ Григор’єв А. В інтересах миру і співробітництва // Голос України. – 1992. – 3 березня

²⁵ Підтверджено незмінність намірів // Демократична Україна. – 1992. – 17 березня

²⁶ Див.: Матіяшек П. Ядерна спадщина. Міжнародно-правові аспекти успадкування Україною ядерної зброї СРСР // Політика і час. – 1995. – №2. – С.13

²⁷ Архів Верховної Ради України Ф.№Р-1, оп. 22, спр.8, арк.136

²⁸ Гречанинов В. Военное наследие бывшего Советского Союза // Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.26

²⁹ Див.: Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.43

³⁰ Хмара С. Ядерная Украина: аргументы за // Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.50

³¹ Олійник Б. Два роки в Кремлі. – К., 1992. – С.101

³² Маркус В. Ядерная Украина: аргументы против // Материалы международной конференции “Украина и европейская безопасность: проблемы обороны”. – К., 1993. – С.51–53

³³ Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7074, арк.122-127; Див. Матіяшек П. Назв. праця

³⁴ Тристороння заява Президентів України, США і Росії // Урядовий кур’єр. – 1994. – 18 січня

³⁵ Світ про підписання Тристоронньої заяви президентів України, США і Росії // Україна. Європа. Світ. – 1994. – 2 лютого

³⁶ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, 1968 р. // Закони України. – Т.14. – С.435–439

³⁷ Див.: Матіяшек П. Назв. праця // Політика і час. – 1995. – №3. – С.25

³⁸ Черноусенко О. ДНЯЗ: усвідомлена необхідність // Голос України. – 1994. – 17 листопада

³⁹ Виступ Президента України Л.Кучми на сесії Верховної Ради України 16 листопада 1994р. // Голос України. – 1994. – 18 листопада

⁴⁰ Архів Верховної Ради України Ф.№Р-1, оп.22, спр. 10, арк.18-19; Закон України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.” // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №47. – С.421

⁴¹ Писаренко С., Горват М. Попрацювали не тільки на себе. Нотатки з Будапештської зустрічі // Голос України. – 1994. – 8 грудня

⁴² Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7309, арк.14–15; Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до ДНЯЗ // Голос України. – 1994. – 9 грудня; Українська газета. – 1994. – 22 грудня

⁴³ Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7309, арк.20;75

⁴⁴ Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7309, арк.49; Див.: Деркач Н. Холодним миром Європу не злякати // За вільну Україну. – 1994. – 7 грудня

⁴⁵ Будапештський документ 1994 г. На пути к подлинному партнерству в новую эпоху. – Будапешт, 1994

⁴⁶ Див.: Договір о нераспространении ядерного оружия под угрозой // Зеркало недели. – 1995. – 11 марта

⁴⁷ Архів МЗС України Ф. ОФ., спр.7741, арк.128

⁴⁸ Грищенко К. Продовжено безстроково // Політика і час. – 1995. – №6. – С.5–7

⁴⁹ Лиссабонський документ 1996г. – Lissabon, 1996. – С.1

⁵⁰ Закон України “Про ратифікацію Конвенції з примирення і арбітражу у рамках НБСЄ” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №20. – С.145

Андрій Матвійчик

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

У статті розглядаються теоретичні засади дослідження політичних систем та держав Європи. Виокремлюються тенденції розвитку політичної системи України у відповідності до загальноєвропейського досвіду перетворень у перехідних суспільствах.

Проблема визначення перспектив розвитку України, тенденцій змін її державно-політичної системи є актуальним науковим і прикладним напрямом сучасних досліджень для багатьох науковців і політиків у нашій країні, й особливо в Європі.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю вирішення багатьох практичних питань державотворення, вироблення зовнішньополітичної стратегії держави, визначення шляхів та пріоритетів розбудови в Україні повноцінної, функціонально-ефективної правової держави і структур громадянського суспільства. Ця проблема так чи інакше стосується насамперед форм співробітництва з потужними геополітичними державами: ЄС, Росією, а також США.

Політичні сили, які поступово змінюють одна одну на державно-політичному олімпі України часто пропонують ті чи інші корекції правил гри, втручаються в правове поле, діяльність державних інституцій, пропонуючи адміністративні, політичні і навіть конституційні реформи. Попри все розуміння значущості реформування інституціональної сфери політичної системи нашої країни і вдосконалення законодавчої бази, вбачається важливою необхідність наукового уявлення про існуючі перспективні напрями в цій царині для України і можливі наслідки та позитиви у разі того чи іншого вибору.

Україна має власні традиції і ціннісні суспільні орієнтири державного будівництва, зокрема, і вдосконалення, розгортання та функціонування державно-політичної системи в цілому. А як європейська країна, об'єктивно ми поділяємо з іншими країнами Європи загальні тенденції розвитку держави і суспільства.

Безумовно, з погляду європоцентричних орієнтацій сучасної політики української держави, для нас є неоціненним досвід країн саме цього регіону. Зміни політичних структур у них є важливим науковим і практичним матеріалом, що може послугувати для аналізу і вироблення уявлення про перспективи розвитку державно-політичної системи України.

Наукові дослідження в цьому напрямі останні 10 років ведуться досить активно. На державному і громадському рівні вже проведено цілу низку науково-практичних конференцій та видано ряд праць, які містять наукові розвідки в галузі визначеного предмета дослідження. Їх доробок є важливим щаблем політичного, державотворчого зростання України на її шляху до Європи, до визнання її здобутків світом, для створення умов життя і перспектив, гідних наших громадян.

Так, у 2000 році в Одесі була проведена Всеукраїнська науково-практична студентська конференція “Проблеми розвитку держави і права України в сучасних умовах”¹ і видані до неї тези, в яких багато авторів звертають увагу на європейський досвід з погляду його можливого використання на теренах нашої країни. Посилаються на європейський досвід і учасники восьмої регіональної науково-практичної конференції у Львові “Проблеми державотворення і захисту

прав людини в Україні”², яка відбулася у 2002 році. Ряд збірок матеріалів конференцій, які проводилися за близькими проблемами, видала Українська національна академія державного управління при Президентові України. За результатами деяких з них були опубліковані колективні праці, такі як “Концептуальні засади реформування політичної системи України. Стан і перспективи розвитку політичних наук”³ 2001 року. Близький за проблематикою є навчальний посібник, виданий у парламентському видавництві колективом авторів на чолі з академіком НАН України І. Курасом та М. Рудичем у 2002 році “Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку”⁴. Подібною до досліджуваної нами теми за своїм предметом є проведена у Львівському національному університеті імені Івана Франка науково-практична конференція “Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції”⁵, на якій аналізувалися зміни державно-політичних інститутів, суспільних відносин, громадських структур двох країн на шляху здійснення інтеграції у євроструктури, зазначалися можливість і корисність використання досвіду Польщі в цих питаннях.

Дослідження в цій галузі проводили багато відомих науковців: правників, політологів, фахівців інших галузей науки. У 1996 році була видана праця Жака Зіллера “Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівняльний аналіз”⁶. Українська академія політичних наук за редакцією М. Михальченка та Г. Волинки видала працю “Политико-правовая сфера общества: реальность и тенденции развития”⁷, а Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України у 2003 році опублікував за редакцією І. Варналія, О. Приходько та інших науковий збірник “Актуальні проблеми розвитку України: регіональний вимір”⁸. Перспективи розвитку української держави, її інститутів, а також суспільства розкривають у своїй роботі “Дорога в майбутнє – дорога в Європу”⁹ І. Бурковський, І. Веселовський, В. Ігнатенко та інші. Вони обґрунтовують європейський вибір нашої країни, підкреслюючи спільність тенденцій розвитку та відповідні українські перспективи.

Вдалим доробком у царині дослідження державно-політичних систем Європи та України, на наш погляд, стали роботи А. Романюка

“Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи: інституційний вимір”¹⁰ та більш рання праця А. Білоуса “Політико-правові системи: світ і Україна”¹¹.

Всебічно досліджуючи витоки, сучасний стан та тенденції розвитку української нації, її політичні, правові, культурні, етнічні та інші складові, автори колективного доробку “Українська політична нація: генеза, стан, перспектива”¹², за редакцією доктора філософських наук В. Крисаченка, звертаються до проблеми реформування інституційної складової політичної системи сучасної України, тенденції зміни якої пов’язують з її цивілізаційним вибором.

Для дослідження тенденцій розвитку державно-політичних систем Європи варто використати існуючі теорії розвитку, що зазвичай спрямовані на дослідження країн, подібних за своєю нещодавною політичною історією до України: переходу, модернізації, трансформації та демократизації. Варто зазначити, що теорія демократизації, яку частина, в тому числі й українських, дослідників виділяють як окрему, на нашу думку, є однією зі складових теорії переходу, оскільки теорія переходу ґрунтується на уявленні про загальносвітову демократизаційну тенденцію – від тоталітаризму до демократії.

Прибічники модернізаційного підходу до дослідження тенденцій розвитку, в тому числі і політичних систем, по-різному пояснювали і обґрунтовували власні погляди щодо аналізу феномена суспільного і політичного прогресу, пропонували різноманітні шляхи його впровадження.

Чарльз Ф. Ендрейн у своїй праці “Порівняльний аналіз політичних систем” описує три основні структурні теорії, що пропонують своє бачення розвитку країн на сучасному етапі¹³.

Прибічники “теорії модернізації”, такі як С. Ейзенштадт, Т. Парсонс, Г. Алмонд та У. Ростоу для укріплення класичної ліберальної традиції аналізу суспільного прогресу висували ідею про те, що політичний розвиток враховує високий рівень ліберального плюралізму. Різноманітні групи формулюють приватні інтереси та доносять свої вимоги до уряду, наслідком чого є постійні зміни в структурно диференційованому суспільстві. Вважається, що і індивід, і група мають певний вплив на процес проведення політики, посилюючи тим самим свободу, толерантність, здатність до адаптації та інно-

вації політичної системи. Згідно з теорією модернізації плюралізм сприяє як соціальній диференціації, так і інтеграції.

До інтеграційних інститутів, що об'єднують суспільство, належать коаліційні політичні партії, представницькі законодавчі органи, незалежні суди та загальноосвітні школи.

У відповідності з цим підходом, в межах консенсусної політичної системи конституційне правління захищає свободу індивіда, приватну власність та ринкову економіку. Уряд регулює взаємодію соціальних груп, є гарантом прав індивідів, не допускає самочинства бюрократичної державної влади. Структури, що відіграють роль протидії – конкуруючі партії, групи впливу, незалежні засоби масової інформації, – обмежують діяльність центрального уряду та захищають культурні цінності, які необхідні для ефективного функціонування консенсусної системи.

Причиною виникнення іншої нової теорії розвитку стали 60-ті роки ХХ ст., які відзначилися політичними подіями в “третьому світі”. Той час характеризувався частими військовими переворотами, громадянськими війнами, партизанськими кампаніями та дестабілізуючими воєнними інтервенціями, що зародили сумніви відносно наслідків швидкого економічного зростання, вільної торгівлі та зарубіжних інвестицій.

Як наслідок, вважаючи більшість країн, що розвиваються, політично нестабільними, С. Гантінгтон запропонував концепцію політичного розвитку, що має назву “теорія інституціоналізму”. Він визначив консерватизм як “раціональний захист людського існування від розуму, порядку – від хаосу. Коли виникає загроза суспільному устрою, консервативна ідеологія слугує нагадуванням про необхідність існування певних інститутів та їх значущість”¹⁴.

Згідно з цим підходом, для того щоб запобігти занепаду, який був викликаний неконтрольованими соціальними змінами, правлячі кола потребують сильних політичних інститутів. Сильна влада здатна контролювати участь мас в політиці, встановити політичний устрій та стабілізувати ситуацію.

Компетентні бюрократи будуть мати політичну владу, яка є необхідною для проведення в життя державної політики у загальнонаціональному масштабі.

Ідеї С. Гантінгтона, які відводять головну роль державі, вступають в суперечку з плюралістичними поглядами теоретиків ліберальної модернізації. Він вважає малоімовірним те, що швидке економічне зростання може привести до демократії. Скоріш за все, викликані ним соціальні зміни приведуть до зростання участі мас в політиці, що в свою чергу, призведе до суспільного відчуження, нестабільності та насилля. Також він стверджує, що політична організація відіграє значно важливішу роль, ніж стихійні дії соціальних груп; головне – це політична і державна централізація. Що стосується ролі індивідів у політичному житті суспільства, то автор відводить їм роль тільки у виборчому процесі. “Демократія базується на активній участі громадян на виборах, на гарантіях процедурної вірності та на врегулюванні правлячими колами конфліктів”¹⁵.

За Ч. Ендрейном держава розглядається як інструмент економічного розвитку. Саме такий підхід до визначення основної функції держави може потенційно знизити рівень залежності країн, що розвиваються, від країн з розвинутою економікою. Отже, згідно з теорією залежності, інститути держави мають бути сильними і здатними мобілізувати населення на вирішення наріжних соціальних завдань.

Як аналітики модернізації, так і прибічники теорії залежності вважають, що економічне зростання є головною базою розвитку політичних систем.

Щодо країн Західної Європи, то принаймні за останні 30 років вони були успішні та ефективні з погляду соціально-економічного розвитку, стабільності в суспільстві та забезпечення безконфліктної взаємодії з іншими країнами Європи, незважаючи на сталі та об'єктивно обумовлені розбіжності у національних та міжнародних стосунках. Загальними рисами, які визначали ефективність цього різноманіття державно-політичних систем, були пріоритет приватної власності, повага до прав і свобод особистості, традиційні, усталені демократичні засади в усіх розуміннях цього поняття, соціальні пріоритети та технології формування виконавчої влади.

Отже, саме ці орієнтири також є висхідними для країн Східної та центральної Європи. Вони мають базуватися на продовженні економічного зростання з наголосом на соціальне забезпечення, на по-

вазі до прав людини, але велика увага має приділятися конфліктному потенціалу суспільств Європи, який базується на міжетнічних, міжнародних та релігійних протиріччях. Розвиток самих державно-політичних систем, у тому числі і сталих демократій, за визнанням Ч. Ендрейна не можна вважати реальною панацеєю від суспільних проблем: “Наприкінці ХХ століття перспективи швидкого досягнення соціального прогресу за допомогою політичних систем залишилися віддаленими. Всі системи, до якого б типу вони не належали, демонструють незбіжності намагань та реальних результатів. Ледь можна сказати, що політичний розвиток приніс рай на землі. Елітистські мобілізаційні системи розчарували революціонерів у можливості здійснення своїх утопічних мрій. Бюрократичні авторитарні чиновники відмовилися від будь-яких кроків для здійснення “раю”, а більшість “погоджувальницьких” лідерів на час відклали вирішення цієї проблеми. Але за будь-якої політичної системи люди і надалі сподіваються на таку державу і таку державну політику, які принесуть їм більше прав, економічний прогрес та забезпечать розвиток особистості”¹⁶.

Доктор політичних наук В. Барков додає, що у трансформаційних суспільствах “...трансляція настанов політики за допомогою політичної системи на всі інші сфери життєдіяльності суспільства, цього складного ... самовідтворюваного організму, за принципом ланцюгової реакції, породжує безліч суперечних проблем”¹⁷.

Такий погляд, що своєю загальною характеристикою збігається з модерністськими оцінками ролі політичних систем, за своїми принципами притаманний прибічникам трансформаційного підходу до аналізу розвитку суспільства в цілому і державно-політичних систем зокрема.

Цей підхід підтримує значна кількість українських науковців, іноді просто не розрізняючи змісту вищезазначених понять і вживаючи для характеристик сучасного стану України термін “трансформація”, “демократизація” чи “перехідне суспільство”. Він характеризується уявленням про можливість суспільних змін, про те, що трансформація можлива як у бік демократії, так і у бік авторитаризму. Тому частіше використовують саме цей підхід, коли ще не остаточно зрозуміло, чи дійсно відбуваються демократичні пере-

творення. Зрозуміло, що такий підхід до аналізу українських реалій залишається правомірним, оскільки реформування економіки, політичної сфери, культури України не дало чітких і однозначних демократичних ознак.

Теорія переходу базується на більш чіткому визначенні напрямку розвитку і, на відміну від модернізаційного підходу, застосовується більшістю закордонних і вітчизняних дослідників до аналізу сучасних суспільних змін у світі. Основним принципом підходу, як вже зазначалося, є те, що в загальносвітовому масштабі розвиток відбувається від “тоталітаризму через авторитаризм до демократії”.

У дослідженні перспектив розвитку державно-політичної системи України ми будемо виходити з твердження, що наша країна, як і більшість держав Європи і світу, знаходиться на шляху демократизації¹⁸. Тому, високо оцінюючи здобутки так званих сталих чи старих демократій європейського континенту, їх місце і роль у світовому політичному процесі, те, що вони задають тон у визначенні орієнтирів демократичних перетворень, для нас, з теоретичної і практичної точки зору, цікавішим і важливішим є досвід країн Східної Європи. Це країни, які ще п’ятнадцять років тому за своїми державними інститутами, економічним розвитком і частково суспільною свідомістю перебували в одному таборі з Україною, але вже сьогодні можуть слугувати нам наочним матеріалом для аналізу того, що нас чекає, для визначення загальних тенденцій розвитку державно-політичних систем трансформаційних суспільств і здатні допомогти скласти хоча б загальне уявлення про наші власні перспективи.

Аналізуючи державотворчі та політичні процеси в країнах Центральної та Східної Європи з точки зору перехідного періоду та залучаючи елементи трансформаційного та модернізаційного, ми можемо виділити ряд значних загальних тенденцій у розвитку державно-політичних систем. Перша і найзагальніша тенденція пов’язується зі вступом у трансформаційний чи перехідний період значної кількості країн, що колись визначалися чи то як авторитарні, чи як соціалістичні. Саме в цих процесах найбільш яскраво проявилася тенденція до демократизації державно-політичних систем. Так, у роботі “Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку” автори, критикуючи крайні погляди на

чинники, що призвели до “обвального зламу суспільно-політичного устрою на всьому постсоціалістичному просторі” слушно зазначають: “Йдеться скоріше про революційні події, які віддзеркалюють загальносвітову демократичну тенденцію соціального розвитку: суспільство переважно розвивається від тоталітарного через авторитарний до демократичного устрою”¹⁹. Цю ж точку зору поділяють більшість вітчизняних та закордонних дослідників²⁰.

Поряд із зазначеною загальною тенденцією розвитку державно-політичних систем необхідно назвати ще декілька доволі важливих для української державотворчої перспективи тенденцій змін і розвитку політичних інституцій, що їх демонструє Європа.

Це спрямованість реформування державних інститутів з акцентом на посиленні їх правозахисної функції, захисті прав людини, громадянина, з орієнтацією на сприяння утворенню структур громадянського суспільства. Дана тенденція є проявом олюднення державно-політичної системи, а “...політична система суспільства цілком може бути представлена як сукупність уніфікованих історичним досвідом засобів оперативного зняття суперечностей між людиною як суспільною істотою, і державою, як політичним утворенням. Цей зв’язок відбувається завдяки поступовій соціалізації держави шляхом зміцнення гарантійного комплексу для забезпечення прав і свобод громадян за необов’язкової політизації з боку конкретно-реальної людини”²¹.

Це корегування взаємовідносин окремих гілок влади в бік посилення представницької влади, посилення парламентаризму в цілому та врівноваження функцій окремих частин держави для унеможливлення системних і функціональних протиріч між різними гілками влади та державними інститутами. Поряд з цією тенденцією простежується протилежний рух державотворчих процесів. Так, підтверджуються слова П. Шляхтуна про те, що будь-яка влада тяжіє до розширення своїх повноважень, а відтак до авторитаризму²². Зазвичай ця тенденція виявляється у посиленні виконавчої гілки державної влади, у визнанні особливої ролі національних урядів. Дійсно, в умовах глобалізаційних процесів, що розгортаються, особлива роль у захисті національних інтересів належить урядам окремих країн. А враховуючи економічну нерозвиненість більшості

країн Центральної та Східної Європи, як і України, саме уряди "...у сучасних політико-правових системах не тільки виконують роль органів влади, а й являють собою найбільш мобільні і дієздатні державні інституції, що здатні не просто виробляти стратегію, а й впроваджувати в життя конкретні програми дій, здійснюючи оперативне управління державними справами"²³. Тому вірною видається думка щодо реалій українського політичного життя: що "Уряд як вищий орган виконавчої влади не має достатніх повноважень для здійснення державного правління: не має політичного статусу, який передбачає політичну відповідальність партійної парламентської більшості за його формування та результати діяльності; має слабкий вплив на законодавчий процес, оскільки не може ставити питання про довіру, тобто використовувати інструменти тиску на парламент; не має права призначати і звільняти голів державних адміністрацій; йому не підпорядковані податкова адміністрація, митна служба, а також Служба безпеки України"²⁴.

Наступна тенденція, яку можна назвати загальною для України та державно-політичних систем Європи – це інтеграційна орієнтація політичних процесів цих країн, правове унормування перетворення державних інститутів у бік їх прилаштування до загальних вимог Євросоюзу, коректування законодавчої бази життя суспільства і держави, більшості їх структур до рівня уніфікованих норм. Більшістю країн Західної Європи є членами Євросоюзу, а значна частина Східної та центральної Європи – асоційованими членами ЄС. Підйом їх економік, реформування політичних систем та зміни в політичній культурі відбувалися під загальним впливом необхідності входження в європейські структури, перейняття загальноєвропейських демократичних політичних традицій. Очевидно, що європоцентрична тенденція розвитку державно-політичної системи України є історично природною і відповідає загальній тенденції право- та державотворчого розвитку країн Східної та Центральної Європи.

Варто наголосити на ще одній важливій для України тенденції розвитку, яку, аналізуючи досвід інших країн Європи з характеристиками перехідних суспільств, визначали і вітчизняні і закордонні дослідники ще в середині та наприкінці ХХ століття. Йдеться про

орієнтацію правотворчого процесу в країні та реформування законодавчої бази діяльності, в першу чергу держави в різних галузях господарювання, культури, політичної сфери на посилений соціальний захист громадян. Особлива увага акцентується на збереженні соціальних стандартів, що були встановлені за часів авторитарного режиму, а іноді і форми цього захисту можуть залишатися подібними до колишніх²⁵.

Швидкі зміни, що розпочинаються з реформування державно-політичної системи, зазвичай супроводжуються відставанням змін у суспільній свідомості, яка за умов впровадження демократичних інститутів відповідно впливає на весь законодавчий та державотворчий процес: “Мало ймовірно, що швидке економічне зростання може привести до демократії. Скоріш за все, викликане цими соціальними змінами зростання участі мас в політиці призведе до суспільного відчуження, нестабільності та насилля. Криза виникає тоді, коли вимоги громадян перевищують можливості уряду”²⁶.

Підтвердженням цієї тенденції на теренах України може слугувати законотворчий процес недавніх років, але показовими є останні бюджети, соціальна спрямованість яких іноді перетворювала їх в “бюджети проїдання”. Швидше за все ця тенденція буде триматися як орієнтир правотворчого процесу до того часу, поки економічний розвиток не приведе до змін умов життя пересічних громадян, певних змін у суспільній свідомості і відповідних суспільних очікувань. Очевидно, зміна виборчої системи в країні, реформування державного правління на парламентсько-президентську республіку приведе до реструктурування парламенту та вироблення нових соціальних стандартів.

У цілому демократична спрямованість державно-політичних перетворень, олюднення правової системи у вигляді посилення правозахисної функції держави, перетворення України на правову державу, орієнтація на реформування державних інституцій і законодавчої бази їх діяльності на інтеграційні, європоцентричні процеси, перерозподіл функцій між окремими державними інститутами в бік посилення парламентаризму зі збереженням “сильного” уряду, підвищеною увагою в законотворчому процесі до соціально захисних функцій держави – це ті загальні тенденції розвитку державно-по-

літичних систем Європи, які і визначатимуть перспективи розвитку Української держави найближчим часом.

¹ Проблеми розвитку держави і права України в сучасних умовах. Тези доповідей учасників науково-практичної студентської конференції 30 – 31 березня. – Одеса, 2001.

² Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні / Матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції. – 13 – 14 лютого. – Львів, 2002.

³ Концептуальні засади реформування політичної системи України. Стан і перспективи розвитку політичних наук. – К.: УАДУ, 2001.

⁴ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002.

⁵ Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції / Тези виступів на науково-практичній конференції. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004.

⁶ Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівняльний аналіз. – К.: Основи, 1996.

⁷ Политико-правовая сфера общества: реальность и тенденции развития. / За ред. Михальченко Н.И., Волынки Г.И. – К., 1997.

⁸ Актуальні проблеми розвитку України: регіональний вимір / За ред. Варналія І., Приходька О. – Ужгород, 2003.

⁹ Дорога в майбутнє – дорога в Європу /Бурковський І., Веселовський І., Ігнатенко В. та ін. – К., 2000.

¹⁰ Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.

¹¹ Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К: АМУПП, 1997.

¹² Українська політична нація: генеза, стан, перспектива / За ред. Крисаченка В.С. – К., 2002.

¹³ Чарльз Ф. Ендрейн. Сравнительный анализ политических систем. –К., 1998.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Українська політична нація: генеза, стан, перспектива / За ред. Крисаченка В.С. – К., 2002.–С.341.

¹⁸ Білорус О. Глобальні трансформації і стратегії розвитку. – К., 1998.

¹⁹ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002.

²⁰ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002; Політико-правовая сфера общества: реальность и тенденции развития. / За ред. Михальченка Н.И., Воынки Г.И. – К., 1997; Актуальні проблеми розвитку України: регіональний вимір / За ред. Варналія І., Приходька О. – Ужгород, 2003; Дорога в майбутнє – дорога в Європу / Бурковський І., Веселовський І., Ігнатенко В. та ін. – К., 2000; Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К: АМУПП, 1997.

²¹ Українська політична нація: генеза, стан, перспектива / За ред. Крисаченка В.С. – К., 2002.–С.343.

²² Шляхтун П.П. Політологія. – К.: Либідь, 2002.

²³ Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К: АМУПП, 1997.

²⁴ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. – К.,2004.

²⁵ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002.

²⁶ Чарльз Ф. Ендрейн. Сравнительный анализ политических систем. –К., 1998.

Федір Медвідь

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ КАТЕГОРІЇ “НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ” В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Міжнародні відносини як специфічна галузь суспільних відносин виступають сукупністю політичних, економічних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між націями, державами, міжнародними організаціями, специфічними політико-територіальними одиницями, що регулюються принципами і нормами міжнародного права.

Кожна національна держава прагне реалізувати на міжнародній арені свій національний а точніше національно-державний інтерес,

що виступає, як правило, інструментом аналізу змісту, джерел та адекватності зовнішньої політики держави у конкретній історичній та політичній ситуації.

Україна, як і ряд інших постсоціалістичних країн, намагається посісти гідне місце в об'єднаній Європі. “Українці посядуть, на думку Президента України В. Ющенка, гідне місце у спільноті народів. Україна не буде ні буфером, ні полем чиїхось змагань. Ми готові поважати інтереси інших держав. Але для мене, як і для вас, національні інтереси України є понад усе”¹.

Термін “національний інтерес” з’явився ще у XVI столітті. В теорії міжнародних відносин це поняття вживається переважно у сфері зовнішньої політики і сприймається у розумінні “державний, народний, всенародний”. В науковий обіг ця категорія увійшла порівняно недавно, оскільки лише в 1935 р. була введена до Оксфордської енциклопедії соціальних наук.

У літературі національні інтереси поділяються традиційно на внутрішні і зовнішні. На наш погляд, варто говорити про національні інтереси – як внутрішні, і національно-державні інтереси – як зовнішні. Хоч, зауважимо, такий поділ є до певної міри умовний, оскільки будь-який національний чи національно-державний інтерес має, як правило, внутрішні і зовнішні аспекти.

Крім цього проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин, на думку дослідників сучасної теорії міжнародних відносин, залишається однією з найскладніших, оскільки їх вивчення досі ґрунтується більше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних та доказових аргументах².

На думку аналітиків Верховної Ради України, “національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Національні інтереси України та їх пріоритетність зумовлюється конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами”³.

Закон України “Про основи національної безпеки України”, прийнятий у 2003 році, визначає національні інтереси як “життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, ви-

значальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток”⁴.

Аналіз національних і національно-державних інтересів ми розглядаємо з позиції політичної суб’єктності української нації, тобто українська нація постає творцем власної держави, яка використовується нацією як інструмент здійснення внутрішньої і зовнішньої політики. Внутрішня і зовнішня політика держави повинна базуватися на національних і національно-державних інтересах, виходити з них.

Науковий підхід до визначення національних і національно-державних інтересів, безперечно, передбачає врахування історичних, соціально-політичних та економіко-географічних чинників функціонування української нації. Вихідними засадами при цьому є чітке розуміння того, що являє собою сучасна українська нація у вузькому значенні, як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому значенні – як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени – громадянами України, тобто мова йде про політичну націю.

Можна погодитися з думкою професора А. Колодій про те, що для нації як етнополітичної спільноти (політичної нації) інтереси зосереджені передусім у сферах політики та культури⁵. Тому для нації як політичного суб’єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурно-мовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у формі реалізації національної ідеї. Внаслідок цього пріоритетні політичні інтереси нації спрямовані на подальшу консолідацію спільноти, на створення чи збереження власної державності та налагодження відносин з іншими націями-державами.

Національний інтерес, на наш погляд, можна визначити, виходячи саме з суттєвих ознак нації як етносоціальної спільноти. В структуру його (національного інтересу) входить зміцнення економічної могутності на основі своїх внутрішніх ресурсів, примноження і раціональне використання національних багатств, гармонійний розвиток продуктивних сил, що функціонують на національній території, а також забезпечення захисту цілісності території.

До структури національного інтересу входить також розвиток національної культури, мови, підтримання на належному рівні на-

ціональної самосвідомості, що оберігають і розвивають національну самобутність і національне середовище, формують національне буття спільноти.

Слід зазначити, що структура національного інтересу змінюється залежно від завдань нації, ступеня (етапів) її сконсолідованості (початковий етап формування, етап національно-визвольної боротьби, розквіт національної спільноти тощо). Щодо нації-держави як суб'єкта міжнародного права, то національний інтерес звернений всередину спільноти, до умов її внутрішнього функціонування і прояву її ознак.

Націю-державу як суб'єкт міжнародних відносин, вважаємо, характеризує національно-державний інтерес, який виступає в загальному плані як мотивація зовнішньополітичної діяльності держави.

Національно-державний інтерес України в перехідний період становлення незалежної держави можна охарактеризувати як національне виживання, що повністю підпорядковане завданням стабілізації ситуації в державі і забезпеченню переходу до демократичного суспільства, зорієнтованого на ринкову економіку. Він передбачає формування механізму зовнішніх зносин як основи зміцнення стабільності і відвернення міжнародних конфліктів, цивілізованих входжень у систему колективної та міжнародної безпеки⁶.

Відправною точкою зарубіжної політики будь-якої країни, підкреслював фундатор політичного реалізму Г. Моргентау, має бути концепція національних інтересів, визначених у термінах сили. Сила (вплив) як суспільне явище має багато вимірів і проявів: від фізичної (військової) сили до економічних, соціальних, психологічних впливів. Серед них, на думку фахівців, найважливішими є:

- геополітичне становище;
- населення;
- природні ресурси;
- індустріальний розвиток держави;
- військова могутність;
- воля;
- політичне керівництво і внутрішня організація влади;
- дипломатія;
- міжнародний імідж⁷.

Географічно Україна знаходиться в Європі, саме тут, у Карпатах, розташований географічний центр Європи. За територією вона є другою на континенті, майже вдвічі більша за Польщу чи Німеччину, більша за Францію та Іспанію. Україна є п'ятою на континенті за кількістю населення, це близько 50 мільйонів людей, що проживають на цій території впродовж тисячоліть і створили багату культуру європейського типу.

За економічними можливостями, інтелектуальним і науково-технічним потенціалом Україна належить до розвинутих найбільших європейських держав. Тому для України характерна активна форма зовнішньої політики, що базується на пошуках рівноваги між внутрішньою і зовнішньою діяльністю держави, скерована на утвердження її авторитету, значимості і престижу у світовому співтоваристві.

З огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна спирається на свої фундаментальні національні та національно-державні інтереси, відповідно до яких визначаються засади, напрями, пріоритети і функції зовнішньої політики.

На формування української політичної думки про її геополітичне становище вплинуло розташування етнічних територій України на Великому кордоні, що протягом багатьох сторіч визначав історичну долю Русі-України та її геополітичну ситуацію⁸.

Історично сформувалися три головні вектори зовнішньополітичних взаємодій для України: євразійський, європейський, який включає в себе також орієнтацію на США, та південно-східний⁹. Сьогодні орієнтація української політичної еліти розподілена між двома найважливішими напрямками – євразійським та європейським, а офіційна зовнішньополітична стратегія України визначена як “багатовекторність”. Хоч, на думку ряду політологів, “багатовекторність” є неефективною, слабкою політичною стратегією і не задовольняє національно-державні інтереси України, однак Президент України чітко декларує “європейський вибір України”. “Наше місце в Європейському Союзі, моя мета – Україна в об’єднаній Європі! В Європі – історичний шанс України розкрити свої

можливості. Наша національна стратегія – йти до мети сміливо й наполегливо!”¹⁰.

Разом з тим Президент України наголошує, що “євроінтеграція для України – це така ж аксіома, як і необхідність добросусідських відносин з Росією”.

Водночас “Стратегічна концепція північноатлантичного союзу” ст. 36 стверджує, що: “Росія відіграє виняткову роль у забезпеченні євроатлантичної безпеки”. Тоді як ст. 37 цього документа зазначає, що: “Україна займає важливе місце в обстановці безпеки в Євроатлантичному регіоні та є важливим і цінним партнером у справі захисту стабільності та загальнодемократичних цінностей”. Отже, Росія “відіграє виняткову роль”, а Україна “займає особливе місце”¹¹.

У цьому контексті показовою є відома праця З.Бжезінського “Велика шахівниця” з його концепцією геополітичного простору як “великої шахівниці” зі своїми правилами, гравцями та фігурами. Тут теж Україна не виступає “гравцем”, а новим та важливим простором на “євразійській шахівниці”, є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію¹².

Приведений вище аналіз підтверджує авторитетну думку аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень про те, що українське суспільство залишається і досі зрусифікованим, все ще перебуває в “сіловому полі” російської політики, економіки і культури. Досить поширене скептичне ставлення до української історії і культури, їхньої значущості та гідного майбутнього. Відчуваються дефіцит самоповаги у політичних та економічних справах, недостатня рішучість у визначенні власних геополітичних стратегій та захисті національних інтересів¹³.

З метою забезпечення національних і національно-державних інтересів України її зовнішня політика постійно спрямована на виконання таких найголовніших завдань :

- 1). Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
- 2). Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
- 3). Збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів.

4). Включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку.

5). Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів з зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом.

6). Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера¹⁴.

Принципово важливе значення має затверджена Указом Президента України “Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу” від 11 червня 1998 р. та Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України 2002 р., що зафіксували основні напрями інтеграційного процесу:

- адаптація національного законодавства до норм ЄС, забезпечення прав людини;

- економічна інтеграція та розвиток торгових відносин;
- взаємодія з ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки;
- політична консолідація та зміцнення демократії;
- узгодження соціальної політики України зі стандартами ЄС;
- культурно-освітня і науково-технічна інтеграція;
- встановлення та поглиблення прямих контактів між регіонами України та державами – членами і кандидатами у члени ЄС;

- галузева співпраця;

- співробітництво у галузі охорони довкілля.

Національним інститутом стратегічних досліджень визначені пріоритетні національні та національно-державні інтереси України:

- 1). Забезпечення суверенітету та територіальної цілісності.

- 2). Подолання економічної кризи.

- 3). Досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності.

- 4). Збереження генофонду народу, зміцнення здоров’я громадян.

- 5). Створення демократичного суспільства.

- 6). Інтеграція України в європейську та світову спільноту.

7). Забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності.

8). Створення цілісної системи гарантії національної безпеки¹⁵.

Пріоритетному національно-державному інтересу України “забезпечення суверенітету та територіальної цілісності” заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози : активізація сепаратистських рухів у деяких регіонах (0,67–0,63–0,69); зниження рівня боєздатності Військової організації України (0,48–0,49–0,51); відсутність гнучкої регіональної політики (0,43–0,56–0,53); міжконфесійні та міжетнічні конфлікти (0,72–0,77–0,63)¹⁶.

До найбільш небезпечних зовнішніх загроз цьому пріоритетному національно-державному інтересу України аналітики відносять: висунення територіальних претензій до України (0,8–0,92–0,95); втручання у внутрішні справи України (0,76–0,88–0,84); використання ресурсної та технологічної залежності України для політичного тиску на неї (0,65–0,58–0,51)¹⁷.

Пріоритетному національно-державному інтересу України “інтеграція України у європейську та світову спільноту”, що проливає світло на систему індикаторів геополітичного становища нашої держави та їх порогові значення, заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози: порушення прав та свобод людини (0,32–0,34–0,27); зволікання з проведенням економічних реформ (0,38–0,43–0,45); повільність входження до світового інформаційного простору (0,52–0,65–0,55)¹⁸.

Найбільш небезпечною зовнішньою загрозою цьому пріоритетному національно-державному інтересу України виступає “підрив міжнародних позицій України” (0,31–0,27–0,32)¹⁹.

Основним базовим національно-державним інтересом, геополітичним пріоритетом і стратегічним завданням зовнішньополітичного курсу України в умовах глобалізації та євроінтеграції є її виживання, підвищення життєспроможності та зміцнення як вільної, суверенної, незалежної держави сучасного світу за умов збереження національних цінностей, захисту економічного та політичного суверенітету, власної соціально-культурної ідентичності, перетворення з об'єкта геополітичних ігор великих потуг на повноцінний суб'єкт геополітики, тобто на самостійного гравця, який визначає свої цілі і дії на міжнародній арені²⁰.

На думку аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень основними життєво важливими геополітичними і зовнішньополітичними пріоритетами геополітичної стратегії України є :

- виживання України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних цінностей і зміцнення інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес;

- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки;

- посилення економічного і політичного потенціалу і “дієспроможності” України в широкому розумінні цього терміна за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;

- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС і ЗЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур цієї організації, яка є наріжним каменем усієї структури європейської безпеки;

- зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів України;

- підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з РФ;

- зміцнення та консолідація особливих відносин зі стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи;

- сприяння формуванню “поясу стабільності” та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії;

- активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів як по “Балто-Чорноморсько-Близькосхідній” осі, так і по осі “Західна Європа – Україна – Закавказзя – Центральна Азія – КНР”, використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;

- курс на альтернативне лідерство на терені колишнього СРСР насамперед у Чорноморсько-Каспійському регіоні; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;

- протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню і всебічний захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності;

- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування;

- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій²¹.

В умовах євроінтеграції відповідно до основоположних концепцій геополітики можна впевнено стверджувати, що сучасна Україна посідає важливе за значенням, розташуванням, природними та людськими ресурсами місце у геополітичному просторі, однак, на жаль, ще не посідає з усіма цими ознаками, національно-державними інтересами та геополітичними пріоритетами відповідного місця у геополітичній стратегії розвинених західних держав. Тому лише на шляху консолідації української політичної нації, зміцнення свого суверенітету та соборності Українська держава перетвориться з об'єкта чужоземного впливу на повнокровний суб'єкт сучасної європейської і міжнародної політики.

¹ Промова Президента України В.Ющенка перед Майданом 23 січня 2005 року // Україна молода. – 2005. – 25 січня.

² Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доп. – К.: Кобза, 2003. – С. 183.

³ Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – С. 150.

⁴ Закон України “Про основи національної безпеки України” // Урядовий кур'єр. – 2003. – 30 липня.

⁵ Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 29.

⁶ Медвідь Ф. Національні та національно-державні інтереси України в період політичної модернізації // Історія української науки на межі тисячоліть. – Випуск 6. – К., 2001. – С. 111.

⁷ Медвідь Ф.М., Телячий М.Г. Україна в системі міжнародних відносин // Основи політології. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей. – Львів: Львівська політехніка, 1994. – С. 109.

⁸ Дашкевич Я. Лабіринти історії України // Україна. Наука і культура: Щорічник. – Вип. 31. – К., 2002. – С. 109.

⁹ Геополітичні пріоритети основних світових потуг і Україна // www.niss.gov.ua

¹⁰ Промова Президента України В.Ющенка перед Майданом 23 січня 2005 року.

¹¹ Дацюк С. Тезиси по внешней политике Украины // http://xyz.org.ua/russian/win/strategy/foreign_policy.html

¹² Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. – С. 44–46.

¹³ Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для Українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2004. – С. 21.

¹⁴ Про основні напрямки зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року // Голос України . – 1993. – 24 липня.

¹⁵ Національна безпека України, 1994 – 1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред. кол. О.Ф. Белов (голова) та ін. – К.: НІСД, 1997. – С. 12–14.

¹⁶ Національна безпека України, 1994 – 1996 рр. – С. 12, 18.

¹⁷ Там само. – С. 12, 17.

¹⁸ Там само. – С. 14, 20.

¹⁹ Там само. – С. 14, 17.

²⁰ Медвідь Ф.М. Національно-державні інтереси та геополітичні пріоритети України в контексті глобалізації та євроінтеграції // Філософія. Політологія. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – К.: КНУ ВПЦ “Київський університет”, 2004. – Вип. 70–72. – С. 54.

²¹ Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – К.: НІСД, 1999. – 384 с.

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО І ПРОБЛЕМИ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ

Україна проголосила зближення з європейськими структурами та вступ до Європейського Союзу як головний напрям у зовнішній політиці. Сьогодні вступ до ЄС неможливий, цьому заважають внутрішні проблеми в нашій країні. Є декілька можливостей зближення країни до стандартів ЄС, й одним з механізмів, на нашу думку, є транскордонне співробітництво. Отже, основна мета статті – розглянути ведення транскордонного співробітництва між Україною та новими членами ЄС, що вступили до цієї організації в травні 2004 року. Транскордонне співробітництво є відносно новим механізмом міжрегіонального співробітництва між Україною та країнами Центрально-Східної Європи, тому й потребує більш детального вивчення. В цьому виді співробітництва закладений великий потенціал для нашої держави стосовно зближення часу інтеграції до ЄС. Як свідчить досвід, транскордонне співробітництво стало одним з головних елементів, що допомогло країнам Вишеградської групи вступити до ЄС. У цій статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати переваги ведення транскордонного співробітництва, а також ті перешкоди, що постають на його шляху.

На сьогодні перед кожною державою колишнього Радянського Союзу постає питання про варіант подальшого розвитку: йти шляхом зближення і тісного співробітництва із країнами Заходу, Росії, або розвиватися за своєю власною схемою, не вступаючи в жодні союзи.

Нині можна спостерігати могутні інтеграційні процеси в Європі, Америці, Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (ЄС, ЧЭС, ЕАСТ, НАФТА, АСЕАН, АПЕК), а також те, що процес глобалізації набирає нових обертів.

У кожній країні є як прихильники, так і противники глобалізації, під якою мається на увазі об'єднання країн для вирішення спільних економічних проблем, іншими словами, для одержання економічної вигоди. Але, з іншого боку, різні сили, що діють на світовій арені,

намагаються направити процес глобалізації у вигідне для себе русло, додати їй характеру не взаємодії з обопільною вигодою, а просто залежності однієї групи країн від іншої, підпорядкування бідних країн розвиненим. Тут слід відзначити, що явним лідером виступає Західна Європа з її проектом глобалізації, спрямованим на уніфікацію світу за західною схемою. Саме сьогоднішня західна модель цивілізації претендує на статус загальнолюдської цивілізації¹.

Починаючи з середини ХХ століття на всій території Західної Європи вперше розпочався й інтенсивно триває процес інтегрування – зрощування національних економічних, соціальних, правових і інституціональних систем. Наприкінці ХХ сторіччя в цьому процесі акценти зрушилися у бік регіональних аспектів міжнародної інтеграції. У 80-х роках регіональна політика Західної Європи стала важливим самостійним компонентом нового напрямку інтеграційної політики – утворення так званої “Європи регіонів”. Найбільш вагомим для розвитку регіональної і субрегіональної інтеграції в новій Європі стало співробітництво між прикордонними регіонами².

Після проголошення незалежності наша держава виявила інтерес і бажання до рівноправного включення в загальноєвропейський інтеграційний процес, не віддаляючись також і від Росії. Але, на відміну від багатьох країн колишнього Радянського Союзу, Україна знаходиться в дуже скрутній ситуації щодо ведення зовнішньої політики. Складність ситуації України може бути пояснена її лімітрофним, тобто проміжним становищем. Лімітрофність України може бути визначена чотирма видами:

- у геополітичному Україна виявилася між НАТО і Росією;
- в економічному – між країнами з ринковою, соціально-орієнтованою економікою Заходу й економікою, що розвивається, Росії;
- у духовно-моральному – між тоталітарно-ідеологічним минулим і невизначеним правовим майбутнім, складовими яких є громадянське суспільство, права держава, та що це є насправді, мало хто собі уявляє³;
- в ціннісному – між східною та західною цивілізаціями. Тут слід зазначити, що в Україні перехрещуються цінності як східної, так і західної цивілізацій. Проте, ані східні інтерпретації взаємодії громадянина і держави (“людина – гвинт державного організму”), ані

некритичне сприйняття опорних точок західного антропоцентризму (“абсолютний пріоритет прав громадянина”) сьогодні не є прийнятними для українського суспільства.

Незважаючи на відсутність остаточної визначеності у зовнішній політиці протягом перших десяти років незалежності, одним з головних пріоритетів було і залишається інтегрування в європейські структури. Головним успіхом у “західному напрямку” стало прийняття України в Раду Європи 9 листопада 1995 року. Але для одержання економічної вигоди Україні необхідне членство в Європейському Союзі, що ставить перед собою ціль створення валютно-економічного і політичного союзу⁴.

Щоб затвердитися як європейська держава й набути повноправного членства в ЄС, на першому етапі Україна повинна зміцнити зв’язки з державами Центральної Європи і таких регіональних організацій, як Вишеградська група і Центрально-європейська ініціатива. Тим паче під час розширення НАТО і ЄС Україні варто приділяти більшу увагу центрально-європейським зв’язкам. Сьогодні не викликає сумнівів, що шлях до Європи проходить для України через Варшаву, Прагу, Будапешт⁵.

На наш погляд, одним із засобів співробітництва з вищезгаданими країнами й інтегрування в європейські структури, у тому числі й у Європейський Союз, є функціонування єврорегіонів, тим більше, що регіональне прикордонне співробітництво широко підтримується в Європі. Підтримка ЄС прикордонного співробітництва зумовлена багатьма стратегічними цілями. Серед них можливість відкриття нових ринків, інтереси європейської безпеки, адже політична й економічна взаємозалежність є передумовою стабільності в Європі. Системний аналіз міжнародного досвіду розвитку транскордонного співробітництва показав, що найбільш ефективною організаційною формою концентрації міжрегіональних ініціатив є єврорегіони. Саме транскордонне співробітництво стало мостом між країнами Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) і Європою. Результатом цього співробітництва стало рішення про включення цих країн у ЄС у 2004 році.

Як відзначив другий Президент України, “важливим напрямом руху України в Європу є регіональне співробітництво, оскільки

Європа майбутнього – це Європа регіонів. Усвідомлюючи відповідальність як великої регіональної держави, Україна долає всі зусилля, щоб стати стабілізуючим фактором у всьому регіоні Центрально-Східної Європи”⁶. Саме процес здійснення державних кордонів транспарентними і гомогенізація Європи юридично закріплено в Хартії Регіоналізму 1985 року⁷.

Одним з головних документів, на основі якого реалізується проєвропейська політика, є Указ Президента “Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу”⁸, підписаний 11 червня 1998 року, однією зі складових Стратегії є пункт 7 “Регіональна інтеграція України”, що визначає “встановлення і розвиток прямих контактів між окремими регіонами України і країнами-членами та кандидатами в члени ЄС,... поступове перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади на регіони, органи місцевого самоврядування...”. Виступаючи на Всеукраїнських зборах представників органів державної влади, місцевого самоврядування і громадськості, екс-Президент України відзначив, що вже прийшов час перейти від концентрації влади до її перерозподілу на користь регіонів і територіальних громад. Разом з тим глава держави висловив впевненість у тім, що далеко не всі проблеми місцевого самоврядування залежать тільки від загального стану справ у державі. Велику роль відіграють самі регіони і їхні керівники. Усе вищесказане можна трактувати як заклик як до політичної, так і економічної активізації регіонів, включаючи і функціонування єврорегіонів.

Нова влада внесла і свої корективи в питання інтеграції України в ЄС. Розробляючи “План дій Україна – Європейський Союз”, було особливо наголошено на важливості транскордонного співробітництва. Так, в преамбулі до Плану йдеться про те, що “Україна і ЄС погодилися інтенсифікувати політичні, економічні, культурні відносини, а також питання безпеки, включаючи транскордонне співробітництво і спільну відповідальність у питаннях запобігання і врегулювання конфліктів.

Окремий пункт присвячено транскордонному співробітництву в розділі 2.6. “Людські контакти”, в якому робиться наголос на розширенні контактів і співпраці на транскордонному і регіональному

рівнях з сусідніми державами-членами ЄС; забезпеченні розвитку і адаптації чинного законодавства щодо транскордонного і регіонального співробітництва; збільшенні ефективності проектів і програм у сфері транскордонного і регіонального співробітництва шляхом забезпечення активної підтримки і залучення місцевих та регіональних рівнів⁹.

Чим же важливий процес створення єврорегіонів для України в контексті її інтеграції до Європейського Союзу? Історія розвитку економічних відносин між державами свідчить про безперспективність курсу на самоізоляцію, що неминуче призведе до технологічного відставання й економічних утрат. Тому наша країна повинна взяти активну участь в інтеграційних процесах, особливо тих, котрі відбуваються нині у Європі.

Для реалізації цієї мети слід сформувати сприятливе середовище, насамперед шляхом удосконалення правового поля, реалізації економічних реформ для максимального наближення соціально-економічного розвитку України до міжнародних стандартів. Особлива роль у розвитку цих процесів відведена транскордонному співробітництву прикордонних територій України.

Під транскордонним співробітництвом слід розуміти ведення співробітництва прикордонних регіонів країн, що мають спільний кордон, для розвитку потенціалу цих регіонів, а також спільного вирішення існуючих проблем. Звичайно, головною складовою є економічне співробітництво, але в цьому контексті не слід залишати поза увагою такі напрями, як захист навколишнього середовища, співробітництво щодо запобігання і ліквідації наслідків катастроф, аварій, стихійних лих, що є сьогодні актуальним для Закарпатської області і деяких прикордонних з нею територій Угорщини і Румунії, а також молодіжний обмін, соціальна політика, територіальне планування і будівництво, охорона здоров'я.

Транскордонне співробітництво реалізується в рамках функціонування єврорегіонів. Єврорегіон – це міждержавна транскордонна асоціація, що охоплює прикордонні області і розвивається за погодженими планами і проектами¹⁰.

Тісне співробітництво українських регіонів і регіонів країн або кандидатів у ЄС у рамках єврорегіонів буде сприяти стрімкій інте-

грації в європейські структури. Однак це буде залежати від того, у якій формі будуть співробітничати єврорегіони, оскільки існує два типи самої інтеграції (залежні від єврорегіоналізму). Перший тип інтеграції – “пасивний”, що означає процес виключення дискримінації у відносинах між господарськими суб’єктами країн-членів відповідного інтеграційного об’єднання. Йдеться про взаємне зняття бар’єрів на шляху руху товарів, послуг і виробничих факторів. Під “позитивною” інтеграцією розуміють розробку і проведення погодженої структурної політики перебудови держав, спрямованої на досягнення її основної економічної мети. Як свідчить досвід, стабільні інтеграційні ефекти матимуть місце тільки тоді, коли обидва види інтеграційного процесу гармонійно доповнюють один одного. Тому єврорегіоналізм несе в собі необхідність підведення законодавчої бази України до основної законодавчої бази країн Європейського Союзу для безперешкодного процесу ведення економічних відносин¹¹.

У 2004 році був ухвалений важливий для розвитку транскордонного співробітництва Закон України “Про транскордонне співробітництво”.

Цей закон дає визначення транскордонного співробітництва, визначає його мету, принципи фінансування, а саме:

Стаття 1. **Визначення термінів**

У цьому Законі терміни вживаються у такому значенні:

– транскордонне співробітництво – спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством;

– суб’єкти транскордонного співробітництва – територіальні громади, їх представницькі органи, місцеві органи виконавчої влади України, що взаємодіють з територіальними громадами та відповідними органами влади інших держав у межах своєї компетенції, встановленої чинним законодавством та угодами про транскордонне співробітництво;

– угода про транскордонне співробітництво – угода між суб'єктами транскордонного співробітництва, яка регламентує правові, організаційні, економічні та інші аспекти цього співробітництва.

Стаття 2. Мета та принципи транскордонного співробітництва

Метою транскордонного співробітництва є розвиток соціально-економічних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами та учасниками транскордонного співробітництва.

Стаття 14. Фінансове забезпечення транскордонного співробітництва

Видатки на реалізацію проектів (програм) транскордонного співробітництва здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів на відповідний рік, а також інших джерел, не заборонених законом. Для фінансування проектів (програм) транскордонного співробітництва може використовуватися міжнародна технічна допомога згідно із законодавством України¹².

Ведучи транскордонне співробітництво з країнами-членами ЄС, Україна здобуває наступні позитивні переваги:

- лобіювання інтересів України в Європейському Союзі;
- вільне пересування капіталу, товарів, послуг;
- економічні відносини стануть більш стабільними і передбачуваними;
- вирівнювання економічного рівня розвитку дотаційних і лідируючих регіонів України за рахунок додаткового залучення позабюджетних коштів в економічний розвиток області;
- трансфер технологій;
- розширення ринку збуту;
- поступовий перехід від торговельно-збутових до виробничо-інвестиційних міждержавних зв'язків;
- розвиток техніко-економічних структур, заправних станцій, готелей, вокзалів;
- вирішення проблеми “Шенгенської зони”.

В Україні вже існує досвід транскордонного співробітництва. Флагманами такого співробітництва є єврорегіони “Карпати” і

“Буг”. Однак, на жаль, населення регіону не бачить ніякої користі. Національним інститутом російсько-українських відносин було проведене вибіркове соціологічне опитування “Прикордонне співробітництво і ринок праці в областях, що входять до єврорегіонів “Буг” і “Карпати”. Метою опитування було виявлення стану і перспектив інтегрування України в євроструктури як на макрорівні (ЄС), так і на мікрорівні (єврорегіони). Внаслідок опитування було виявлено: 90,2% вважають, що Україна повинна входити в Євросоюз. Зі вступом України в ЄС 86,6% зв’язують її економічні придбання, 3,1% – політичні, 2,4% – культурні. 7,7% не очікують особливих змін. Щодо ставлення до діяльності єврорегіонів, 47,2% висловили думку, що “Карпати” і “Буг” – це те, чого не видно, 30,5% – те, що з’являється дуже рідко¹³.

Серед факторів, що гальмують розвиток єврорегіонального співробітництва, є наступні:

1. Економічний – тобто тут велику роль відіграють різні рівні розвитку господарства, економічний потенціал країн, відсутність фінансових можливостей, банківської інфраструктури для фінансових розрахунків, інвестиційного забезпечення загальних проєктів, недостатній рівень розвитку інфраструктури;

2. Правовий – відсутність юридичних повноважень, законодавчо визначених норм і правил подібного співробітництва, невідповідність законодавчих систем країн, що співробітничать, нестабільність економічного законодавства і правового поля транскордонного співробітництва;

3. Суспільний – психологічна неготовність населення до співробітництва, різниця в менталітеті, недостатнє володіння мовами. Крім того, необхідно відзначити той факт, що українське суспільство не має єдиного погляду щодо самої європейської інтеграції України. На думку спікера Верховної Ради України В.М. Литвина, “...потрібно припинити нескінченні дискусії, хто ми і куди йдемо, зосередившись на головному – що і як робити. Потрібно припинити самокатування і самоприниження, постійне апелювання до закордонних арбітрів”¹⁴. Так, 67% громадян, опитаних соціальною службою Українського центру економічних і політичних досліджень, поставилися позитивно до ідеї європейської інтеграції України. У

той час як 57% опитаних віддають перевагу тісній кооперації з країнами СНД і Росії¹⁵. Такі показники можна пояснити як тимчасовою відсутністю позитивних сигналів з боку ЄС, так і недостатчею цілеспрямованої інформаційно-пропагандистської кампанії на користь європейської інтеграції України.

4. На наш погляд, для популяризації ідеї європейської інтеграції слід ввести в шкільну і ВУЗівську навчальні програми спецкурс, що роз'яснить суть і переваги європейської інтеграції України. Крім того, для охоплення широких прошарків населення необхідний випуск спеціалізованого періодичного видання, на прикладі російського журналу "Європа";

5. Перевага політичних декларацій над практичними діями в рамках імплементації стратегії інтеграції України в ЄС.

Сьогодні Україні слід розгорнути євро регіональне співробітництво в свій бік. Країни Вишеградської групи концентрують свою увагу на західному інтеграційному напрямку, забуваючи про те, що стабільність на їхніх східних кордонах також має важливе значення.

Саме виведення національної економіки на траєкторію постійного зростання економічних показників шляхом кардинальних структурних змін і поглиблення курсу ринкових реформ забезпечить повномасштабну інтеграцію України в європейський економічний і соціальний простір¹⁶. А цьому, на наш погляд, може сприяти транскордонне співробітництво.

Крім того, це дасть змогу вирішити одне з важливих завдань, що постає на порядку денному в сфері зовнішньої політики, а саме – подолання штучного бар'єра між Україною і Європою. У свою чергу, для розвитку транскордонного співробітництва Україні необхідно:

– розвивати прикордонну інфраструктуру для удосконалення процедури легального перетинання кордону. Розвиток уже існуючих і нових прикордонних переходів є важливим напрямом подальшого співробітництва з кандидатами в ЄС у рамках євро регіоналізму. Надалі місцеві пункти пропуску через кордон можна буде перетворити в автомобільні міждержавні. Тому для нормального функціонування прикордонних переходів необхідно забезпечити будівництво автомобільних під'їздів, у чому будуть зацікавлені і при-

кордонні з Україною країни. На сьогодні співробітництво України з ЄС дає відчутні результати в плані зміцнення кордону. У 2002 році Європейська комісія надала Україні 10 млн. євро на облаштування контрольно-пропускного пункту Рава-Руська на українсько-польському кордоні, 5 млн. – на технічну допомогу на кордонах по всій Україні. Крім того, було виділено 3,9 млн. євро на зміцнення кордону між Україною і Молдовою – за оцінками фахівців, це найбільш проблематична ділянка українського кордону, тому що через нього йде контрабанда алкоголю, тютюну, наркотичних речовин¹⁷. На наш погляд, зміцнення кордонів і приведення їх до європейських стандартів є ключовою ланкою на сьогоднішньому етапі інтеграції України в європейське співтовариство;

– вести активне інвестиційне співробітництво з потенційними країнами – членами ЄС. Розвиток кожної країни залежить від ступеня її участі в міжнародних економічних відносинах. Ізолювавши себе від світової економічної системи, країна не матиме можливості створити повноцінну економічну систему. Тому на етапі розвитку Україні необхідно максимально використовувати інвестиційне співробітництво в усіх напрямках, але для цього необхідна наявність чіткої нормативної бази;

– активізувати процес охорони навколишнього середовища і запобігання, а також ліквідацію наслідків стихійних лих. Географічне сусідство вимагає скоординованих дій у сфері не тільки охорони навколишнього середовища, але і чітких дій щодо запобігання і ліквідації наслідків стихійних лих. Як показує досвід, розрізнені дії України і прикордонних країн під час повеней призвели до величезних проблем як для однієї, так і для іншої сторони;

– розвиток туристичної діяльності. Оскільки західні регіони України не є промислово розвиненими, тільки розвиток туристичної інфраструктури в рамках єврорегіоналізму дасть змогу областям діставати додаткові кошти в бюджет. Для цього необхідні погоджені дії прикордонних регіонів, а також не виключається допомога держави в вирішенні цього питання.

Отже, як було відзначено в статті, такий напрям, як транскордонне співробітництво з країнами-сусідами, тільки зароджується в нашій державі. Його розвиток і успіх буде залежати не тільки від

ініціативи самих регіонів, але і від реформ в Україні, одна з яких – це, насамперед, реальна децентралізація влади і наділення регіонів повноваженнями прийняття рішень у сфері ведення співробітництва з прикордонними регіонами.

На нашу думку, прикордонні з Україною держави, які стали повноправними членами ЄС в травні 2004 року, є ключовими пунктами в процесі інтеграції нашої держави в європейську структуру. Час “входження” України в Європу і її становище на євроатлантичній арені буде визначатися ступенем розвитку транскордонного співробітництва, а також внутрішнім конструктивним діалогом і консолідацією демократичних сил для вирішення питання європейської інтеграції.

¹ Фомін С. Глобалізація та її наслідки для України // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 64.

² Петренко З. Приграничные регионы как новая форма международной интеграции // Экономика Украины. – 1999. – № 12. – С. 66.

³ Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 34–39.

⁴ Ноэль Эмиль. Слоны и черепахи европейского мироздания // Европа. – 1996. – № 4. – С. 43.

⁵ Маначинский О.Я., Соболев А.А. Сотрудничество Украины с государствами Центральной Европы // [http: www.eu-ukraine.kharkov.ua](http://www.eu-ukraine.kharkov.ua)

⁶ Кучма Л.Д. Україна і майбутнє Європи. Виступ Президента України у товаристві ім. Паасікві (м.Гельсінкі Фінляндія) 8 лютого 1996 // Світ і ми. – 1996. – № 3. – С. 4.

⁷ Куйбіда В. Регіональне співробітництво України та країн Центральної Європи // Економічний часопис. – 2000. – № 9. – С. 43.

⁸ Указ Президента України “Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” від 11 червня 1998 долі №615/98 // Урядовий кур’єр. – 1998. – № 12. – С. 1.

⁹ План дій Україна – Європейський Союз. К.: ТОВ “Компанія Лік”, 2005. – С. 37.

¹⁰ Петренко З. Указ. соч. – С. 66.

¹¹ Кузнєцова Л. Кузьменко В. З позиції обережного оптимізму // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 10.

¹² Закон України “Про транскордонне співробітництво” від 24 червня 2004 року № 1861 – IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 45. – С. 1829.

¹³ Хомра О.У. Європейський вибір України в оцінках населення західного українського прикордоння // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 153.

¹⁴ Литвин В.М. К нам едет ревизор? // День. – 2002. – № 32. – С. 3.

¹⁵ Копійка В., Шинкаренко Л. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 369.

¹⁶ Литвин В.М. Економічні аспекти ролі України у формуванні Європи сьогодні та Європи майбутнього // Стратегічна панорама. – 2001. – № 1–2. – С. 12.

¹⁷ Викулина Н. ЕС поможет укрепить украинские границы. И не только западные // День. – 2002. – № 20. – С. 3.

Олена Стойко

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Адміністративна реформа стала звичним явищем для західних демократій, які періодично змушені приводити своє державне управління у відповідність до вимог виборців. Але це явище досить нове для колишніх соціалістичних країн Східної Європи (СЄ). Якщо проблематика західних адміністративних реформ досить добре опрацьована і існує багато різних підходів до її типології, то у вивченні аналогічний реформ у східноєвропейських країнах основна увага звертається на такі її особливості, як модернізація та європеїзація.

Дж. Радшельдерс пропонує таку класифікацію основних типів адміністративних реформ¹:

– структурні реформи, які стосуються змін в існуючій організаційній структурі державного управління як цілого або ж в межах конкретного його сегменту. Вони можуть набувати характеру територіальної реформи, якщо в рамках держави відбувається зміна територіальної структури, а також відповідно, і в юрисдикції одиниць місцевого самоврядування, або ж функціонального характеру, якщо йдеться про зміну обсягів компетенції і завдань. Не виключено, що вони можуть мати змішаний, територіально-функціональний характер.

– реформи, метою яких є зміна характеру зв'язків і відносин між активними організаційними одиницями в рамках державного сектору. Йдеться в тому числі і про явище деконцентрації та децентралізації завдань і компетенції.

– системні реформи, коли зміни в структурі і діяльності державного управління є одним з елементів у процесі трансформації політичної системи як цілого.

Аналізуючи адміністративні реформи останніх десятиріч, Р. Хербут вирізняє типи відповідно до їх напрямку²:

– ринкові, які характеризуються, серед іншого, і відходом від традиційної моделі адміністрації, заснованій на ієрархічних зв'язках, перехід до організаційного укладу з використанням методів ринку;

– орієнтовані розширення кола учасників під час прийняття рішень, що стосуються надання послуг;

– дерегуляційні, які стосуються проблем зміни засад, на основі яких повинна бути створена адміністрація як своєрідна підсистема.

В. Райт пропонує іншу типологію адміністративних реформ, взявши за критерій для класифікації характер чинників, які впливають на проведення змін. Це, зокрема, такі типи³:

– реформи, які є результатом модернізації політичної системи. Зміни в державному управлінні є складовим елементом загальної політичної стратегії чи формою “секторальної” реакції. В країнах-членах ЄС реформи в державному управлінні повинні розглядатися в контексті процесу європеїзації. Багато змін є спровоковані процесом пристосування політичних систем до глобальних викликів, які виникають внаслідок появи нових фінансових і промислових ринків або ж запровадження нових технологічних рішень.

– реформи, які потрібні як необхідність реагування держав на появу нових явищ. Так, наприклад, в Німеччині змушені були провести адміністративну реформу в зв'язку з об'єднанням західної і східної частини країни, в Бельгії до цього змусила федералізація структур управління державою, в Нідерландах – ерозія традиційних корпоративних структур і процедур, за допомогою яких здійснювалася комунікація між державою і громадянином. В Іспанії та Італії регіоналізація політичної системи призвела до необхідності реорганізації державного управління.

– поступові і обережні реформи, які зазвичай стосуються організаційної структури держуправління, головною рисою яких є прагматичні очікування їх авторів.

– адміністративні реформи, які є частиною ширшого процесу трансформації \ зміни держави, що на практиці означає зміни спрямовані наприклад на обмеження її ролі.

Усі ці фактори в більшій чи меншій мірі були присутні в адмінреформі і в Східній Європі, проте вона мала свої особливості. Якщо реформи в західних країнах є поступовими та еволюційними, то, на думку Дж. Хессе, в країнах Східної Європи продовжуються фундаментальні, навіть у чомусь революційні зміни, які впливають на самі основи політичного, економічного і суспільного життя⁴. Хоча масштаб процесу перетворень і їх темпи у кожній країні інші, але можна виділити ряд характерних особливостей і побудувати певну спільну модель. До цих рис належить:

– перехід від однопартійної системи з комуністичною партією на чолі до плюралістичної парламентської системи з демократично обраним і підзвітним урядом,

– відмова від принципу “демократичного централізму” на користь деконцентрації і децентралізації політичної влади, яка здійснюється з принципом правління закону,

– відмова від принципу об’єднання політики та економіки, що виявляється у розділенні політичного та економічного життя,

– далекосяжні економічні реформи, спрямовані на посилення позицій приватної власності, денационалізації (приватизації) значних частин промисловості, яка перебувала в руках держави; дерегуляція і лібералізація національної економіки.

Наявність цих спільних рис дає змогу, незважаючи на незначні розбіжності, виокремити кілька етапів, характерних для процесу реформ в Східній Європі:

1. Протягом початкової фази трансформації структури старого правового, політичного, соціального та економічного порядку були зруйновані і замість них почали будуватися нові. Характеристиками цього етапу перетворень є: поява багатопартійної системи, регулярні вибори на національному, регіональному та місцевому рівнях; детальний аналіз державних інститутів, який в деяких випадках до-

ходив аж до створення заново всього державного апарату; формування і часткове виконання радикальних економічних реформ та гарячі конституційні дебати в окремих випадках.

2. На наступному етапі – етапі консолідації – зростала політична стабільність, що створило умови для проведення більш системного роздержавлення, приватизації і переходу до ринкової економіки. В той час, як розмежування між виконавчою та законодавчою, політичною та адміністративними сферами все ще було досить умовним і з невирішеними конституційними проблемами, програми економічних перетворень почали давати перші обнадійливі результати. Більш прогнозована поведінка виборців підтримувала очікування щодо продовження реформ, що було необхідно для стимулювання і розвитку приватних інвестицій, а це, в свою чергу, зумовило більш раціональний підхід до оцінки та реформування державного сектору. Після того, як були реалізовані масштабні завдання перетворень, з'явилася можливість перейти до вирішення більш конкретних питань.

3. Така стабільність, в свою чергу, як мінімум в середньостроковій перспективі, разом з поглибленням розуміння проблем дали змогу перейти до третього етапу – модернізації. Потреба перегляду відносин між інститутами і пошук найкращих рішень були необхідні для захисту певних кроків, характерних для цього етапу. Невирішені старі та нові проблеми зумовили необхідність нового визначення рамок державного сектору, його масштабів, ролі та потреб в удосконаленні. Ставало дедалі очевиднішим, що приватизація та перехід до ринку в довготривалій перспективі принесуть результат лише в тому разі, якщо будуть ґрунтуватися на відповідній законодавчій базі разом з функціонуванням системи стримувань і противаг і якщо буде підтримуватися, регулюватися і контролюватися ефективним та надійним державним управлінням. Реорганізація центрального апарату уряду та функціональний та територіальний розподіл компетенції був досить складним завданням, особливо якщо згадати про широко поширену проблему відсутності стабільності в складі державних службовців: з одного боку, це було результатом збільшення привабливості роботи в приватному секторі, а з іншого – практикою нових урядів змінювати значну частину керівництва адміністратив-

ного апарату. В деяких випадках модернізація ускладнювалася не вирішеними конституційними питаннями.

4. Останнім етапом у реформі державного управління була адаптація держави до стандартів діяльності в західних країнах та прагнення набути членства в Європейському Союзі. Адміністративна здатність та регуляторні інструменти (створення відповідної правової основи), необхідні для прийняття *acquis communautaire* вимагали величезної кількості правових, інституційних та процедурних поправок в країнах-кандидатах.

Отже, на останніх етапах адміністративної реформи в країнах СЄ найбільш яскраво проявилися дві її особливості: модернізація та європеїзація. На думку К. Гоеца, в науковій літературі з цього питання модернізаційний підхід використовується як у соціологічному, так і політологічному розумінні⁵. В рамках такого розуміння адміністративні реформи в посткомуністичних країнах є частиною “наздоганяльної” модернізації, головними елементами якої є лібералізація та демократизація політичної сфери, приватизація і перехід до ринкової моделі в економіці, плюралізація та індивідуалізація в суспільстві. У європейському контексті “сучасне” державне управління було до останнього часу значною мірою синонімом публічної бюрократії Вебера. Відповідно до такого погляду сучасне державне управління являє собою особливу соціальну сферу, з власними організаційними принципами (функціональний та ієрархічний поділ праці); з власною бюрократичною раціональністю, з акцентом на легальності, безсторонності, об’єктивності та етиці державної служби. З точки зору класичної соціологічної теорії створення сучасного державного управління згідно з принципом правління закону є ключовим елементом всезагальної модернізації посткомуністичних країнах.

У свою чергу політологія в модернізаційному підході зосереджує увагу на розвитку і зміцненні ліберальної демократії. Зокрема, в центрі уваги перебувають умови демократизації, відмінності шляхів переходу і консолідації; порівняльна оцінка різних домовленостей між демократичними інститутами. В цьому контексті поява добре впорядкованої сфери сучасного державного управління вважається необхідною умовою зміцнення демократії. Наприклад, Дж. Лінц

і А. Степан у порівняльному аналізі переходу до демократії в посткомуністичних країнах Європи, Південної Європи та Південної Америки визначають “раціонально-правові бюрократичні норми” як “основний організаційний принцип” державних апаратів, який становить один з п’яти вимірів “сучасної консолідованої демократії” (до інших вимірів належать громадянське суспільство, політична та економічна спільнота і правління закону)⁶. Таким чином і політологія, і класична соціологія пов’язують ліберальну демократію із дуже специфічним типом публічної адміністрації. В контексті країн СЄ метою посткомуністичних реформ є побудова “традиційної західноєвропейської системи”⁷.

З середини 1990-х років “європеїзація” стала другим основним підходом до вивчення адміністративних реформ у регіоні. Вона не є альтернативним підходом щодо модернізації, з якою має багато спільних рис, а, швидше, доповнює її, концентруючи увагу на розв’язанні власних завдань. На відміну від модернізаційного підходу, європеїзація систематично приділяє увагу наслідкам “відкриття держави” на наднаціональному рівні, Європейському адміністративному просторі (ЄАП) і вивчає потенційний вплив зовнішніх акторів на інституційний розвиток.

Як і модернізаційний підхід, європеїзація вважає соціалістичну спадщину головною загрозою подальшому розвитку. Але якщо класична версія модернізації виходить з поняття суверенної держави-нації, то європеїзація в “східному стилі” розуміє адміністративний розвиток як частину появи “багаторівневої” (‘multi-level’) політичної системи⁸. Основною метою розвитку, таким чином, є не будова сучасного державного управління в традиційній державі-нації, але такого державного управління, яке дозволяє майбутнім членам ефективно діяти в багаторівневій управлінській системі ЄС.

Х. Граббе розрізняє чотири етапи європеїзації⁹. Перший етап почався із підписання спільних декларацій між країнами СЄ, з одного боку, та Європейською спільнотою і Радою для взаємної економічної допомоги в червні 1988 – з іншого. Відразу ж після цього підписано угоди про торгівлю і співробітництво між ЄС і Угорщиною (1988), Польщею (1989) та іншими країнами регіону (1990). Пізніше ініціатива про надання технічної допомоги спершу була спрямована

на Угорщину і Польщу (PHARE), а потім до неї були включені інші країни регіону. В цей же період були Європейські угоди (СУ), щодо яких велися переговори з 1991 року і які набрали чинності, зокрема, між Угорщиною і Польщею у 1994 році. Вони містили в собі положення про створення зони вільної торгівлі, інституціоналізацію політичного діалогу і перспективу членства.

На другому етапі (1994 – 1997/98 роки) країни регіону приступили до адаптації норм і вимог ЄС, оскільки в Білій книзі Єврокомісії про інтеграцію країн СЄ до внутрішнього ринку ЄС було виділено ключові моменти для створення і функціонування внутрішнього ринку в кожному секторі, правову адаптацію і особливі управлінські та організаційні структури для імплементації, контролю та виконання правил ЄС¹⁰.

Цей етап вплинув як на центральні управлінські структури так і на підпорядкований їм апарат, які повинні були займатися виконанням взятих країнами правових зобов'язань, економічних та політичних вимог ЄС. Оскільки структури з питань гармонізації права в країнах СЄ були як зазвичай міністерства юстиції, то вони почали відігравали важливішу роль в політичному житті, ніж в старих членах ЄС. Протягом другого етапу підписувалися домовленості про збільшення інтеграції з ЄС, для чого на найвищому рівні створювалися міністерські комітети з постійними секретаріатами для забезпечення своєї діяльності. Пізніше на них покладалися завдання щодо підготовки рішень, контролю за їх виконанням і частково залучення до стратегічного планування.

Третій етап, який можна назвати концентрацією зусиль, почався з оприлюднення висновків Єврокомісії з оцінки прогресу кожної з країн у 1997 році і тривав аж до вступу до ЄС. Особлива увага зверталася на підготовку до вступу, були створені особливі структури і розроблені процедури для імплементації *acquis* в країнах-кандидатах та моніторингу за цим процесом. Як вважають ряд дослідників, саме на цей етап європейської інтеграції був найбільш суперечливим, оскільки ЄС нав'язувала інститути і процедури, які могли змінити політичний та адміністративний ландшафт. Наприклад, Дж.Хауснер і М.Мароді вказують на факт, що у Польщі програма технічної допомоги SAPARD стала "програмою державного департаменту, а не

регіональних органів та місцевого самоврядування, і таким чином замість посилення децентралізації і самоврядування, вона стала інструментом для посилення централізації та етатизму”¹¹.

Останній, постінтеграційний, етап цікавить дослідників з точки зору подальшої адаптації країн СЄ до Євросоюзу та впливу прийняття нових членів на майбутнє всього Союзу та старих членів зокрема.

Що стосується впливу європеїзації на країни регіону, то вона не має однозначних оцінок. З одного боку, перспектива членства в Євросоюзі справді була потужним стимулом для проведення реформ у колишніх соціалістичних країнах Східної Європи. Окрім цього інтеграція в ЄС змушувала країни регіону прийняти особливі інституційні домовленості в таких сферах, як захист споживачів та навколишнього середовища. Проте за відсутності єдиної моделі державного управління в старих членах, нові не мали чіткого орієнтиру в процесі реформ. Крім того, хоча на країни-кандидати чинився однаковий тиск, реакції держав на нього були різні. Більше того, цей тиск з боку ЄС включав різні “механізми європеїзації” і моделі урядування¹². Внаслідок європейський підхід до вироблення політики не тільки спровокував внутрішні зміни, оскільки висував конкретні інституційні вимоги, яким повинні відповідати члени, але й модифікував “внутрішні структури можливостей” і, відповідно, розподіл влади і ресурсів між внутрішніми акторами¹³.

Іншою негативною рисою процесу європеїзації є посилення ролі державних службовців (збільшення бюрократизації політичного процесу як результату адміністративного домінування в рамках переговорного процесу) – збільшення важливості державного управління в переговорах. У подальшому сильні позиції вищої управлінської ланки можуть приховати маргіналізацію інших акторів у період після вступу, що підсилить тенденцію в західноєвропейських країнах до бюрократизації процесу прийняття рішень в ЄС¹⁴.

¹ J. Raadschelders *The Netherlands governance system: Between reorganization and reform, 1945 – 1993*. – Wrocław, 1994. – P.3.

² Herbut R. *Zasadnicze przesłanki procesu reformowania administracji publicznej // Administracja i polityka: Administracja publiczna w procesie przemian / Pod red. A.Ferensa i I.Macek*. Wrocław. Wydawnictwo UWr., 2002. – P. 21.

³ Wright V. Reshaping the State: The implication for public administration // West European Politics. – 1197. – № 3. – P. 102–137.

⁴ Hesse J. Rebuilding the state: Administrative reform in Central and Eastern Europe // Preparing public administration for the European Administrative Space. SIGMA papers №23. – 1998. – P. 169.

⁵ Goetz K. H. Making sense of post-communist central administration: modernization, Europeanization or Latinization? // Journal of European Public Policy. – 2001. – № 6. – P. 1032.

⁶ Linz J., Stepan A. Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America and post-communist Europe. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 3.

⁷ König K. The transformation of a “real socialist” administrative system into a conventional west European system // International Review of Administrative Sciences. – 1992. – №2. – P. 147–61.

⁸ Lippert B., Umbach, G. and Wessels, W. Europeanization of CEE executives: EU membership negotiations as a shaping power // Journal of European Public Policy. – 2001. – № 6. – P. 980–1012.

⁹ Grabbe H. How does Europeanization affect CEE governance? Conditionality, diffusion and diversity // Journal of European Public Policy. – 2001. – №6. – P. 985.

¹⁰ European Commission “White Paper – Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal Market of the Union”, COM (95) 164, – Brussels, 1995.

¹¹ Hausner J., Marody M. The quality of governance: Poland closer to the European Union? // EU-monitoring IV. – 2000. – P. 103.

¹² Knill C., Lehmkuhl D. How Europe matters. Different mechanisms of Europeanisation // European Integration online Papers. – 1999. – №7. <http://olymp.wu-wien.ac.at/eiop/texte/1999-007.htm>; Див.: Kohler-Koch B. The evolution and transformation of European governance, in B. Kohler-Koch and R. Eising (eds), The transformation of governance in the European Union. – London: Routledge, 1999.

¹³ Knill C., Lehmkuhl D. How Europe matters. Different Mechanisms of Europeanization // <http://olymp.wu-wien.ac.at/eiop/texte/1999-007.htm>

¹⁴ Lippert B., Umbach, G. and Wessels W. Europeanization of CEE executives: EU membership negotiations as a shaping power?, Journal of European Public Policy. – 2001. – № 6. – P. 982.

ІСТОРИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Віктор Войналович

ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (40 – 60-ТІ РОКИ ХХ СТ.): АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Дослідження партійно-державної політики щодо релігії, церкви та віруючих в Україні передбачає аналіз не лише максимально доступного кола джерел, які окреслюють зміст, характер, формат, механізми і наслідки цієї політики, але й тих джерел, котрі дають змогу зрозуміти кристалізацію філософського каркасу такої політики та (що видається принципово важливим) причини й напрямки її еволюції.

Авторові важко погодитися, зокрема, з досить поширеною думкою, згідно з якою радянська церковна політика є природним продуктом марксизму, беззастережно ворожого до релігії. Почнемо з того, що, як слушно зазначав відомий філософ Й. Бохеньський, у філософії дуже мало понять настільки ж двозначних й заплутаних, як “марксизм”. Дійсно, в ньому є певний набір спільних економічних і політичних доктрин, але у тому, що стосується філософії (і, відзначимо, філософії політики), марксизмом позначають дуже відмінні, а часто просто кардинально протилежні поняття¹. Знамениті марксові визначення релігії як “опіуму народу” (але не “опіуму для народу”, як це нині повсюдно декларують, у тому числі навіть ті політики, які маніфестують відданість марксизму)², а також як “серця безсердечного світу”, “духу бездушних порядків”, “фальшивих квітів на ланцюгах життя” виходили з цілковитого соціологізму в сприйнятті ним феномену релігії. “Критика неба” у К. Маркса підпорядковувалася “критиці землі” і, перш ніж покінчити зі своєю світською обмеженістю, громадяни мали знищити свої світські пута. За всієї гостроти антиклерикальних настроїв, які ми зустрічаємо в деяких

працях К. Маркса, він веде мову не про знищення релігії, а передовсім і винятково – про знищення неправдивого світу, квінтесенцією якого, на думку Маркса, і є релігія³. Справді, філософія Маркса протетична; він пропонує стару, за словами М. Бердяєва, хілліастичну ідею, вірніше її секуляризовану форму, переконаний, що “прийде період торжества соціалізму, коли на зміну буржуазно-капіталістичному періоду експлуатації й рабства людини прийде період торжества соціалізму, коли месіанський клас – пролетаріат, на який перенесені якості вибраного народу, визволить усе людство”⁴. Водночас в інтерв’ю газеті “Chicago Tribune” (1878 р.) К. Маркс цілком визначено говорив про те, що релігія щезатиме тією мірою, якою розвиватиметься соціалізм.

Натомість В. Ленін, хоча й погоджувався терпіти релігію заради політичної доцільності (особливо у дожовтневий час – заради мобілізації сектантських мас проти православ’я і царату), а також теоретично визнавав необхідність поваги до релігійних почуттів віруючих, зрештою вважав виключно важливим політичну практику “подолання релігійних забобонів серед трудящих мас”⁵. Непримиренність і жорстокість Леніна у викоріненні цих “забобонів” не зводилися до безжального терору проти духовенства⁶, яке розглядалося ним як один з структурних елементів поваленого, але не знищеного ладу. Йшлося зрештою про беззастережне виключення з партії тих комуністів, які брали участь у релігійних обрядах, розгортання карнавальних кампаній викриття релігії, кампанію з вилучення мощів тощо.

Примітно, що ставлення до релігії як світогляду й форми освоєння світу з боку режиму незмінно залишалось гранично ворожим попри зміни у ставленні до тих чи інших релігійних інституцій. Причому, після років сталінського терору, жорстокої хрущовської антирелігійної кампанії та хрущовської стагнації, норми, закріплені у підписаному В. Леніним декреті “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (1918 р.), видавалися настільки ліберальними, що як боротьба релігійних дисидентів 60-х рр., так і виступи на підтримку релігійних свобод з розгортанням горбачовських реформ починалися із гасла “повернення до ленінських норм свободи совісті”.

Ці норми виглядали доволі прогресивними (принаймні, до оприлюднення деяких ленінських документів, передовсім листа В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП (б) від 19 березня 1922 р.) на тлі сталінської політики кінця 20 – 30-х рр. Сам Й. Сталін не залишив по собі розгорнуті теоретичні міркування щодо природи релігії та програмні виступи стосовно партійно-державної політики відносно церкви.

Цитований у “Питаннях ленінізму” його виступ перед американською робітничою організацією свідчить, що до розриву з інтернаціоналізмом і початку неоімперської фази державного будівництва Й. Сталін майже дослівно відтворював ленінські погляди на релігію: “Партія не може бути нейтральною відносно релігії і вона веде антирелігійну пропаганду проти всіх і всіляких релігійних забобонів, тому, що вона стоїть за науку, а релігійні забобони йдуть проти науки, бо всяка релігія є щось протилежне науці...”⁷. Водночас очевидно, що бачення ним релігійної політики цілком спиралося на його розуміння політичної і (після війни) геополітичної доцільності – про це свідчать і різкі зміни у ставленні до Руської православної церкви, і його особиста зацікавленість у пан-православному проєкті, і в процесі ліквідації Греко-католицької церкви в Україні.

Таким чином, говорячи про філософські та ідейні джерела радянської політики щодо релігії, церкви і віруючих, ми повинні зробити принаймні три застереження. По-перше, марксистське першоджерело цієї політики виявилось істотно спотвореним – на певних відтинках радянської історії боротьба з релігією перетворювалася на самоціль і, попри офіційну риторичку, явно не підпорядковувалася завданням суспільно-економічних перетворень, як на цьому наплягали “класики”. По-друге, радянська релігійна політика очевидно увібрала в себе лівацько-тоталітарну, російську народницьку, а також анархічну антиклерикальну традицію, котра не могла терпіти релігію як конкурента в намаганні встановити повний і цілісний контроль над свідомістю і поведінкою особи. По-третє, ортодоксальна ленінська установка на безкомпромісну боротьбу з релігією та ліквідацію Православної церкви як однієї з головних підвалин Російської імперії увійшла в очевидну суперечність зі сталінським неоімперським конструктом.

Таким чином, ставлення до творів К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна, а також Ф. Енгельса (наразі не йдеться про його праці з історії релігії) як до джерел вивчення партійно-радянської релігійно-церковної політики має бути контекстуальним і враховувати цілу низку конкретно-історичних, політичних, культурних та персональних чинників, які могли справляти вирішальний вплив на спосіб імплементації ідей “батьків-засновників” у реальну соціальну тканину.

Це ж стосується оцінки й інших джерел, які повинні були мати визначальний вплив на визначення фундаментальних засад державної релігійної політики в період, який досліджується. Очевидно, що і Конституція СРСР (1936 р.), і Конституція Української РСР, які гарантували свободу совісті і закріплювали принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви, залишалися порожніми деклараціями: радянські громадяни не мали змоги скористатися цим, як, втім і багатьма іншими задекларованими правами. Звернімо також увагу на те, що ст.124 Конституції СРСР і відповідна ст.104 Конституції УРСР визнавали за всіма громадянами “свободу антирелігійної пропаганди” і, водночас, тільки лише “свободу відправлення релігійних культів”. Так само, відокремлення церкви від держави означало лише маргіналізацію релігійних інституцій, а на деяких етапах – й їхню повну безправність перед державою, яка за тоталітарного режиму є “всім.” Однак це відокремлення жодним чином не убезпечувало церкви від бруталного й системного втручання держави в її внутрішні справи, у тому числі й ті, які стосувалися питань канонічного устрою.

Більш доречними для усвідомлення змісту радянської церковної політики є документи і постанови, які реально визначали параметри цієї політики.

До них, поза сумнівом, слід віднести Постанову ВЦВК “Про релігійні об’єднання” від 8 квітня 1929 р., яка легітимізувала жорсткі обмеження на діяльність цих об’єднань, котрі (обмеження) зберігалися аж до другої половини 80-х рр. До цього блоку документів належать також постанови Ради Народних Комісарів (пізніше Ради Міністрів) СРСР, інші нормативно-правові документи, які визначали політику радянської держави до релігії та церкви. У роки Великої Вітчизняної війни Рада Народних Комісарів СРСР по суті перебра-

ла на себе законодавчі функції і, починаючи з 1943 р., своїми постановами закріпила новий курс влади щодо релігії й церкви. У цьому сенсі великого значення набувають збірки цих документів, які мали гриф “Для службового користування”⁸.

Важливими джерелами в розумінні спрямування релігійної політики на її різних етапах були партійні документи – Програма ВКП (б) (пізніше КПРС), Статут партії⁹, рішення партійних з’їздів та пленумів, постанови ЦК КПРС, а також відповідні аналогічні документи республіканської партійної організації України.

Для дослідження основних засад політики держави щодо релігії, церкви та віруючих принципове значення мають публікації документів, що стосуються реалізації цієї політики. Публікації такого роду документів стосовно досліджуваного періоду можна поділити на такі категорії.

Перша – це публікації документів, залишених архітекторами й безпосередніми виконавцями цієї політики. Це документи вищих органів партійної та державної влади¹⁰, доповідні записки голів Ради у справах Руської православної церкви і Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР (пізніше Ради Міністрів)¹¹. У цьому переліку відзначимо архівні публікації Ф. Корлі, які, хоч і мають більш ознайомчий, ніж науковий, характер, охоплюють тривалий період здійснення радянської церковної політики (від Леніна до Горбачова) в різних регіонах СРСР¹², московського історика М.І. Одінцева, який давно й плідно досліджує державно-церковні відносини в Російській імперії, СРСР та пострадянській Росії¹³, українських істориків І. Біласа та В. Сергійчука¹⁴, які опублікували збірки документів щодо репресій режиму проти українського народу, в тому числі – українських церков.

Друга група – публікації документів релігійних інституцій, які поставали об’єктом партійно-державної політики. Це документи Руської православної церкви, які відображають складність її еволюції у досліджуваній період і архітектоніку змін державної політики щодо цієї церкви¹⁵; документи, котрі стосуються безпосередньо долі українських церков у період, що розглядається, їхній опір і переслідування їхніх віруючих, кліру та єпископату. Особливе місце з-поміж останньої категорії публікацій посідає чотиритомна

“Мартирологія українських церков”, видана представниками української діаспори¹⁶.

Окрему категорію становлять документи, присвячені ліквідації Греко-католицької церкви в Україні та її виживанню в катакомбах. Після незалежнення України ця проблема, представлена в радянському джерелознавстві збіркою “Правда про унію”¹⁷ з надзвичайно тенденційним підбором документів, також знайшла своє розв’язання у низці документальних збірок і публікацій¹⁸.

Порівняно недавно з’явилися публікації, які включають у себе як документи, що вийшли з надр державних і партійних органів, котрі контролювали релігійні організації, так і документи безпосередньо релігійних організацій. Серед вдалих спроб тут можна назвати двотомну публікацію співробітника швейцарського центру “Віра у Другому світі” Г. Штріккера¹⁹.

Корисними для опрацювання теми є довідники, які відображають діяльність та спадщину ієрархів Української греко-католицької церкви, роль Церкви у житті Галичини, консолідації української нації²⁰.

Серед надзвичайно важливих джерел інформації з досліджуваної проблематики є як партійно-радянські (“Правда”, “Известия”, “Правда Украины”, “Радянська Україна”, “Робітничая газета” і ціла низка обласних та районних газет), так і церковні періодичні видання, які виходили головно за межами України або у Західній Україні до її приєднання до СРСР – “Мета” та “Богословіє” (Львів), “Наша мета” та “Новий шлях” (Торонто), “Українська думка” та “Наша церква” (Лондон), “Церква і нарід” (Кремінець), “Нова зоря” та “Церковний вісник” (Чикаго), “Журнал Московской патриархии” (Москва), “Православний вісник” (Київ), “Життя і слово” (Інсбрук), “Віднова” (Мюнхен), “Українські вісті” та “Українське життя” (Едмонтон), Byzantine Catholic World (Pittsburgh) та інші.

Важливим джерелом є також рукописи й непідцензурні видання, що виходили методом самвидаву в Україні 70 – 80-х рр., особливо зусиллями прибічників Ради Церков євангельських християн-баптистів (“Вестник истины”, “Бюллетень Совета родственников узников”) та адвентистів-реформистів (“Открытые письма”).

Особливе місце посідають інтерв’ю як з релігійними діячами або їхніми родичами²¹, так і з тими, хто безпосередньо здійснював

політику радянської держави щодо церкви й віруючих²², періодичні видання, друковані засоби масової інформації. І хоча за радянських часів вони теж були значною мірою ідеологічно заангажовані, проте дають певне уявлення про релігійну політику в Україні.

При дослідженні проблеми особливого значення набуває аналіз великого масиву архівних документів. При цьому матеріали, що зберігаються у фондах державних архівних установ, умовно можна розділити на такі основні групи.

По-перше, центральні архіви України, в яких зосереджені документи республіканських партійних і державних установ, громадських об'єднань, а також матеріали, що надійшли з місць. До цієї групи слід віднести Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління – ЦДАЖР України); Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (колишній Партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК Компартії України); Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України – ЦДАМЛМ України.

По-друге, центральні архіви Російської Федерації, де зберігаються документи союзних партійних органів і державних установ. Серед них – Державний архів Російської Федерації – ДАРФ (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, державної влади та державного управління СРСР – ЦДАЖР СРСР); Російський державний архів соціально-політичної історії – РДАСПІ (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії – РЦЗВДНІ); Російський державний архів новітньої історії – РДАНІ (колишній Архів ЦК КПРС, Центр зберігання сучасної документації).

По-третє, регіональні державні архіви України, зокрема, Вінницької (ДАВіНО), Волинської (ДАВО), Івано-Франківської (ДАІФО), Львівської (ДАЛО), Полтавської (ДАПО), Тернопільської (ДАТО), Харківської (ДАХО), Хмельницької (ДАХМО), Черкаської (ДАЧО) областей. Там зберігаються документи місцевих органів

влади, інформаційні довідки про релігійну ситуацію, церковну мережу, діяльність релігійних об'єднань та заходи владних структур по боротьбі з релігією.

Робота з матеріалами різних за принципом документоутворення архівосховищ надає змогу ознайомитися з різноманітними видами документів. При обстеженні відповідних фондів й описів мають враховуватися особливості кожного з вищезазначених архівів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО України) особливу значимість мають матеріали фонду 4648, де містяться документи уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Україні – РСРПЦ (оп.1, 3 за 1944 – 1965 рр.), уповноваженого Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Україні – РСРК (оп. 2, 4 за 1944 – 1965 рр.), уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Україні – РСР (оп. 5, 6 за 1966 – 1974 рр.) та Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР (оп. 7 за 1975 – 1980 рр.).

Цей масив документів дає змогу з'ясувати повноваження, функції, форми й методи діяльності цих інституцій, створених для посередництва між радянським урядом та релігійними об'єднаннями. Умовно документи можна поділити на декілька груп:

1. Інструктивні листи, циркуляри та розпорядження РСРПЦ і РСРК при Раді Міністрів СРСР, що стосувалися питань життєдіяльності релігійних організацій, служителів культу, першочергових завдань, форм і методів їхньої реалізації у практичній роботі апаратів Рад в Україні.

2. Інформаційні звіти (щоквартальні, річні) уповноважених РСРПЦ (П. Ходченка, Г. Корчового, Г. Пінчука), РСРК (П. Вільхового, К. Полонника, К. Литвина), уповноваженого (голови) РСР (К. Литвина) на адресу керівництва Рад при Раді Міністрів СРСР, партійних і урядових інстанцій республіки.

3. Матеріали всесоюзних, республіканських та регіональних нарад уповноважених РСРПЦ та РСРК.

4. Інформаційні та доповідні записки уповноважених Рад по Україні щодо релігійної ситуації в регіонах республіки, виконання партійних і урядових рішень.

5. Інформаційні звіти, доповідні записки обласних уповноважених РСРПЦ, РСРК та РСР.

6. Рішення й постанови виконкомів обласних і районних рад депутатів трудящих щодо діяльності релігійних об'єднань.

7. Листи, скарги, заяви віруючих та духовенства на адресу партійних і радянських органів з питань адміністрування з боку місцевих органів влади, задоволення віросповідних прав.

8. Інші матеріали, що відображають різноманітні аспекти життєдіяльності релігійних організацій (реєстрація, облік громад, церков, молитовних будинків і служителів культу, підготовка кадрів духовенства, становище монастирів і духовних навчальних закладів, рівень релігійності населення тощо).

Інститут уповноважених РСРПЦ, РСРК та РСР при Раді Міністрів СРСР по Україні був середньою ланкою між керівництвом Рад та органами влади на місцях. Саме через нього відповідні розпорядження союзного та республіканського урядів потрапляли до місцевих державних і партійних органів. Водночас уповноважені Рад нагромаджували, узагальнювали інформацію з місць і в аналітичній та статистичній формах передавали її до керівних інстанцій.

Важливе значення для з'ясування змісту державної політики щодо релігії й церкви в Україні, засобів її реалізації мають інструктивні листи за підписами голів РСРПЦ та РСРК, які особливо активно продукувалися в період антирелігійної кампанії кінця 50 – початку 60-х років. Цінну аналітичну й статистичну інформацію містять доповіді уповноважених Рад по Україні про проведену роботу за звітний період. Їхній аналіз і співставлення дають можливість з'ясувати першочергові й перспективні завдання інституту уповноважених, стиль і методи їхньої діяльності, зміни в мережі церковних інституцій, складі духовенства, настрої та запити віруючих.

Документи фонду переконують у тому, що апарати РСРПЦ та РСРК були не лише знаряддям проведення спільної, загальнорадянської лінії щодо релігії, церкви, віруючих, але й важливим інструментом реалізації імперської політики центру, зорієнтованої на упослідження релігійного життя в Україні, нищення його духовних коренів, українських національних церков та інших релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки.

Переважна більшість документів фонду 4648 позначена грифом таємності і тривалий час не допускалися до наукового обігу. З іншого боку, вони вимагають критичного ставлення дослідників, оскільки виходили з надр радянського бюрократичного апарату, який, маніпулюючи цифрами й фактами, коригував їх відповідно до існуючої політичної кон'юнктури. Враховуючи цю обставину, їхнє використання потребує співставлення з іншими джерелами для встановлення вірогідності й об'єктивності статистичних даних, конкретних фактів і подій.

Інформативно насичений пласт джерел, виключно важливих для з'ясування партійних впливів на формування і реалізацію державної політики щодо релігії та церкви, міститься в Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фонді I – “Центральний Комітет Комуністичної партії України”, автором досліджено описи 6 (1919 – 1967 рр.), 8 (1938 – 1967 рр.), 10 (1968 – 1980 рр.), 11 (1981 – 1991 рр.) та 16 (1923 – 1990 рр. – “Окрема папка”), де зберігаються протоколи засідань політбюро, президії, секретаріату ЦК та матеріали до них. Принципового значення для подальшої корекції державного курсу в релігійних справах набували, зокрема, постанови ЦК Компартії України “Про записку від ділу пропаганди і агітації ЦК КП України “Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення Української РСР” від 9 серпня 1957 р.(Ф.1, оп.8, спр.2426. – Арк.86-100), “Про Постанову ЦК КПРС “Про записку Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР” від 1 квітня 1961 р. (Ф.1, оп.8, спр.2850. – Арк.4-7), “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР” від 9 жовтня 1962 р (Ф.1, оп.6, спр.3421. – Арк. 31-36), “Про доповідну записку ідеологічного відділу ЦК КП України “Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади по відношенню до віруючих” від 14 травня 1964 р. (Ф.1, оп.8, спр.3124. – Арк.53, 128, 128 зв., 129, 129 зв). Всього ж виявлено й опрацьовано 90 постанов ЦК Компартії України, які тією чи іншою мірою стосувалися питань релігійного життя в республіці.

Численне зібрання матеріалів містять описи 23 (1941 – 1959 рр.), 24 (1950 – 1967 рр.), 25 (1968 – 1988 рр.), 30 (1940 – 1954 рр.), 31 (1955 – 1970 рр.), 32 (1970 – 1991 рр.) документів загального відді-

лу та оп. 70 документів відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України. У копіях вихідних листів і довідок до ЦК КПРС, інформаціях, звітах, доповідних записках відділів ЦК, обласних комітетів партії, органів держбезпеки, уповноважених РСРПЦ і РСРК, інших відомств, установ і організацій, зберігаються цінний фактичний і аналітичний матеріал, статистичні дані про діяльність партійних організацій республіки щодо виконання постанов і рішень ЦК КПРС та ЦК Компартії України з питань релігії та церкви, стан інституційної мережі релігійних культів, реагування духовенства й віруючих на заходи уряду, рівень релігійності населення тощо.

Оскільки на окупованих територіях України діяли нормативно-правові акти та директивні документи щодо релігії та церкви, видані німецькою окупаційною та військовою адміністраціями, ці матеріали теж заслуговують на увагу. Так, у Головному управлінні імперської безпеки був спеціальний церковний відділ, який здійснював нагляд і контроль за діяльністю релігійних організацій, вивчав настрої серед служителів культу й віруючих, впроваджував агентуру в церковні структури. Матеріали про релігійно-церковну політику та діяльність німецьких спецслужб зберігаються у фондах ЦДАВО України (Ф.КМФ-8) та ЦДАГО України (Ф.57). Зважаючи на те, що розробкою та впровадженням релігійної політики на окупованих територіях займалося Рейхсміністерство окупованих східних територій, певну цінність становлять документи цього відомства, що регламентували питання релігійно-церковного життя – “Рейхскомісаріат України” та “Штаб імперського керівництва рейсхляйтера А. Розенберга для окупованих східних областей” (ЦДАВО України. – Ф.3206).

Цінними для дослідників є матеріали архівосховищ Москви. Їхню основу складають документи Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), насамперед, фонду 6991 – “Рада у справах Руської православної церкви, Рада у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР”. Автору вдалося опрацювати як матеріали описів 2 (1944 – 1960 рр.) РСРПЦ та 4 (1944 – 1960 рр.) РСРК, так і описів 1т й 3т, що й дотепер лишаються малодоступними для багатьох дослідників. Зважаючи на те, що Ради контролювали й багато в чому спрямовували діяльність Московської патріархії та духовних

центрів інших релігійних напрямів, у фонді зосереджуються урядові постанови й розпорядження, які фактично формували законодавчу базу державно-церковних відносин. Серед найважливіших з них, окрім постанов РНК СРСР “Про організацію Ради у справах Руської православної церкви” (№ 993 від 14 вересня 1943 р.), “Про організацію Ради у справах релігійних культів” (№ 572 від 19 травня 1944 р.), “Про порядок відкриття церков” (№ 1325 від 28 листопада 1943 р.) та “Про порядок відкриття молитовних споруд релігійних культів” (№ 1603 від 19 листопада 1944 р.), ключовими для розуміння нової моделі державної релігійної політики стали урядові директиви “Про оподаткування доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів” (№ 1160 від 16 жовтня 1958 р.) та “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу” (№ 263 від 16 березня 1961 р.).

Головним документом, що викладав зміст чинних законів та внесених до них наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. численних змін та доповнень, роз’яснював механізм їхнього застосування, стала прийнята 16 березня 1961 р. РСРПЦ і РСРК “Інструкція про застосування законодавства про культу”. Вироблена за дорученням ЦК КПРС і погоджена з керівними органами союзних республік та Юридичною комісією при Раді Міністрів СРСР невідома для широкого загалу віруючих і духовенства, вона впродовж багатьох років (скасована лише в січні 1985 р.) правила за інструмент істотного обмеження права на свободу совісті та відправлення релігійних культів, дріб’язкового регламентування діяльності релігійних організацій, позбавляла окремі релігійні напрями можливостей існування (Ф.6991, оп.2, спр.254. – Арк.111-112).

У фонді містяться протоколи засідань Рад, матеріали листування з керівництвом Московської патріархії та духовних центрів релігійних культів, записи розмов працівників Рад з церковними ієрархами, доповідні записки в ЦК КПРС, інструкції, аналітичні огляди. Їхній аналіз дає змогу прослідкувати еволюцію відносин держави з релігійними об’єднаннями від “примирення” і певної лібералізації середини 40-х рр. до нових переслідувань наприкінці 50-х рр., а також трансформацію роботи Рад від прагнення забезпечити контроль за діяльністю церковних інституцій до спроб їхньої повної ліквідації.

Про ту увагу, яка надавалася контролюючими державними органами питанням підбору кадрів вищого духовного керівництва, їхніх призначень і ротації на посадах керуючих православними єпархіями, засвідчують матеріали опису 7т. Він містить, зокрема, 24 особові справи архієреїв, що в різні часи очолювали українські кафедри.

У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) на увагу дослідників цієї проблеми заслуговують матеріали фонду 17 – “Центральний комітет ВКП(б)-КПРС”, особливо оп.125 – Управління пропаганди і агітації та оп.132 – Відділ пропаганди і агітації. Серед виявлених документів чільне місце посідають постанови політбюро і секретаріату ЦК, документи Управління пропаганди і агітації, що розкривають зміст, форми і методи контролю за діяльністю релігійних об’єднань, різного роду зведення та інформації щодо релігійної ситуації в країні, у тому числі в Україні, що надходили до ЦК партії з НКВС, МДБ, РСРПЦ, РСРК та інших державних органів.

Значний комплекс документів зберігається у Російському державному архіві новітньої історії (РДАНІ), куди передано основну частину архівних справ ЦК КПРС з 1956 р. Вони складають спеціальний фонд (Ф.5), в якому на особливу увагу заслуговують матеріали відділу пропаганди і агітації ЦК (оп.16, 33, 63). Зважаючи на те, що переважно саме цей структурний підрозділ моделював церковну політику та керував антирелігійною кампанією кінця 50 – початку – 60-х рр., матеріали фонду дозволяють простежити боротьбу, яка велася у вищому партійному керівництві з питань ставлення до релігійної церкви. У принципово новій ситуації, що склалася після смерті Й. Сталіна, коли значна частина функцій з контролю за релігійним життям перейшла від органів держбезпеки до партійних інстанцій, в очікуванні директивних вказівок перебувало й керівництво РСРПЦ та РСРК. У цьому сенсі цінним джерелом для з’ясування позиції урядових відомств є матеріали звернень до ЦК КПРС у 1954 р. голови РСРПЦ Г. Карпова з низкою принципів пропозицій стосовно питань церковної політики (Ф.5, оп.16, спр.669. – Арк.128).

У третій групі архівів головний масив джерел для вивчення проблеми зосереджено у фондах виконкомів обласних рад та уповноважених РСРПЦ і РСРК по областях республіки. Їхнє до-

слідження в державних архівах Вінницької (Ф.2700, оп.7, 19; Ф.5892, оп.1), Волинської (Ф.6, оп.1; Ф.393, оп.3, 4; Ф.605, оп.1,2), Івано-Франківської (Ф.388, оп.2; Ф.389, оп.2), Львівської (Ф.1332, оп.1), Полтавської (Ф.4085, оп.4,15,17), Тернопільської (Ф.3239, оп.1,2; Ф.3240, оп.1; Ф.3241, оп.1, 2), Харківської (Ф.3858, оп.4), Хмельницької (Ф.338, оп.9, 13, 21, 24) та Черкаської (Ф.4189, оп.1; Ф.4190, оп.1; Ф.4313, оп.4) областей дало змогу глибше проаналізувати форми й методи роботи місцевих партійних і радянських органів з виконання постанов вищого політичного керівництва та урядових рішень.

Документи цих архівів дозволяють відстежити механізм реалізації заходів щодо скорочення мережі церков, молитовних будинків, монастирських комплексів, припинення діяльності духовних навчальних закладів, зняття з реєстрації релігійних громад, обмеження впливу служителів культу на віруючих, розгортання й втілення програм атеїзації суспільства, виявити як загальні тенденції цих процесів, так і їхні регіональні особливості. Основними видами документів з означеної проблеми, відкладених у фондах обласних державних архівів, є постанови, рішення, плани заходів місцевих партійних і радянських органів, інформації, доповідні записки уповноважених РСРПЦ і РСРК, їхнє листування з органами влади, а також численні заяви і скарги віруючих та духовенства.

При визначенні основних напрямів релігійної політики на західноукраїнських землях особливу цінність мають рукописи церковних ієрархів, зокрема, митрополитів Андрея Шептицького, Йосипа Сліпого, Іларіона (Огієнка), єпископа Станіславського Григорія Хомишина, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Йдеться, зокрема, про фонди митрополита А. Шептицького, Греко-католицької митрополичої консисторії, Греко-католицького митрополичого ординаріату, Греко-Католицької Богословської Академії (Ф.201, 358, 408, 451).

Для з'ясування різних аспектів діяльності окупаційної влади важливі документи окупаційної німецької влади, що містяться в Державному архіві Львівської області (ДАЛО) – “Львівський державний німецький суд. 1941 – 1944” (Ф.Р-77), “Губернатор дистрикту Галичина” (Ф.35) та “Львівське окружне староство” (Ф.24).

Величезну кількість корисної для усвідомлення окремих аспектів теми інформації містять відомчі архіви, зокрема, архів Служби безпеки України, де знаходяться кримінальні справи вищого духовенства (митрополита Й. Сліпого, єпископів Миколи Чарнецького, Микити Будки), священників та ченців, засуджених за звинувачення у співпраці з окупаційним режимом.

Опрацювання справ численних архівних фондів дає підстави зафіксувати наявність значної бази неопублікованих джерел з питань державної політики щодо релігії й церкви в Україні. Це пов'язано з тим, що переважна більшість з них стала доступною лише останнім часом у перебігу розсекречення архівних фондів. Робота з документами, різноманітними за походженням, формою, достовірністю інформації, вимагає від дослідників застосування комплексного методу, включаючи фронтальне, цілеспрямоване й вибіркоче обстеження архівних масивів.

Таким чином, використання сукупності усіх груп документів дає змогу здійснювати комплексний підхід до дослідження та всебічного розкриття політики радянської держави щодо релігії й церкви на винятково важливому етапі радянської історії, який увібрив у себе практично всі стратегії й тактичні політичні лінії, що їх застосовував режим для досягнення власних цілей у релігійній сфері.

¹ Bochenski J. M. *Marxism-Leninism and Religion* // Bohdan R. Bociurkiw, John W. Strong (eds.) *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*. – London: Macmillan, 1975. – P.1-2.

² Симоненко П. Комунисти про церкву та її роль у житті сучасної України // *Голос України*. – 1999. – 26 травня.

³ Див.: Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.1. – С.414-415; його ж: Комунізм газети “Rheinischer Beobachter”. – Там само. – Т.4. – С.204-205 (рос); його ж: Критика Готської програми. – Там само. – Т. 19.

⁴ Бердяев Николай. *Мессианизм и история*. – М.: Пропилеи, 1995. – С.343.

⁵ Серед найбільш принципових для розуміння В. Леніним релігійного феномену і політичної лінії щодо цього феномену більшовиків див. його праці: *Соціалізм і релігія*. – Повн.зібр.твор. – Т.12, особливо с.145; *Про ставлення робітничої партії до релігії*. – Там само. – Т.17; *Класи і партії у*

їхньому ставленні до релігії і церкви. – Там само. – Т.17. – С. 429-438; Про значення войовничого матеріалізму. – Там само. – Т.45. – С25-29.

⁶ Див. його: Письмо В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП (б), 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С.190-195.

⁷ Беседа с первой американской рабочей делегацией // Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – М., 1948. – С.192.

⁸ Див. зокрема: Законодательство о религиозных культурах. Для служебного пользования. Ред. В.А. Куроедов и др. – М.: Юридическая литература, 1969. – 262 с.

⁹ Статут КППС, ухвалений ХХІІ з'їздом партії вимагав від комуністів "...вести рішучу боротьбу з будь-якими виявами буржуазної ідеології, з рештками приватновласницької психології, релігійними забобонами" і тим самим апріорно унеможлиблював членство віруючих в партії. – Див.: Материалы ХХІІ съезда КПСС. – М.: Госполитиздат, 1962. – С.430.

¹⁰ Архив новейшей истории России. Том 2. "Особая папка" В.М. Молотова: из материалов Секретариата НКВД-МВД СССР 1944 – 56 гг. Каталог документов. – М.: Серия "Каталоги", 1994. – 226 с.; Архив Кремля: Политбюро и церковь. 1922 – 1925. У 2-х кн. Сост. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров. – Новосибирск – М.: Сибирский хронограф – РОССПЭН, 1997 – 1998.

¹¹ Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (1944 – 1965). Каталог документов. – Вып. 1-5. – М: История-Сервис, 1996 – 1999; Государство и церковь в годы войны. Докладные записки председателей Совета по делам Русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при СНК СССР. 1945 г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 1995. – №4; "Русская православная церковь стала на правильный путь". Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину. 1943 – 1946 г.г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 1994. – № 3,4.

¹² Corley Felix. Religion in the Soviet Union. An Archival reader. – New York: New York University Press, 1996. – 402 p.

¹³ "Прошу Ваших указаний". Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви Г.Г. Карпова в ЦК ВКП (б) и СНК СССР. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 2000. – №2; "Проявлять бдительность, своевременно пресекать антисоветские выпады духовенства". Доклад председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР В.А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных. 1960 г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 1999. – № 2; Одинцов М.И. Униаты и советская власть. (Встреча в Москве. Декабрь 1944 г.). Вступительная статья, комментарии и подготовка текста

к публикации // Отечественные архивы. – 1994. – № 3 та ін.

¹⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. – К., 1994; Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. Упорядник В. Сергійчук., – К., 1998. – 944 с.; Сергійчук Володимир. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохитні. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с.

¹⁵ Деяние Совецания глав и представителей автокефальных православных церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской православной церкви. 8 – 18.VIII. 1948 г. – М.: Издание Московской патриархии, 1948; За Христа пострадавшие: гонения на Русскую православную церковь. 1917 – 1956. Биографический справочник. Кн.1. – М.: Издание Московской патриархии, 1972; Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917 – 1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Издательство ББИ, 1996. – 352 с.; Русак В. (Степанов). Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе. Ч. 1-3. – М.: Русское книгоиздательское товарищество, 1993.

¹⁶ Мартирологія українських церков. У 4-х томах. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1987. – 1114с.

¹⁷ Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1968.

¹⁸ Білас Іван. Документи відносно ліквідації Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Logos (Ottawa). – 1993. – Issue 34 (3-4). – Р.639-650; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Ред. Я. Лялька. – Львів, 1993; Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу. Упор. В. Сергійчук. – К., 2001; Мовою таємних документів – як нищили нашу віру // Українське слово. – 1994. – 19 травня.

¹⁹ Русская православная церковь в советское время (1917 – 1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Сост. Герд Штриккер. – М.: ПроPILEI, 1995. – Т.1. – 399 с.; Т.2. – 462 с.

²⁰ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941 – 1944 р. Упор. Жанна Ковба. – К., 2001; Письма-послання Митрополита Андрея з часів большевистської окупації. – Йорктон, Саскачеван, 1961; Як нищили Греко-Католицьку Церкву в Галичині // Сурма (Мюнхен). – 1949. – 10 квітня.

²¹ Голят Роман. Інтерв'ю з Яном Шептицьким, племінником Митрополита Андрея // Новий шлях (Торонто). – 1989. – 11 квітня.

²² З огляду на це, особливий інтерес представляє єдине інтерв'ю з головою Ради у справах РПЦ (Ради у справах релігій) при Раді Міністрів СРСР Володимиром Куроедовим, який стояв на чолі цих відомств майже чверть

століття (з 1960 до 1984 р.): "...Члени Політбюро не були добрими християнами". Інтерв'ю В. Єленського з В.О. Куроедовим // Людина і світ. – 1992. – №2. – С.11-15.

Геннадій Глазунов

НОВИЙ ЕПІЗОД ПОЛІТБІОГРАФІЇ БОРотьБИСТА А. СЛІПАНСЬКОГО

Із світлої пам'яті академіком Іваном Курасом ми вели розмову щодо непростой долі колишнього боротьбиста Андрія Сліпанського. Іван Федорович наполягав: треба досліджувати! Але історії знадобилося понад 80 років, щоб здійснити першу відкриту публікацію стенограми IV конференції КП(б) України, що проходила 17 – 23 березня 1920 року. Допомогли у вирішенні цієї справи співробітники Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Варто погодитися із загальною думкою передмови (її автор – доктор історичних наук В. Солдатенко) про те, що згадана конференція "посідає в історичному досвіді особливе, навіть унікальне місце". Напевне, ця обставина її зробила стенограму конференції недоступною за радянських часів.

Герой цієї публікації А. Сліпанський спостерігав перебіг подій, може, трохи з боку, та, впевнені, він був безпосереднім свідком невиважених ухвал та хибних рішень, які, на думку істориків, спромоглися прийняти учасники партконференції. На завершення форуму компартійці спричинили розкол партій. Вихід із цієї ситуації шукав ЦК РКП(б).

У цій статті подано докладний виклад обставин злиття партій, а також деталі історичного пошуку заплутаних обставин непростой долі колишнього боротьбиста.

Народився Андрій Сліпанський 23 вересня 1896 року в селі Ненадиха нинішнього Тетіївського району Київської області. Батько його – селянин-бідняк – помер, коли сину було всього чотири роки, а у вісім – Андрій залишився сиротою. З того часу дитинство його проходило в родині старшого брата Івана, назначеного опікуном. Рано почав батрачити. Завдяки стипендії Таращанського земства хлопець закінчив сільськогосподарське училище в Дергачах, нині Харківська область. Тут, за його словами, він пізнав школу селянського бунтарства¹.

Під час навчання на Слобожанщині юнак прилучився до революційного руху. Ще в сільськогосподарській школі познайомився з Г. Михайличенком – у майбутньому лідером лівої течії партії соціалістів-революціонерів, а також з А. Заливчим, який невдовзі став “головним мотором” партії². Спочатку був гуртківцем, а з 1917 року – членом української партії есерів (УПСР)³.

Під впливом подій, пов’язаних із поваленням самодержавства, А. Сліпанський активно поринає у революційний рух. У травні 1917 року він представляв Україну на Всеросійському з’їзді Рад селянських депутатів. Після закінчення з’їзду український делегат затримався на деякий час у російській столиці і повернувся в Україну тільки восени⁴. У вересні 1917 року А. Сліпанського обрали головою Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів в Охтирці на Сумщині⁵. В добу гетьманщини партія есерів відправила його для роботи на Київщину. На губернському з’їзді УПСР (23 – 24 вересня 1918 року), А. Сліпанського було обрано членом губкому⁶. За часів Директорії А. Сліпанський працював головою повітового виконавчого комітету в м. Біла Церква, продовжував партійну діяльність. У з’їзд УПСР (березень 1919 року, Київ) обрав А. Сліпанського до секретаріату партзібрання⁷. У неділю 27 квітня 1919 року в партійному клубі “Боротьба” відбулися загальні збори Київської організації УПСР, які переобрали А. Сліпанського до складу міського комітету⁸. Він брав участь в обговоренні нагальних питань, які диктувалися непростими обставинами часу.

З наступом військ генерала А. Денікіна партії, що стояли на платформі “радянської влади”, мілітаризувалися⁹. УПСР поділяла такий курс та оголосила про мобілізацію. Військовий відділ УПСР під керівництвом А. Приходька зарахував А. Сліпанського до особливої роти резервного комполку¹⁰. За завданням партії А. Сліпанський у липні 1919 року змушений був в Одесі піти в підпілля. Оргінструкторський відділ ЦК УПСР просив транспортну мережу виділити вагон-теплушку для переїзду ряду представників партії есерів, у тому числі голови Одеського губревкому А. Сліпанського, та перевезення партлітератури до станції Одеса. Збереглося посвідчення від 29 лютого 1920 року стосовно призначення А. Сліпанського Головою Одеського губпарткому¹¹.

Відомо, що раніше (на початку 1918 року) ліва опозиція УПСР за сприяння газети “Боротьба” заявила про розрив із попереднім курсом УПСР, а на V з’їзді здобула більшість у складі обраного ЦК. У серпні 1919 року УПСР (комуністів) об’єдналася з УСДРП (незалежних). Таким чином, станом на серпень 1919 року на основі лівої опозиції фактично завершилося створення Української комуністичної партії (боротьбистів) – УКП(б)¹². Керівництво партії енергійно шукало шляхів до самоутвердження партії, навіть бажало ввести УКП(б) до складу Комінтерну. Виконком Інтернаціоналу двічі розглядав це питання та рішенням від 26 лютого 1920 року залишив у складі Комінтерну лише Компартію (більшовиків) України. З огляду на цю обставину керівництво виношувало плани про об’єднання УКП(б) з КП(б) України. За згодою ЦК КП(б)У це мало розглядатися на конференції Компартії України, що очікувалася в березні 1920 року¹³.

З цієї нагоди А. Сліпанський разом з іншими партійцями-боротьбистами прибув до Харкова¹⁴.

Вивчаючи історичні перехрестя долі боротьбиста А. Сліпанського, спробуємо детальніше розглянути ситуацію щодо процесу злиття партій на згаданій партконференції. Увагу 24-річного Андрія Сліпанського, окрім інших питань, напевне, привертала проблема взаємостосунків компартії з УКП(б), ідеї якої він тривалий час поділяв.

На вечірньому засіданні 18 березня з доповіддю щодо питань партійного об’єднання виступив член бюро ЦК КП(б)У Я. Яковлев (Єпштейн). Доповідач торкнувся історії еволюції головних українських партій доби української революції – УСДРП та УПСР. Нагадав про низку розмежувань та розколів згаданих партій, із розумінням зупинився на процесі “кристалізації комуністичної свідомості” у тих “елементів”, які оформилися останнім часом в окремі течії, в першу чергу боротьбистів. Партіям, які ставали на шлях підтримки соціалістичної революції, більшовики відкривали двері для проходу в КП(б)У. При цьому закликали їх до рішучого розриву з тими, хто коливався чи перебував на контрреволюційних позиціях або прагнув використати учорашніх однопартійців із ворожою метою. На завершення вечірнього засідання делегати відмовилися від обговорення

доповіді з цього питання. На пропозицію доповідача стосовно подальшого входження боротьбистів у компартію, голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Х. Раковський визнав доповідь неповною, тому що “конкретне й важливе в даний час питання” залишалося не висвітленим. За словами Х. Раковського, він сам повинен був дати відповідь щодо цієї проблеми, та поки що не мав підписаного документа. Пообіцяв повідомити про результати переговорів на завтра¹⁵.

Початок ранкового засідання 19 березня було закритим. Далі, за стенограмою, Х. Раковський повідомив про позитивні результати переговорів із представниками УКП(б). Він наполягав, щоб боротьбисти, вступаючи в компартію, відмовилися мати свій “організаційний центр”, вони не повинні саме таким чином “тиснути” на компартію. На цій підставі Х. Раковський разом із компартією висловив упевненість, що “боротьбисти, ввійшовши до компартії, поступово будуть асимільовані”. А. Сліпанський, як й інші боротьбисти, приймав і до себе звернення Х. Раковського, який стверджував, що серед боротьбистів “є товариші, із якими ми довго працювали, яких ми добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами”. Керівництво ЦК КП(б)У визнавало виграшним той факт, що боротьбисти стали поповненням, “яке добре знало українське село”. Практично одностайно (з одним проти) була затверджена резолюція “Про відносини з іншими партіями”. Останній абзац резолюції був присвячений, власне, проблемам боротьбистів, зокрема, констатовалося, що “політика ЦК по відношенню до боротьбистів виходила з досконало вірних положень”. Тому партконференція підтримала всі кроки ЦК щодо шляху узгодження з боротьбистами і “підтвердила порозуміння з ними”¹⁶. У цьому зв’язку головуєчий Е. Квірінг надав слово від партії боротьбистів В. Блакитному. Піднесений виступ одного з лідерів УКП(б) неодноразово переривався оплесками і закінчився дружнім заспівом Інтернаціоналу¹⁷.

Вечірнє засідання партконференції 20 березня вів голова Харківського губвиконкому О. Іванов. Він повідомив про початок спільного засідання партконференції разом із конференцією боротьбистами і просив у зв’язку з цим гостей звільнити приміщення. В зал зайшло близько 100 делегатів від УКП(б) – однодумців

А. Сліпанського¹⁸. Присутніх вітав Х. Раковський. Звертаючись до боротьбистів, він пообіцяв називати їх цим “історичним іменем” востаннє. Слово для виступу було надано ще одному лідеру колишньої УКП(б) О. Шумському, який повідомив про об’єднання двох партій “під командою однієї партії”. Тепло вітали об’єднавчий акт від імені виконкому III Інтернаціоналу Ж. Садуль, від КПЗУ – І. Сіяк, польських комуністів – Ф. Кон. Делегатом IV конференції КП(б)У був і Й. Сталін. Від імені РКП(б) він вітав об’єднану конференцію з примноженням сил та висловив сподівання, “що маси, які йдуть за партіями, підуть віднині зімкненими рядами проти зовнішніх і внутрішніх ворогів”¹⁹.

Відповідно до стенограми IV конференція КП(б)У надала право 18 представникам колишніх боротьбистів брати подальшу участь у роботі свого форуму з ухвальним голосом²⁰, список цих боротьбистів не оголошувався. В архівних матеріалах партії боротьбистів та в архівних джерелах партконференції списку саме із такою назвою не виявлено. Разом із тим, як показують матеріали пошуку щодо долі А. Сліпанського, той був учасником цієї групи делегатів-боротьбистів. Про цю обставину він повідомляв під час арешту в червні 1933 року, може, й очікував від цього певного послаблення вироку²¹.

Далі за стенограмою: на сьомий день роботи партконференції планувалося обирати делегатів на IX з’їзд РКП(б) та членів ЦК КП(б)У. Голова мандатної комісії І. Батурін (Київська делегація) на засіданні поінформував, що на партконференції перебувало 240 делегатів з ухвальним голосом²².

Зауважимо, що ідейні суперечки мали місце у всі дні роботи конференції, певна вільність виступів була загальною під час розгляду інших питань, за припущенням: ще діяли елементи очікуваних революційно-демократичних поглядів. Та в останній день роботи партконференції у зал засідання вихлюпнувся весь арсенал ідейних протиріч компартії, що народжувалася у тяжких муках української революції. Створилася ця ситуація вперше під час розгляду списку делегатів на всеросійській партійний з’їзд: учасники партконференції поділилися навпіл. Виявилися два списки майбутніх делегатів московського з’їзду. Та більшості ні один із них не отримав, як за перший, так і за другий список проголосувало по 113 делегатів,

6 утрималося. Головуючий Й. Сталін оголосив, що на цій підставі делегати мали представляти компартію за своїм списком, за його словами, “кожна група посилає по 13 делегатів і 5 кандидатів”. На цьому головуючий завершив розгляд питання з обговорення списку делегатів на всеросійський партз’їзд²³.

Визнавши, що склад делегатів партконференції порівну поділився, Г. Петровський від імені 83 делегатів повідомив, що в умовах, коли дві рівні частини учасників конференції не знайшли спільної мови щодо загальних питань і, на його думку, “особистий момент покривав усі принципи розбіжності”, то оголошена частина делегатів відмовляється брати участь у подальшому голосуванні. В. Блакитний з представниками партії боротьбистів поступив так само. На цій підставі С. Косіор разом зі своїми послідовниками залишив зал. О. Шумський прореагував на “ненормальну” ситуацію таким чином: він зняв із розгляду свою кандидатуру до складу ЦК²⁴. В компартії України стався розкол, подальшим оздоровленням партії займався ЦК РКП(б). На завершення партконференції Й. Сталін ще раз повернувся до питання щодо об’єднання компартії з партією боротьбистів та назвав останніх силою, що “живиться соками села”²⁵.

Один із перших істориків української компартії М. Равич-Черкаський, порівнюючи подібне злиття інших партій у Європі того часу, висловлював думку, що аналогічні події “не мали і сотої долі того соціального значення, того глибокого історичного змісту”, яке мало злиття партій у нас²⁶. Додамо, що і керівництво РКП(б) визнавало партію боротьбистів впливовою політичною структурою того вельми непростого часу²⁷.

Недаремно детально повідомили про обставини злиття партій. Окремо розглянемо ситуацію зі списками делегатів на з’їзд РКП(б), які обговорювалися в останній день партконференції. У стенограмі названі прізвища першого списку, до якого входили 23 представники, в тому числі 23-м записано дослівно Степанський. У другому списку було 16 представників, причому, 3-м також значилося прізвище Степанський²⁸. Це єдиний представник, який значився і в першому, і в другому списках. Можна стверджувати про незмінну довіру до цього учасника з боку обох частин поділеного складу делегатів партконференції.

Припускаємо, що через конфліктну ситуацію в стенограмі IV конференції КП(б)У залишився не визначеним список осіб, які так чи інакше були обрані делегатами на IX з'їзд РКП(б). Бачимо лише кількісний склад делегації української компартії – 26 осіб²⁹.

У архівних матеріалах згаданої партконференції виявлено декілька документів, які дають підстави для певних історико-аналітичних висновків. По-перше, знайдено рукописний список боротьбистів (хоч він і без підпису, але підготовлений, напевне, керівниками ЦК УКП(б). – Авт.) кількістю 18 осіб. Якщо за прізвищами, то 8 з них були членами ЦК, а останні – представниками партії боротьбистів в губерніях, у тому числі 16-м значився Сліпанський³⁰. Зауважимо при цьому, що саме така кількість співвідноситься з кількістю боротьбистів – 18. Як зазначалося вище, їм надавалося право повноправної участі в партконференції. По-друге, в архіві виявлено список мандатів виданих (рукою дописано – дійсним) членам “Всеартійної У. К. П. (б)”, але ця назва закреслена і додано “К.П.Б.У. (с совещат.)”. Усього в цьому списку надруковано 136 прізвищ. У кінці стоять підписи голови мандатної комісії та секретаря, які засвідчують, що мандати перелічених осіб отримано 23 березня 1920 року. Під номером 47 надруковано ім'я: “Сліпанський Андрій – Одеський губпартком”³¹. По-третє, в архівних матеріалах IV конференції КП(б)У знайдено список під назвою “Делегати на с'езд” (так за оригіналом). В ньому зазначено 18 делегатів, із прізвищами: на початку Сталін, Петровський, Яковлев та інших. Порівнюючи з стенограмою, можна вважати, що це міг бути другий список для обговорення делегатів всеросійського партз'їзду. В цьому списку є декілька прізвищ, які у ході обговорення змінювалися, в тому числі під номером 11-м спочатку олівцем було написано “Паньков – боротьб.”, а зверху чорним чорнилом дописано “Степанський”. Далі, в архівних матеріалах до партконференції є анкета учасника конференції з прізвищем “Степанский Исаак Соломонович – парткличка Ст. Вольный – Степа, командирован Бердичевской организацией”. Коротко про долю цього делегата. Іменний покажчик до стенограми повідомляє, що народився він в 1894 році, а рік смерті залишається невідомим. В 1917 – 1920 роках був членом Катеринославського комітету Бунду, виконком Катеринославського та заступником голови

Бердянського радпрофу, заввідділом праці, членом Бердичівського комітету КП(б)У, редактором газети ревкому “Известия”³².

У бурхливий завершальний день роботи партконференції, на нашу думку, сталася прикра помилка, що знайшло відображення в архівних першоджерелах конференції і, як наслідок, в опублікованій стенограмі ІV конференції КП(б) України. Не применшуючи жодним чином певних заслуг Ісака Степанського перед компартією двадцятих років минулого століття, доходимо іншого висновку. Помилка полягає в тому, що, замість прізвища Степанський, у списку делегатів на всеросійський партз’їзд треба читати Сліпанський.

Останнє. Подальший пошук матеріалів щодо долі А. Сліпанського проводився вже на підставі протоколів ІХ з’їзду РКП(б). На цьому з’їзді були присутні 553 делегати з правом ухвального голосу. Українську делегацію представляли 27 делегатів. Серед них у загальному списку під номером 438 значився А. Сліпанський, обраний “ІV конференцією КП(б)У”³³. Додатково зазначимо, що мандатна комісія з’їзду повідомляла: від України було обрано 26 делегатів із правом ухвального голосу, 3 – із дорадчим, а 17 залишилися “не з’ясованими”. За відсутності джерел уточнення мандатна комісія не мала можливості звірити якість розходжень, тому доповідь опублікувала “без виправлень”. Між тим І. Степанського в складі делегатів ІХ з’їзду РКП(б) не виявлено³⁴.

Враховуючи напрям поширеної діяльності колишньої УКП(б) серед селян, А. Сліпанський, за нашим припущенням, разом із М. Скрипником брав участь у засіданні кооперативної секції ІХ з’їзду РКП(б), яке відбулося 2 квітня 1920 року³⁵.

Таким чином, ми маємо тверді докази того, що колишній боротьбист А. Сліпанський був дійсним учасником ІІ конференції УКП(б), потім ІV конференції КП(б)У і цим партфорумом обраний делегатом на ІХ з’їзд Російської компартії (більшовиків) із правом ухвального голосу. Разом із тим, іменний покажчик учасників ІV партконференції дає пояснення про всіх 26 делегатів ІХ з’їзду РКП(б), за винятком п’яти, в тому числі відсутня інформація про боротьбиста Андрія Сліпанського³⁶.

Знавець боротьбизму І. Майстренко детально описує історію своєї партії й проблеми її злиття з компартією. Але, за текстом,

він не повідомляє про свою особисту участь у II з'їзді УКП(б), у тому числі й на IV конференції КП(б)У. Тому, для з'ясування ролі А. Сліпанського на партконференції у працях І. Майстренка немає даних. Але нагадаємо його відгук стосовно героя нашої публікації. В "Історії мого покоління" А. Сліпанський запам'ятався авторові "блискучими виступами ... як доповідач-аналітик", а в "Боротьбізмі" – визнав його "талановитим економістом-аграрником"³⁷.

Підсумовуючи, зазначимо, що з порушених у цій статті питань найкращим експертом міг би бути Академік Іван Курас, оскільки проблеми колишньої партії боротьбистів стосувалися кола його, на жаль, не завершених наукових досліджень.

Додамо, що в 1931 – 1933 роках А. Сліпанський був першим віце-президентом Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук та репресований за політичним звинуваченням як колишній боротьбист. Але про ці обставини його життя в інших публікаціях.

¹ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М. Сліпанського. Ф.№ФР 6452, оп. № 3. У 2 т.

² Іван Майстренко. Боротьбізм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, 1954. – С. 300.

³ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М. Сліпанського. Ф.№ФР 6452, оп. 3. У 2 т.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. № 43, оп. № 1, спр. 6. – С. 43.

⁷ Газета "Боротьба". – 1919. – 9 березня.

⁸ Там само. – 29 квітня.

⁹ Там само. – 20 липня.

¹⁰ Там само. – 29 липня.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. № 43, оп. 1, спр. 67. – С. 94, 87.

¹² Газета "Боротьба". – 1919. – 7 серпня.

¹³ Литвин В.М. УКРАЇНА: доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.). – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2003. – С. 484–485.

¹⁴ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М. Сліпанського. Ф.№ФР 6452, оп. № 3. У 2 т.

¹⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17 – 23 березня 1920 р. Стенограма. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2003.

– С. 145–157.

¹⁶ Там само. – С. 159–164.

¹⁷ Там само. – С. 169–170.

¹⁸ Там само. – С. 14.

¹⁹ Там само. – С. 276–282.

²⁰ Там само. – С. 14, 430.

²¹ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М. Сліпанського. Ф.№ ФР 6452, оп. № 3. У 2 т.

²² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – С. 185–194.

²³ Там само. – С. 435–437.

²⁴ Там само. – С. 438–440.

²⁵ Там само. – С. 441–442.

²⁶ Равич-Черкасский М. История коммунистической партии (б-ов) Украины. Госиздательство Украины, 1923. – С. 164.

²⁷ Див.: Політична історія України. XX століття: У 6 т. /Ред. кол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003.

²⁸ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – С. 145–157.

²⁹ Там само. – С. 433.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. № 1, оп. № 1, спр. 38. – С. 145.

³¹ Там само. – С. 25–27.

³² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – С. 436, 515; ЦДАГО України. Ф. № 1, оп. № 1, спр. 41. – С. 218–219зв, 220.

³³ Девятый съезд РКП(б). Протоколы. – Москва, 1960. – С. 463.

³⁴ Там само. – С. 472–479.

³⁵ Девятый съезд Российской Коммунистической партии. Стенографический отчет. – Москва: Госиздательство, 1921. – С. 243–277.

³⁶ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – С. 489–519.

³⁷ Див.: Майстренко Іван. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен., 1985; Майстренко Іван. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонт, 1985. – С. 288.

ПРОБЛЕМА РУСИФІКАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.І. КОСТОМАРОВА

Публіцистичний спадок відомого історика і етнографа М.І. Костомарова торкався різноманітних проблем, пов'язаних із захистом мов, походження українського та російського народів. Публіцистичні виступи М. Костомарова найактивнішого періоду його діяльності – 60 – початку 80 років XIX ст. були присвячені й спірним питанням російської історії, її найвідомішим постатям.

У цій статті головну увагу приділено публіцистичним працям вченого, у яких він відстоював право української мови на існування і розвиток, а також доводив її окремішність, відмінність від російської мови.

Об'єктом нашої уваги є декілька статей, що вийшли з-під пера історика у 60 – початку 80-х років XIX ст. Про певну умовність висновків може свідчити той факт, що ми спробуємо проаналізувати в основному зовнішню частину статей, отже, їх текст, що вийшов друком. Водночас намагатимемося й повернути увагу до деяких рис “внутрішньої” передісторії появи статей із зазначеної проблематики. Головне наше завдання полягає не стільки у відтворенні змісту “виступів” М.Костомарова стосовно оборони української мови від нападок царського уряду та шовіністичних кіл, як показати те, що, по суті, захищалося в публіцистичних виступах М. Костомарова, що дуже непокоїло історика в умовах нагінок на українство 1863 й 1876 років.

У розвідках про життя і діяльність М. Костомарова дослідники неодноразово зверталися до публіцистичної спадщини історика.

Ранній етап його діяльності (40-і роки XIX ст.) характеризується як час надмірної зацікавленості вченого малоросійською мовою¹Він, як і його товариші з Кирило-Мефодієвського братства, хотів присвятити свої сили культурно-просвітницькій діяльності – друкуванню книг, відкриттю народних читалень².

Проте домінування просвітницьких заходів у подальшій діяльності вченого, після виходу його з заслання, як наслідок урядових

нагінок, спричинилося до визнання ним української мови як такої, що не здатна стати мовою культури³.

Пізніші, дослідження українських істориків 20-х років ХХ ст. акцентували увагу на тому, що в 30 – 40 роках ХІХ ст. у Кирило-Мефодіївському братстві панували євангельський комунізм романтично налаштованої молоді та ідеї просвітництва.⁴ Зверталася увага й на обмеженість зацікавлень М. Костомарова на проблематиці пов'язаній з слов'янством⁵.

У зарубіжній україністиці зверталася увага на те, що саме в рамках культурництва проходило вивчення мужицького етнографізму в 40-х роках ХІХ століття. Це був один з напрямів ідеології Кирило-Мефодіївського братства, хоч у товаристві культурний рух перейшов у політичне русло⁶.

Серед причин звертання М. Костомарова до українства в 40-х роках ХІХ ст., зокрема вивчення української минувшини, в радянській історіографії, крім просвітницького напрямку, було названо й кар'єрну зацікавленість⁷. Пізніше, в дослідженнях радянського періоду М. Костомарову закидалася обмеженість його вимог і програми щодо мови. Причиною цього вважали наступ царської влади на українське слово⁸.

Це твердження у видозміненому вигляді звучало й пізніше, коли характеризувалися примирницькі виступи М. Костомарова як спроби примирити український освітній рух з урядом⁹.

Теза про масштабні утиски українства набула подальшого розвитку й у дослідженнях про співробітництво історика з періодичними виданнями столиці Російської імперії¹⁰.

У сучасних дослідженнях творчості вченого висловлюється думка, що звертання до української проблематики було виявом пошуку ідентичності, тому він займався “блюзнірською” справою для російського загалу – вивчав і захищав минувшину і сьогодення України¹¹. В розвідках робляться спроби віднаходити елементи національної програми М. Костомарова, котрі виявляли його опоненти в аналізі публіцистичних виступів історика¹². На нашу думку, істинність таких намірів потребує істотного підтвердження особистими документами, спогадами його сучасників. Певно, суперечливим є твердження, що сам історик своєю діяльністю заперечив тезу про те

, що українська мова є мовою для “домашнього ужитку”¹³, адже усі найвідоміші полемічні виступи і історичні розвідки М. Костомарова писані російською.

Виходячи з вищенаведених досліджень, можливо виокремити два напрями – з одного боку, це визнання появи українофільського руху як явища, пов’язаного з заходами просвітництва і культурництва, що набрало чинності серед української інтелігенції в 40-х роках XIX ст., а з іншого – погодження з думкою, що М. Костомаров у своїх полемічних виступах 70-х – 80-х років XIX ст. щодо української мови і літератури був змушений зберігати культурницький напрям українства, не виступаючи з політичними вимогами, через постійні нагінки влади на українське слово, погоджуватися з тим, що українська – це мова “для домашнього ужитку.”

Водночас ми можемо говорити й про наявність окремого напрямку в оцінках публіцистичної діяльності М. Костомарова, коли маємо на увазі численні публіцистичні виступи з подібних тем М.П. Драгоманова.

Сам М.П. Драгоманов закидав М. Костомарову за угодовський напрям його виступів, відмову брати участь у виданнях української публіцистики¹⁴. Він же, будучи сучасником М. Костомарова, чи не першим висловив уже згадану думку про те, що знана фраза про українську мову “для домашнього вжитку” була прийнята М. Костомаровим саме через урядові нагінки на українське слово.

М.П. Драгоманова був сучасником процесу наступу на українське слово й у своїх публіцистичних виступах звертав увагу на те, що нагінки на українське слово мають місцеве, малоросійське походження й не були ініціативою урядових кіл (принаймні на початку 60-х років XIX ст.), а наслідком поступу малоросійських клерикальних кіл для чого була й готова відповідна антисепаратистська фразеологія, підтримана московськими русофілами, що були опонентами столичних урядовців. М.П. Драгоманов визнавав, що дієвість русифікаторських заходів урядових кіл примарна саме через рівень організації початкової освіти, результатом чого є те, що мова тих, хто навчається, залишається незмінною¹⁵.

Слід зазначити, що в новітніх розвідках щодо тем, дотичних до проблеми публіцистики М. Костомарова, висловлюються подібні

думки¹⁶. За нашими спостереженнями, зміст публіцистичних статей М. Костомарова стосовно української мови в початковій освіті та як мови викладання в народній школі, був спрямований перш за все на захист просвіти й просвітництва, тобто, як вже й визнавалося в історіографії, культурництва.

Саме просвітницький контекст був одним з головних у полемічних виступах М. Костомарова. Так, у відповіді на статтю В. Крестовського (заного російського письменника, котрий пов'язував демократичний підйом 1860 років з польським сепаратизмом) на сторінках відомого журналу українофілів "Основа" (1861, № 7) М. Костомаров писав, що народні уявлення знищуються просвітою: достатньо народу ознайомитися з фізикою, історією й вони перестануть вірити в створених ними чортів, відьом – покажіть істину і "забобони зникнуть самі собою"¹⁷.

Такої самої думки М. Костомаров дотримувався і в листі до харківського діяча громади від 26.02. 1863 року стосовно збору коштів на українські видання, вказуючи, що народна освіта усьому голова, гріх не дати на святе діло хоча б копійчину. Як почне людина читати, так і полуда з очей спаде. Потрібно витягти людей з темряви, куди затягла їх недоля історична¹⁸.

Багато в чому ідеєю просвітництва пронизана була й відома стаття М. Костомарова "Думки південно роса про викладання малоросійською мовою", що вийшла в 5 числі "Основи" за 1861 р.

У цій статті робиться закид спробам розвитку української літератури без ґрунтовної роботи з поширення української мови як мови початкової освіти серед простолюду. М. Костомаров наголошував, що "народ має вчитися, народ хоче вчитися". Якщо стане вчитися чужою мовою, наша (українська) народність занепаде. Тут же він оприлюднює промовисту тезу, що немає нічого гіршого за невігластво, навіть те, що можна стати освіченим за рахунок чужої мови, хоч можна й обійтися без останнього. Рідною ж мовою треба здобувати елементарні знання – з арифметики, космографії, географії.

Примітною рисою зазначеної статті було й те, що М. Костомаров розглядав майбутнє українства в спілці з Росією, вказуючи, що "південноросійська великоросійська народності з'єднані духовною спорідненістю віри і походження". Малоросія та Великоросія об'єд-

налися добровільно, а це є підставою вимагати вільного розвитку української мови¹⁹.

Відділити в цей час політику від просвіти М. Костомаров просив у листах до фрейліни цариці, дочки президента Академії наук графині Антоніни Блудової, відомої своїми проросійськими настроями. Він наголошував у зв'язку зі звинуваченнями, що "... на розвиток південноросійської мови не можна дивитися як на спроби відокремлення від Росії..."²⁰.

Ця ж думка висловлювалася М. Костомаровим й раніше, у листі до видавця журналу "Колокол" Герцена у 1860 р. Тут вчений доводив, що не думає про відділення Південної Росії від Великої Росії, а навпаки, підтримує ідею об'єднання слов'ян під скіпетром російського царя.

Офіційна ж думка тодішнього (1864р.) керманіча Малоросії генерал-губернатора М.М. Анненкова стосовно поширення освіти українською мовою була такою: "поширення малоросійської писемності для тутешнього народу абсолютно не потрібне, навпаки, завдасть великої шкоди... "тепер" це буде сприяти тільки "...відволіканню селянина від вивчення церковно-слов'янської та російської мов, якими написані священні книги і наші закони"²¹.

Саме останнє – "вивчення" російської та церковно-слов'янської мов, на думку М.П. Драгоманова й сприяло "обрусінню"²².

З приводу сепаратистських планів Костомаров був змушений виправдовуватися й у статті "Український сепаратизм", написаній у 1864 р. У ній вчений констатував, що "... плем'я південноросійське щораз більше і більше зближається з великоросійським і ми завжди заявляли, що не хотіли будь-якого відчуження"²³.

Як бачимо, для статей М. Костомарова початку 60-х років XIX ст. характерними були задекларовані дві позиції, одна з них – вболівання за освіту, а інша – висловлення цілковитої лояльності до державного устрою, єдності українського та російського народів. Навіть у статтях, які передували нагінкам на українство, що почалися у 1862 році під прапором боротьби з нігілізмом й перейшли в наказ про закриття недільних шкіл, як місця його поширення,²⁴ М. Костомаров висловлював цілковиту лояльність до спілки українського та російського народів.

Захистом просвіти багато в чому зумовлені положення виступу М. Костомарова у статті “Малоросійська література” у 1871 р., у якій знову відкидалося штучне бажання підняти рівень української мови, замість занять освітою простого народу. Вже вкотре порушувалося питання про видання перекладу Св. Письма українською мовою.²⁵

Серед прикладів штучного творення української літератури досить часто називають драму “Ятрівка” та переклади Байрона, що викликали глузування у ворожих до українства колах²⁶.

Слід зазначити, що М. Костомаров мав вагомі підстави вважати українську мову мовою простолюду. Так, відвідавши у 1870 році Харків (колиску раннього українофільства) історик знайшов це місто цілком російським, якому байдуже було його українське походження, усе ж українське перейшло до села²⁷.

У статті “Малоросійська література” історик вкотре після виступів 60-х років XIX ст. наголошує, що “ніхто не думав, що початкова освіта, здобута малоросійською мовою, може витіснити мову великоруську, навпаки, отримавши деякі знання рідною мовою, малоросійською, з великим бажанням захоче читати по-російськи”²⁸, ця ж думка була висловлена й пізніше у статті “Українофільство”²⁹.

У статті “Малоросійська література” М. Костомаров висловлює турботу саме про освіченість та культурний рівень українського народу. Вказуючи на те, що початкова освіта в школах Малоросії здійснюється російською мовою, М. Костомаров радить поцікавитися “...якого поширення набула освіта серед народного загалу і чи легко вона дістається” і тоді вже оцінювати, чи вірні були дії тих малоросів, що хотіли проводити освіту (початкову) українською мовою в Малоросії³⁰.

Власне, тут ми бачимо турботу й стурбованість долею просвіти, а не лише української мови.

Стосовно останнього – М. Костомаров спробував порушити цю проблему в статті “Про деякі особливості малоросійської мови”. В її заключній частині, що була вилучена цензурою, він констатував, що деякі розраховують на те, що якщо давати освіту російською мовою, тоді забуде народ про рідну мову. Навпаки, вважає він, зросте зацікавленість, народ буде шукати шляхів вивчення рідної мови, а

вивчивши, побачить, як утискають свободу національності й, відчувши образ, почне розвивати сепаратистські думки³¹.

Про необхідність зазначеної полеміки після указу 1876 р. вказував М. Костомаров у листі до відомого історика російської літератури О.М. Пипіна (01.12 1880 р.), прохаючи його звернутися до М.М. Стасюлевича, російського історика ліберального напрямку, котрий брав у той час участь у перегляді законів про друк, з приводу того, що треба “звернути увагу на варварське обмеження малоросійської літератури і взагалі гоніння, яких зазнають малороси”³².

Таку саму думку висловив він у статті “Малоросійське слово” у 1881 р., підкресливши, що після 1876 р. все, що виходило українською мовою, почало зазнавати утисків. Й тут, знову зверталася увага на хибну практику провадити освіти на селі російською мовою, висловлювалися вимоги видання українською мовою підручників і дозволу для поширення українського перекладу Св. Письма, що неофіційно розповсюджувався. Зверталася й увага на необхідність україномовної проповіді в церкві, як відповіді на поширення сект штундистів³³.

М. Костомаров займав позицію протилежну Св. Синоду щодо сектанства, котрий не чинив опору цій течії саме через те, що на півдні України вона була вигідна роботодавцям, з огляду на те, що завдяки меншій кількості свят та вихідних днів сприяла дисциплінованості робочої сили.

Саме в статті “Малоросійське слово” він визнав українську мову як мову для домашнього вжитку, а російську – мовою культури, законодавства, адміністрації³⁴. А в продовженні дискусії “З питання про малоросійське слово” М. Костомаров висловив думку, що наша мета – якнайшвидше засвоєння російської книжної мови”³⁵. На нашу думку, російська мова розглядалася тут як інструмент подальшого підвищення культурного і освітнього рівня.

Тема просвіти простого народу була провідною в статті “Українофільство” 1880 р., у якій М. Костомаров вказував на те, що й в російських губерніях не дуже розуміють книжну російську мову, а що вже говорити про Малоросію. Ця теза висувалася теж як позитивний доказ на користь справи введення українських підручників у початковій освіті³⁶.

У статті “Українофільство” М. Костомаров констатував, що якби дозволили, усі б українофіли знову почали збирати пісні, думи, казки, прислів’я та складати словники³⁷. Тобто, тут зазначалося, що заборони, хоч і спричиняють шкоду просвіті, сприяють розвиткові політичної складової в українському русі. Зокрема приводився приклад того, як польські кола на правобережній Україні, бажаючи залучити українців на свій бік, видавали книги про католицькі свята українською мовою. Те ж саме, на думку М. Костомарова, мав би зробити російський уряд³⁸.

У статті М. Костомарова “Завдання українофільства” 1881 р. вказується на те, що малоросійська література є виключно мужицькою, а переклади українською мовою іноземних творів сприймаються тільки тоді, коли зроблені доступно. Він закликає спрямувати діяльність українофільства на розвиток української мови і літератури, доступних простолюду³⁹.

М. Костомаров докоряв у цій статті російському уряду, що не виходять книжки українською, отже, освіта не поширюється. Якщо вже українському народу й судилося зникнути, то хай так буде, але згідно з волею народу – і зникнення відбудеться не скоро або взагалі не відбудеться⁴⁰, писав він.

Більшість статей Костомарова вказують на його стурбованість саме станом просвіти українського народу, а також станом самої мови як інструменту освіти. На нашу думку, корені зневіри та песимізму історика крилися не лише в урядових заборонах, а й в іншій, мало висвітленій ним площині.

Слід нагадати, що початок 60-х років XIX ст. в Російській імперії – це час інтенсивного становлення капіталістичних відносин, а отже, й перетворень в усіх сферах життя російського суспільства.

До висвітлення проблем, пов’язаних з розвитком торгівлі збіжжям як основи Малоросійської економіки, долучився й журнал українофілів “Основа”. Так, в одній зі статей журналу за 1862 р. закликали до інтенсивного будівництва залізниць на території України, що мало б підтримати цю галузь у конкуренції з США та Угорщиною⁴¹.

Тему залізниць порушив М. Костомаров у вже згаданій статті “Український сепаратизм” 1864 р. “Ми б бажали проведення заліз-

ниць у “Південно-Західному краї”, – писав він, – а це “... без сумніву, сприяло б припливу великоруського населення в південноросійські краї”².

Цей текст, на нашу думку, відображає “офіційного” М. Костомарова. Зовсім іншим був історик, обговорюючи питання побудови залізниць в Малоросії в приватних бесідах з петербурзькими громадівцями. Він визнавав, що українська мова зберігатиметься доти, доки залізниці, телеграф, телефон не проникнуть в усі закутки Малоросії. Загальноросійська культура випхне українську мову навіть з родин³. Стурбованість М. Костомарова долею української мови була викликана бурхливим розвитком капіталістичних відносин, що становили загрозу для існування української мови і літератури, як мови народу переважно сільського.

На питання, як цьому можна було б зарадити, М. Костомаров відповів, що бачить вихід у проханні до патріархів створити незалежну церкву з народною мовою проповіді – тоді не треба буде турбуватися про майбутнє української мови⁴.

Остання теза, на нашу думку, містить елементи політичної програми українства, виявом чого могла бути незалежна українська церква. Примарність таких планів з огляду на позицію та становище Св. Синоду та імперських сил цілком очевидна, як і те, що такі думки були “крамольними”. Водночас, виходячи з вищезазначеного, цілком зрозумілою стає особлива увага М. Костомарова до проблеми видання Св. Письма українською мовою.

¹ Корсуков А. Н.И. Костомаров// Русский Архив – 1890. – Кн.3. – С. 201.

² Грушевський О.С. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців// Україна – 1914. – №. – С.76.

³ Грушевський М.С. З публіцистичних писань М.І. Костомарова// Науково- публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. – К., 1928. – С.17–19.

⁴ Гуревич З. “Молода Україна”. До 80-их роковин Кирило-Мефодіївського братства. – Харків, 1928. – С.9–10.

⁵ Гермайзе О. М. Костомаров у світлі його автобіографії// Україна. – 1925. – № 3. – С.85.

⁶ І.Лисяк-Рудницький. В.Каразін // І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 207–208.

⁷ Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К., 1959. – С.26.

⁸ Шаблювський Є. М.І. Костомаров: його життя і діяльність // Костомаров М.І Твори – К., 1967. – Т.1. –С.8,32.

⁹ Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – К.,1995. – С.99–100.

¹⁰ Киян О. Співробітництво М. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // УІЖ. – 1990. – №4. – С.67.

¹¹ Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.- Дніпропетровськ, 1998. – С.43.

¹² Казачок Я.В.Українська ідея з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість М. Костомарова). – К., 2004 . – С.218, 350.

¹³ Там само. – С.260.

¹⁴ Драгоманов М.П. М.І. Костомаров. Життєвий очерк. – Львів, 1902. – С.30.

¹⁵ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863–1872 // Драгоманов М.П. Вибране. – К.,1991. –С.205,213,231.

¹⁶ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ – начале ХХ ст.) –СПб., 2000. – С. 143.

¹⁷ Костомаров Н.И. Ответ на статью В. Крестовского. Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского // Основа. – 186. – №7. – С.7.

¹⁸ ІР НБУВ . Ф3, спр. 4087, арк. 1.

¹⁹ Костомаров Н.И. Мысли южнорусса о преподавании на малороссийском языке // Костомаров М.І.Слов'янська міфологія. – К.,1994. – С.309-312.

²⁰ Абрамович Д. Переписка М.І. Костомарова з графінею А.Д. Блудовою // Україна 1926. – №5. – С.84.

²¹ Марахов Г. Нові сторінки біографії М. Костомарова// Вісник АН УРСР. – 1972. – №1. – С.103.

²² Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К.,199. – С.513.

²³ Костомаров Н.И. Украинский сепаратизм // Науково- публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. –К., 1928. – С.196.

²⁴ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863 – 1872 // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. –С.209.

²⁵ Костомаров Н.И. Малорусская литература//Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994 . – С.322–324.

²⁶ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863 – 1872 // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.219.

²⁷Белозерская Н. Воспоминания о Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1886. – Т.50. – №5. – С.632.

²⁸ Костомаров Н.И. Малорусская литература // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.324.

²⁹ Костомаров Н.И. Українофільство // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія – К., 1994. – С.348.

³⁰ Костомаров Н.И. Малорусская література // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.325.

³¹ ІР НБУВ. Архів Г.Житецького. Ф.86, спр.19, арк.2.

³² Бухбіндер Н.Листи М.І.Костомарова до О.М.Піпінна // Україна. – 1928. – № 4. – С.75.

³³ Костомаров Н.И. Малорусское слово // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.333–335.

³⁴ Там само. – С.336.

³⁵ Костомаров Н.И. По вопросу о “Малорусском слове” // Науково-публіцистичні і полемічні писання М.І.Костомарова – К., – 1928. – С.273.

³⁶ Костомаров Н.И. Українофільство // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.345.

³⁷ Там само. – С. 348.

³⁸ Там само. – С. 341.

³⁹ Костомаров Н.И. Задачи украинофільства // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.295.

⁴⁰ Там само. – С. 294.

⁴¹ Бернштейн М.Д. Журнал “Основа “ і український літературний процес кінця 50 – 60-х років ХІХ ст. – К., 1959. – С. 48.

⁴² Костомаров Н.И. Украинский сепаратизм // Науково-публіцистичні і полемічні праці М.І.Костомарова – К., 1928. – С.196.

⁴³ М.І. Костомаров в Петербурзькій громаді // Україна. – 1925. – № 3. – С. 67.

⁴⁴ Там само. – С.68.

Орест Красівський

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 – 1923 РР.)

Не маючи можливості вибороти національну державу в Західній Україні українці змогли створити тут, часто всупереч національній політиці Варшави, досить розгалужену мережу політичних партій, економічних та культурно-освітніх товариств.

Уже з початку 20-х років в українському політикумі чітко визначилися центристський, правоцентристський, соціал-демократичний та ліворадикальний напрямки, що визначали політичне обличчя українців та їх ставлення до відродженої Польської держави.

Найвагомішою політичною силою в українському суспільстві Західної України на початку 20-х років стала Українська народно-трудова партія (УНТП).

Повністю підпорядковуючись президенту ЗУНР Є.Петрушевичу, вплив якого на політику партії в краї був вирішальним, УНТП зайняла позицію абсолютного несприйняття польської адміністрації, кваліфікуючи її як “окупаційну владу”, а всілякі закони та розпорядження владних структур - неправочинними. В ухваленій на засіданні 10 листопада 1920 р. резолюції головного органу партії - Народного Комітету (НК) - зазначалось, що існуюча в Східній Галичині влада “має тільки окупаційний характер”¹. Стверджувалось також, що Польща “продовжує війну проти українського населення”: позбавляє його громадянських свобод, силоміць гальмує культурний і економічний розвиток, намагається штучно збільшити польське населення шляхом військової колонізації, здійснює дискримінацію українців в університетській справі.

УНТП однозначно висловилаь проти статуту самоуправління південно-східних воєводств, проти перепису населення у вересні 1921 р. і призову молоді до армії. А 26 серпня 1922 р. на засіданні Народного Комітету було оголошено бойкот виборів до польського сейму та сенату, призначених на листопад 1922 р. 2 вересня з’їзд УНТП схвалив тактику бойкоту і засудив проект територіальної ав-

тономії Східної Галичини². Головним політичним гаслом трудовиків стала “боротьба проти польської окупації”, а метою діяльності - мобілізація українського населення Східної Галичини у “маніфестації негативного ставлення українців до польської влади”. Своїми діями політики УНТП сподівались на підтримку західних держав. З цією метою Народний Комітет неодноразово звертався до країн Антанти з меморандумами і маніфестами, в яких протестував проти мандату Польщі на Східну Галичину та вимагав справедливого вирішення українського питання³.

Однак уже із середини 1920 р. в діяльності УНТП з’явилися тенденції, які вели до угодовства з польськими урядовими колами. У партії утворилася фракція, яка, на противагу основній платформі негачії польської адміністрації, шукала порозуміння з нею. Яскравими представниками цього напрямку стала частина політиків, які групувалися навколо провідних діячів партії: в еміграції їх очолювали С. Голубович і К. Левицький, в краї – В. Бачинський.

На початку травня 1920 р. з метою “польсько-українського зближення” С. Голубович спробував нав’язати контакт з міністром закордонних справ Польщі С. Патком. У Відні в розмові з польським послом М. Шаротою він заявив про зацікавленість працювати для “примирення обох народів” і надавати підтримку Польщі на міжнародній арені. С. Голубович сформулював низку вимог до польського уряду. Насамперед, він мав затвердити статут Східної Галичини, розроблений Паризькою мирною конференцією, або запропонувати новий, на який погодились би галицькі українці. Тобто, виходячи з існуючої політичної обстановки, С. Голубович погоджувався на компроміс з Польщею за умови надання Східній Галичині національно-територіальної автономії.

В період підготовки виборів до польського сейму і сенату стосунки між урядом ЗУНР і крайовою УНТП значно загострились. Розбіжності були спричинені тим, що В. Бачинський висунув пропозицію взяти участь у виборах, проти чого різко запротестував Є. Петрушевич⁴, оскільки цей акт означав би автоматичне визнання польської влади. 12 липня 1922 р. В. Бачинський приїхав до Відня. Головною метою його візиту стала, як повідомляло польське Міністерство закордонних справ, потреба “особисто переконати-

ся в доцільності продовження антипольської політики Народного Комітету”, або “вийти на угодовську політику”⁵. Під час переговорів Є. Петрушевичу вдалось переконати В. Бачинського в необхідності бойкоту українськими політичними партіями польських виборів⁶.

Однак з кінця 1922 р., насамперед через зовнішньополітичні обставини, угодовські настрої в УНТП почали посилюватися. Між членів партії все частіше стали поширюватися ідеї про необхідність компромісу з Варшавою. Значна частина українських політиків вважала, що бойкот виборів був помилкою і призвів до негативних наслідків. На їхню думку, послами до сейму могли стати справжні патріоти, які захищали б українське населення.

Наприкінці 1922 р. угодовську лінію підтримала більшість трудовиків у екзилі, що призвело до змін у політиці уряду ЗУНР. У грудні Є. Петрушевич уповноважив Українську Національну Раду провести переговори з польським урядом⁷.

Тоді ж і в УНТП почали відкрито обговорювати необхідність підписання угоди з польським урядом. Виразником цих поглядів став голова Народного Комітету партії В. Бачинський, проголосивши їх у своїй політичній доповіді 12 грудня 1922 р. на з'їзді Українського педагогічного товариства, що кваліфікувався як з'їзд.⁸ І хоча ухвал прийнято не було, промова голови Народного Комітету засвідчила про існування в головній українській партії нових політичних орієнтацій⁹. Закінчувався період одностайного несприйняття польського суспільства.

Лояльну позицію щодо Польської держави зайняла нечисленна Українська хліборобська партія (УХП), створена в 1922 р. завдяки підтримці польської влади¹⁰. Її організаторами стали в основному діячі, які вважали недоцільною конфронтацію із тогочасною владою й намагались шляхом поступок досягти максимуму користі для свого народу. І хоча в українському суспільстві ця партія не була популярною і не мала авторитету, а її лідери С. Данилович, А. Яцків, С. Твердохліб та М. Ільків зазнавали постійних переслідувань з боку інших українських політичних партій, УХП стала першою українською організацією в Східній Галичині, котра, зорієнтувавшись у політичній ситуації, вирішила шляхом співробітництва з владою зберегти власне національне життя, українську школу і отримати

своє представництво в сеймі. Вона закликала відмовитись від “приречених ілюзій щодо держав Антанті” і зосередити свої зусилля на досягненні можливого - національно-територіальної автономії¹¹. Всупереч закликам до бойкоту виборів у польський сейм і сенату в 1922 р. партія підтримала вибори і одержала п’ять мандатів у сеймі. Виголошені 23 січня 1923 р. Ільківим програмні засади клубу хліборобів впливали із факту існування польської влади в Західній Україні. Вони передбачали відкриття українського університету у Львові, створення системи початкової, загальної та середньої освіти з українською мовою навчання, стримання колонізації східних воєводств, проведення земельної реформи на користь українського сільського населення, відбудову знищених війною територій, зрівняння українців з поляками при отримання посад в адміністрації, зрівняння статусу української мови зі статусом польської в самоуправлінських установах¹².

Живильний ґрунт в українському суспільстві мали політичні сили правого напрямку. У Східній Галичині їх представляла Українська Військова Організація, прихильниками якої були не тільки колишні учасники збройної боротьби, а й селяни, робітники, інтелігенція і особливо молодь.

Організаційно оформившись літом 1920 р., УВО вважала, що найбільшим ворогом українців є Польща¹³. Звідси основні завдання УВО – пропаганда загального революційного виступу проти польського займанця з остаточною метою створити власну національну самостійну державу¹⁴.

Під керівництвом Є. Коновальця УВО розгорнула активну роботу в Західній Україні. Безпосередньою її метою була мобілізація мас до боротьби проти польської адміністрації. Вона закликала українців відмовитись від присяги на вірність Польській державі, організувала саботажі перепису населення у вересні 1921 р. Найбільшою акцією, здійсненою УВО в цей період, був бойкот виборів до польського сейму і сенату, призначених на 5 і 12 листопада 1922 р.

УВО здійснювала терор і проти представників польської влади. Першим значним його актом був замах, вчинений 25 листопада 1921 р. С. Федаком на Начальника держави Ю. Пілсудського та львівського воєводу К. Грабовського. 15 жовтня 1922 р. в Кам’янці

Струмиловій від рук бойовиків УВО загинув кандидат на посла до польського сейму С. Твердохліб. Під час виборчої кампанії УВО розправилася також з лояльними до Польщі Пігуляком, Петрійчуком, Берчовським, Бахманюком, Лановим¹⁵ та ін. У 1924 р. зроблено замах на президента Польщі С.Войцеховського.

Найбільші саботажні акції УВО вчинила влітку – восени 1922 р. Згідно з наказом Головної Команди УВО саботажі мали тривати тиждень. Однак події розгорнулися так, що їх уже неможливо було припинити¹⁶.

Протягом літа-осені 1922 р. було підпалено близько 2300 поміщицьких садиб та маєтків польських колоністів, господарських приміщень, а також будинків адміністрації, постерунків поліції, залізничних станцій. Згідно з даними польського політичного діяча ендецького напрямку В. Грабського у 1922 р. у Східній Галичині було здійснено 873 акти саботажу та диверсій на залізницях, телефонних станціях¹⁷.

Представниками національного табору в Західній Україні виступали також партії, які стояли на платформі демократичного соціалізму – Українська радикальна партія і Українська соціал-демократична партія. Дотримуючись соціалістичних принципів, вони виражали діаметрально протилежні погляди щодо національного питання та ставлення до Польської держави.

Заснована в жовтні 1890 р. у Львові за ініціативою І. Франка, К. Трильовського, Г. Яросевича, Є. Левицького та інших, УРП у своїй програмі проголошувала, що основною її метою є боротьба за створення незалежної Української держави¹⁸. Її досягнення залежали від втілення в життя соціалістичних ідеалів згідно з програмою УРП – боротися як проти польського режиму, так і проти прорадянської орієнтації¹⁹.

У цей час в радикальному русі зароджуються два напрямки. Основний кістяк партії продовжує дотримуватись антипольської орієнтації²⁰. Інший – прагне до угоди з Польською державою. Його представниками були С. Данилович, П. Лаврук, М. Яцків, о.Ільків, о.Амброзяк, о.Петрів й інші, які створили на коломийщині “Селянсько-радикальну партію”²¹. У Львові вони видавали газету “Рідний край”, редактором якої був М. Яцків. Група угодовського

напрямку виходила з того, що розв'язання українського питання можливе “лише на підставі справедливого порозуміння обох народів, і таке вирішення утворить двом народам далекі горизонти на майбутнє”.

Свої пропозиції щодо врегулювання польсько-українських стосунків С. Данилович обґрунтував на переговорах з прем'єр-міністром Польщі В. Вітосом 8 листопада 1920 р. у Варшаві. Підтвердивши думку про федерацію польського та українського народів, С. Данилович запропонував конкретну форму унії, яка радше являла собою широку автономію українських земель у складі Польщі, ніж союз рівноправних держав. За нею Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Полісся і Підляшшя мали об'єднатися в одну адміністративну територію з власним сеймом та урядом і бути пов'язаними з Польською державою, причому питання міжнародних відносин, оборони та фінансів належали б до компетенції Варшави²².

Лівочентристський напрямок у спектрі національно-державницького табору Східної Галичини представляла також Українська соціал-демократична партія.

Виходячи з позиції єдності українських політичних сил у національно-визвольній боротьбі, УСДП виступила за підтримку політичного курсу С. Петлюри та переговорів про союз із Польщею. Один з лідерів УСДП О.Безпалко виявив бажання “порозумітися з Польщею, бо маємо спільний інтерес”²³. Умовами підписання договору її лідери вважали закінчення українсько-польської війни та забезпечення права народів на самовизначення. Долю Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини і Підляшшя, на думку керівництва УСДП, мав вирішити плебісцит місцевого населення, а державна належність повітів із змішаним населенням не повинна стати перешкодою на шляху до мирного співжиття²⁴. Однак “Декларація” щодо укладення українсько-польського політичного трактату та міждержавної військової конвенції, яка стала основою для розробки Варшавського договору 1920 р., була неоднозначно сприйнята членами партії. Вони негативно сприйняли Варшавську угоду, за якою, як писала газета “Вперед”, території з більшістю українського населення “ціною увільнення кількох губерній Придніпрянщини від большевицької влади” відходили до Польщі²⁵.

Орієнтуючись на радянську Україну, УСДП виступила проти проекту територіальної автономії Східної Галичини, запропонованого Польською соціалістичною партією. Звинувативши поляків у тому, що вони “зреклися соціалістичних принципів” і перейшли на службу до буржуазії, соціал-демократична преса заявляла, що Радянська влада – це єдина державна форма на Сході Європи, яка здатна вирішити національне питання²⁶⁴.

Щоправда, одна група УСДП, очолювана М. Ганкевичем, посіла протилежну позицію. Будучи прихильником порозуміння з Польською соціалістичною партією, вона підтримувала запропонований ППС проект територіальної автономії Східної Галичини, вбачаючи в ньому єдино правильне розв’язання українського питання²⁷. Однак ця група не мала підтримки в партії, і Головна управа УСДП на своєму засіданні 29 грудня 1921 р. виключила М. Ганкевича зі своїх рядів.

Таким чином, представляючи лівоцентристський напрямок національно-демократичного табору, УСДП послідовно виступала проти політики Польської держави щодо українського населення, разом з іншими українськими партіями брала участь у національно-визвольних змаганнях, а після встановлення польської адміністрації у Східній Галичині – в акціях протесту проти колонізаційних заходів польської влади.

Виходячи із загальнодержавних позицій, УСДП підтримала курс С. Петлюри на польсько-українське зближення, засудивши водночас Варшавську угоду 1920 р., згідно з якою східногалицькі землі визнавались за Польщею. В часи кризи в українському національно-демократичному таборі УСДП наблизилась до більшовицької платформи. У здійсненні соціалістичного перевороту та злуці західно-українських земель з Радянською Україною лідери партії вбачали шлях до соціального та національного визволення українського народу, що і привело її до комуністичного блоку та спричинило заборону з боку польської влади.

Ліворадикальний напрямок в українському національно-політичному таборі репрезентувала Комуністична партія Східної Галичини, яка внаслідок внутріпартійних та зовнішньо-політичних причин була розколотою.

Одна група комуністів – КПСГ-офіційна, подібно до КРПП, виступила з критикою політики Польської держави щодо Східної Галичини і охарактеризувала її як імперіалістичну. Вони вбачали можливість соціального та національного визволення Західної України лише після перемоги радянської влади на теренах всієї Польщі.

З інших позицій до вирішення національного питання підходила КПСГ-опозиційна. “Васильківці” доволі песимістично ставились до можливості вибуху революції на теренах всієї Польщі, вважаючи, що КРПП недооцінює революційні настрої в Східній Галичині. Вони виступали за загальне революційне піднесення лише на західноукраїнських землях, проголошуючи гасло “відокремлення Східної Галичини від Польщі та приєднання до Радянських республік”. У доповідній записці Комінтерну зазначалося, що КПСГ, створена з “крайне ворожого елемента до сучасної буржуазної польської держави”, могла б негайно розпочати повстанську акцію проти Польщі²⁸.

Тим часом на території всієї Східної Галичини наростав революційний рух, партизанська боротьба, очолювана національно-демократичними елементами. До цього руху приєдналася значна частина комуністів. Нерідко вони очолювали революційні виступи. Відомі революціонери на Тернопільщині С. Мельничук, П. Шеремета й І. Цепко були пов’язані з компартією та Закордонтом (Закордонним відділом ЦК КП(б)У).

КПСГ-опозиційна, як і українські партії національно-демократичного напрямку, бойкотувала вибори²⁹. Свої позиції “васильківці” аргументували тим, що Східна Галичина юридично не належить до Польщі, тому проводити на її території вибори, а також інші заходи уряду – збирання податків, призов молоді до польської армії – неправочинно. До того ж, участь у виборах в умовах масового антипольського руху на теренах Східної Галичини призвело б до ізоляції та звинувачення комуністів у тому, що вони визнали польську владу. Вибори бойкотують усі провідні галицькі партії і тактикою протистояння їм КПСГ може втратити вплив на маси. Своєю відмовою від виборів “васильківці” мали намір вплинути також на національно-визвольний рух “українських трудящих і боротьбу польського про-

летаріату за перемогу соціалістичної революції”³⁰. Серед мотивів, які спонукали галицьких комуністів бойкотувати вибори, один з провідних діячів партії Р.Роздольський назвав нетактовне ставлення польських комуністів до українського національного питання. “Це становище промовляє за тим, щоб участі у виборах не брати”, – за явив він на засіданні Закордонного бюро допомоги КПСГ³¹.

У резолюції “За нашу і вашу свободу” закликалось підтримати боротьбу “українських і білоруських робітників та селян за визволення з-під влади поміщицько-капіталістичної Польщі і приєднання їхніх земель до Радянської України та Радянської Білорусії”³².

Отже, на початку 20-х років КПСГ була близькою до націонал-комунізму і намагалася поєднати національні інтереси з комуністичною ідеологією. Вона жила революційними ідеями, що мали національний, антипольський характер. Єдиним шляхом до національного і соціального визволення східногалицькі комуністи вважали загальне революційне піднесення, відокремлення Східної Галичини від Польщі і приєднання її до УСРР. Натомість КРПП вбачала основне своє завдання у загальнопольській революції, розцінюючи боротьбу за вирішення локальних завдань як прояви сепаратизму. Звідси і відмінності та розбіжності між польськими та східногалицькими комуністами, які призвели до розколу в самій партії.

Підсумовуючи вищесказане, можна сказати, що виходячи із основного зміст суспільно-політичного життя галицьких українців в досліджуваний період – боротьби проти польської влади, за відновлення української державності розгортали свою діяльність і українські політичні партії. Головну роль в суспільному житті краю відігравала українська народно-трудова партія, що стояла на ліберально-центристській платформі; зародилась і розпочала активну антипольську діяльність політична сила правого напрямку – УВО, основна мета якої була національна революція і відновлення української державності. На антипольській позиції стояли також і партії демократичного соціалізму – УРП і УСДП. Розмах антипольської боротьби в краї засвідчував про всенародне несприйняття польської адміністрації, що вилилось у бойкот виборів до польського сейму та сенату та антивербунковій акції молоді в польську армію, всезагальному опору українців перепису населення.

Починаючи із середини 1920 р. партійно-політичне життя Східної Галичини характеризувало прагнення частини патійних громадських діячів, вищого духовенства до врегулювання взаємин між українським суспільством та польською владою. Воно було викликане з одного боку, зменшенням віри в перспективи розв'язання українсько-польського процесу на міжнародній арені на користь українців, появою сумнівів щодо тактики уряду, що зводилася до політичних та дипломатичних заходів перед державами Антанти з метою домогтися відновлення в Галичині української державності. З іншого, незважаючи на протистояння з державою, в Галичині поступово налагоджувалося українське громадське та економічне життя. Проблема влаштування мирного співжиття та досягнення з Польщею компромісу на основі отримання культурно-національної автономії набирала щораз більшого значення, що згодом призвело до відкритого обговорення шляхів налагодження діалогу з поляками та появи в суспільстві угодовських груп.

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN) Warszawa, MSZ, Wydział Wschodni, sygn. 5349, s.57.

² Partacz Cz. Ukraiński obóz narodowo-demokratyczny w Polsce w 1918-1925 rr. // Prace Instytutu nauk społecznych. Zeszyty naukowe. Wyższa szkoła Inżynierska w Koszalinie. 1983, № 3. - S.12.

³ AAN, MSZ, Wydział Wschodni, sygn.5349, s.57.

⁴ AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn.159, s.161.

⁵ AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn.159, s.16.

⁶ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф.271, оп.1, спр.387, арк.119.

⁷ Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. - С. 162.

⁸ ДАЛО, ф.271, оп.1, спр.388, арк.43.

⁹ AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn.298, s 30-31.

¹⁰ Політичні партії Західної України. - Львів, 1992. - С. 61.

¹¹ ДАЛО, ф. 271, оп.1, спр.386, арк.62.

¹² Макарчук С. Ставлення української громадськості Галичини до польської держави (1918-1923) // Вісник Львів. ун-ту. Серія іст. – Львів, 1995. – Вип.30. - С.70.

¹³ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej. - 1912-1923. Warszawa, 1985. - S. 194-195.

- ¹⁴ AAN, MSW, sygn.849. s.5.
- ¹⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929. – Kraków, 1989. – S.62.
- ¹⁶ AAN, MSW, sygn.849, s.2.
- ¹⁷ Grabski Wł. Uwagi o historii wsi Polskiej. – Warszawa, 1929. – S.72.
- ¹⁸ Політичні партії Західної України. - С.47.
- ¹⁹ Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958. – С.301.
- ²⁰ Назарук О. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2 – 13 жовтня 1939 року. - Львів, 1995,. - С. 8.
- ²¹ Громад. голос. – 1922. – 28 жовт.
- ²² Рідний край. – 1920. – 16 груд.
- ²³ Вперед. – 1920. – 24 січ.
- ²⁴ Там же. – 1919. – 30 жовт.
- ²⁵ Вперед. – 1920. – 30 квіт.
- ²⁶ AAN, Kolekcja odpisów dokumentów, sygn.58, s.132.
- ²⁷ ДАЛО, ф.256, оп.1, спр.28, арк.46.
- ²⁸ ЦДАГОУ, ф.6, оп.1, спр.15, арк.25.
- ²⁹ ЦДАГОУ, ф.6, оп.1, спр.15, арк.45.
- ³⁰ ДАЛО, ф.1, оп.57, спр.532, арк.20.
- ³¹ ЦДАГОУ, ф. 6, оп.1, спр20, арк.12.
- ³² Uchwały II Zjazdu KPRP. - Warszawa, 1923. - S.63.

Ігор Куташев

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Процес формування української суспільно-політичної думки безпосередньо пов'язаний зі становленням і злетом такого феномена в історії України, як Козацька держава. Становлення Незалежної України стало визначальним поштовхом для студій над феноменом і політичною думкою Козацької держави. Слід наголосити, що більшість наукових досліджень розглядають цю проблему переважно в історико-політологічному аспекті. Серед науковців слід назвати М. Грушевського, М. Костомарова, О. Салтовського, В. Нічик, Т. Чухліба, В. Шевчука, О. Онуфрієнка, О. Оглоблина та ін. Тут акцентується увага на факторах становлення і розвитку Козацької держави.

Актуальність цього дослідження полягає у підтвердженні того, що створення будь-якої держави неможливе без власної державної ідеології. Наочне тому підтвердження ми знаходимо у створенні Козацької держави, яка потребувала власної ідеології, державної стратегії й тактики. Виявленням цих складових життя і функціонування державного організму і стала політична думка доби гетьманщини.

Завданням цієї статті є визначення спектра тих політичних ідей, які виражали ідеологію Козацької держави часів її становлення, також введення у науковий обіг частини текстів, котрі до цього часу не були відомі широкому науковому загалові.

У XVI столітті козацтво з побутово-соціумного явища перетворюється на серйозний політичний чинник. Козацтво стає силою, здатною не лише відігравати військову функцію, бути мілітарним фактором, а й творити державні інститути. Михайло Грушевський, аналізуючи генезис українського козацтва, писав: “Козацтво, як явище побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке ім’я в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає воно з другої половини XV ст. ... І тільки з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін.”¹.

Фактично відомий український історик стоїть на тій позиції, що козацтво зароджувалося ще в часи Київської держави. А в XVI столітті воно вже стає політичним чинником. Тож можна говорити про те, що “з політичної точки зору козацтво виросло в суспільно-політичний чинник під впливом своєрідного альянсу князівської України-Русі із Запорозьким, стихійно і традиційно витвореним, військом, наділивши цю стихію політичними ідеями оборонного чи навіть християнсько-оборонного чину супроти бусурманів. І це сталося тому, що ані Литовське князівство, ані Польська Корона не мали фізичної спромоги відбивати часті і нерегулярні татарські наскоки. Отже, Україна в особі її князівських верховників мусила організувати самооборону. А оскільки оружною, яка завжди під рукою, сили бракувало, звернула увагу на гулящу військову потугу й почала її організувати, тим самим витворюючи в Україні свою еліту-войовника, до якої було залучено й козацтво”².

Епоха становлення Козацької держави безпосередньо пов'язана з процесом формування нової особистості. Творився образ людини, котра заявляла про себе у часи боротьби української нації за власне самозбереження. Особливої актуальності ця боротьба набуває у другій половині XVI – першій половині XVII століть. То дійсно були часи виховання української людини – патріотично налаштованої та національно свідомої. Відповідно, що реальним свідченням цього процесу було становлення національної системи освіти, визначальні ідеї якої знайшли своє відображення у творах суспільно-політичних мислителів. Питання виховання української людини поставлені у творі Василя Загоровського “Духовний заповіт” від 1577 року. Цю пам'ятку суспільно-політичної думки цілком правомірно можна називати своєрідною паралеллю до “Повчання дітям” Володимира Мономаха. “Духовний заповіт” В. Загоровського – не лише суспільний юридичний акт, а й цікава політична пам'ятка, що донині є фактично невідомою широкому науковому загалові. У своєму творі В. Загоровський розробив комплексну і багатоаспектну систему виховання і навчання для власних дітей. Цю ж систему він вважає універсальною, себто, пропонує застосовувати для виховання і навчання дітей усім іншим. Мета цієї системи – виховання національно свідомої, розумної духовно багатой людини, котра вірою і правдою служитиме своїй Вітчизні. Автор детально говорить про необхідність заснування великої кількості шкіл по всій Україні. Чим більше людей матиме можливість здобути належну освіту, тим більшою буде користь для держави. Шкільна справа в інтерпретації В. Загоровського набуває значного громадського значення.

Знаменно, що фактично всі козацькі гетьмани та представники козацької еліти мали чудову освіту. Висока національна свідомість сприяла тому, що козацтво вже на кінець 2-ї половини XVI століття заявило про себе як окремих стан, суспільно-політична категорія. Під час відомих Баторієвих реформ 1578 року козаки організувалися у реєстровий платний полк, підпорядкований князю Михайлу Вишневецькому. Рівень суспільно-політичного мислення козацтва цього періоду засвідчений досить незначною кількістю документів і джерел. Але вони є. Слід наголосити, що ці пам'ятки практично невідомі широкому науковому загалу. Тож робимо одну з перших

спроб подати їх інтерпретацію як важливих документів політичної думки доби гетьманщини, зокрема етапу становлення Козацької держави.

Перш за все слід звернути увагу на маловідомий у наукових колах “Щоденник” Еріха Лясоти від 1594 року. Крім того, цей твір – одне з небагатьох джерел, котре відображає дипломатичні стосунки українського козацтва цього часу з іноземними державами. 1594 року Е. Лясота прибув до Запорізької Січі. Завдання його дипломатичної місії полягало у тому, аби закликати козаків вирушити на війну на боці Австрії проти Туреччини. Е. Лясота виступав від імені імператора Рудольфа II. Здійснюючи свій візит до Запорізької Січі, Е. Лясота вів “Щоденник”, у якому описав образ тогочасної України та суспільно-організаційний устрій козацтва. “Щоденник” австрійського дипломата охоплює 1573 – 1594 рр. Автор детально розповідає про чітко організований лад життя козаків, систему їхніх політичних цінностей. Слід зазначити, що козаки готові піти на військовий союз з австрійським імператором не лише заради плати, а перш за все тому, що ідея боротьби з Туреччиною є близькою їм. Для них – це справа честі й захисту України від турецького поневолення. Тоді той союз не склався.

Наступний крок у становленні політичної думки цього періоду безпосередньо пов’язаний із діяльністю козацького ватажка Криштофа Косинського. У січні 1593 року його загін розгромили війська К. Острозького під містечком П’яткою (сучасна Житомирщина). Після того він дав присягу Острозьким на вірність. У “Присязі повсталого гетьмана К.Косинського та запорозького війська князю Костянтину Острозькому” від 10 лютого 1593 року йдеться про хороше ставлення Острозького до козацтва та їхній союз. Даний документ засвідчує те, що козацтво усвідомлює себе серйозною не лише військовою, а й політичною силою, здатною впливати на суспільні процеси в Україні. Правда, влітку 1593 року К. Косинський знову піднявся проти Острозьких. Він на чолі свого козацького війська вирушив до Черкас. Тут його військо було розбите О. Вишневецьким, а самого Косинського убив слуга Вишневецького.

Більш зрілим кроком у формуванні політичної думки доби становлення Козацької держави є так званий проект козацьких реформ

Йосипа Верещинського. Він – автор низки політичних, полемічних, моралізаторських, поетичних творів, зокрема таких: “Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Руському краї пустельних земель рицарством Королівства Польського” (1592), “Оголошення про фундування рицарської школи для синів коронних на Україні, подібно до уставу мальтійських хрестоносців” (1594), “Побудка... з метою піднесення святої війни спільною рукою проти турків і татар” (1594), “Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства ...” (1595), “Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя” (1597) та ін.

У творі “Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства...” автор засвідчує свою високу національну свідомість, щирий патріотизм і турботу за дою України. Перш за все автор акцентує увагу на патріотичних мотивах, турботі про загрозу для України з боку Туреччини. Тож висловлює сподівання, що Польща зможе надати Україні належну допомогу. Тут автор бачить Україну з центром у Києві як окрему націю, окремий народ, котрий перебуває на правах автономності від Польського королівства. Й. Верещинський визнає силу Польщі, але не допускає поглинання нею України. Втіленням національної окремішності України є для мислителя Київ – столиця колишньої могутньої держави Київська Русь. Автор описує ті місця Києва, котрі стали символами його незалежності й неповторності. Наприклад, він детально описує Собор Святої Софії, порівнюючи його з константинопольською Софією. Верещинський не лише описує красу і силу Києва, а й наголошує на необхідності забезпечити Київ “виключним правом і вольностями над інші міста Його Королівської Милості”³. Себто, йдеться про потребу надання Києву Магдебурзького права.

Особливо велике значення для розвитку суспільно-політичної думки доби становлення Козацької держави має твір Й. Верещинського “Війську Запорізькому пресвітлий виказ” (1596). Тут автор представляє проект утворення на території України князівств і козацьких територіальних полків. Фактично, у цій пам’ятці йдеться про автономне козацьке самоуправління. Автор чітко окреслює навіть територію козацьких володінь. Фактично, за проектом Й. Верещинського, козацькі полки мали охоплювати Лівобережжя,

Київщину, Полісся, Білорусію. Й. Верещинський мислить себе ідеологом Козацької держави, котра переживає період свого становлення і потребує як ідеології, так і чіткої внутрішньої структури. Мислитель бачить її автономною, з чітко визначеними територіями і системою суспільно-політичних цінностей.

Подібно до Й. Верещинського мислив і другий діяч доби становлення Козацької держави – Северин Наливайко. Його суспільно-політичні погляди викладені у листі до короля Сигізмунда III від 1596 року. Цей документ – цікавий державотворчий проект козацької автономної республіки. Тут описуються події руху, очолюваного Наливайком, у власній інтерпретації самого козацького лідера. Северин висловлює негативне ставлення до Косинського. Він детально описує свої змагання з турками й татарами, надаючи боротьбі з цими загарбниками загальнонаціонального значення. У наступному документі – “Кондиції, поданій від Наливайка його милості королеві” – лідер козаків ставить питання про територіальне визначення козацького простору – на Поділлі. Тут яскраво вимальовується ідея автономії козацької території. Себто, йдеться про початки становлення Козацької держави на двох рівнях – територіальному та ідейному. Він просить у польського короля, аби той дозволив козакам користуватися землями між Бугом і Дністром, від Очакова до Браслава. Плата за такий дозвіл пропонується наступна: “А ми за те на кожний наказ Його Королівської Милості і панів гетьманів обох держав, де потреба того вкаже, як на неприятеля святого хреста, так і князя великого Московського, готові з військом своїм і з гарматою раніше, ніж будь-хто в державі, рушати”⁷⁴.

Далі С. Наливайка у своїх політичних роздумах і проектах пішов Симон Пекалід. У творі “Острозька війна”, написаному 1600 року, описується конфлікт між двома політичними концепціями – концепцією князівської України та концепцією козацької України. Загалом ставлення С. Пекаліда до козаків позитивне, але він категорично засуджує ворожнечу між князями і козаками. Фактично автор говорить про розлам між двома військовими елітами України – старою, котра витримана у традиціях литовських князів, і новою – козацькою, що активно формувалася і визначала свої пріоритети. Суспільно-політичний ідеал С. Пекаліда – свобода, яка досягається завдяки зброї й

мужам, котрі її тримають у своїх руках, себто військовій силі. Автор виступає на підтримку тієї війни, яка ведеться в ім'я захисту рідної вітчизни – Русі: “Слаблю я зброю й мужів”⁵, – пише він.

Пекалід чітко уявляє собі геополітичні простори його Вітчизни – України-Русі. Він складає похвали тим містам, котрі стали осередками політичного, громадського і культурного життя. Перше за все, він творить похвалу місту Острогу, звеличуючи Острозьку академію, з котрої вийшла більшість українських гетьманів. Також він складає генеалогія роду Острозьких. При цьому автор розмірковує над сутністю влади, його суспільними, політичними і громадськими функціями. Він розуміє, що влада – минуша, але здобутки тих, хто її тримав у своїх руках, визначають майбуття держав. У розумінні С. Пекаліда, суддею зброї, себто війни, завжди виступає сам Бог. Автор виправдовує і звеличує справедливі війни. Перш за все справедливими він вважає війни, котрі ведуться за волю і свободу рідного народу. У цьому контексті мислитель вимальовує й образ ідеального воїна, котрий веде таку справедливу війну, яку виправдовує Бог. Втіленням такого воїна є для нього запорізьке козацтво. С. Пекалід із симпатіями пише розділ “Острів Хортиця на Дніпрі, де переховувались низові козаки”. Змальовуючи побут, походи і суспільно-політичні ідеали запорозького козацтва, він приписує їм найкращі риси – сміливість, патріотизм, відданість рідній землі. Крім того, автор дає козакам і ряд настанов. Наприклад, закликає здобувати славу зі зброєю в руках: “...слава не прийде, якщо складеш зброю”⁶.

Також С. Пекалід, відповідно до ренесансної традиції, орієнтованої на творення образу ідеального правителя, творить образ лідера. Втіленням ідеального правителя є для нього реальна особа – князь Костянтин Острозький. Він – людина із серцем відважним. Коли побачив, що його Вітчизну заповнили горе й нещастя, то “стриматись врешті не міг: запалав він гнівом”⁷. Саме така людина повинна очолювати визвольну боротьбу українського народу. А для того, щоб успішно завершити розпочату війну, слід напружити всі сили. Автор виходить із того, що справедлива війна формує справжнього героя. С. Пекалід описує у своєму творі й битву під П'яткою. Його погляд на цю позицію витриманий у дусі позиції Острозьких.

Козацтво як політична категорія з власними позиціями та ідеологією постає і з творів іншого суспільно-політичного мислителя першої чверті XVII ст. – Мартина Пашковського. Він – автор ряду книг, зокрема: “Допомога сарматській Беллони шляхетному рицарству Дмитра Івановича, великого царя московського, проти Шуйського та інших зрадників” (1608), “Візерунок вічної слави старих савроматів для заохоти молоді, щоб наслідували їхні справи” (1613), “Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить” (1615), “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами” (1615), “Розмова козака запорозького з перським гінцем” (1617), “Битва знаменита... мужніх поляків року 1620 і нещаслива їхня поразка під Цецороу” (1620) та ін.

У суспільно-політичних працях М. Пашковського виразно проявляється українська національна тематика. А головною діючою особою є запорозьке козацтво. Авторіві притаманна висока національна свідомість. У книзі “Україна, татарами терзана” мислитель закликає своїх співвітчизників – українців – до духовного єднання, говорить про необхідність повернення шляхти у лоно українського народу та православної віри. Мислитель творить узагальнений образ України, вкладаючи в її уста найбільш актуальні політичні ідеї свого часу. Так, Україна звертається до синів зі словами: “Згляньтесь на мене, сини мої милі, Ранену тяжко, рятуйте в цій хвилі... Виродком жоден із Вас хай не стане...”⁸. Як політичний мислитель М. Пашковський виправдовує справедливу війну. Також стоїть на позиції, що нація повинна згуртуватися для оборони своїх інтересів. На його думку, війни, котрі боронять свободу – святі, а несправедливими він називає ті, що мають загарбницький характер.

У праці “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами” М. Пашковський змальовує та осмислює історію козацького життя і побуту. У його розумінні козацький ватажок має бути рівним із козаками, не вивищуватися над ними. Його фортуна, себто доля, має йти поруч із козацькою. Він має бути єдиний із ними і серцем, і думками, і діями. Продовжує свої роздуми М. Пашковський у книзі “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами”. Ця праця має яскраво виражений політично-пропагандистський характер. 1617 року побачили світ брошура мислителя під назвою “Розмова козака запорозького

з перським гінцем”. Ця книга – “винятково інтересна пам’ятка, що опосередковано торкається одного з великих проектів в історії українського державотворення, а саме – встановлення Козацької республіки в Трапезунді та його околицях при сприянні Венеції, Польщі та Персії, хоч Польща тут була задіяна пасивно”⁹. М. Пашковський агітує шляхту не укладати миру з Туреччиною. Можливо, автор на той час виконував спеціальне доручення козаків. Адже тоді писарем Запорозького війська був Лаврентій Пашковський, можливо, родич Мартина. Саме 1617 року у козацькому середовищі побутувала ідея українсько-венеційського проекту. До речі, вона детально описана у листах венецького дипломата Пієтра Делла Валле. М. Пашковський детально описує складну політичну ситуацію в Україні, викликану загрозою експансії з боку Туреччини. Автор звертається до рицарства коронного із закликом об’єднатися в ім’я захисту інтересів України. При цьому наголошує, що слід керуватися законами мудрості, ідеал якої був притаманний добі Відродження: “Та мужність добра, котра з умом поєднає. Як розум на сторожі, то зрад не буває”¹⁰.

Осередком римо-католицької Русі стало місто Добромилі. Тут довкола відомого політичного і громадського діяча Яна Щасного-Гербурта сформувався своєрідний гурток, завдання якого можна визначити як відстоювання національних інтересів України та формування ідеології Козацької держави часів її становлення. Політичним маніфестом став “Розмисел про народ руський, написаний під час Московської конфедерації (1613) паном Щасним-Гербуртом Добромиліським, старостою Вишницьким та Мостицьким”. Мислитель свій народ назвав українським. Себто, бачимо яскраве національне самоусвідомлення. Автор виступає категорично проти польської експансії в Україні. Говорячи про претензії поляків щодо України, він пише: “...чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? ... Бо коли хочуть, щоб Русі на було в Русі, – то це річ неподобна”¹¹. Автор переконаний, що “жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі”¹². У своїй праці Я. Щасний-Гербут також виступає проти втручання політики у справи церкви. Йдеться про Флорентійський і Брестський Собори. Автор відстоює автономність влади світської та церковної. На його думку, втручання цих двох гі-

лок у справі одна одної веде до незгод у суспільстві. Власне, головне завдання цього твору – чітко визначити і представити суспільству політичні інтереси України-Русі, її домінуючу проблему. Останню мислитель формулює таким чином: “Таж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? “А може, прав не має?” Можливо, на пергамені чи на папері й не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай... Звичай – це право, яке завдяки тривалому вживанню й користуванню впроваджене й прийняте між людьми”¹³.

Я.Щасний-Гербут утверджує думку про те, що український народ має давню державницьку традицію, котра закладена в його історичних звичаях. І саме ці звичаї є головним правом для України на свободу і власне самовизначення. А щодо привілеїв польської шляхти він пише: “Всяке право має бути таке: ті привілеї треба утримувати, котрі не суперечать праву”¹⁴. Як бачимо, мислитель застерігає, що прагнення польської шляхти мати особливі інтереси в Україні, вищі за привілеї самого українського народу, порушує давнє право місцевого народу. А таке порушення права означає зневажання інтересів народу. Звідси автор вбачає прямий шлях до народного повстання. Своїм завданням він вважає застерегти польську шляхту. Він закликає до миру. Для цього слід зберегти права українського народу на його землі, православну віру, волевиявлення.

Відстоює інтереси українського народу і суспільно-політичний мислитель Касіян (світське ім'я Калліст) Сакович. Він – автор кількох праць, зокрема “Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького” (1622), “Перспективи, або З'ясування про грецько-руську церкву” (1642), філософського трактату про душу. “Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного” – один із найкращих і найактуальніших творів мислителя. Автор мислить Україну як козацьку субдержаву у складі Речі Посполитої. Він стверджує постулат природного права кожного народу жити вільно. На його думку, свободу мають ті, що боронять Вітчизну. Його Батьківщина – Україна. Козаки для Касіяна Саковича – спадкоємці традицій Київської держави, її політичних цінностей та військової доктрини. Козаки прославляються ним як елітне військо України,

незважаючи на те, що вони підпорядковані польському королеві. Але, на думку автора, саме ця сила здатна творити й відстоювати інтереси Козацької держави – окремої субдержави. Ідея свободи тут є визначальною.

Автор звеличує козаків за мужність і сміливість. А втіленням усіх найкращих рис козацького ватажка виступає гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: “Як мужність запорожців королі пізнали, То їм за герб такого рицаря признали. Вітчизні він готовий завжди послужити І за її свободу голову зложити”¹⁵. Козаки покликані боротися за ідеали, а головним ідеалом є для них свобода: “Вольність – ось найважливіша річ поміж усіми”¹⁶. Головне призначення Запорозького війська, на думку К. Саковича, – захищати інтереси України, її волю та незалежність: “Запорозьке військо ... Для вітчизни потрібне... Україна тим військом себе захищає”¹⁷. На думку К. Саковича, гетьман і козаки мають бути єдині. Адже один без одного вона не зможуть досягти мети: “Що є гетьман без війська чи військо без нього? Ні, не важать нічого одне без одного”¹⁸. В образі гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного Сакович змальовує тип ідеального правителя.

Продовження цих думок бачимо у “Лабіринті” (1625) Томи Євлевича 1625 року. Автор відстоює інтереси руського народу і пріоритети православної віри. Він детально змальовує образ козацького війська, наголошує на його політичних цінностях. У праці постає масштабний образ Козацької держави з її православними церквами, братствами, школами для утвердження освіти, згуртованістю народу. Ідеал мудрості, притаманний добі Відродження, засвідчений вже у повній назві твору: “Лабіринт, або Заплутана дорога, де гарна мудрість з повинності своєї панам могилянам і ще декому, в заходах своїх подібному, коротшу і далеку дорогу показує”. Т. Євлевич підносить ідеал мудрості. Він вводить у твір яскравий і глибокий монолог Мудрості. Автор утверджує ідею неминучості та вічності Мудрості. А призначення мудрості у суспільстві мислитель визначає таким чином: “Блуди підмічати і з напастей усяких держави спасати”¹⁹. Тож головне завдання мудрості – дбати про державу. Тому саме державні мужі й правителі мають керуватися у своїй діяльності мудрістю. За такої умови держава процвітатиме.

Т. Євлевич звертається до колишніх державних традицій Київської Русі, бачачи сучасну йому Україну спадкоємицею тих традицій, політичних цінностей. Мислитель закликає правителів звертатися до історії, шукати там прикладів для наслідування. Виховання історією дуже важливе для того, хто вирішує державні справи і несе відповідальність за долю народу. Освіта й наука, себто здобуття мудрості, мають для правителя надзвичайно велике значення. Мудрість говорить, що вона завжди буде у пригоді правителю, буде йому “порадою всюди” – “у боях, у походах, в найскрутнішій горі”²⁰. Т. Євлевич закликає українську шляхту повернутися до рідної Вітчизни, стати її справжніми синами. Засуджує їх за те, що вони зійшли з доріг, утоптаних дідами.

Суспільно-політична думка XVI – першої половини XVII століть свідчить про становлення Козацької держави. Нове державне утворення на території України набирало сил і заявляло про себе. Безперечно, Польща не була зацікавлена у цьому. Адже це загрожувало виходом України з-під її влади. Ці тенденції яскраво виявлені у Куруківському трактаті 1625 року. Він став результатом козацько-польської війни того ж року. За документом, гетьманом Запорозького козацтва став Михайло Дорошенко. І далі зазначається: “Козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем”²¹. Також тут наводиться присяга гетьмана М. Дорошенка служити вірно польському королю.

Цим трактатом права козаків було суттєво обмежено. Їхній реєстр тепер становив 6 тисяч чоловік. Їм категорично заборонялося здійснювати походи на Туреччину. Також не можна було воювати з будь-ким без дозволу Речі Посполитої. Польща поставила вимогу спалити морські судна козаків тощо. Завершується Куруківський трактат присягою старшини й усієї черні на вірність польському королю. Цей документ – одне з найбільш яскравих свідчень послідовної та серйозної боротьби Польського королівства із зародками Козацької держави. На той час козацьке військо на чолі зі своїми лідерами йшли на компроміс. Адже ще не були достатньо сильними для того, аби відстоювати свої інтереси. Та й сама Козацька держава ще лише перебувала на етапі свого становлення.

Суперечливі позиції української шляхти, себто її прагнення відстоювати інтереси рідного народу і водночас прагнення прилучитися до польської шляхти, спостерігаємо у працях політичного діяча і мислителя Юрія Немирича. Він був одним із авторів Гадяцького трактату 1658 року. Також він став автором “Маніфесту до європейських держав” 1658 року. Юрій Немирич написав політичний трактат “Роздуми про війну з московитами”, що був виданий у Парижі 1634 року. Це – визначальна суспільно-політична праця мислителя. Ю. Немирич осмислює категорію “обов’язку” як одну з визначальних у відстоюванні інтересів Вітчизни. Саме “обов’язок кличе прийти на допомогу Батьківщині усіх або принаймні тих, які відданій їй”²². Немирич виступає і як талановитий військовий стратег. Він викладає засади військової стратегії й тактики козацького війська. Наприклад, роздумуючи про успішне завершення війни, він визначає його умови. Для цього слід дбати про те, аби належною була підготовка до ведення війни. Юрій Немирич особливого значення надає необхідності союзів України з іншими державами. Він розуміє, що його Вітчизна ще не має достатньо сил для того, аби протистояти зовнішнім експансіям. Адже “важко-бо, здається, і вельми обтяжливо без союзу, без допомоги союзників тій державі, яка понад волю всіх ревно, власними силами протистоїть вельми могутнім ворогам християнського світу”²³. А шукати союзника слід в особі тієї держави, інтереси якої близькі з українськими інтересами, бо “легко до союзу той схилиться, хто побачить, що у нього з нами спільна небезпека”²⁴.

Так формувалася українська політична думка доби становлення Козацької держави. Саме з другої половини XVI століття козацтво вже впливає на тогочасну суспільно-політичну думку, починає формувати власну політику, котра мала як практичне, так і суто теоретичне вираження. Первісною основою для організації козацтва як політичної сили стала ідея князівської України. Проте вже у другій половині XVI ст. набирає все більшої актуальності ідея Козацької держави з її власними інститутами та спектром ідей. На зміну старим елітним станам князів та шляхти, котра у своїй більшості займає пропольські позиції, козацтво починає перетворюватися не лише у військову еліту України, а й політичну, котра мала власні суспіль-

ні позиції. Першим національно-визвольним повстанням, котре засвідчило виразну програму Козацької держави та принципи її функціонування, було повстання під проводом Северина Наливайка. Всі спроби вписати козацтво у структуру Речі Посполитої не дали бажаних наслідків. Адже всі вони ставили собі за мету не розв'язати тогочасні суспільні конфлікти, а приборкати козацтво. На нашу думку, першим ідеологом Козацької держави слід вважати Йосипа Верещинського. Саме він розвинув концепцію Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків. На практиці форми Козацької держави були запроваджені у реальне життя гетьманами Петром Сагайдачним та Михайлом Дорошенком. Крім того, їхні політичні позиції представлені у низці документів.

Українська суспільно-політична думка доби становлення Козацької держави стала ідеологічною основою козацтва, визначила його політичні цінності, суспільні орієнтації, ідейні основи. Політична думка цього періоду засвідчила те, що козацтво сформувалося як політичний чинник, військова сила і навіть ідейна течія.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К.-Л., 1909. – С. 74.

² Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т., 14 кн. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 50.

³ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т., 14 кн. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 413.

⁴ Там само. – С. 435.

⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Кн. 2. – С. 63.

⁶ Там само. – С. 80.

⁷ Там само. – С. 81.

⁸ Там само. – С. 118.

⁹ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття. – С. 56–57.

¹⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Кн. 2. – С. 195.

¹¹ Там само. – С. 179.

¹² Там само. – С. 180.

¹³ Там само. – С. 181–182.

¹⁴ Там само. – С. 182.

¹⁵ Там само. – С. 300.

- ¹⁶ Там само.
¹⁷ Там само. – С. 301.
¹⁸ Там само.
¹⁹ Там само. – С. 348.
²⁰ Там само. – С. 351.
²¹ Там само. – С. 365.
²² Там само. – С. 435.
²³ Там же. – С. 444.
²⁴ Там же. – С. 446.

Володимир Кучер

ПОГЛЯДИ В. ВИННИЧЕНКА НА ВІДНОСИНИ МІЖ СРСР І НІМЕЧЧИНОЮ В КОНТЕКСТІ ПАКТУ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА

Нещодавно українська наукова громадськість – літератори, історики, політологи, філософи, журналісти відзначили 125-річчя від дня народження одного з найвизначніших вітчизняних письменників, державних і політичних діячів ХХ століття – Володимира Кириловича Винниченка. Всі перераховані вище фахівці з різних гуманітарних дисциплін знаходять для себе предмет свого дослідження у його величезній, багатогранній літературній, мистецькій, політичній спадщині, що стала нині доступна для дослідників. Відомий український історик, політолог, публіцист І. Лисяк-Рудницький писав: “Нема сумніву, що Володимир Кирилович Винниченко був однією з найталановитіших і найколеритніших постатей в українській історії першої половини ХХ століття. І як письменник (белетрист і драматург), і як політик він вибився на одне з провідних місць... Буйний, різнобічний талант Винниченка, – якого через цю всесторонність можна назвати “ренесансною людиною”, – проявився ще в одній царині, а саме в політично-світоглядових і публіцистичних писаннях”¹.

У своїх працях, щоденникових роздумах і міркуваннях В. Винниченко чимало писав про міжнародні відносини, політичні події, що вирували в навколишньому світі в ті непрості часи. Не обминув він явища та події, пов’язані з причинами виникнення, ходом Другої

світової війни. Писав і про взаємовідносини між урядовими колами Англії, Франції, Німеччини, Радянського Союзу та інших держав. Його уважні, логічні спостереження, а часом і несподівані висновки, роздуми дають можливість оцінювати все, що тоді відбувалося, з точки зору політика, який глибоко проникав у невидимі пересічній людині процеси складного міжнародного життя, міждержавних відносин, зокрема між гітлерівською Німеччиною і сталінським Радянським Союзом. Він з болем і гіркотою писав про переродження соціалізму у Радянському Союзі, критикував нацистський режим у Німеччині. Чимало уваги приділяв подіям, пов'язаним з встановленням дружніх відносин між нещодавніми ворогами: Радянським Союзом і Німеччиною.

23 серпня 1939 р. відбулася подія, дізнавшись про яку світові демократичні сили, президенти, прем'єр-міністри, політики багатьох країн і континентів затамували подих. У той день у Москві відбулися переговори між німецьким міністром закордонних справ Й. Ріббентропом, з одного боку, і генеральним секретарем ВКП(б) Й. Сталіним та міністром закордонних справ СРСР В. Молотовим, з іншого боку. Наслідком переговорів було підписання пакту про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. Цей документ більше відомий як пакт Молотова-Ріббентропа.

Ця подія своєю надзвичайністю перебувала в центрі тогочасної світової суспільно-політичної думки. Раптовість появи пакту про ненапад полягала в тому, що він був підписаний між заклятими ідейними, політичними ворогами, диктаторами двох тоталітарних держав Гітлером і Сталіним. Адже впродовж багатьох передвоєнних років між ними велася жорстока ідеологічна війна. А. Гітлер неодноразово заявляв, що його головною метою є знищення Радянського Союзу заради “життєвого простору” для побудови “Великої Німеччини”. Й. Сталін, у свою чергу, виношував думку про світову пролетарську революцію і просування соціалізму “по-сталінськи” на європейський континент, зокрема і в Німеччину.

Ця подія не залишила байдужим жодного українця більш-менш заангажованого в політику, особливо українську політичну опозицію, розкидану іронією долі по світах. Безумовно, не могла ця подія пройти і повз увагу В. Винниченка. Володимир Кирилович відгук-

нувся на неї статтею “Тайна Гітлеро-Сталінського союзу”. Точний час її написання не встановлено. На думку упорядників публіцистичних творів В. Винниченка, вона була написана у квітні 1940 р., оскільки на примірнику французького перекладу, зробленого дружиною Розалією, стоїть дата “26 April 1940”².

На наш погляд, праця “Тайна Гітлеро-Сталінського союзу” почала писатися В. Винниченком зразу ж після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Як свідчать його щоденникові нотатки, він негайно відреагував на цю неординарну подію. Ще 22 серпня 1939 р., коли йшли інтенсивні переговори між Берліном і Москвою, а пакт було підписано лише вночі 23 серпня, Володимир Кирилович занотував: “Синки Леніна (Гітлер, Сталін, Муссоліні) час од часу бавляться бомбочками. Сьогодні кинув кремлівський “братішка”: склав угоду з “братішкою” берлінським про ненапад. Бомбочка вибухла з таким гуком, що старенька Європа роззявила рота і завмерла від струсу на повітрі. Вашингтонські шибки повилітали. Рузвельт кинувся з вакацій додому. Нарешті “геній людства” (Сталін – В.К.) добився таки пакту з іншим генієм. Чемберлени, Даладьє, Беки та навіть Муссоліні отетеріли: адже ще вчора засідали комісії в Кремлі й виробляли засоби боротьби з Гітлером”³.

Наступного дня В. Винниченко розвиває цю тему, наголошуючи, що ефір заповнений розмовами урядів усіх країн “про бомбочку Сталін-Гітлер”. Далі він розкриває справжню сутність сталінського тоталітарного режиму, порівнюючи його з “прокажельнею”. “Коли б треба було ілюстрацію хвороби людства, то хіба цей акт не є одним з придатних для цієї мети, – пише В. Винниченко. – Де ж, як не в прокажельні, може виникнути така штука, як оця “несподіванка”?! Ніяких же слів не може бути для справжньої оцінки вчинку московського синка Леніна. Всяке найбрутальніше слово не досягатиме й вчверті належної характеристики. Та мова людська не виробила таких слів, які дорівнювалися вчинку цих модернізованих хворих людей”⁴.

Як свідчать цитовані та інші міркування, вчинок Сталіна, як керівника соціалістичної країни – Радянського Союзу, до складу якого входила Україна, викликав у В. Винниченка огиду і обурення. Дивує і захоплює надзвичайно глибоке розуміння В. Винниченком тодіш-

ньої міжнародної політичної ситуації – загрозу світовій спільноті, що несла укладена угода між двома диктаторами. На жаль, ця цінна праця в той час не була опублікована і тодішні політики, вчені та й пересічні громадяни, в тому числі й українська еміграція, багато втратили у розумінні німецько-радянських відносин і міжнародного становища як у передвоєнний період, так і в часи Другої світової війни.

А між тим перед світовою громадськістю стояло питання, на яке тоді було дуже складно знайти однозначну відповідь: яка роль Сталіна, СРСР у розв’язанні війни на європейському континенті. Без сумніву, таке саме питання стояло і перед В. Винниченком. І, безумовно, зовсім не випадково свою статтю він і починає зауваженням про те, що в світовій суспільно-політичній думці демократичних сил існувало на той час дві головні позиції щодо питання про роль СРСР у розв’язанні війни⁵. Одна позиція полягала в тому, цілком обґрунтовано зазначає В. Винниченко, що Радянський Союз такий же ворог демократії, як і гітлерівська Німеччина. Радянський Союз в даний час є другом ворога (Гітлера – В.К.) демократичних держав, отже, з ним потрібно й поводитися так, як з ворогом.

Інша позиція, – пише В. Винниченко, наступна: західні демократичні сили цілком вірно визнають той факт, що ідеологія керівників Радянського Союзу ворожа демократичним принципам. Адже СРСР своїми діями виявляє прихильність до нацистської Німеччини, надає їй матеріальну допомогу. Однак певні західні демократичні кола все ж вважають за корисне для демократії не оголошувати війни Радянському Союзу, не штовхати його остаточно в обійми німецького нацизму.

Прихильники цієї концепції сподіваються на те, зазначає автор, що, можливо, наступить такий момент, коли “керівники СРСР змінять свої позиції й раптом, встроївши ножа в спину Гітлеру, стануть на бік англо-французького блоку”⁶.

Але оскільки нікому певного про характер союзу між Німеччиною і СРСР не відомо, то ніхто не може ручатися за правильність цієї концепції, писав Володимир Кирилович. Він був абсолютно переконаний у тому, що від світової громадськості приховані якісь додаткові документи, бо з самого тексту договору, опублікованого в

пресі, не можна дізнатися про справжню суть домовленостей між Німеччиною і СРСР. Як відомо, вже в повоєнний час американські дослідники видрукували додаткові таємні протоколи до пакту Молотова-Ріббентропа. Радянській громадськості вони стали відомі лише з розпадом СРСР, бо керівники Кремля приховували їх від свого народу.

У той час, не маючи цих додаткових таємних протоколів, В. Винниченко пише, що “в такому випадку чи не є логіка найкомпетентнішим арбітром?”⁷ Логічно розмірковуючи, він запитує: “А чи є питання характеру договору між двома цими людьми таке рішальне? Чи є цей союз нормальний, звичайний союз між двома державами, заснований на спокійному розрахункові і здійснений доброю волею обох контрагентів?”⁸

Вдаючись до логічного методу дослідження, автор однозначно переконливо відповідає: “Ні, це не є такий союз. Факти і їх аналіз підказують, що це є акт надзвичайний, вчинений обома сторонами в надзвичайній обстановці, здійснений не під впливом доброї волі домовлювачів, а під дією якогось великого примусу. Якого саме? Що могло примусити Гітлера піти на цей “протиприродний” союз з тим ворогом, для боротьби з яким він немовби одержав мандат од самого бога?”⁹

Намагаючись з’ясувати хоча б для себе мотиви, якими керувався Гітлер, вступаючи в союз зі Сталіним, В. Винниченко, як людина з великим політичним досвідом цілком резонно висловлює обґрунтовані відповіді на поставлені ним запитання. Він наголошує, що Гітлер, як відомо, був продуктом поразки і приниження Німеччини в Першій світовій війні та Версальського миру. Гітлер – це реванш, помста, реакція на приниження, він на цьому прийшов до влади, на цьому збудував свою популярність, на цьому тримається. Для зміцнення своєї ролі Гітлер залучає релігію, нібито сам Бог поклав на нього цю місію. Він став заручником цієї місії, тому не може ні відмовитися від своєї ролі, ні змінити напрям своєї діяльності. Вибирати Гітлер може тільки те, що диктується інтересами цієї місії. Тому, зазначає В. Винниченко, його попередня боротьба проти більшовизму і нинішній союз з ним, з погляду гітлеризму, акти не суперечливі, а логічні й закономірні, бо вони є лише засобами для

досягнення єдиної мети – розгром Радянського Союзу і завоювання життєвого простору для німецького народу¹⁰.

Цілком логічним і надзвичайно точним був прогноз В. Винниченка щодо розгортання Гітлером подальшої боротьби проти більшовизму, якщо цього вимагатимуть інтереси Німеччини. Разом з тим, писав автор, Гітлер уже не міг зупинити війни, у нього вибору не було: або війна, або самогубство. Бо це був його фатум, який тримав Гітлера в полоні. І настільки великою і жорстокою була ця залежність, свідчить той факт, що він змушений був піти на розрив зі своїми сьгоднішніми союзниками, щоб вступити в союз зі своїм сьгоднішнім ворогом. Гітлер пішов на ризик викликати проти себе в своїй власній країні, в рядах своїх прихильників замішання, недовіру, загрозу своїй популярності. “Очевидно, – наголошує В. Винниченко, – союз цей був такої великої для нього вигоди, що він мусів погодитись на нього”¹¹.

Розвиваючи далі міркування про гітлерівського союзника, тобто Сталіна, В. Винниченко знову ставить логічне питання: як же Гітлер та його оточення не боялися йти на союз з таким непевним, ненадійним контрагентом, який ще вчора з непримиренною ненавистю закликав народи світу на боротьбу з нацизмом. Цей союзник міг щохвилини зрадити, міг встромити своєму другову ножа в спину. Однак, зазначає В. Винниченко, Гітлер та його оточення не боялися зради Сталіна. Вони поклалися на силу, в той час як Сталін “при всьому бажанні всадити ніж у спину дорогому союзнику не зможе”¹².

Справа в тому, що нацистське керівництво ретельно відслідковувало події в СРСР, знало про масові репресії партійних і командних кадрів у Червоній армії, низький бойовий і морально-психологічний стан збройних сил СРСР. На той час Радянський Союз був нездатний до будь-яких збройних дій проти будь-якого противника. В. Винниченко цілком обгрунтовано доводить, що німці “були настільки певні в своїй силі й безсиллі Сталіна, що могли нічого не боятись з боку СРСР”¹³.

Що ж до договору з ним, то він нацистам був потрібний як допоміжний засіб, як зручна, не образлива для партнера форма їхнього диктату. Обидва диктатори знали, що “Сталін буде виконувати все,

абсолютно все, що буде потрібно Гітлеру чи то в інтендантській галузі, чи дипломатичній, чи суто військовій, якщо буде в ній потреба”¹⁴.

Як бачимо, В. Винниченко цілком логічно, не маючи додаткових таємних протоколів до пакту, обґрунтував мотиви, якими керувався Гітлер, підписуючи союз зі Сталіним.

Щодо Сталіна, на думку В. Винниченка, то він пішов на укладення угоди з Гітлером через слабкість СРСР, а також із сподіваннями, що за певних сприятливих умов можна буде придбати території та поділити сфери впливу в Європі. Як засвідчили обнародовані згодом додаткові таємні протоколи до пакту Молотова-Ріббентропа, сподівання Сталіна були небезпідставні.

Однак, зазначав В. Винниченко, будь-які територіальні надбання, отримані від союзу з Гітлером, не можуть урівноважити тих величезних втрат, що їх зазнавав і буде зазнавати СРСР. Найбільша шкода від цього союзу – це те потрясіння, якого зазнали комуністи та загал пролетаріату в усьому світі, на які Сталін намагався спертися у боротьбі з капіталізмом. Сталін не міг не передбачити, на який ризик і небезпеку він наражав себе цим союзом навіть у своїй власній тероризованій ним країні¹⁵.

Заради чого такі жертви з боку СРСР? – запитує В. Винниченко. – І відповідає: прихильники сталінізму в Європі поширюють таке пояснення: мовляв, Сталін – великий революційний стратег, наступить час, і він “ухопить Гітлера за горло большевизмом чи червоною армією і задушить його”¹⁶. Більше того, зауважує В. Винниченко, цю легенду поширюють не тільки прихильники Сталіна, а й деякі політики та журналісти, далекі від пролетарського, революційного способу думання.

Цим самим вони реабілітують Сталіна та його злочини проти демократії в очах робітництва, вносять у ряди народних мас дух пораженства і навпаки, сприяють зміцненню диктатур як Сталіна, так і Гітлера¹⁷.

В. Винниченко, викриваючи справжню суть сталінізму, зазначає, що у Сталіна та його партійної і радянської номенклатури давно вивітрився дух світової революції. А гасла, що вони проklamують про революцію, соціалізм, комунізм, це не що інше, як вивіски, за якими ховають свої особисті та корпоративні інтереси. В той же час,

союз Сталіна з Гітлером знищив ці вивіски і продемонстрував світові справжню суть сталінізму. Безумовно, Сталін дорого заплатив би, щоб цього не сталося. Але його трагедія в тому, що він ще менше, ніж Гітлер, має змогу вільного вибору. Він мусив прийняти союз, запропонований Гітлером, мусив не з розрахунку мати свою вигоду, не заради революції, “а з страху перед гітлерівською Німеччиною, перед війною з нею. От що сувора об’єктивна логіка примушує думати”¹⁸, – пише В. Винниченко.

Можна лише дивуватися точним і виваженим міркуванням, а також і висновкам, до яких приходив видатний український політик-вигнанець, відомий письменник-професіонал. При цьому можна з певністю сказати, що навряд чи він мав якісь документи і матеріали, хіба що пресу західноєвропейських країн.

Говорячи далі про причини та мотиви підписання пакту Сталіним, В. Винниченко зазначає, що той змушений піти на цей крок, бо ніхто краще за нього “не знав і не знає, настільки світська держава була і є безсила”¹⁹.

Усі, хто мав змогу та інтерес спостерігати за зовнішньою політикою Сталіна, особливо його найближче оточення, всі в один голос категорично свідчать, що з самого приходу Гітлера до влади Сталін намагався вступити з ним у найтісніший союз і що тільки небажання Гітлера стояло на перешкоді. І звичайно, це бажання виникло у Сталіна не з симпатії до Гітлера, а з метою відвести загрозу для сталінської тоталітарної влади²⁰.

В. Винниченко був переконаний у тому, що Сталін і переговори затіяв з Францією і Англією з тією метою, щоб прихилити Гітлера до союзу з ним. Бо Сталін був переконаний, що не існує жодної сили, яка б врятувала чи захистила СРСР, якщо б Гітлер пішов на нього війною. Лише Сталін та Гітлер знали “до якої міри цей колос є дійсно гнилий, наскільки його господарчий та політичний організм є підточений всякими хворобами, наскільки найменший струс для нього небезпечний”²¹.

На думку В. Винниченка, Сталін боявся Гітлера ще й тому, що коли б радянський колос не витримав німецьких ударів, то Гітлер поставив би по всій території СРСР, в тому числі і в Україні, свої уряди, а Сталіна та його прихильників розстріляв.

В. Винниченко був недалеко від правди, коли писав, що економічний стан СРСР, склад командування Червоної армії, нездатність до організації внутрішнього життя країни, настрої населення, яке тільки й чекало війни, щоб повернути зброю проти кремлівських можновладців, змусили Сталіна укласти угоду з Гітлером. І коли це справді так, то ця угода чи союз носить суто формальний характер, він може бути порушений у будь-який час. Гітлер дав Сталіну зрозуміти, що “він має силу вимагати від Сталіна всього, що йому буде потрібно, і що Сталін, коли хоче зберегти свою владу і цілість імпералістичної Росії, повинен прийняти його вимогу”²².

Прогноз В. Винниченка у цьому разі справдився на сто відсотків. Відомо, що укладаючи пакт про ненапад зі Сталіним, Гітлер фактично висунув умову укладення торгово-кредитної угоди, яка була підписана 19 серпня 1939 р., якраз під час інтенсивних переговорів між Німеччиною і СРСР терміном на два роки. Згідно з цією угодою Радянський Союз поставив Німеччині 1,4 млн. т зерна, 101 тис. т бавовни-сирцю, 11 тис. т льону, 942 тис. т будівельного лісу, 865 тис. т бензину, 140 тис. т марганцю, 26 тис. т хрому, 15 тис. т азбесту, 14 тис. т міді, інші промислові товари і харчові продукти²³.

Цілком підтвердився прогноз В. Винниченка про те, що Гітлер в будь-який час, коли йому буде вигідно, розірве угоду і виступить проти СРСР. Так воно незабаром і сталося.

Повертаючись до міркувань В. Винниченка, висловлених у аналізованій нами праці, варто зупинитися на дуже слушному його зауваженні. Він пише, що “для пристойності і для більшого ефекту цього договору ні Гітлер, ні тим паче Сталін, розуміється, не показують, справжньої суті їхнього надзвичайного союзу”²⁴. Гітлеру не вигідно показувати, що Сталін пішов на цей союз від страху, від свідомості “свого безсилля і нікчемності, що це є рівноправний союзник, а не величезний раб, покірний і тремтливий”²⁵. Ще не вигідніше показувати це Сталіну. А коли це справді так, то цілком зрозуміло, що сталінські дипломати не можуть пояснити Англії і Франції справжню причину їхнього вагання, крутість і зради західних демократій.

На думку В. Винниченка, і це підтверджується нині відкритими таємними документами, Сталін цілком залежав від Гітлера, діяв

на його користь, на задоволення вимог фюрера. “Ніщо, – зауважує Володимир Кирилович, – абсолютно ніщо не діється Сталіним тако-го, що б могло бути на шкоду Гітлерові”²⁶.

Сталіну залишалось одне, пише В. Винниченко, грати свою роль нібито незалежного або ж навіть непевного, зрадливого союзника. Однак не Кремль і не Сталін вирішуватимуть питання про нейтралітет і миролюбність радянської держави, про що оголошує на увесь світ міністр закордонних справ В. Молотов. Коли Гітлеру буде вигідний нейтралітет Сталіна, він на це погодиться, коли ж стане нейтралітет йому не вигідним, “він пхне Сталіна у війну”²⁷.

Врешті слова В. Винниченка підтвердилися: коли Гітлеру було вигідно, він і розв’язав війну проти Радянського Союзу.

Міркування, положення, висновки В. Винниченка поглиблюють наші уявлення про складні, до цього часу недостатньо досліджені події напередодні Другої світової війни.

¹ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. В 2-х т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 95.

² Винниченко В. Публіцистика / Упор. і рец. В. Бурбела. – К., 2002. – С. 380.

³ Володимир Винниченко. Щоденники. 1939 (Публікація і коментар Галини Сиваченко) // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 71.

⁴ Там само.

⁵ Винниченко В. Тайна Гітлеро-Сталінського союзу // Публіцистика. – С. 255.

⁶ Там само. – С. 255.

⁷ Там само. – С. 255.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 256.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 257.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 258.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 259.

²² Там само.

²³ Трубайчук А. Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй мировой войне. – К., 1990. – С. 68.

²⁴ Винниченко В. Тайна Гітлеро-сталінського союзу // Публіцистика. – С. 259.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 260.

Юрій Поліщук

**РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЯК ІНСТРУМЕНТ
КОЛОНІЗАТОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)**

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Потрібно зазначити, що ця проблема вже давно турбує дослідників. Ще в XIX – на початку XX століття до неї зверталися П. Карашевич, Д.А. Толстой, М. Коялович, Г.Я. Кіпріатович та ін.¹ В роки радянської влади зацікавленість релігійними питаннями ослабла й, здебільшого, зводилася до критики “опіуму для народу”. З набуттям Україною незалежності дослідники знову звернулися до релігійної тематики². Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження О.П. Крижанівського, С. Жилюка, А.В. Опрі, С. Таранця³ та інших, у яких висвітлюються питання розвитку російської православної церкви в Правобережній Україні, Волині, ліквідації уніатської церкви, життя старовірських громад на Поділлі.

Проте досліджень, в яких аналізувалися б етнополітичні аспекти релігійного життя в Правобережній Україні в період панування там Російської імперії, роль російської православної церкви в інкорпорації цих земель в “імперське тіло”, фактично немає. Тому автор і звертається до зазначеної проблеми.

Загальновідомо, що до приєднання краю до Російської держави він тривалий час перебував у складі католицької Речі Посполитої. Це, безумовно, наклало свій відбиток як на етнічний склад населення, так і на його релігійне життя. За даними ревізії населення, яка була проведена в 1795 р., переважну більшість населення тут становили українці – 87,9%⁴ усього населення краю. Другою за кількістю етнічною групою Правобережної України були поляки – дещо більше 10%. За ними розташувалися євреї, яких за підрахунками В. Наулка тут мешкало 110 тис. чол. (близько 3,5% усього населення)⁵. Інші етнічні групи в цей час були не чисельними і мало впливали на етнорелігійні та етнополітичні процеси, які відбувалися в регіоні наприкінці XVIII ст.

Зрозуміло, що концентрація значної кількості представників різних етносів, серед яких фактично не було представників титульної нації імперії – росіян, наклала свій відбиток на усі сторони життя краю. Тому щоб утвердити своє панування як в політичному, так і в духовному житті краю, перетворити його населення в вірноповіданих слуг імперії, потрібно було змінити світогляд населення. Вірним союзником самодержавства, а точніше сказати, його основним знаряддям у виробленні такої політики та безпосереднім її провідником стала російська православна церква, яка, окрім своєї “духовної місії”, виконувала ще й освітню, це й зумовило її вагому роль у політиці русифікації населення Правобережної України.

Історично склалося так, що представники кожної з етнічних груп краю зазвичай сповідували свою релігію, яка фактично стояла на захисті їхньої етнічної ідентичності. Так, поляки, що в той час займали панівні позиції в політичному, економічному житті Правобережної України, були католиками. Українці теж сповідували християнство, але в його греко-католицькому (уніатському) варіанті. Євреї сповідували іудаїзм. Певний колорит у релігійне життя краю вносили російські старовіри, які з’явилися тут у другій по-

ловині XVIII ст. На початку XIX ст. їх в регіоні мешкало більше 7 тис. чоловік⁶. Взаємостосунки священиків і віруючих цих конфесій і держави були порівняно стабільними і кожна з них займала свою нішу в суспільстві.

Ситуація почала змінюватися, коли внаслідок другого (1792 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої територія Правобережної України була інкорпорована до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії – Волинську, Київську і Подільську, які адміністративно увійшли до складу Київського генерал-губернаторства. Поряд із цим перед царизмом постало питання вироблення політики щодо нових підлеглих, серед яких практично не було представників титульної нації – росіян. Особливо це стосувалося корінного населення краю – українців. В її основу було покладено формулу, викладену високопоставленим російським чиновником С. Уваровим: “православ’я, самодержавство, народність”. Зокрема, 4 грудня 1832 р. він писав, що православ’я, самодержавство, народність є “...останній якір нашого порятунку і найвірніша запорука сили та величі нашої Вітчизни”⁷.

Виходячи із цих принципів, царський уряд і вище духовенство російської православної церкви почали формувати своє ставлення та свої дії щодо священиків і віруючих тих релігійних конфесій, які були представлені в Правобережній Україні. При цьому особлива увага приділялася уніатській церкві, яка, на думку правлячих кіл імперії, була головною перешкодою на шляху русифікації українців краю, яких вони вважали “спольщеними росіянами”. Тому практично з перших днів панування в Правобережній Україні російський царизм повів планомірну політику з її ліквідації. Так, уже 22 квітня 1794 р. у “височайшому указі” наголошувалося на необхідності знищення тут уніатської церкви і підкреслювалося, що православ’я “є надійним засобом для укріплення народу в одностайності”. В указі також зазначалося, щоб місцева російська адміністрація “надавала допомогу місцевим мешканцям у переході від уніатства до православ’я”.

У 1795 р. на приєднаних землях були ліквідовані уніатські єпархії (митрополічу Полоцьку, архієпископську та єпископські Пінську, Луцьку, Володимиро-Берестейську). Їхні церкви та монас-

тирі передали Білоруському уніатському архієпископу Іраклію (Лісовському).

Паралельно з цим в краї все робилося для розширення впливу російської православної церкви. Цей процес спирався на активну державну підтримку. Так, у квітні 1794 р. генерал-губернатор П.І. Тутолмін дістав особливий указ, в якому було чітко зазначено, що “протиція возз’єднанню” уніатів з православними “з боку латинян і уніатів буде розцінена як кримінальний злочин, який підлягає суду...”⁸

В квітні 1795 р. Катерина II видала указ про створення на приєднаних землях православної Мінської єпархії, яку очолив архієпископ Віктор (Садковський), що дістав відповідні інструкції. Височайшим повелінням Синод отримав завдання надати йому допомогу кадрами, які б були готові до “апостольського подвигу”, “...здатних до навчання і навернення уніатів до православ’я”. Катерина II виділила на цю акцію значну суму грошей¹⁰.

Результатом такої роботи стало те, що уже на початку 1795 р. для зайняття новоприєднаних приходів лише на територію Волині з інших губерній імперії прибуло понад 120 священників російської православної церкви¹¹.

Архієпископ Віктор звернувся до усіх мешканців приєднаних земель із закликом “повернутися до істинної матері-церкви благочестивої”. Цю грамоту-заклик було надіслано із С.-Петербурга. Проте царська адміністрація і вище керівництво російської православної церкви не дуже надіялися на його ефективність. Архієпископ Віктор розповсюдив серед православних священників прислану Синодом інструкцію, де були викладені методи роботи з уніатами. Зокрема, їм пропонувалося активно використовувати місцеві органи влади, поліцію, а священників, що відмовлялися переходити у православ’я, рекомендувалося силою виганяти з парафій.

Внаслідок такої цілеспрямованої політики російської адміністрації, священників православної церкви на кінець 1796 р. лише у волинських уніатів було відібрано майже 900 церков і “приєднано” до православ’я майже 150 тис. парафіян і 800 священнослужителів. Здебільшого це робилося за допомогою поліції та каральних загонів¹².

У подальшому брутальна політика “приєднання” уніатів Правобережної України до православ’я продовжувалася. Її активну фазу зупинила лише смерть Катерини II. Новий імператор Павло I 18 березня 1797 р. видав маніфест про віротерпимість. Наступного року для управління уніатськими парафіями Правобережної України було створено уніатську єпархію – Луцьку. Ці послаблення привели до того, що в ряді населених пунктів краю люди почали повертатися до унії. Це викликало нові репресії, які припинили цей процес, але й перехід уніатів до православ’я теж майже припинився.

Після приєднання краю російський царизм намагався підпорядкувати своєму впливові й католицьку церкву. З цієї метою в 1795 р. на приєднаних землях було створено три католицькі єпархії. До складу Пінської входили й землі Правобережної України. Згідно із указом імператриці католицькі єпископи ставали повними господарями в єпархії, не підпорядковувалися архієпископу, а також будь-якій владі за межами імперії. Їм підпорядковувалися всі духовні ордени, що діяли на території єпархії. На нашу думку, влада цим намагалася вирішити кілька завдань. По-перше, обмежити зовнішній вплив на католицьке духовенство цих земель, по-друге, завоювати його прихильність, а по-третє, посіяти протиріччя в середовищі католицького духовенства краю, як це не раз робилося з православними священиками. Зрештою усе це мало призвести до ослаблення позицій католицької церкви на приєднаних землях Правобережної України, Білорусії, Прибалтики.

Потрібно зазначити, що на початку XIX ст. російський царизм починає активно залучати православну церкву до реалізації своєї освітньої політики, яка теж була спрямована на інкорпорацію інородців у “загальноімперське тіло”. З 1803 р. в імперії почали з’являтися приходські та сільські училища, які засновувала православна церква. Цей процес проходив дуже складно, особливо це було характерним для земель, що були приєднані в кінці XVIII ст. Усе-таки на початку XIX ст. в Росії уже нараховувалося близько 2000 таких шкіл¹³.

У 1816 р. міністерство освіти було об’єднане з міністерством духовних справ. Керівником нової установи призначили Голіцина, перед яким було поставлене завдання здійснювати навчання та ви-

ховання молоді у повній відповідності з канонами православної віри. Згідно з цим задумом були змінені програми і плани навчання, а саме – збільшено кількість годин на вивчення Закону Божого, в школі значно зросла роль і вплив священика. На думку ініціаторів такої реформи, ці зміни мали сприяти викоріненню вільнодумства та формуванню вірнопідданих слуг царизму, а на околицях імперії – ще й до “денационалізації іногородців”.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. царизм і російська православна церква розпочали новий наступ на уніатів. Він був пов’язаний з діяльністю Йосифа Семашка, який розробив детальний план повної ліквідації уніатської церкви, реалізація якого розпочалася у 1832 р. з ліквідації Василіанського ордену¹⁴. В наступні роки тиск на цю церкву ще більше посилювався. Його здійснювали як священики російської православної церкви, так і чиновники, державні каральні органи. За допомогою таких дій владі вдалося похитнути позиції уніатської церкви в регіоні.

У 1838 р. помер уніатський митрополит. Фактично це повністю розв’язало руки царизмові та російській православній церкві для повної ліквідації уніатської церкви на західних теренах імперії. Як наслідок, у лютого 1839 р. у Полоцьку відбувся контрольований російською владою, уніатський Собор, який затвердив рішення про ліквідацію уніатської церкви¹⁵. Українське населення було “приєднане” до російського православ’я, священики якого з амвонів доводили українцям, що “один закон, одна мова, одна віра”¹⁶.

Якщо уніатська церква була оплотом українського населення Правобережжя і, до певної міри, стояла в опозиції до польського панування тут, то католицька – не тільки була оплотом поляків, а й займала в краї панівні позиції, фактично була державною. Зрозуміло, що зі зміною політичної влади в регіоні змінилися тут і релігійні пріоритети. Російська адміністрація, російська православна церква почали боротися проти католицизму. Перший удар по ньому було нанесено після поразки польського повстання Т. Костюшка, яке підтримала як польська шляхта Правобережної України, так і католицькі священики. Російський царизм спробував скористатися з цього і послабити політичний, економічний та ідеологічний вплив католицької церкви і польської шляхти. Частина її священиків було

заарештовано і вислано за межі краю, закрито ряд католицьких монастирів. Але провести масовий наступу на католицизм у цей час ще не вдалося. Російська адміністрація надіялася на співпрацю з верхівкою польської шляхти й тому не наважувалася на відкриту боротьбу з католицькою церквою.

Новий наступ на католицизм і польську шляхту російський царизм розпочав після поразки польського повстання 1830 – 1831 рр. Наприкінці 1831 р. Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів. Внаслідок їх реалізації лише на Волині з 53 таких монастирів було конфісковано 35. Це ж робилося й в інших губерніях Правобережної України.¹⁷ Вся матеріальна база монастирів перейшла до рук держави, а згодом вона була передана російській православної церкві й у їхніх приміщеннях були розміщені православні культові споруди.

Поряд із цим, царизм починає обмежувати політичні, громадянські права католиків. Так, їм заборонялося обіймати чиновницькі посади в адміністрації Правобережної України і навіть вчителювати¹⁸.

Проте повністю знищити польський, католицький вплив на Правобережній Україні царизмові не вдалося.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії створило для царизму нове для нього єврейське питання. В основу його вирішення було покладено наступне: або асиміляція, або еміграція. На це неодноразово вказували вищі посадові особи Росії. Так, міністр внутрішніх справ Ігнат'єв заявляв, що “західний кордон для євреїв відкритий”¹⁹. Конкретні кроки щодо реалізації цього плану було розпочато з обмеження сфери економічної діяльності євреїв і позбавлення права вибору їхнього місця проживання в державі. Логічне оформлення ця політика знайшла у формуванні “єврейської смуги осілості”, до якої увійшла й територія Правобережної України.

Крім економічного тиску на євреїв, російський царизм намагався підірвати їх національну свідомість, асимілювати та навернути у християнську віру. На шляху реалізації цих прагнень стояв “морально-релігійний культ”, тому царизм повів наступ на права кагалів і рабинів. Так, уже в 1804 р. ухвалене ним “Положення про євреїв” почало регламентувати діяльність останніх, і хоча їх і надалі обира-

ли, але після цього рабинів мали затверджувати губернські органи влади²⁰.

Поряд з наступом на іудаїзм, хасидизм російська адміністрація всіляко сприяла переходу євреїв у православ'я. Так, уже в 1817 р. з її ініціативи почало працювати “Товариство ізраїльських християн”, яке мало займатися цим питанням. Євреї, які переходили в православ'я, отримували від держави ряд пільг. Зокрема, вони зовсім звільнялися від виконання військової повинності й це поширювалося на “усе потомство” та на три роки – від усіх податків. Засуджені євреї після прийняття християнства отримували значні послаблення²¹.

Боротися з іудаїзмом, хасидизмом, національною самобутністю єврейського народу царизм намагався через ліквідацію традиційних єврейських навчальних закладів (хедерів, бет-мідрашів, талмуд-тор) і заміну їх казенними навчальними закладами.

Проте усі ці дії не дали бажаних результатів. Євреї і надалі міцно трималися своєї релігії, своєї культури.

Цікавою сторінкою етнорелігійного життя Правобережної України і політики російської влади щодо нього є переселення сюди німецьких протестантів. Першими ще наприкінці XVIII ст. тут з'явилися меноніти. За ними почали переселятися й представники інших протестантських течій. Тривалий час царизм терпимо ставився до них, прагнучи використати колоністів для підриву польських економічних позицій у краї. Це привело до зростання кількості протестантського населення на Правобережжі. Підрахунки показують, що в середині XIX ст. їх тут мешкало кілька тисяч осіб²².

У другій половині XIX ст. російський царизм змінить своє ставлення до протестантського населення Правобережної України. Робилися спроби до його навернення у православну віру, в чому активну роль відігравала російська православна церква. Проте це мало що дало. Переселенці міцно трималися своєї релігії, а меноніти навіть переселилися за межі імперії. Але це вже предмет іншого дослідження.

Наведений вище матеріал свідчить, що ще до приєднання Правобережної України до Російської імперії тут сформувався досить строкатий етнічний склад населення, яке дотримувалося своїх релігійних поглядів. З приходом на територію краю російський ца-

ризм почав активну боротьбу за русифікацію місцевого населення. Досить дієвим помічником для нього була російська православна церква. Результатом цієї боротьби стала ліквідація уніатської церкви, значне обмеження впливу римо-католицької церкви. Проте повністю реалізувати свої задуми царизмові не вдалося.

¹ Карашевич Платон. Очерк истории Православной церкви на Волыни. – СПб., 1855; Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – 1873; Толстой Д.А. Римский католицизм в России: исторические исследования. В 2-х тт. – СПб., 1876; Киприатович Г.Я. Жизнь Иосифа Семашко: митрополита Литовского и Виленского. – Вильно, 1893.

² Див.: Історія релігій в Україні. В 10-ти тт. – Т.3. – К., 1999; Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х кн. – Кн.3. – К., 1994 та ін.

³ Крижанівський О.П. Церква у суспільно-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991; Жилюк С. Російська церква на Волині (1793 – 1917). – Житомир, 1996; Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.37–42; Таранец Сергей. Старообрядчество Подолии. – К., 2000.

⁴ Романцов Володимир. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). – К., 1998. – С. 158.

⁵ Наулко Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 37, 42.

⁶ Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАУК). – КМФ.11.Оп.1.Спр.32. Арк. 27; Таранец Сергей. Указ. соч. – С. 26.

⁷ Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904 pp. – С. 188.

⁸ Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 238.

⁹ Пероговский В. Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879. – С. 228.

¹⁰ Воссоединение униатов на Волыни в 1794 – 95 гг. // Волынские епархиальные ведомости. 1880. – № 26-27.

¹¹ Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917). – С. 78–79.

¹² Жилюк С. 200-літня історія Волино-Житомирської єпархії // Зв'язель древній і вічно молодий. – Н.-Волинський, 1995. – С. 8.

¹³ Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк. – К., 1892. – С.9.

¹⁴ Див.: Киприатович Г.Я. Указ. соч. – С. 47–79.

¹⁵ Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917). – С. 100.

¹⁶ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 5.

¹⁷ Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українським селянином. – К., 1996. – С. 301.

¹⁸ Поліщук Ю. Національна політика російського царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації. – К., 1997. – С. 86.

¹⁹ Погребинська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 128.

²⁰ Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998. – С. 105.

²¹ Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). – Ч.І. – К., 1992. – С. 103, 105.

²² Див.: Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б. м., б. г. – Додаток 2.

Валерій Солдатенко

АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

Тривала участь у дослідженні проблем історії революційної доби в Україні, періодичні звертання до оцінки стану їх розробки в наукових публікаціях дають змогу запропонувати низку міркувань, узагальнень і висновків щодо процесу історіографічного освоєння одного з найважливіших, переломних етапів вітчизняної історії, сфокусувати увагу на пропозиціях, першочергова реалізація яких прогностично обіцяє наукові результати.

Завоювання Україною незалежності, процеси наступних років створили неможливу до того, надзвичайно сприятливу ідейно-політичну ситуацію для дослідження історії національно-демократичної революції, привели до помітних наукових надбань. Однак поряд з природною актуалізацією означеної тематики дія кон'юнктурних

підходів у цій сфері виявилася особливо сильною, призвела до істотних деформацій, негативних нашарувань і навіть викривлень, спотворень історичної ретроспективи. Наростання критичних атак на феномен революції як засіб суспільного розвитку, на наріжні засади концепції національної революції і державності, стратегічним осереддям яких були курс на народоправство (соціалізм), уособлений у демократичній республіці, і реалізація принципу федералістських стосунків у оновленій Росії вилились у науково необґрунтовані оцінки, узагальнення, висновки, породили відрив штучно створених умоглядних схем від конкретно-історичної основи, ігнорування фактів і документів. Подолати нездорові підходи нині, на жаль, не вдалося.

Більше того, є підстави (серед них на чільному місці – очевидна відсутність чіткої суспільної стратегії) для передбачень, що цей процес затягуватиметься й не так швидко, як того хотілося б, увільниться від негативних впливів непередбачуваної кон'юнктури.

Далеко не кращим чином новітній історіографічний процес позначився на формуванні фахових якостей молоді (почасти й не такої вже молоді) генерації сучасних дослідників. Безапеляційне засудження і позірне відкидання набутих радянської історіографії як потенційного чинника сучасного історіографічного процесу, а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної диспотної літератури, як практично істинних, об'єктивних, виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом до входження у наукове середовище, закріплення у ньому значної кількості недостатньо освічених, зрілих, підготовлених кадрів. Для вироблення їх світоглядних позицій, справжніх наукових критеріїв діяльності очевидним негативом обернулося ствердження домінуючих на сьогодні концепцій не шляхом відвертих інтелектуальних змагань, творчих дискусій, широких обговорень, а здебільшого через накидання, насадження поглядів, що уявлялися потрібними для нинішнього ідейно-політичного життя. Позначилася й ейфорія, невміння (почасти – й небажання) реалістично оцінювати суспільні та наукові набутки.

Незважаючи на рішуче засудження марксистського класового підходу до історичного минулого, войовнича позиція чималої кількості дослідників-дилетантів за слабого освоєння ними наукової

методології дуже часто приводить на ті ж таки класові позиції як банальних заангажованих захисників певних корпоративно-станових інтересів (звісно, на історичних ристалищах). За таких обставин, природно, годі й сподіватися на прорив до істини.

На заваді прогресу у вивченні подій 1917 – 1920 рр. стоїть штучно створений у свідомості розрив між соціальною і національною революціями, нерозуміння взаємозв'язку, механізму співдії між ними. Тому практично занедбаною в останні десятиліття-півтора виявилася проблематика соціальної революції (тут описуються хіба що епізоди ворожого ставлення соціалістичних рухів, у першу чергу більшовицько-радянського, до національно-визвольних прагнень української нації). А без її розробки просто не збагнути сутності того, що відбувалося в українському національно-демократичному таборі. Комплексне вивчення періоду 1917 – 1920 рр. як складної взаємодетермінованої системи революцій (з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями) – нагальна потреба, яка диктується однаковою мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність.

Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, “на паралелях” – у Наддніпрянській Україні й на західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної, повної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі в своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську Галицьку Армію.

Усе ще триває пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що апріорі більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й ан-

тиросійські, пропольські й антипольські, пронимецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність.

Однак лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно дотримуючись вимог конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що за різних обставин саме українська ідея, українська справа були провідною зорею, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича ... Це зовсім не значить, що всіх їх варто зрівняти в оцінках історичної значимості чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити протиставляти їх один-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, уваженості, аргументованості, по змозі, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, т. ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору несе в собі негативний етично-виховний заряд.

Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які належать власне до революційних, і тих, які становлять зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність, взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917 – 1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли, власне, революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість.

Тобто можна вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.), серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданого критерію. Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити – він дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінуючими були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднаний рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме – ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі.

З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип – вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним вогнем Української революції, української державності, українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Відповідно, непримиренною мала бути і лінія керівництва Української революції. Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і зазвичай, менш категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного

розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні.

Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж наврод чи виправдано. Очевидно, такі мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Привертає увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і під час поділу загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно менше, ніж тих, що розкривають перший період революції. Те саме стосується певною мірою і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах.

І якщо в політичних акціях таку “асиметрію” можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917 – 1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918 – 1920 рр.

Досвід останніх півтора десятка років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиції. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й нечесності. В моменти збудження, виру-

вання пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на невідвладні процеси, принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки.

Навіяна новітньою кон'юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про революційні події, засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженям, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з'ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найтрудніші, найскладніші й найвідповідальніші кроки до відродження нації, у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто працює над історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи з кожним новим кон'юнктурним політичним поворотом. Наука від цього лише програє, дискредитується.

* * *

З вищезазначеного витікають і ті нагальні, принципові завдання, на яких бажано й доцільно сконцентрувати дослідницьку діяльність істориків. З найістотнішого можна спеціально виділити наступні моменти.

Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917 – 1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

Принципово важливо на справді науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юнктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації.

Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

Для правильного, всебічного і ґрунтовного розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей і їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів слід подолати очевидний крен останніх років у бік вивчення лише історії національно-демократичної революції, штучно абстрагуючи останню від соціальної боротьби, що з лютого 1917 р. мала загальноросійський характер, взаємоперепліталася в тому числі з іншими рухами, тими, що виникли на національних окраїнах, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то приходячи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917 – 1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, така комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій, і того, що маємо на даний момент у осягненні Української революції. Априорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні складники мають “переплавитися”, допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватися на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917 – 1920 рр., аніж це було раніше.

Предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль з фахівцями інших регіонів, інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім невинно чекати, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уявлень про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінно науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917 – 1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона уявляється сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і, водночас, взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної ідеї у революційному процесі 1917 – 1920 рр. в Україні. Переведення дискусій з політичної у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише “пробитися” до глибинних підвалин тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися в суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буремний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

На першочергову увагу заслуговує продовження предметного дослідження концепцій революцій, що сталися в 1917 – 1920 рр. Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції. В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи

(національні, державотворчі) за нічим не виправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Складається враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

Серед кардинальних проблем, що чекають на розв'язання, – співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917–1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, для чого важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917–1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917 – початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з'ясування політичного курсу Директорії. Йдеться про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим Конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправним (соціалістичним) тенденціям.

На серйозний, можливо, у чомусь навіть на прискіпливий аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового воєнно-адміністративного устрою, управління суспільними процесами. У цьому зв'язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині – про співвідношення між революцією як дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних, або навіть корисливих особистих інтересів з неясними, незрозумілими або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними.

У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919 – 1920 рр.

Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес.

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до “старої”, почасти навіть призабутої проблеми – про багатокорінність КП(б)У, про сучасне “прочитання” під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

Є сенс заново підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917 – 1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, виврені) підрахунки всіх “плюсів” і “мінусів” того, що принесла буремна доба, зіставити їх, принципово зважити, наскільки б “невигідно” це не видавалося будь-кому. При цьому і оцінка всіх “плюсів” і “мінусів” теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

Паралельно зі з'ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: “національно-визвольна боротьба”, “визвольні змагання”, “державотворчі змагання”, “національно-демократична революція”, “національна революція”, “Українська революція” тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

Як загальний висновок, гадається, є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Основні

етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, - можливість, а з іншого, – нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенню на якісно вищий рівень.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексєєнко Ірина Вікторівна – кандидат політичних наук, докторант відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Доцент кафедри теорії та історії держави і права академії управління та інформаційних технологій “АПУ”.

Бакальчук Владислава Олегівна – аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень.

Балан Сергій – аспірант відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім.В.М. Корецького НАН України.

Барановський Фелікс Володимирович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Безуб’як М. – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Береза Анатолій Валентинович – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Боринська О.Л.

Вакулич Володимир – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Гадяцький Віктор Іванович – кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Ганжуров Юрій – кандидат історичних наук, доцент, головний редактор Парламентського видавництва.

Глазунов Геннадій Опанасович – здобувач державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук.

Горбатенко Ірина Анатоліївна – старший викладач кафедри філософії та політології Міжрегіональної академії управління персоналом

Гордієнко Михайло Григорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії Національної академії державної подат-

кової служби України

Єгоров Владислав Володимирович – асистент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури (КНУБА)

Зеленько Галина Іванівна – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Зимогляд Віктор Якович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та політології Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого.

Іщенко Олег Миколайович – викладач Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Каспрук Я. – магістр державного управління, здобувач кафедри політології Національної академії державного управління при Президентові України.

Карашук Микола Григорович – аспірант кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Ковалевський Владислав Олегович – молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Кононенко Сергій – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу теорії міжнародних відносин Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Красівський Орест Якубович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Курас Артем Іванович – бакалавр міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куташев Ігор – кандидат історичних наук.

Кучер Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Ляшенко Олексій Олексійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Матвійчук Андрій Васильович – науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.

Медвідь Федір Михайлович – кандидат філософських наук, доцент Національної академії ДПС України.

Маруховський Олег Олександрович – аспірант кафедри політології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Перекуда Євген Вікторович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Полищук Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Пробийголова Наталія – старший викладач кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Прутько Світлана Георгіївна – здобувач кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

Рудич Фелікс Михайлович – доктор філософських наук, професор, завідувач відділу теоретичних і прикладних проблем політології ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Рябінін Євген Вадимович – аспірант Донецького національного університету.

Семенко Віталій Васильович – асистент, здобувач кафедри політології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Солдатенко Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом етноісторичних досліджень ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Стойко Олена Михайлівна – аспірантка Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Українець Лілія Вікторівна – аспірант кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Наукові записки
Випуск 30
Книга 2
Збірник

Редактор - С. Носова
Ком'ютерна верстка - В. Дорошек
Коректор - Р. Попушняк

Здано до друку 14.06.2006. Підписано до друку 18.07.2006.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Гарнітура Times
Умов. друк. арк. 27,45. Друк. арк. 29,375. Умов. облік.-вид. арк. 24,5
Замовлення №19/07/06. Наклад 600 пр.
Друк. ТОВ "Центр-Гея" Лтд.
03039, Київ, Голосіївський проспект, 21.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса
НАН України
01011, Київ, вул. Кутузова, 8
тел. 285-73-11

